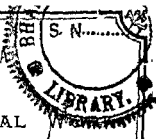
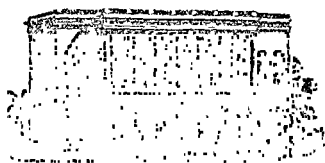

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 966.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

SADĀÇIVA MIÇRA

OF PURI.

VOL. I, FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 47, PARK STREET,

1900.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUYAG & CO

46, GREAT RUSSELL STREET LONDON W C, AND MR OTTO

HARRASSOWITZ BOOKSELLER LEIPZIG GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—on
of the Publishers being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Rs	1
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4
Atareya Aranyaka of the Rig Veda (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each		1
Atareya Brahmana Vol I Fasc 1-2 and Vol II Fasc 1-2 Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ /6/		7
Ann Bhavani (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1
Aphorisms of Sundilya (Engl sh) Fasc 1		0
Aṅgashashtika Prajñāpāramitā (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2
Āgnyavalkya (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each		1
Avadana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1-5 @ /1/ each		10
*Bhāmata (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1
Bhāṭṭa Dīpika Vol I Fasc 1-2		0
Brahma Sūtra, (Engl sh) Fasc 1		0
Bṛhadāraṇyaka (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1
Bṛhad Upaniṣad Purana (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		2
Catalogue of Sanskrit Book MSS in the Society's Library Fasc I and II @ 2/		4
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols II 1-20 III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		12
Chakravartīka Fasc I		0
*Chāṇakya Sūtra of Anantamba (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4
*Ditto Laryāna (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3
Ditto Chāṇakya (Text) Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		6
Chāṇakya (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1
Gadadhara Paddhati Kāśikā Vol I Fasc 1		0
Kāla Mahatva (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1
Kāla Virekha Fasc 1-4		1
Katantra (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		4
Kātha Sarit Sāgara (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each		10
Kurma Purana (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3
Lalitā Vistara (Engl sh) Fasc 1-3 @ /1-1/ each		2
Madana Parijata (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		4
Mahābhāṣya prāṇapodya (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1
Manu ka Saṅgraha (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1
Markandeya Upaniṣad, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each		4
*Mīmāṃsā Darśana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each		4
Narada Smṛiti (Text) Fasc 1-3 @ /6/		1
Nyāyavartika (Text) Fasc 1-4 @ /6/		1
*Nirukta (Text) Vol III Fasc 1-6 Vol IV, Fasc 1-8 @ /6/ each		5

श्रीश्रीजगन्नाथः शरणम् ।

गदाधरपद्धतौ—

कालसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सविघ्नमस्तु ।

अशेषवर्णाग्रमधर्मदुष्टे

शरीरिमात्रस्य च शीघ्रमुक्तये ।

निजास्ये श्रीपुरुषोत्तमाङ्गये

दधद्गुर्दारुमयं महः अये ॥

रचितजननिकायामौष्टदानैकदचः

चपयतु विमलाया दीनपचः कटाक्षः ।

सूतिनिकरगभीराभोधिमधार्थरत्ना-

नयनसूतिविधाने नूतनयत्नेऽन्तरायम् ॥

कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंशाद् दृढत्वष्टिता-

नीतिपन्थकृतः स रायगुरुरित्यासीद् वदान्यायणीः ।

पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् विद्वान् हरेकृष्णभू-

नाथश्रीमहिषीगुरुर्हस्तधराभिख्योऽयजो ग्रामकृत् ॥

वेदान्तादिमस्तग्रास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज
 स्तस्य स्मार्त्तवरोऽतिदैवविदभृत्साहित्यविद्यार्णवः ।
 सद्वैद्याकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलगैलेशितु-
 र्मच्चक्षानमुखोत्सवान^(१)वयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववित्तीर्णदापितमहाभक्तग्रासनेपूजमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् दिजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यगः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कृष्णार्यचित्तिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सन्मानितः ।
 सौवर्णेन्दुचतुष्टयाच्युतपदाम्बोजाङ्ककृष्णातप-
 चाणेन द्विपचामरप्रगृतिभिश्चात्मीयचिह्नैः परैः ॥
 यज्जा यच्चरमो यमेश्वर इति भ्रातां दृष्टत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालसारामिधं
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंग्रथाः स्युर्जनाः ॥
 कालो द्विविधः, नित्यो जन्यश्चेति । तत्र कालकालापरनामा
 द्वैश्वर एव नित्यकालः । स विश्वकृद्विश्वदेवात्मा योऽभिज्ञः काल-
 कालो गुणो सर्वविद्यः प्रधानलोचमिति निर्गुणः संसारमोहस्थिति-
 बन्धहेतुरिति श्रुतेः ।

(१) मच्चक्षानमुखोत्सवाद्यवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ।

कौर्मिऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्नृपेश्वरः ॥

पुनस्तत्र,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव हि सृज्यन्ते स एव यमते पुनः ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,—

भूतानामन्तस्तत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् अन्यस्य कालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालकालः
परमेश्वरः तस्य सर्वकर्मारम्भे स्मर्त्तव्यत्वात् तन्निष्कृपणमप्यपेक्षितम् ।

तथाच स्मरन्ति,—

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वगोपकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ॥

यस्य स्रष्ट्या च नामोत्था तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

नूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

वामनपुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभं ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥ इति

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तत्स्मरणमिति चेत्, उच्यते,—

नित्यो अन्यस्य कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मानसगम्योऽपि^(१) देही भक्तालुकमप्या ॥ इति

तस्य देहवत्त्वाच्च विरोधः ।

तथाच वाग्निधरामायणे,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचाम्बितः ।

ऋतुपङ्कमयोदारवक्त्रापङ्कमम्बितः ॥

मामद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोद्गतः ।

स्वाकारममया वक्त्रा वृतः किङ्करमेनया ॥ इति

कालस्वरूपं यद्यप्यस्ति तथापि भक्तानुजिह्वया स्वीकृतनाना-
मूर्त्तिस्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथाच भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्त्वा अङ्घ्र्यार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां अङ्गां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा अङ्घ्र्या युक्तं स्तस्याराधनमीक्षते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

तथा,—

यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरचांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

अतएव लोकेष्वाविदिदा गोपाक्षं सर्वेऽपि स्वेच्छया एकैका देव-
तामुपासते । एवं च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् नानाविध-
शक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽत इति ।

भोजराजशैवागमसङ्ग्रहोक्तावपि अन्यकालस्य मायाकार्यत्वं सङ्ग-
च्छते । भाविभवद्भूतमयमित्येकं पदं स्वार्थं मयट्प्रत्ययः । आरम्भ इव

कर्माणोऽन्तेऽपि ईश्वरस्मरणं कर्त्तव्यम्^(१) ।

यत्करोषि यदग्रासि यच्चुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति भगवदुक्तेः ।

पूर्ववदत्रापि यो यां यां देवतां समुपास्ते स तत्र समर्पयेत्
चेत् न कश्चित् विरोधः । देवीपूजादौ श्रिष्टा अपि तथा एव
आचरन्ति^(२) । ईश्वररूपात् नित्यकालात् जन्यकालोत्पत्ति-
सौत्तिरीयशाखायां नारायणीये श्रूयते ।

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कलाः काष्ठा मुहूर्त्ताश्च अहोरात्राश्च^(३) सर्वशः ॥

अर्द्धमासा मासा षट्तवः संवत्सराश्च कल्पान्ता इति ।

मनुरपि,—

कालं कालविभक्तौश्च नक्षत्राणि यद्वांस्तथा ।

सृष्टिं समर्जं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

तत्र निमेषादिपराद्धान्तेषु जन्यकालेषु संवत्सरः प्रधानभूतः,
अन्ये गुणभूताः ।

सोऽकामयत, द्वितीयो मम आत्मा जायेत इति मनसा वार्चं
मिथुनः समभवत् तदाश्रितः समभवदिति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुशश्च महच्छश्च सर्वे समवयन्ति तन् ॥ इति श्रुतेश्च ।

(१) कार्यम् ।

(२) तथाचरन्ति ।

(३) अहोरात्रश्च सर्वशः ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरचिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल्यत्याचिप-
तौत्यर्थः इति व्युत्पत्तिः । तथाच जन्यकालेष्वादौ संवत्सरो नाम
मासायनाद्यवयवयुक्तो अवयवौ कालविशेषः, सम्यग् वसन्यस्मिन्न-
थनर्त्तुमासादय इति व्युत्पत्तेः । स च द्वादशमासात्मकः द्वादशमासाः
संवत्सर इति श्रुतेः । स पञ्चविधः, तथाच ज्योतिःशास्त्रे,—

सौरो वर्षः पञ्चपञ्चुत्तरत्रिंशतवासरैः ।

बार्हस्पत्य एकपञ्चुत्तरत्रिंशतवासरैः ॥

सावनोऽब्दः पञ्चधिकत्रिंशतैर्वासरैर्भवेत् ।

चतुःपञ्चाशदधिकत्रिंशताहैस्तु चान्द्रकः ॥

नाचत्रोऽब्दस्तुविंशत्यधिकैस्त्रिंशतैर्दिनैः ।

पञ्चेत्यब्दाः सौर-जैव-सावनैन्दव-तारकाः ॥

तारकाणामयं तारको नाचत्र इत्यर्थः । तत्र,

सौरसावनचान्द्राणां त्रैतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।

उपयोगोऽथ नाचत्रस्यायुर्द्वायेऽधिवत्सरे ॥

बार्हस्पत्यस्योपयोग इति वर्षेषु पञ्चसु ॥

तथाच माधवाचार्याः,—

अब्दे पञ्चविधे चान्द्रो व्रतादौ, तिलकादिके ।

सुजन्मादिप्रते सौरो गोमन्त्रादिषु सावनः ॥

त्रयोऽप्याचार्यसेवादौ विकल्प्यन्ते निजेच्छया ।

आयुर्द्वाये हि नाचत्रो बार्हस्पत्योऽधिवत्सरे ॥

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्परीदान्विदित्येतत् शब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥

तिलं यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु ।

तत् स्फुटं विष्णुधर्मोत्तरे,—

संवत्सरे तु दातॄणां तिलदानं महाफलम् ।

परिपूर्वं तथादानं यवानां द्विजसत्तम ॥

इदामूर्वं तु वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके ।

इत्पूर्वं रजतस्यापि दानं दत्तं महाफलम् ॥

इति संवत्सरनिर्णयः ॥

अथ अयनम् । अयगतावितिधातोर्निष्पन्नं, अयते यात्यनेन ष्त्वचघेण सूर्यो दक्षिणाग्रामुत्तराग्रां चेति, ऋतुत्रयमयनम् । तच्च द्विविध, दक्षिणायनमुत्तरायणं चेति ।

यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति यान् षण्मासान् उदगा-
दित्य एतीति श्रुतेः ।

अयनप्रकरणे, सौरमानमधिकृत्य ष्त्वचघे स्यादिति विष्णुधर्मो-
त्तरोक्तेः । एतेन अयनद्वयं सौरमानेनैवेति सिद्धम् ।

तत्र सत्यव्रत,—

देवतारामवाय्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाग्रामुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयात् ॥

मविद्योत्तरे,—

पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने ।

उग्रदेवतानां तु प्रतिष्ठा अत्रैव^(१) कार्या । तथाच वैश्वानरस-
हितायाम्,—

मातृभैरववाराहनारसिंहचिविक्रमाः ।

महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

एतासां देवतानां गृहप्रासादादिकमप्यत्र कार्यम् ।

यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।

गर्त्तापूरशिलान्यासे स कालः परिकीर्तितः ॥ इति देवी-
पुराणोक्तेः ।

येषां येषां कर्मणां यत्र यत्र अयने उल्लेखः, तत्र तत्र तानि
कार्याणि । दक्षिणायने कार्याकार्यविचारो य खल्वन्यः, स चातुर्मास्य
प्रकरणे वाच्यः । इत्ययननिर्णयः ॥

अथ ऋतुः । स च ऋगतावित्यस्माद्भातोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति
अग्नोकपुष्याद्यसाधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेषः ऋतुः ।
स षड्विधः, वसन्तघौर्णवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरभेदादिति,^(१) षड्वा
ऋतवः इति श्रुतेः । यन्तु, द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः
समासेनेति श्रुतावुक्तम् । तदनुमन्त्रणीयस्य षष्ठस्य प्रयाजस्य अभा-
वात् प्रयाजानुमन्त्रणार्थम् । न तु ऋतूनां पञ्चत्वप्रतिपादनार्थ-
मिति ज्ञेयम् । ते च ऋतवः^(२) चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्त इत्यादि
मासाभ्यां मासाभ्यां भवन्ति । तथाच काण्वशाखायां, इष्टकोपाधा-
नमन्त्रेषु पद्यते, मधुस्य माधवस्य वासन्तिका ऋतुः, शुक्रस्य शुचिस्य
शेषा ऋतुः, नभस्य नभस्यस्य वार्षिका ऋतुः, इशस्योर्जस्य शरदा ऋतुः,
सहस्य सहस्यस्य हेमन्तिका ऋतुः, तपस्य तपस्यस्य शिशिरा ऋतुः इति,
तत्र वसन्तः प्रथमः । सुखं वा एष ऋतूनां यद्वसन्त इति श्रुतेः ।

(१) शिशिरा इति ।

(२) ते च विशेषा ऋतवः ।

ते च प्रत्येकं द्विविधाः, चान्द्राः सौराद्येति । चेचाद्यात्मकानां वसन्ता-
दीनां चन्द्रगतिकल्पितत्वात्, चन्द्रमाः सद्योतापङ्क्यत्वात् कल्पयती-
ति श्रुतेश्च । ननु षट्पूर्णा मासद्वयात्मकत्वमेवेत्युक्तं अधिभासपाते
चान्द्रर्त्तौ कथं निर्वाह इति चेत् उच्यते । यद्योर्मासयोर्मध्ये मलमा-
सपातः^(१) तयो र्यो मास उत्तरः तस्मिंस्तु स्थान्तर्भावः, तथासौ षष्टिदि-
नात्मको मलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति न का प्यनुपपत्तिः । तच्च
मलमासविचारे स्पष्टी^(२) भविष्यति । सौरेषु षट्सु मीनादित्वं
मेघादित्वञ्च वैकल्पिकम् ।

तदाह वृद्धगार्यः,—

मीनमेघौ रविर्वावत् वसन्तस्तददेव हि ।

वशिष्टः,—

यावन्मेषवृषौ भातु वसन्तस्तावद्विद्यते । इति

उभयोर्विकल्पः, तदनुसारेण ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विक-
स्यन्ते । षट्पूर्णा विनियोगस्तु श्रुत्याद्यवगतः, तथाच श्रुतिः, वसन्ते
ब्राह्मणः अग्रीनादधीत,^(३) ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्व
आदधीतेत्यादि । स्मृतिस्तु, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं
शरदि वैश्वमित्यादि ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

षण्मूर्त्तिव्रते षट्सु वसन्ताद्यृतुषु पृथक् पृथक् पूजातिशेषा
उक्ताः । तथा वसन्ते स्नानानुलेपनादि दानं, एवमन्यवाप्युदाहार्यम् ।

इत्युत्तुनिर्णयः ॥

(१) मलमासो दृश्यते ।

(२) स्फुटी ।

(३) अग्रीनादधीत ।

अथ मासाः । मासिति सान्तं चन्द्रवाचकं प्रातिपदिकं
तस्यायमिति सम्बन्धार्थे अण्^(१) मासः, एवं सति चान्द्र एव मासो
मुख्यः, अन्यत्र गौणः, सर्वेषां साधारणाय अर्थान्तरमुच्यते, मसी
परिमाणे इति धातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः, मास्येते परिमीयेते
यावता कालेन चन्द्रवृद्धिचयौ, स चान्द्रमासः, चन्द्रवृद्धिचयाभ्यां
स्वयं मस्यत इति वा मासः । तथाच

(१) सिद्धान्तशिरोमणौ,—

मास्यन्ते परिमीयन्ते स्वकालवृद्धिहानितः ।

तस्मादेते स्युता मासा चिंशत्तिथिसमन्विताः ॥

सूर्यस्य राशिगतितर्यत्र परिमीयते स सौरो मासः । अहोरा-
त्राणां चिंशत्सङ्ख्या यत्र परिमीयते स सावनो मासः ।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

भास्करस्यायमिति भास्करः सौरः । नक्षत्राणां सप्तविंशतिसङ्ख्या
परिमीयतेऽनेनेति नाचचो मासः ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

सर्व्वपरिवर्त्तैस्तु नाचचो मास उच्यते ।

तथाच चान्द्रसौरसावननाचचाद्यतुर्विधा मासाः । तत्र सौरमा-

सस्य आद्यन्तो सेषादिराशीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितः । सावनैष पुरु-
षेच्छादिनियामकः^(१) । चान्द्रो द्विविधः दर्शान्तः पूर्णिमान्तश्चेति ।

दर्शान्तत्वे लघुहारौतः,—

इन्द्राग्नी यत्र ह्ययेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निमोमौ सृतौ मध्ये समाप्तौ पितृमोमकौ । इति

दर्शपौर्णमासयाजिना शुक्लप्रतिपदि दर्शष्टिदैवते इन्द्राग्नी ह्ययेते,
पौर्णमासे अग्निमोमौ इष्टिदैवते^(२) ह्ययेते । दर्शं पिण्डपितृयज्ञे
पितृमोमकौ देवौ इति दर्शान्तो मासः ।

पूर्णिमान्तत्वे तु महालयप्रकरणे स्मर्यते,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने । इति

दर्शान्तत्वे तु भाद्रकृष्णपक्ष इत्युक्तं स्यात् । तस्मात् दर्शान्त
पौर्णमास्यन्ततयोः समो विकल्पः । अनुष्ठानन्तु कुचचित् वचन-
विशेषात् शिष्टाचाराद्वा व्यवस्थितम् ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते,—

श्रमावास्थापरिच्छिन्नो मासः स्यात् ब्राह्मणस्य तु ।

सङ्क्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥

इत्युक्तं तत्कर्मविशेषे बोध्यं ।

यथा विष्णुपुराणे,—

माघाश्विने पञ्चदशी कदाचित् उपैति योगं यदि वारुणेन ।

इति शतभिषायुक्तमाघदर्शं यत् श्राद्धं विहितं तद् ब्राह्मणस्याधिक-

फलदमिति । एवं चचविंशोः सौरपौर्णमास्यन्तमासयोरुदाहार्यम् ।
 तेन सर्वकर्मसु सामान्यतः सर्वेषामपि पौर्णमास्यन्तमासो याव्यः ।
 तस्य सुखत्वादाचाराच्च । चान्द्रमासानां चैत्रादिसंज्ञा नचत्रप्रयुक्ता ।
 तथाच, चित्रायुक्ता पौर्णमासी चैत्रौ सास्मिन् मासे अस्ति इति
 चैत्रो मासः । दर्शान्त-चान्द्रेऽपि मध्ये तादृशपौर्णमासीसत्त्वात् चैत्रादि-
 संज्ञाण्यविरुद्धा, एवं वैशाखादिषून्नेयम् । तत्र चित्राविशाखादि-
 योगस्योपलक्षणत्वात् तत्प्रत्यासन्नस्वात्यनुराधादियोगोऽप्यविरुद्धः ।
 तदुक्तं,

ज्योतिःशास्त्रे,—

चित्रादित्रितयं चैत्रश्रावणान्तेषु पञ्चसु ।

वारुणादित्रयं भाद्रेऽथाश्विने रेवतीत्रिकम् ॥

ऊर्ज्जादिमाघान्तेषु स्यात् कृत्तिका रोहिणी तथा ।

फाल्गुने पूर्वफाल्गुन्यादित्रयन्तु प्रयोजकम्^(१) ॥

तत्र सामान्यतः कर्त्तव्यानि । श्रुतेः, मासि मासि वोऽग्रनं वा
 पितृणाम् ।

तथा स्कान्दे,—

एकभक्तेन यो देवि मासं मार्गं चिपेक्षरः ।

इत्यादि व्रतानि, एवं माघमासादिषु तिलदानादीनि विष्णु-
 धर्मात्तरायुक्तानि । कर्मविशेषेषु मासविशेषाणां प्राशस्त्यं, यथा,—

आभ्युदये रवेर्मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुर्च्चतमृचप्रतेषु च ॥

आभ्युदये विवाहादौ ।

पादौ,—

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मेखलाः ।

सौरमानेन कर्त्तव्या अभिषेकस्तथाब्दिकः ॥

व्यासः,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दगास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिय सावनेन प्रकीर्तिता ॥ इत्यादि

इति शुद्धमासनिर्णयः । मलनिर्णयस्तु अशुद्धकालप्रकरणे लेख्यः ।

अथ मासकृत्यानि । यद्यपि महाभारतादिषु मार्गशीर्षादित्तेन तत्कृत्यानि लिखितानि तथापि चैत्रस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तत्वात् तमा-
रभ्य लिख्यते ।

तथाच ब्राह्मे,—

चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समपन्तु तथा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

यहान् नागानृद्वन् भासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥ इति ।

चैत्रमासकृत्यं, महाभारते,—

चैत्रन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताढ्यो कुले महति जायते ॥

मासव्रतादिकमस्रद्देशे पूर्णिमान्त^(१) एव कुर्वन्ति ।

ब्राह्मे कार्तिकपूर्णिमान्तमुक्त्वा,—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥ इति ।

पूर्णिमान्तस्य मासस्य^(१) मुख्यत्वेन कल्पितत्वादिति दिक् । तत्र
वक्ष्यमाणे मध्याह्नरूपैकभक्तकाले मासादिप्रतिपत्तियेरुभयदिन-
गामित्वे उत्तरदिने व्रतारम्भः कार्यः^(२) ।

तथाच सृतिः,—

मासि संवत्सरे चैव तिथिदैधं यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा याद्या पूर्वा तु स्यात् मलिन्युचः ॥

मासादितिथेर्वर्षादितिथेश्च द्वेधे यत् कर्मारम्भं तत्कर्मयुक्तका-
लस्य दिनद्वये सम्भवे इत्यर्थः । सर्वकर्मारम्भे सङ्कल्प आवश्यकः ।

तथाच भविष्ये,—

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

फलञ्चाल्पान्ष्टिकं तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत् ॥

शुक्तिशङ्खाश्वहस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा ।

सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृन्मये च कदाचन ॥

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दर्भचयं सायमूलं फलपुष्पाद्यताम्बितम् ॥

जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः ।

साधारणे चोत्तराख्ये ऐशान्यां निक्षिपेत्पयः ॥^३

ताम्रपात्रस्य अत्यन्तासम्भवे जलमात्रं^(१) गृहीत्वा तत्करणम् ।

गृहीत्वौदुम्बर पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

उपवासन्तु गृहीयात् यदा वार्येव धारयेत् ॥ इति वारा-
द्योक्तेः ।

पौर्णमास्युल्लेखेन शुक्लपक्षोक्ते वैयर्थ्येऽपि

भासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥ इति भवि-
ष्योक्तेः पक्षोल्लेखः कार्य्य एव ।

एवं कृष्णपक्षामावास्थयोरुल्लेखः ।

व्रतमारभ्यासमापने दोषः ।

परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।

न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत् ॥ इति विष्णु-
रक्षस्योक्तेः^(२) । आपदि तु जलादीनां न व्रतप्रत्नं ।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ इतिशास्त्रात् ।

सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अव्रतघ्नानि चोच्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥ इति भवि-
ष्योक्तेश्च ।

अथ वैशाखमासकृत्यम् ।

भारते,—

निसुरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

नरो वा यदि वा नारौ ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ॥

• स्कान्दे धनदत्तमप्युक्तम् ।

पादो च,—

यः परित्यज्य वैशाखं व्रतमन्यदुपाचरेत् ।

स्वकरस्य महारत्नं हित्वा लोष्ट्रं हि याजते ॥

अवैशाखी भवेत्पापौ विप्रः श्रौतपरोऽपि च ।

तथा च,—

वक्ष्यमाणसंयोगपृथक्त्वन्यायेनेदं व्रतं नित्यं काम्यञ्च ।

पुनः पादो,—

वैशाखं सकलं मासं नित्यस्त्रायौ जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तौर्थं चानुदिते स्नानमिति च ।

तथा,—

माघवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।

चिसन्ध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

• मास्ये,—

वैशाखे पुष्यलवणे वर्जयित्वाथ गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदे कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

गोदानं मासान्ते । पुष्यलवणवर्जनस्य निषेधरूपत्वात् “निषेधः कालमाचके” इत्युक्तेः वैशाखमासप्रवेशमारभ्यैव कार्य्यत्वं । इदं पुष्यवर्जनं देवार्चनकास्त्रीननिर्मात्यपुष्येतरपरं, तदग्रहणस्य पूजाङ्गत्वेन विहितत्वात् ।

तत्स्नानमन्त्रः । पादौ,—

वैशाखं सकलं मासं मेषमङ्गलणे रवेः ।

प्रातः सुनियतः स्नास्ते प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।

निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्त्रहम् ॥

माधवे मेषगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहा ॥

एतत् काम्यप्रातःस्नानं नित्यप्रातःस्नानोत्तरं सन्ध्यातः पूर्वमेव कार्यम् । प्रातःस्नाथी अरुणकिरणयुक्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुस्मृतौ सर्वसाधारण्येन काम्यनित्यस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात्^(१) । प्रातःस्नानस्य देहशुद्धिद्वारा कर्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्यस्य स्नानान्तरस्य प्रातःस्नानानन्तरमेव काल इति कालभेदसम्भवाच्च न नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

ननु सन्ध्याया अकरणे सर्वकर्मानर्हत्वात् सन्ध्योत्तरं काम्यं प्रातःस्नानमिति चेत् न । सन्ध्यायाः सूर्योदयावधिकत्वात् सूर्योदयोत्तरकालीनकर्माणामेव सन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात् ॥

ननु सूर्योदयात् पूर्वं सन्ध्यां समाप्य काम्यं स्नानं कर्तव्यमिति चेत् । सूर्योदयावधिजपहूपसन्ध्यावाधापत्तेः सन्ध्यावसाने काम्यप्रातःस्नानं कार्यमिति वाक्याभावाच्च ॥

ननु “न वामोभिः सहाजस्वम्” इति अजस्रस्नानस्य मनुना

(१) काम्यनित्यप्रातःस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात् ।

निषिद्धत्वात् कथं ब्रह्मज्ञानमिति चेत् न । तस्य यादृच्छिकज्ञान-
त्वेन निर्णयादित्यलमिति विस्तरेण^(१) । एवं माघादिकाम्यप्रातःस्नाने-
ष्वपि बोध्यम् ॥ यत्तु,—

तुलायां मकरे मेषे प्रातःस्नानं तिलैः सह ।

हवियं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

इति भारते उक्तम् । तत्तिलसहितस्नानपूर्वकं काम्यं व्रतान्तरम् ॥

यत्तु, पाप्मे नारदेनोक्तम्,—

मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।

पञ्चदश्याञ्च भो वीर मेषसंक्रमणेऽपि च ॥

वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।

मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

इति । तत्र व्यवस्थितो विकल्पः । तथाच, वैष्णवानां कार्तिकव्रत-
वच्चैत्रशुक्लैकादश्यामारम्भपक्षः । स्वस्य वैष्णवत्वादादौ तदुद्देशः कृतः ।
व्रतस्यास्य वैष्णवानामावश्यकत्वमिति हरिभक्तिविलासादौ स्मिखितम् ।
चत्रियाणां संक्रमणाद्यारम्भः । तेषां शौरमासेऽधिकफलप्राप्त्युक्तेः ।
ब्राह्मणाणां वैश्वानराञ्च चान्द्रमास एवाधिकारात् पौर्णमास्यादिपक्षः ।
शुद्धाणामयथं पक्षः । “शुद्धा वाजसनेयिनः” इति आपस्तम्बोक्त्या
तेषां सर्वकर्मसु वाजसनेयिसमाचरणात् इति व्यवस्था ॥

ननु वक्ष्यमाणचातुर्मास्यव्रतवत् अत्रापि एकादश्यादिपक्षाणां
सर्वमाधारण्यमनु इति चेन्न । तत्र सर्वेषामेव पक्षाणां “द्वादश्यामेव

पारणम्” इति सर्वसाधारणस्य वाचकत्वात् तथाचारात् । अत्र तु तादृशवाक्याभावात् तथाचाराभावाच्च ॥

अत्रास्मत्पितृचरणाः, चैवपौर्णमास्युपादानमपि अस्य व्रतस्य पौर्णमास्यन्तमासाभिव्यञ्जकम्, व्रतन्तु वैशाखकृष्णप्रतिपदाद्येवेत्याहुः ॥

केचित्तु, पौर्णमास्युपादानं सङ्कल्पपरमिति, तदपि युक्तम् । प्रातः प्रतिपदि सन्ध्यातः पूर्वं कर्मस्थानधिकारात् सङ्कल्पकरणस्यानुचितत्वात् । सन्ध्योत्तरं सङ्कल्पकरणे तु “वैशाखं सकलं मासम्” इत्युक्तस्य साकल्यस्य बाधापत्तिरिति । अतो मासादिति धे द्वैधे उत्तरविद्धाया मास्यत्वेऽपि एतदचनवत्त्वात् पूर्वविद्धा याच्या । एवं माघादिमासेऽपि^(१) बोध्यम् ॥ सङ्कल्पवाक्ये तु अद्य चैवपौर्णमास्यामित्याद्युक्ता यः प्रातरारभ्य वैशाखपौर्णमासोपर्यन्तं वैशाखव्रतमहं करिष्ये इति विशेषः । केवलस्नानपत्रे तु वैशाखस्नानमहं करिष्ये इति ॥

अत्र जपन्निति सामान्येनोक्तत्वात् सह्यानुक्तौ शतं सहस्रमयुतं वेति सिद्धान्तितत्वात् शतसंख्यकजपेनापि पापक्षयात् शतजपेऽपि व्रतसिद्धिः । शक्तौ तु प्रत्यहं सहस्रजपोऽत्यन्ताशक्तौ मासेन स्रजजपः कार्यः । जपोऽयं वहिर्जपविधिना कार्यः । स जपविधिरस्मत्काले आचारसारे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु स्नानम्,—

ब्रह्मचरविशाक्षैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च कुरानन्दन ॥

इति महाभारतोक्तेरमन्त्रकमचापीति न शङ्कनीयम् । अत्र
मन्त्रशब्दस्य वैदिकमन्त्रपरत्वात् । प्रकृते तु मन्त्रशब्दस्य पौराणि-
कत्वेन स्मार्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारः । आचारोऽपि तथैव ।
एतद्विचारः आह्वयप्रकरणे वक्ष्यते ॥

अथ हविष्यद्रव्याणि । भविष्योत्तरे,—

हैमन्तिकं सिताखिलं धान्यमुद्गास्तिला यवाः ।

कलायकन्दुनीवारा वासुकं ह्रीडमोचिका ॥

कालेयं कालशाकञ्च मूलकं केयुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिषी ।

पयोऽनुष्टुतसारञ्च पनमान्नहरीतकी ।

विष्पल्ली जौरकञ्चैव नागरं तिल्लिङ्गीफलम् ॥

कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।

अतैलपक्क मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु त्रीहयः स्रुताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वान्नाभेऽपि वर्जयेत् ॥

मात्स्ये— कलायाश्चणका मुद्गा मिथुनानां हवींषि च ।

एतेभ्योऽन्यानि नाश्रीयात् मिथुनानामनापदि ॥

अगस्त्यसंहितायाम्,—

नारिकेलफलञ्चैव कदली लवलीं तथा ।

आयमामलकञ्चैव पनमञ्च हरीतकीम् ॥

मतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधः ॥

हैमन्तिकं हेमन्तपक्षं शास्त्रपरनामकं । मुद्राः स्थूलमुद्रव्यति-
रिक्ताः, स्थूलमुद्रानां सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । “निष्पावा आदृका
मुद्रा” इति वक्ष्यमाणस्कान्दोक्तौ मुद्रस्य हवियत्वाभावोऽपि स्थूल-
मुद्रपर एव । अन्यथा वज्रवाक्यप्रतिपादितं मुद्रहवियत्वं व्याहतं
स्यात् । कालेयं तिलकाकविशेष इति दृष्ट्वाः । कन्दं शूरणादि ।
पयोदधिघृतानि गव्यान्धेव ।

अमाहिष्यं तथा सर्पिर्दधिक्षीरमथापि वा ।

एतद्भृतं^(१) मतं विप्रा मैथुनस्य विपर्ययः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः । पनसं दाक्षिणात्यप्रसिद्धभूषोतफलकं
‘पनसव्यतिरिक्तम् । हरीतकी वन्यैव । भूषोतफलकपनसस्य चाम्य-
हरीतक्याश्च सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात् । जीरकमण्ड^(२) शुक्लजीरकं,
कृष्णजीरकस्य आद्वेऽपि निषेधात् । नागरं शुण्ठी तस्य आर्द्रक-
प्रकृतिकत्वात् आर्द्रकस्य हवियत्वमिति आचार्याः । ऐववपदेन
‘दक्षुरस एव चाह्यः । खण्डादीनां गुडप्रकृतिकत्वात् गुडत्वम् इत्य-
स्मात्पितामह-कृष्णद्वयत्पण्डितादीनामाग्रहः ॥ वस्तुतस्तु यथा दक्षु-
रसस्य पाके गुडत्वं तथा गुडस्य पुनःपाकेन खण्डादित्वमिति हवि-
यत्वमेव । शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते । ब्रौहिः शरत्पक्षधान्यम् ।
‘गौराः श्वेतसर्षपाः । “मुख्यान्नामे प्रतिनिधिरपि शास्त्रार्थः”
इति प्रतिनिध्यधिकरणन्यायेन प्राप्तान् माषकोद्भवगौरादीन्
वर्जयेदित्यर्थः । मिथुनानां द्विदलानां मध्ये कलायचणकाः खुडि-

याचणा इति प्रसिद्धा हविष्याः । हविष्यनिषेधं प्रकृत्य “वर्तुल-
 षणकाद्यापि” इति स्कान्दोक्ते, वृहच्चणकादीनां निषेध इति
 केचित् । बहवः सूत्रकलायचणकयोः^(१) पार्थक्यं । चणकश्चोला
 इति देशान्तरौच्यः । कलायो वर्तुलकलायः इति नानाविध-
 संग्रयात् अस्मद्देशचणकवाच्यानां देशान्तरवाच्यकोलानामप्युभयो
 र्नेव हविष्यत्वमिति वदन्ति । इति परिगणनपक्षो बह्वग्रन्थकाराणां
 सम्मतः ॥ हविर्योग्यं हविष्यमिति विज्ञानेश्वरः^(२) । कल्पतरु-
 कारास्तु मधुमाषमांसेतरग्राह्यदेयं हविष्यमित्याहुः । तदनुया-
 यिनस्तु हविष्यदेयेष्वपि^(३) विविच्यागणयन् । तथाच वेशवार-
 द्दिङ्गुमरीचादीनां व्यञ्जनसंस्कारकत्वेनोपात्तत्वात् न तेषां हवि-
 ष्यत्वम् ॥ भविष्योत्तरादिगणितद्रव्येभ्योऽधिकहविष्याणि, यथा,—

गोधूमश्यामाकर्प्यङ्गवो धान्यानि । सुखाशिकाख्यकर्कटीभेद-
 पटोलतिन्दुकखर्जूराभ्रातककर्म्मरणा इति प्रसिद्धफललकुचवृहददरी-
 वैकङ्कतदाडिमवृहतीफलानि । मध्यालुकशालूककसेरुविदारौशता-
 वरीतालमूलीफलालूयतिरिक्तसर्वालुभेददीर्घमूलकानीति मूलानि ।
 पालङ्काखदिरतुलसीतण्डुलीयकसर्षपपिप्पलीकुशाण्डवात्ताकु^(४)काक-
 जङ्गाकुसुमभृन्मृणकफेनुवर्जितानि शाकानि । सर्वगव्यविकाराः ।
 वेत्राङ्कुरं कर्पूरं लाजाश्वेति ॥ एतद्रव्याणां हविष्यत्वादिविवेकः आह-
 प्रकरणे लेख्यः ॥

(१) बहवः कलायचणकयोः ।

(२) हविर्योग्यं हविष्यं स्यात् ।

(३) आह्वदेयेष्वपि ।

(४) वात्तांकी ।

ननु मधुमापमांशानां श्राद्धदेयत्वेन हविव्यवमिति चेन्न ।
माषमसूरमधुमांशपराक्षमैशुनानि व्रत्येऽहनि वर्जयेदिति वाक्यात्,
माषस्य हविव्यप्रतिनिधित्वनिषेधाच्च ॥

यदा वैशाखपौर्णमासी परदिने जपादिकालव्यापिनी तदा
परदिने जपादिमामसकृत्यं^(१) कार्यम्, “कर्मणो यस्य यः कालः”
इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । हविव्यभोजनस्य तु हविव्येतरभोजन-
निवृत्तिरूपत्वात् । “निषेधः कालमात्रके । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा
कालमात्रमपेक्षते” ॥ इति वृद्धगार्ग्योक्तेः । एकभक्तकाले पौर्णमास्य-
भावात् हविव्याकरणेऽपि न व्रतहानिः ॥ एवं कार्तिकाद्येक-
भक्तादिषु बोध्यम् ॥

अथ ज्येष्ठमामसकृत्यम् ।

भारते,—ज्येष्ठामूलान्तु यो मासमेकभक्तेन शङ्क्षिषेत् ।

ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिविन्दते ॥

श्रेष्ठमिति भ्रातृणामिति शेषः “भ्रातृणां भवति श्रेष्ठः” इति
स्कान्दोक्तेः ।

अथ आषाढमामसकृत्यम् ।

भारते,—आषाढमेकभक्तेन स्त्रित्वा मासमतन्द्रितः ।

वज्रधान्यो वज्रधनो वज्रपुत्रश्च जायते ।

(१) तदा जपादिवैशाखमासकृत्यं कार्यम् ।

अथ श्रावणमासकृत्यम् ।

भारते,—श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः चिपेत् ।

यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते जातिवर्द्धनः ॥

अथ भाद्रमासकृत्यम् ।

भारते,—प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।

गवाक्ष्यं स्फूतमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥

एकाहार इति एकभक्तागौ ।

अथ आश्विनमासकृत्यम् ।

भारते,—अथैवाश्वयुजं नाममेकभक्तेन यः चिपेत् ।

मृजावान् वाहनाढ्यश्च बज्रपुत्रश्च जायते ॥

मृजा शुद्धिः ॥

अथ कार्तिकमासकृत्यम् ।

भारते,—कार्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।

शूरश्च बज्रभाग्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते ॥

स्कान्दे, अश्वमेधफलप्राप्तिर्वज्रलोकफलप्राप्तिश्चोक्ता ।

नारदीयपुराणे,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

हते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ॥

इति केवलैकभक्तादिके फलम् ॥

सुपुण्ड्रे कार्तिके मामि देवर्षिपितृभेदिते ।

क्रियमाणे व्रते नृणां स्तुन्येऽपि च महाफलम् ॥

इति विष्णुरहस्ये यत्किञ्चित्प्रतमात्रेऽपि फलम् ।

अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मांसं दामोदरप्रियम् ।

तिर्य्यग्द्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

इति नारदीयोक्तोः यत्किञ्चित्प्रताकरणे दोषः ॥

नारदीये,— न कार्तिकसमो मामः न कृतेन समं युगम् ।

न वेदेन समं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥

तथा,— मांसाग्निनोऽपि भूपाला अत्यथे^(१) मृगधारताः ।

ते मांसं कार्तिके त्यक्त्वा गता विष्णुलालयं शुभम् ॥

तथा,— न मास्यं भवयेत् मांसं न कौर्म नान्यदेव हि ।

चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात् ॥

स्कान्दे,— दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तश्चरेन्न हि ।

धर्मं धर्माभूतां श्रेष्ठं स मादृपितृहा^(२) भवेत् ॥

स ब्रह्माहा स गोप्रायः स्वर्णस्तेयौ सदानृती ।

न करोति मुनिश्रेष्ठो यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके^(३) ।

करोति मुनिशार्ङ्गं नरकं याति दारुणम् ॥

तथा,— यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।

(१) अत्यन्तम् ।

(२) मादृपितृघातकः ।

(३) व्रतं या न तु कार्तिके ।

कार्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥

एवं गृहस्थस्याप्यन्ये वज्रदोषा अकरणे उक्ताः ॥

तथा,— न गृहे कार्तिकं कुर्यात् विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

चेत्ते तु^(१) कार्तिकीं कुर्यात् सर्वयत्नेन भाविनि ॥

नन्दीपुराणे,— यो नरः कार्तिकं मांसं मांसं तु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

असामर्थ्यं शुक्लपक्षेऽपि मांसं वर्ज्यम् ।

कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मा ह्यत्र विधीयते ॥

इति वाक्यात् । कौमुदं कार्तिकम् ।

तत्राप्यसामर्थ्यं भीष्मपञ्चके मत्स्यमांसादिकं वर्ज्यम् । तेनात्र मांसवर्जनं नित्यं काम्यञ्च ॥

नारदीये,— कार्तिके वर्जयेत्तेलं, कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांस्थं, कार्तिके शुक्ति सन्धितम् ॥

कार्तिके वर्जयेत् स्त्रियमिति क्वचित् चतुर्थपादे पाठः ।

सन्धितं आसत्रादि ।

काशीखण्डे,— ऊर्जे यवान्नमश्रीयादेकान्नमथवा पुनः ।

वृन्ताकं शूरणं चैव शुकभिम्बौञ्च वर्जयेत् ॥

शूरणं ओल्व इति ख्यातम् ।

नारदीये,— आमिषं मैथुनञ्चैव कार्तिके यस्तु वर्जयेत् ।

सर्वकालकृतं पापं दुष्यतं वापि नश्यति ॥

विष्णुः,— कार्तिकोऽग्निदैवत्योऽग्निश्च देवाणां सुखं तस्मात् कार्तिके मासि वह्निःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सप्तदेव हविव्याशी संवत्सरकृतात् पापात् मुक्तो भवति ॥ पुनः स एव,—

कार्तिकं सकलं मासं वह्निःस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविव्यभुग्दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अत्र कल्पतत्काराः आवश्यककृत्यान्तरवर्जिते काले कार्तिके वह्निःस्नानं प्रातःकालेतरकालेऽपि प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यं स्नानान्तरम् । यत्तु, “प्रातःकालो सुहर्त्तांस्त्रीन्” इति मात्यादाबुक्तं, तच्छ्राद्धादिविषयमिति । अतएव, श्रिष्टास्तदनुसारेण दिवसे यदा कदापि कार्तिकव्रतकाम्यस्नानं कुर्वन्ति । वह्निःस्नायी प्रातःस्नानादहिरित्यर्थापयन्ति । एतदेव विधिवाक्यमित्यपि वदन्ति । वह्निर्नद्यादाविति केचित् ॥

कार्तिकं सकलं मासमित्युक्तेर्मासादितिथिः पूर्वविद्धापि ग्राह्या । तस्मात् पूर्वदिवसमारभ्य व्रतस्मारमान्न प्रातःकाले काम्य-स्नानप्राप्तिः ॥

ननु,— कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रौत्थये तव देवेश दामोदर मया सह ॥

इति मन्त्रलिङ्गात् प्रातःस्नानस्य प्राप्तिरिति चेन्न । वैशाख-माघयोस्तु प्रातःस्नानसावश्यकताभिप्रायेणैव चैत्रपौर्णमास्यां पुष्य-पौर्णमास्यां च सङ्कल्पसोक्तिर्नात्र तथोक्तेः । वैशाखे वाक्यमुक्तम् । माघे वक्ष्यते ॥

ननु, मन्त्रे प्रातःशब्दस्य का गतिरिति चेत् उच्यते । “अहं
सायं अहं प्रातः” इति प्राजापत्यकृच्छ्रादाविव प्रातःशब्दस्य दिवस-
परत्वमित्यभियुक्ताः ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

कार्त्तिके सकले मासि प्रातःस्नायी भवेन्नरः ॥

इति वाक्यस्य केवलज्ञानपक्षे सावकाशत्वमिति केचित् । तथा-
चारस्य दर्शनात् । मन्त्रे मयेति लक्ष्म्या सह ॥

ननु,— तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नानं प्रशस्यते ।

हवियं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

इति राजमार्त्तण्डोक्तेः का गतिरिति चेदुच्यते । तत्^(१) सौर-
मासत्रयात्मकमन्यदेव व्रतमिति पूर्वाचार्याः ॥

ननु, एतदपि न साधु । मासत्रयस्य संहतत्वविवक्षायां “आकामा
वेषु यत्स्नानम्” इत्यादावपि पौर्णमासीचतुष्टयकालीनपृथक्स्नान-
विधानापत्तिः^(२) । न तत् केषाञ्चिदपीष्टं । सौरमासोपादानं
तुलादिपदोपादानादिति चेत् वाच्यम् । तर्हि “कन्यां गते सवि-
तरि” इत्यादौ सौरमासोपादानादाश्विनमासि महालयश्राद्धं कथं
स्यादिति चेत् सत्यं । राजमार्त्तण्डोक्तौ यत्प्रातःस्नानमुक्तं तत् केवल-
स्नानमभिप्रेत्यैव । अत एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । “हवियं ब्रह्मचर्य-
ञ्चेति” पुनर्यदुक्तं तत् यत्किञ्चिद्भ्रताभिप्रायेण इति वाक्यद्वयं तत् ॥
अतएव,— तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

हविष्यमुक् ब्रह्मचारी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्यार्षवाक्यानन्तरेऽपि पृथक्क्रियाद्वयमुक्तम् ॥

किञ्च कार्तिकव्रतासम्भवे यङ्गीशपञ्चकमुक्तम्, तत्र प्रातःस्नान-
मुक्ता पुनः स्नानान्तरं तर्पणान्तरमुक्तमिति दिवसे यदा कदापि
काम्यं स्नानान्तरमिति सिद्धम् ॥ अन्य स्नानस्य काम्यता^(१)तीर्थ-
करणम् । तदसम्भवे स्वकारिते पितृकारिते वा जलाशये अत्यन्ता-
सम्भवे तु पञ्चपिण्डोद्धारणादिपूर्वकं परजलाशयेऽपि कार्यम् ॥

जलवर्द्धिष्णुरोगवता तु,—

आपः स्वभावतो मेधाः किं पुनर्वर्द्धिमयुताः ।

तेन मन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति षट्त्रिंशन्मतोक्तेष्वणजलेनापि स्नातव्यं । अस्य नित्य-
काम्यत्वाद् यथाकथञ्चिर्निर्वाह्यत्वात् । एतत्सर्वमस्मत्काले आचारसारे
द्रष्टव्यम् ॥ स्नानोत्तरमर्घदानम् । तत्र मन्त्र,—

व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिम्बद्वयम् ॥

नित्यनैमित्तिके क्षण कार्तिके पापनाशने ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो भवान् ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य योऽप्ये मन्त्रं प्रयच्छति ।

स द्युपपूर्णश्रुतिव्रीदानस्य फलमश्नुते ॥

अत्र गायत्रीजपसंख्याया अनुक्तावपि सर्वपापमुक्त्यर्थं लक्षजप-

स्योक्तत्वात्तन्मासे लक्षजपः कार्यः । “सर्वपापैः प्रमुच्यते” इति लक्ष-
जपं प्रकृत्य विष्णुसूतेः । तत्रासामर्थ्यं प्रत्यहं सहस्रजपः कार्यः ॥

सहस्रस्रवस्त्रभ्यस्य वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥

इति मनूक्तेः । त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्मकम् । अत्र “गायत्री-
जपनिरत” इति निरतपदोपादानात् सहस्रजपाद्भूनजपो न कार्यः ॥
वहिर्यामादहिरिति बहवः । असम्भवे तु,—

जलान्ते चाग्न्यगारे च जले देवालयेऽपि वा ।

गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे यिद्धुचेत्त्रेऽथवा गृहे ॥

इत्युक्तेरनादृते गृहैकदेशेऽपि शिष्टा जपन्ति ॥

स्कान्दे,— गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग ।

तुलसीपत्रकैकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृतम् ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।

कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥

सायंसन्ध्याकालारम्भे आकाशदीपदानम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्त्तिकौ ।

तावत् दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥

तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि ।

तुङ्गे देशे वह्निस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत् ॥

अप्यन्धकारे गहने प्राकाशं तेन जायते ।

प्राकाशाद् यदुगार्हल तेन यान्ति तथा सुखम् ॥

ब्रह्माण्डे,—तुलायां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यान्नाममेकं निरन्तरम् ।

मश्रीकाय श्रीपतये म श्रिया न वियुज्यते ॥

दीपदानमन्त्रः, शतानन्दमङ्गले,—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया मह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशमण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥

लोलया लक्ष्म्या । एवञ्च तिलतैलगव्याज्ययोर्दीपदाने विकल्पः ॥

वाङ्मे तु,—अत्युच्चैर्दीपमाकाशं यो दद्यात् कार्तिके निशि ।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

चतुष्पथेषु रथ्यासु ज्ञाच्छाणावसथेषु च ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥

विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥०॥

अथ भीष्मपञ्चकम् ।

भविष्योत्तरे,—कार्तिके शुक्लपक्षे षष्ठ्यु धर्म पुरातनम् ।

एकादश्यां समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,—शाकाहारेण सुन्यन्ते क्षणार्चनपरेनरेः ।

स्त्रीभिर्वा भर्तृवाक्येन कर्त्तव्यं सुखवर्द्धनम् ॥

विधवाभिर्य कर्त्तव्यं पुत्रपौत्रविवृद्धये ।

सर्वकामसमृद्धयर्थं मोक्षार्थमपि पार्थिव ॥

इत्यादि विधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

विष्णुरहस्ये,—भीष्मेणैतत् यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।

सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् ॥

तथा,— व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवादृते ।

तथा,— कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती ।

नद्यां निर्झरगर्ते वा समालभ्य च गोमयम् ॥

यवब्रीहितिक्षैः सम्यक् प्रकुर्व्यात्तर्पणं क्रमात् ॥ इत्यादि ।

ब्राह्मे,— एकादशीं समारभ्य राका यावत् प्रबोधने ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयान्मत्स्यं मांसञ्च किञ्चन ॥

तेन मत्स्यादिकं सर्वथा न भक्ष्यम् ॥ अतएव वक्पञ्चकमिति प्रसिद्धिः ॥ इति कार्तिकव्रतं^(१) अकरणे प्रत्यवायाद्युक्तेः फलश्रवणाच्च नित्यकाम्यम् । तच्चान्द्रमानेनैव ।

कार्तिकस्य तु यत् स्नानं भाघे मामि विशेषतः ।

शुद्धादिनिधमानाश्च चान्द्रमानं प्रशस्यते ॥ इति पितामहोक्तेः ॥

चैतन्यदेवानुयायिगौड़वैष्णवैस्तु आश्विनशुक्लैकादश्यामारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशीं यावद् व्रतमाचरन्ति तत्र शुक्लद्वादश्यां पारणे सम्यक् प्रमाणं न दृश्यते । इति तत्पक्षेऽपि पूर्णिमावधि व्रताचरणं समीचीनम् । तथाचारस्य श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे श्रीजगन्नाथप्रासादे दर्शनात् । इति कार्तिकव्रतविचारः ॥

अथ चातुर्मास्यव्रतम् ।

भारते,—आषाढस्य श्रिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥

वाराहे,—आषाढशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥

अभावेऽपि तुलार्कैऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती ।

कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥

चतुर्धापि हि तत् चौर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

तुलार्कं कार्तिके । चौर्णं शुद्धकैरिति शेषः । “चतुर्धा शुद्धकै-
चौर्ण”मिति भारतोक्तेः । नारदीये,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

शक्ते व्रते धरामाप्तिर्जायते क्षीपमालिनी ।

भविष्ये,—यस्तु सुप्ते क्षीणैर्नक्तमाचरते व्रती ।

वस्तुयुग्मं नरो दत्त्वा विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥

मात्स्ये,—आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नाथी भवेन्नरः ।

वाराहे,—चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किञ्चिन्महीपते ।

नान्यथा त्वाब्दिकं पापं विनिहन्त्यप्रयत्नतः ॥

पञ्चचतुष्टयाशक्तौ तु स्कान्दे,—

अशक्तः कार्तिके मासि व्रतं कुर्यात् पुरोदितम् ।

तत्रापि चेदशक्तः स्याद्भीष्मपञ्चकमुत्तमम् ॥

पुरोदितं चातुर्मास्योक्तम् । एतेन चातुर्मास्यव्रतस्य नित्यत्वम् ॥

तस्यारम्भमन्त्रो विष्णुरहस्ये,—

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे त्रियाम्यहम् ।

तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जनार्दन ॥

उद्यापनमन्त्रोऽपि तत्रैव,—

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।

नूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥

चातुर्मास्यनियमाः स्कान्दे,—

मञ्चखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमान्नरः ।

अनृतौ न व्रजेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ॥

पटोलं मूलकञ्चैव वात्तांकीं नैव भक्षयेत् ।

अभक्ष्यं वर्जयेत् दूरान्मधुरं सितसर्षपम् ॥

राजमाषान् कुक्षुस्थान्श्चाणुधान्यञ्च वर्जयेत् ।

शाकं दधि पयो माषान् श्रावणादौ क्रमादिमान् ॥

राज-गोप-यतींस्त्यक्त्वा नारोहेचर्मपादुके ।

तैलाभ्यङ्गं दिवास्त्रिंशं मृषावादञ्च वर्जयेत् ॥

एतेनात्र नृपगोपालयतीनां चर्मपादुकारोहणं न निषिद्धम् ।
हविष्यस्यापि दीर्घमूलकस्यात्र वर्जनम्, साक्षान्निषेधात् । केषाञ्चि-
न्मते पटोलस्यापि तथा ॥ मात्स्येऽत्र काम्यनियमाः,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।

मधुखरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनादेव सुन्दरान्नः प्रजायते ।

लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥
 सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ।
 निर्व्वर्गाधि नीरुगोजस्त्री विष्णुभक्तश्च जायते ॥
 एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 धारणाञ्चखलोष्ठां वै गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
 नमो नारायणायेति जप्त्वाऽनग्रनजं फलम् ।
 पादादिवन्दनादिष्णोर्लभेद् गोदानजं फलम् ॥
 एवमादिव्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ॥

नात्र कालशुद्ध्यपेक्षा । तथाच मार्ग्यः,—

न शैशवं नैव मौढ्यं शुक्रगुर्वो न वा तिथेः ।
 खण्डलं चिन्तयेच्चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः ॥

एवञ्च सति,—

अस्तगे च गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।

षष्ठापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवाक्यं सामान्यत्वादितरव्रतविषयम् ॥

याम्नायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्माणि वर्जयेत् ।

इत्यपि विहितेतरविषयम् ॥ तथाचात्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषये

अस्मत्कृतशुद्धिसारकारिका स्तुत्याहचर्य्यव्याख्या च अशुद्धकालप्रकरणे
 लेख्याः ॥ तत्र श्रीभुवनेश्वरचेत्रे निवासफलं शिवपुराणे,—

चातुर्मास्यं नरस्तत्र कृत्वा शिवपरायणः ।

राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा ॥

तत्र एकाग्रचेत्रे श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे । तत्र निवासफलं ब्राह्मे,—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे ।
 विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 पृथिव्यां धानि तीर्थानि चेवाण्यायतनानि च ।
 तिष्ठन्ति चतुरो मासान् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 पुष्करिण्याञ्च नद्याञ्च वाण्यां कूपे सरित्सु च ।
 तिष्ठन्ति सर्वतीर्थानि शयनोत्थापने हरेः ॥

स्कान्दे,—काश्यां वज्रयुगे वासान्नियमव्रतसंस्थितेः ।

फलं यदुक्तं तद्विद्यात् चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 चातुर्मास्ये निवसतिः चेन्ने श्रीपुरुषोत्तमे ।
 साक्षात् दृष्टिर्भगवतस्तद्वयं मोक्षसाधनम् ॥
 दिने दिने महापुण्यं सर्वचेचनिवासजम् ॥

इत्यादि वज्रफलानि विस्तरभयान्न लिखितानि ॥

यतीनां तु एकस्यानावस्थानादिचातुर्मास्यधर्माः श्रावणादि-
 मासद्वय एव । ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासः स्यादिति
 तद्धर्मेषु शङ्खगेतेः ॥

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षाषु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥

इति काकगृह्यमथ्यन्ताग्रक्तविषयम् ॥

अथ मार्गशीर्षमासकृत्यम् ।

भारते,—मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत् ।

भोजयेत्तु द्विजान् भक्ष्या स मुच्येद्वाधिकिन्विपैः ॥

सर्वकल्याणसम्पन्नः सर्वौषधिसमन्वितः ।

उपोष्य व्याधिरक्षितो वीर्यवानभिजायते ॥

हृषिभागी वज्रधनो वज्रधान्यश्च जायते ॥

अथ पौषमासकृत्यम् ।

भारते,—पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः चिपेत् ।

सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥

अथ माघमासकृत्यम् ।

भारते,—पितृभक्तो मघास्त्रेवं चिपेद्यस्त्रेकभोजनः ।

श्रीमत्कुले जातिमांश्च^(१) सुमहांश्चैव जायते ॥

मघासु मघायुक्तपौर्णमासीके माघ इत्यर्थः । भविष्योत्तरे,—

दुर्लभो माघमासस्तु वैष्णवानामतिप्रियः ।

देवतानामृषीणाञ्च मुनीनां सुरनायक ॥

तथा,—माघमासे रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनौमहे ॥

किञ्चिदभ्युदित इति प्रातःकालावधिरूपम् ।

मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।

गोप्यदेऽपि जले स्नानं मोक्षदं पापिनामपि ॥

इति पाद्मोक्तेः ॥ भविष्योत्तरे,—

यो माघमास्युपसि सूर्यकराभिताम्रे

स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।

उद्धृत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवंशान्

स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥

अत्र सूर्यकराभिताम्र इति उक्तं न तु सूर्याभिताम्र इति ।

तथा,— दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय वै ।

माघस्नानान्न चान्योऽस्ति उपायो नरसत्तम ॥

अविमुक्ते प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

यत्फलं दशभिर्धर्मैः प्राप्यते निवृत्तं नरैः ॥

तत्फलं लभते माघे गृहस्नानान्न संशयः ।

ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुस्तल्पगः ॥

माघस्नायी विपापः स्यात् तत्संसर्गौ तु पञ्चमः ।

आयुर्विन्तकलत्रादिसम्पदः प्रभवन्ति च ॥

तथा,— कामादिकञ्च यत्पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।

स्नानमात्रेण नश्येत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥

पादौ,— सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा ।

कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्भूतरूपी नरोत्तमैः ॥

फलातिशयहेतोर्वै किञ्चिद्भोज्यं त्यजेद्बुधः ।

हरेरर्चा तु वैशाखे तपः पूजा तु कार्तिके ॥

तपोऽभ्यर्चा तथा दानं चयं माघे विगिर्यते । इति ॥

माघव्रतं यद्यपि नित्यकाम्यम् तथापि बह्मवाक्येषु स्नाने बह्म-
फलोक्तेः केवलस्नानमावश्यकम् ॥

ब्रह्माण्डे,— माघे प्रतिदिनं प्रातःस्नानाशक्तौ तु पर्वणि ।

स्नातव्यं यत्नतो धीरैरवशं देवपूजनम् ॥

आद्ये चान्ते च मध्ये च अहं च स्नानमाचरेत् ।

• यत्नवान् पुरुषो नित्यं बालवृद्धातुरैर्विना ॥

नारदीये, माघप्रातःस्नाने जलोक्तिः,—

पुनौमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संग्रयः ॥

तथा,— माघमासे वरारोहे शस्त्रं वै निम्नगाजकम् ।

तदभावे तु स स्नायात् कूपे भाण्डाश्रिते तथा ॥

तथा,— सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः ॥

तथा,— न वक्त्रिं सेवयेत् स्नातो नास्नातो वा वरानने ।

होमार्थं सेवयेद्वक्त्रिं न शीतार्थं कदाचन ॥

शैवे,— माघमासे नरो यस्तु स्नायात् शीतेन वारिणा ।

स याति ब्रह्मणः सद्य ब्रह्महत्यायुतोऽपि सन् ॥

यत्रातिशीतलं तोयं पुण्यं तत्राधिकं भवेत् ॥

अत्यन्ताशक्तौ तु पादौ,—

तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।

पडब्दफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥

अत्र वक्त्रिप्रज्वलनादिकं वस्त्रादिदानं (१) च अस्मात्कृतदानसारे

द्रष्टव्यम् ॥

भविष्ये,— बालास्त्ररुणका वृद्धा नरो नारी नपुंसकाः ।

स्नात्वा माघं शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

विष्णुः,—दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।

चिंशद्दिनानि पुण्यानि मकरस्थे दिवाकरे ॥

तत्र चोत्थाय नियमं गृहीयाद्विधिपूर्वकम् ।

माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येऽहं देव माधव ॥ इत्यादि ।

अत्र व्रतारम्भः पुष्यपौर्णमास्यामिति न भ्रमः कार्यः । “दर्शं वा पौर्णमासीं वा” इति द्विविधचान्द्रमासस्यैवादरो न मासान्तराणामित्यभिप्रायात् । पौर्णमास्यारम्भे तु “चिंशदहानीति”

विरोधः स्यात्, तस्मान्माघरूपप्रतिपद्येवारम्भः ॥ स्पष्टं स्कान्दे,—

पौष्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमासस्य राजेन्द्र विष्णोः पूजा विधीयते ॥

इति पूर्णिमाकथनं सङ्कल्पपरमिति नारायणोपाध्यायाः ॥

अत्र दर्शान्तपक्षो^(१)ऽस्मद्देशे नार्च्यते ॥ माघमुपक्रम्य स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

दद्याच्चरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा यान्ति नरकं क्षत्रविट्शूद्र एव हि ॥

वर्जनैयं प्रयत्नेन मूलकं यदि वागममिति ।

स्नानमन्त्रो नारदीये,—

सवितुः प्रसवस्येह परं धाम जले मम ।

तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं ममाच्युत ॥

इमं मन्त्रं सर्वे पठन्ति ॥ पादौ तु,—

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माघस्य ।

स्नानेनानेन देवेश यथोक्तफलदो भव ॥

यथा नारायणः सूर्या यथा नारायणो जलम् ।

यथा नारायणो माघ स्तथा पाप विनश्यतु ॥

इति मन्त्रान्तरं तदपि पठन्ति ॥ माघस्नानं प्रयागेऽधिकफलम् ।

महाभारते,—

क्षिताक्षिते च यैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

भाष्ये,— षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थगतानि च ।

माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

गवां शतसहस्रस्य सन्त्यग्दत्तस्य यत् फलम् ।

प्रयागे माघमासस्य अर्हं स्नातस्य तत् फलम् ॥

माघस्नानमन्त्रे स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः पौराणिकत्वादिति पूर्व-

सुक्तम् ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

भारते,— भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत् ।

स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चैव भवन्ति ताः ॥

भगदैवतं, पूर्वफल्गुनीनक्षत्रं तदुपलक्षितं मासं फाल्गुनमित्यर्थः ॥

विष्णुः,— स इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्ययोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमोऽप्यधिकमाह,—

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

देवपित्रर्चनं तर्पणादिना ॥

इति मासकृत्यानि ॥

अथ पचनिर्णयः ।

पचशब्दः पच परिग्रह इति धातोर्निष्पन्नः । चन्द्रस्य पञ्चदशक-
लानां पूरणं क्षयो वा यत्र पच्यते गृह्यते स पचः । यद्वा देव-
पितृकार्यार्थं पच्यते यः कालविशेषः स पचः । तथा च स द्विविधः,
शुक्लः कृष्णश्चेति । तथा च क्षारौतः, उदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्णश्च
तद्देवानां, दक्षिणायनं तमिस्रो रात्रिरपराह्णश्च तत् पितृणामिति ।
शुक्लः शुक्लपचः । तमिस्रः कृष्णपचः । तथा च माघवीये,—

दैवे मुख्यः शुक्लपचः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

तिथिशब्दोऽपि तनु विस्तार इति धातोर्निष्पन्नः । वर्द्धमानया
क्षीयमाणया वा चन्द्रकलाया तन्यते यः कालविशेषः सा तिथिः ।

मिद्धान्तगिरमणौ,—

तन्यन्ते कलया यस्मान् तस्मात्तास्तिथयः सृताः ।

यद्वा तनोति वर्द्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलाभेनां यः का-
लविशेषः सा तिथिः । षट्चिंशन्तते,—

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्रः कृष्णः चन्द्रचयात्मकः ।

पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्रताः ॥

पञ्चतिः प्रतिपत् । तथा च सोमोत्पत्तौ पश्यते,—

प्रथमां पिवते वह्निर्दितौयां पिवते रविः ।

विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥

पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमीं नृषयो दिव्यामष्टमीं मज एकपात् ।

नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति^(१) वै कलाम् ॥

दशमीं पिवते वायुः पिवत्येकादशीं शुभा ।

द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राप्नन्ति भागशः ॥

त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिवते कलाम् ।

चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ॥

निष्कलञ्च कक्षाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ॥

अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।

तमोषधिगतं गावः पिवन्त्यम्भुगतं च यत् ॥

तत् क्षीरममृतं भृत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ।

ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी ॥

दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां च पूर्णता ॥

एवं प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ताभ्यः पञ्चदशतिथिभ्योऽतिरिक्ता
अमावास्या तिथिरिति सामान्यविशेषरूपेण तिथयो द्विविधाः । तत्र

अमावास्यातिथिः सामान्यरूपा । अन्याः प्रतिपदाद्यास्तिययो विशेषरूपाः ॥

ननु ज्योतिःशास्त्रादौ कलानां सूर्य्यप्रवेशनिर्गमाभ्यां तिथ्युत्पत्तिरुक्ता, अत्र पानमुक्तमिति तद्विरोध इति चेन्न । अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् अत्र च वज्रादिदेवानां तत्कालप्रयुक्तत्वेर्विवक्षितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु सूर्य्यप्रवेशनिर्गमौ वा वज्रादिदेवतापानं वा सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिययः । तत्र तिथिविशेषेषु प्रथमा कला इति प्रतिपन्नास्मौ । प्रतिपच्छब्दः प्रत्युपसर्गात् पदगताविति धातोर्निष्पन्नः । चान्द्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते आरभ्यते यस्यां सा तिथिः प्रतिपत् । सा च शुक्लपक्षे चन्द्रं प्रविशेत् कृष्णपक्षे चन्द्रान्निःसरेदित्युभयथापि प्रथमैव । तदुपलक्षितः कालविशेषः प्रतिपच्छब्देनोच्यते । एवं द्वितीयादिषु बोध्यम् ॥ तत्र ज्योतिःशास्त्रे,—

षष्टिदण्डात्मिकाः सर्वास्तिययस्तत्र तु चयः ।

षड्दण्डावधिका वृद्धिः पञ्चदण्डावधिर्मता ॥

तथा च द्वांसद्विवशेन सन्देहात् तन्निर्णयः कार्यः ॥

द्वांसद्वौ तु गार्ग्येणोक्तम्,—

खर्वो दर्पं स्तथा द्विस्र स्त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विदन्ति ते^(१) ॥

नृणां धर्माधर्मवशादिति कालादर्शः । बौधायनः,—

खर्वा समतिथिर्ज्ञेया दर्पा वृद्धिमती स्यता ।

चौयमाणा तिथि हिंसा निर्णयः प्रागुदीरितः ॥

खर्वः साम्यमल्पक्षयो वा हिंस्रोऽधिकक्षय इति माधवाचार्याः ।

एतच्चैविध्यस्य विपरिवर्त्तनविशेषात् तिथिर्द्विविधा सम्पूर्णा खण्डा चेति । तत्र खान्दे,—

प्रतिपन्नभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

हरिवासर एकादशी । तत्र वैष्णवमते अरुणोदयवेधात्तद्व-
र्जिता इत्युक्तम् । नारदीये तु,—

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः ।

या तिथिः सा तु शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः ॥

या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डा । एतेन सम्पूर्णा शुद्धा खण्डा
विद्धेति बोध्यम् ॥ तत्र शुद्धायां विधिनिषेधयोर्न सन्देहः ॥

विद्धायां विधिनिषेधयोर्यवस्था गार्ग्यणोक्ता,—

निमित्तं कालमासाद्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पुज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

वृत्तिः पालनम् । तथा च पूज्यकालमाश्रित्य विधेरनुष्ठानरूपपा-
लनमिति तिथिमाश्रित्य निषेधस्थाननुष्ठानरूपपालनमिति । तयोः
पालने कालस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । यथा, यस्मिन्नहनि एकादशी
उदयमात्रस्यापिनी तत्र “एकादशीमुपवसेत्” इति विधिवत्ता-

तद्भ्रमे कृत्स्नमहो गृह्यते इति तिथेः पूज्यता । तैलाभ्यङ्गादि-
निषेधे तु कालमात्रापेक्षा । तथा च शिवरहस्ये,—

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ इत्यादि ।

तस्मादिद्वितीयौ पूज्यत्वं निर्णयम् ॥ तत्र पराशरः,—

त्रिमन्थव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥

मरीचिः,— खखण्डव्यापिमार्त्तण्डा स्यात्सूर्यादयगा तिथिः ।

सा ह्यखण्डा व्रतानां स्यात् तत्रारम्भसमापनम् ॥

अन्यत्र,— उदितो यत्र मार्त्तण्डः खखण्डादतिवर्त्तते ।

अखण्डा सा तिथिर्गाह्या स्नानदानव्रतादिषु ॥

सत्यव्रतः,— उदयस्या तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा ।

सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

विष्णुधर्मात्तरे,—

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया श्राद्धादौ त्वस्तुगामिनी ॥

भवित्ये तु व्रतोपवासनियम इति पाठः । इति कर्मकाल-
व्याप्तिः ॥ तत्र व्रते वेध उक्तः पैठौनमिना ।

पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथि पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

पूर्वेधुरुदयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यति
परेधुरस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् सापि पूर्वा प्रतिपदं

विध्यति । एवं सर्वत्र । तत्र चान्द्राणां तिथीनां अहोरात्रविभागं
विना व्यवस्था कर्तुमशक्येति तद्विभागो गर्गणोक्तः ।

अक्षिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ चुटि नाम द्वे चुटी तु लवो मतः ॥

द्वौ लवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

त्रिंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशन्मुहूर्त्तकाः ॥

ते च त्रिंशदहोरात्रमित्याह भगवान् हरः ।

एतादृशाहोरात्रस्य श्रुति-स्मृति-पुराण-ज्योतिःशास्त्रेषु दिवसस्य
पञ्चदशमुहूर्त्तानां पञ्चदशनामानि रात्रेरपि तथा नानाविधानि
पठितानि । प्रकृते तु रात्रिनाम्नामनुपयोगात् दिवसस्य मुहूर्त्त-
नामान्युच्यन्ते । तथा च शङ्करः,—

रौद्रस्यैवमथ मैत्रस्य तथा शालकटः स्मृतः ।

सार्वत्रस्य जयन्तस्य गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्य विरश्चिस्य विजयो नैर्ऋतस्तथा ।

महेन्द्रो वरुणस्यैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

उत्तरायणे दिवसद्वयौ मुहूर्त्तानां वृद्धिः । दक्षिणायने दिव-
सस्य दानौ तेषां दानिश्च । तथा च ज्योतिःशास्त्रे,— अक्तः
पञ्चदशांगो मुहूर्त्त इति । एवं अयनयोः रात्रावपि वैपरीत्येन
द्वासद्वयौ ज्ञातव्ये । एवं पञ्चधा विभागादिष्वपि बोध्यं । एवं
पञ्चदशधा विभागः, पञ्चधा विभागोऽपि । तथा च व्यासः,—

मुहूर्त्तचितयं प्रातः तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्तिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्तु तादृशः ॥

सायाङ्गस्तिमुहूर्त्तस्तु सर्वकर्मवह्निष्कृतः ।

चतुर्धा विभागोऽपि । तथाच गोभिलः,—

पूर्वाह्नः प्रहरस्त्राद्यः मध्याह्नः प्रहरस्तथा ।

आह्नतीयादपरान्हः सायङ्गश्च ततः परम् ॥

त्रिधा विभागोऽपि स्कान्दे,—

ऊर्द्धं सूर्यादयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाह्नः पञ्चकं प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् ॥

अपरान्हस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

द्वेधा विभागोऽपि । स्कान्दे,—

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्नो ह्यपरान्हस्ततः परः ।

तत्र पञ्चधा विभागस्य बह्वप्रमाणसम्मतत्वात् प्रायेण तं समाश्रित्य विधिनिषेधौ निर्णीयेते । यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्रान्ये पक्षा स्तेष्व्याः ॥

तत्रोपवासैकभक्ते नक्तं चायाचितं व्रतं ।

दानं चाध्ययनं सप्तविधं दैवकर्म ब्रूवे ॥

उपवासशब्दार्था विष्णुधर्म,—

उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सहः ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वत्र भोगवर्जितः ॥

तत्रोपवासः सर्वतिथिषु विहितः । नारदीये,—

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रमृत्तौन् तिथीन् ।

उपोद्यैव वस्त्रं दत्वा विधिना ह्यपरेऽहनि ॥

आह्नाणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

इत्युपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् सम्पूर्णव्यापिन्यां न मन्देहः । तद-
सम्भवे त्रिसन्ध्यव्यापिन्याम् । तदसम्भवे खण्डतिथौ । तत्र वाक्यान्नु-
दाहृतानि । तत्र शुक्लपक्षे अमावास्याविद्धा प्रतिपदुपोष्या । तत्राप्य-
पराह्णव्यापिनी मुख्या । तदसम्भवे मायाऋतव्यापिनी ग्राह्या । न तु
उदयचिमुहूर्त्तव्यापिनी । तथा च व्यासः,—

प्रतिपत्त्यैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मत्तुरब्रवीत् ॥

पैठीमणिः,— पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥

सम्मुखीलक्षणं स्कान्दे,—

सम्मुखी नाम मायाऋतव्यापिनी दृश्यते यदा ।

प्रतिपत्सम्मुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ॥

निगमोक्तिरपि,—

युग्माग्निद्युगभृतानां षण्मुन्योर्वसुरन्वयोः ।

रद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥

युग्मं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी ।

षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुः अष्टमी । रन्ध्रं नवमी । रद्रेः

एकादशी । अत्र द्वितीयादिसप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिः उत्तरविद्धा

ग्राह्या । उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्यर्थः । द्वितीयाद्वितीययोर्द्युग्मं मेघनं

महाफलम् । तत्तत्तिथिनिमित्तके कर्मणीति शेषः । एतद्व्यस्तं

युग्मादिविपरीतम् । प्रतिपद्वितीययोरित्याद्योर्मेलनं महाघोरम् ।
एवं चतुर्थोपक्षम्यादिषु बोध्यम् ॥

अथ उपवासविचारः ।

इदं युग्मशास्त्रमुपवासविषयमेव ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यामावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति शङ्करगीतावचनादिषु उपवासस्यैवोक्तत्वात् ॥

ननु व्यासोक्तौ दैवशब्देन व्रतादीनामपि विवचेति चेत्, न ।
तेषूद्यतिथिप्राशस्त्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा युग्मोक्तिः शुक्लपक्ष-
विषया, प्रतिपद्यमावस्येति ज्ञापनात् । अतएव,—

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तिः भविष्योत्तरोक्तिश्च कृष्णप्रतिपद्विषया ।
तथाच, कृष्णप्रतिपत् परेद्युर्दयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्ता ततोऽप्यधिका वा
स्यात्तदा सैवोपोष्या नात्रापराह्वयान्तिः । कृष्णपक्षे द्वितीयायुतायाः
प्रतिपदो विशेषमुख्यत्वेन पञ्चमी सप्तमीत्यादिवचनस्याप्रवृत्तेः ॥

ननु,— यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोन्निता ॥

अत्र बौधायनोक्त्वा पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि प्रतिपत्प्रवेश
एव सङ्कल्पः प्रतीयते ।

प्रातः सङ्कल्पयेत् विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।

प्रातरापूर्व्यं मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ॥

नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ ।

इत्यादि सतिषु प्रातरेव मङ्गलस्य कार्य्यत्वात् । तदुभय
कथं मङ्गलं इति चेदुच्यते । तिथिव्याप्ति द्विविधा । ज्योति-
शास्त्रप्रसिद्धस्वाभाविकी एका । सत्युक्तमाकल्यापादकवचनोत्पा-
दितान्या चेति । तथा च देवल,—

या तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिं सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

तथा,— या तिथिं समनुप्राप्य उदय^(१) याति भास्करः ।

सा तिथिं सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मसु ॥

कर्म्मस्थितिं ब्रह्मवचनात् निखिलदैवोपवाममङ्गलं^(२) ।

सौरपुराणे,—

या प्राण्यास्तमुपेत्यर्कं सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णा ता विदुर्बुधा ॥

एव च विशेषवचनाभावे त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव साकल्यापादिका ।

तथा सति,

आदित्योदयवेलायां यान्तापि हि तिथिर्भवेत् ।

सा पूर्णेत्येव मन्त्रव्या प्रभृता नोदयं विना ॥

इति देवलोक्तौ ।

उदये सा तिथिग्राह्या विपरौता तु पैष्टके ।

इति स्कान्दोक्तौ च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेवेति बोध्यम् ॥

एव च सति साकल्यापादकवचनादसत्यामपि शक्तप्रतिपदि

(१) व्यस्तं याति दिवाकरः ।

(२) निखिलदैवोपसङ्गः ।

अमावास्यायाः प्रातरेव सङ्कल्प इति सर्वं सङ्गतम् । एवमन्यत्र
तिथिष्वपि ज्ञेयम् ॥

अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्कल्पः प्रातरिष्यते ।

इति माधवाचार्याः ॥ सधवास्त्रीणां तु,—

नास्ति स्त्रीणां पृथक् धर्मो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

इति मनूक्तेरुपवामादिषु निषिद्धेष्वपि, भर्ताद्यनुज्ञायां न दोषः ।

भार्या भर्तृमतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

नारौ खल्वननुज्ञाता भर्ता पित्रा सुतेन वा ।

निष्कलं तु भवेत्तस्याः यत् करोति व्रतादिकम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । आदिगर्भेनोपवामाद्युपसङ्ग्रहः ॥

इत्युपवासनिर्णयः ।

असमाप्ते व्रतादौ दोषः । परिगृह्येत्यादिविष्णुरहस्याद्युक्तौ दोष-
श्रवणेष्वपि प्रतिनिधिद्वारा तत्समापनेऽप्यदोषः । तथा च पैठीनसिः,—

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्यात् भार्याद्यास्तु पति व्रतम् ।

असामर्थ्यं परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न विद्यते ॥

स्कान्दे,— पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनयोजयेत् ॥

भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ।

स्यत्यन्तरेऽपि,—

पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिभ्यभुजाम् ।

अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं च फलभाग् भवेत् ॥

पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्षं च विगेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पूर्यं क्रतुशतं लभेत् ॥

दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषाविहिता च सा ।

ब्राह्मे,— ग्रियव्रतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिवान्भवाः ।

पुनः स्कान्दे,—

आत्मा पुत्रः पुरोधस्य भ्राता पत्नी सखापि वा ।

यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

आत्मा आत्मीय इति कृतिवृहस्पतिः ॥ अत्यन्तासम्भवे तु,—

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।

तावद्धनानि वा दद्यात् यद् भुक्ताद्विगुणं भवेत् ॥

सहस्रसमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात् ।

कुर्व्यात् द्वादशसह्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः ॥

देवीं गायत्रीम् ॥

अथ उपवासादिनियमाः ।

आदित्यपुराणे,—

अञ्जनं रोचनं वापि गन्धः सुमनसस्तथा ।

व्रतस्थे चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

रोचनं, हरिद्रादिना गात्रोज्ज्वलीकरणम् ॥

स्तृत्यन्तरे,— व्रते चोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

गायव्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

इति प्रायश्चित्तं चोक्तम् ॥

मुखशुद्धिस्तु द्वादशगण्डूपैरासपचादिना वेति दन्तधावननिषे-
धकालप्रकरणे लेख्यम् ॥

सधवास्त्रीणां तु व्रतादिष्वपि हरिद्राघहणादिकं आवश्यकम् ।

वस्त्रालङ्कारपुष्पाणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

इति मनूक्तेः । तैलस्य प्रतिप्रसवाभावात् तदुपहृणाभावः ।
आचारोऽप्येवमेव ॥

कौर्मै,— कांस्थं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूपकान् ।

शाकं मधु परान्नञ्च वर्जयेदुपवासकृत् ॥

वृहस्पतिः,— दिवानिद्रां परान्नञ्च पुनर्भोजनमैथुनम् ।

चौरं कांस्थामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

एतत् पारणमात्रोपलक्षणम् ॥

विष्णुधर्मै,— असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुद्धति ॥

असकृत् जलपानञ्च दिवास्त्रापञ्च मैथुनम् ।

ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्भूतवासरे ॥

क्षारीतः,— पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणं अनृतास्त्रीलादिकमुप-
वासदिने वर्जयेत् । कौर्मै,—

वह्निर्ग्राम्यान्त्यजान् सूतं पतितञ्च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नापि भाषेत नेचेत व्रतवासरे ॥

स्त्रीणान्तु प्रेक्षणात् सङ्गात् ताभिः संकथनादपि ।

निःसन्दते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥

गरुडपुराणे,—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽध्यवसायश्च कार्यनिष्पत्तिरेव च ॥

एतन् मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तत्र पारणभावश्यकम् ।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्भ्रतान्तकम् ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,—सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते पारणधारणात् ॥

तत्रापि पूर्वाह्णे एव,—

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तत्फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति ॥

इति देवल्लोकेः । धर्मं यमम् ॥ पूर्वाह्णे पारणासम्भवे,—

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।

अङ्गिष्ठं पारयित्वा तु नैत्यकान्ते भुजिक्रिया ॥

इत्युक्तेर्जलपारणं कृत्वा नित्यकर्माणि समाप्य पुनःपारणे न

दोषः ॥ तच्च स्कान्दे स्पष्टम्,—

पारयित्वादकेनापि भुञ्जानो नैव दुष्यति ।

अशितानशिता यस्मादापो विदद्भिरीरिताः ॥

ननु,— तिथीनामेव सर्वाणामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवस्तुर्दशौम् ॥

इति स्कान्दोक्तेस्तिथ्यन्तप्रतीचायां कथं पूर्वाह्णे पारणमिति चेत् सत्यम्,—

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामत्रयोर्द्धवर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ॥

इति स्मृत्यन्तरात् प्रहरत्रयपर्यन्तं तिथ्यन्तापेक्षा । अन्यथा पूर्वाह्ण एव ॥ व्रतादिष्वित्यत्र आदिशब्देन एकभक्तनकायाचितव्रतानि गृह्यन्ते, इति साधवाचार्याः ॥ इति च साधारणपारणाविधिः । विशेषस्तु कृष्णजयन्त्यादिषु लेख्यः ॥

यद्यपि पारणशब्दः पार तीरसमाप्ताविति धातोरुत्पन्नत्वेन समाप्तिमात्रवाचकस्तथापि लोकशास्त्रयोरुपवाससमाप्तावेव पङ्कजादिशब्दवत् योगरूढः ॥

अथैकभक्तं निर्णीयते ब्राह्मे वैश्वानरव्रते,—

प्रतिपद्येकभक्तागौ समाप्ते कपिलाप्रदः ।

इति । तच्च एकभक्तं त्रिविधम् । स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधिरूपश्चेति । तत्र वैश्वानरव्रतादिषु स्वतन्त्रम्,—

पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनौ तिथिः ।

तथा “मध्याह्ने पूजयेत् नृप” इत्यादिविहितगणेशव्रतादाव-
न्याङ्गम् ।

तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः ।

इति समन्तुवाक्यादिविहितमुपवासप्रतिनिधिरूपम् । तत्रान्याङ्गे प्रधानानुषारेण गुणस्य नेतव्यत्वादङ्गिनः पूजाविधेर्मध्याह्ने विहितत्वेन अङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ प्राप्यमाणत्वाच्चैव मुख्यकालापेक्षा ॥

किञ्च यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते । तदा किं वाच्यमन्याङ्गे । उपवास-
प्रतिनिधिरूपस्य च उपवासतिथौ कार्यत्वं तस्य गौणोपवासत्वात् ।

“तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः”

इति सुमन्तूक्तेश्च । तच्च मार्कण्डेयपुराणे । “एकभक्तेन नक्तेन”
इति वक्ष्यमाणैकादशीव्रतादावुक्तम् ॥ एवञ्च, पारिशेष्यात् स्वतन्त्रै-
कभक्ते मुख्यकालापेक्षा ॥

तत्कर्मकालस्तत्स्वरूपञ्च स्कान्दे,—

दिनार्द्धसमयेऽतौते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्मात् दिवैव हि ॥

देवलोक्तौ तु न्यूनप्राप्तयेण तु इति विशेषः । नियमेनेत्यनेन
हविष्यभोजनप्राप्तिः । तन्मुख्यकालस्तु पञ्चधाविभक्ताहर्मथाङ्गापर-
भागरूपो दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्त्तपरिमितः कालः । दिनार्द्ध-
ऽतौते सति समनन्तरभावित्वादस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टः कालो
गौणः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् ॥

एवं व्यवस्थिते सति मध्याह्नव्यापिनौ तिथिर्ग्राह्या,—

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्नव्यापिनौ याह्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

इति बौधायनोक्तेः । तत्र निर्णयस्य विषयस्य षोढाभेदा
ऊह्याः । पूर्वेषुरेव मध्याह्नव्याप्तिः । परेषुरेव तद्व्याप्तिः । उभयत्र
तद्व्याप्तिः । नोभयत्र तद्व्याप्तिः । उभयत्र साम्येन तदैकदेशव्याप्तिः ।
उभयत्र वेपथ्वेण तदैकदेशव्याप्तिश्चेति । तचाद्यद्वितीययोर्न सन्देहः ।

अन्यदिने मध्याह्नव्याप्तेरभावात् । तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या । मुख्य-
 कालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । चतुर्थे पूर्वविद्धैव ।
 दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तेरभावेऽपि गौणकालव्याप्तिस्त्वाभात् । पञ्चमे-
 ऽपि पूर्वविद्धैव । मुख्यकालव्याप्तेरभयत्र साम्येऽपि अधिकगौणकाल-
 व्याप्तिप्राप्तेः । षष्ठे तु यदा पूर्वद्युर्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा-
 धिक्यात् गौणकालव्याप्तेश्च पूर्वविद्धैव । तस्मिन्नेव षष्ठे यदा परेद्यु-
 र्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा परविद्धैव परेद्युर्गौणकालव्याप्त्यभावे-
 ऽपि मुख्याकालव्याप्त्याधिक्यात् । इत्येकभक्तनिर्णयः ॥

अथ नक्तनिर्णयः ।

भविष्ये,— चतुर्दश्यामयाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽङ्गि नित्यं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः ॥

तथा,—नक्तं कृष्णचतुर्दश्यां तथा कृष्णाष्टमीषु च ।

कृत्वा भोगानिहाप्रोति परत्र च शिवे रतिम् ॥

एवमादौ नक्तं सिद्धम् । तच्च त्रिविधम्, अन्याङ्गं उपवास-
 प्रतिनिधिरूपं स्वतन्त्रञ्चेति । तत्रान्याङ्गे नक्तव्रते दुर्गापूजादौ पूजा-
 विधेरङ्गिनोऽनुसारेणाङ्गस्य नक्तभोजनस्य रात्रौ प्रहरोत्तरमपि प्राप्य-
 माणत्वान्न मुख्यकालापेक्षा । उपवासप्रतिनिधिरूपेऽपि तस्मिन्नेव
 मुख्यकालापेक्षा । तस्य उपवासदिन एवानुष्ठानात् । तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः ।

उदयस्या सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ॥

इति ज्ञायते । पञ्चमषष्ठयोरपि परैव । सायंकालस्य गौणस्य
तत्तिथिव्याप्तत्वात् । रात्रिनक्तभोजने नाङ्गीचयमुत्तमः कालः,—

प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकात्रयमिष्यते ।

इति स्युतेः । मुहूर्त्तत्रयं मध्यमः कालः,—

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्वाङ्गानावस्तं गते सति ।

इति व्यासोक्तेः । निग्रीयपर्यन्तो जघन्यः कालः, “नक्तं निग्रायां
कुर्वीत” इति सामान्येनाभिधानात् ॥

• ननु,—सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।

तथा,—चत्वारौमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं नैद्युनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्थकम् ॥

इति स्युतेश्च सन्ध्याकाले कथं भोजनमिति चेत्, न । क्रत्व-
र्थेन व्रतार्थनक्षत्रदर्शनभोजनविधिना पुरुषार्थस्य सन्ध्याकालनिषेधस्य
बाधात् । यथा पुरुषार्थप्राणिहिंसप्रतिषेधः क्रत्व्यांघ्रिष्टोमीयहिंसा-
विधिना बाध्यते ॥

यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरनक्तं विहितम् । तत्र पूर्वोक्त-
विपर्यासेन सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः । प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः ।
तत्र षोढाभेदे पूर्वस्मिन्नेव परस्मिन्नेव वा सायंकालव्याप्तौ न
सन्देहः । उभयत्र सायंकालव्याप्तौ पूर्वतिथिरेव । उभयत्रापि
तत्तिथेर्विद्यमानत्वात् । नोभयत्र तद्वाप्तौ पूर्वतिथिरेव । सायंकाले
तदभावेऽपि प्रदोषकालेऽपि तत्तिथेः सत्त्वात् । उभयत्र साम्येन
वैषम्येण वा तदेकदेशव्याप्तौ पूर्वैव । गौणस्य प्रदोषकालस्य तत्ति-
थिव्याप्तत्वात् । सौरनक्तभोजने दिवसस्यान्तिममुहूर्त्त उत्तमः ।

प्रदोषव्यापिनी न स्यात् दिवानक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणं क्वायामतिक्रामति भाष्करे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायान्ते तु भुजिक्रियाम् ॥

कुर्यान्नक्तव्रतौ नक्तफलं भवति निश्चितम् ।

वत्स,—प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।

एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णे तथा स्मृताः ॥

तथाच प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यकल्पः । सायंकालव्याप्तिरनुकल्पः । तच्च नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्यम् । तदेवं नक्ततत्कालौ व्यवस्थितौ ॥ अत्रापि रात्रिनक्ते षोढाभेदाः । पूर्वद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः । परेद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । नोभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र साम्येन प्रदोषैकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण प्रदोषैकदेशव्याप्तिश्चेति । तच्च नाद्यद्वितीययोः सन्देहः । तृतीये परतिथिरेव,—

यदैव तिथोरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तच्चोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति जावालिवाक्यात् । उभयत्रापि दिवा रात्रावपि सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । चतुर्थेऽपि परैव ।

“अतथात्वे परत्र स्याद्यतोऽर्वागस्ततो हि सा ।

इति जावालिवाक्यात्” । प्रदोषे तदभावेऽपि अस्तमयादर्वाक्यतः सा विद्यते ततो याद्वेत्यर्थः । “अर्वागस्तमयात्” इत्यनेन अस्य च दिवारात्रिव्रतत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत् सायंकालव्याप्त्यापि निर्णयः

एतदुपलक्षणम् । नक्ते हविष्यद्रव्यमेव भोज्यमित्यर्थः । स
विचारो हविष्यप्रकरणे लेख्यः ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥

अथ अयाचितं निर्णयते ।

प्राजापत्यह्मच्छादौ सप्तमौत्रतादौ च तद्विहितम् । तस्य
द्वावर्थौ । न याचितमयाचितमित्येकः प्रतिषेधरूपः । तथाच
प्राजापत्यह्मच्छादौ गौतमः । अथापरं अहं कश्चन न याचे-
तेति । अतः उपवासवदहोरात्रमेव विषयीकरोति । अत एव
संकल्पोऽयस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोक्ष्य इति वाच्यम् ।
तथा पर्युदासोऽपि । तथा च वृहस्पतिः,—

अहं प्रातः अहं सायं अहमद्यादयाचितम् ।

अहं परञ्च नाश्रीयाम् प्राजापत्यञ्चरन् दिजः ॥

सूत्यन्तरेऽपि,—

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।

इति । दश्यासभोजित्वं मितभोजित्वम् । “अयाचिते द्वौ चाष्टौ”
इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः । तथाच, याचितादन्यदयाचितमित्यस्या-
प्रथमलभ्यस्य परदत्तस्य भोजन विवक्ष्यते । तदापि पराधीनत्वादेव
कालविशेषविधानस्याशक्तत्वादहोरात्रमेव विषयीकरोति । स्रग्दह-
स्थितवस्तुनः इदानीमयाचितत्वेऽपि पूर्वयत्नसञ्चितत्वाद्याचितमेव ।
तथाच पर्युदासः । यदा निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वाद्याज्ञाप्रसक्तस्य
परद्रव्यविषयत्वादयाचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति । तच्च
भोक्ष्यद्रव्यं परकीयमयत्नोपनौतञ्च । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“मुहूर्त्तानं दिनं नक्तम्” इत्युक्तेः । अन्तिमाधो मुहूर्त्ता मध्यमः,—

— सदिवाकरं यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकादये ।

इत्युक्तेः । ततः प्राचीनो जघन्यः,—

त्रिमुहूर्त्तं स्पृशेद्वाक्त्रि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमह्न्येव तु भोजनम् ॥

इति सुमन्तूक्तेः । “आत्मनो दिगुणां द्वायां” इत्यादि अत्रैव
पर्यवस्यति,—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नं कुर्वन्ति मानवाः ।

ते दिनान्तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्वात्रिभोजने ॥

इति भविष्ये रविवासरे रात्रिनक्तस्य निषेधात् गृहस्थस्यापि
दिवैव भोजनम् । एवं रविसंक्रान्त्यादिष्वपि ज्ञेयम् ॥

माधवाचार्यैर्गुह्ये एकस्मिन्नेव दिने एकभक्तनक्तयोः प्रसक्तौ गौण-
कालस्याप्यसम्भवपक्षे भाव्यापुत्रादिना कर्त्तव्येण नक्तं करणीयमिति
लिखितमनुसन्धेयम् ॥

धवलसंग्रहे,— हविय्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

ब्रह्मचर्यमधः शय्यां नक्तभोजी षड्वाचरेत् ॥

भविष्ये,— “अग्निकार्यमधःशय्याम्” इति पठित्वा अग्निकार्यं
व्याहृतिभिराज्यहोम इति लक्ष्मीधरः ।

स्कान्दे,— एतानि वर्जयेत् नक्ते अन्नानि सुरमुन्दरि ।

निष्पावा आढकी मुद्रा माषाश्चैव कुलुथकाः ॥

— मसूरा राजमाषाश्च गोधूमा स्त्रिपुटास्तथा ।

चणका वर्त्तुलाश्चापि सुमुक्ताश्चैवमादयः ॥

एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि । तत्र,—

पौर्वाहिकास्तु तिथयो दैवकार्यं फलप्रदाः ।

इति दृढ्याज्ञवल्क्यवाक्ये देवे पूर्वाह्णव्याप्यभिधानात् पूर्वाह्णस्य
पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् ।

पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः ॥

इति पैठौनसिवचनाच्चोदिते भागौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्याह्या ।
एकभक्तनक्षत्रात् प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्राभावात् सामान्यशास्त्रस्य
प्रवृत्तेः । अतएव माधवाचार्याः,—

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्याद्दानं व्रतानि च । इति ।

ननु,— यां तिथिं समनुग्राह्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु ॥

इति देवलादिवाक्यस्य,

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याह्या आह्वादाय चास्नानाग्निनी ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य, “आदित्योदयवेलायाम्”
इत्यादिवैधायनोक्तेश्च का गतिरिति चेत्, उच्यते । वैश्वानराधि-
करणन्यायेन अवयुत्यानुवादरूपतया तेषां त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिप्रशंसापर-
त्वम् । तत्र षोढा भेदः । उदयकाले पूर्वधुरेव त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी ।
परेधुरेव उदयकाले त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी । उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्त-
व्यापिनी । नोभयत्र त्रिमुहूर्त्तसर्गिनी । उभयत्रापि साम्येन वैष-
म्येण वा त्रिमुहूर्त्तैकदेशसर्गिनी चेति । तत्राद्ये खण्डतिथित्वा-

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।

यतिधर्मेष्णनाः,—

भिक्षाग्रनसमुद्योगात् प्राक्केनापि निमन्त्रितम् ।

अयाचितं हि तद्गच्छं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदास उभयथापि एकमक्तादिवत् कालो विगेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात् पर्युदासे पराधीनत्वाच्च । अस्मति कालविगेषविधौ न कर्मकालव्याप्तिवचनमत्र प्रवर्तते । तथा सति कालविगेषविध्यभावात् शुक्लकृष्णप्रतिपदादौ उपवासवत् पूर्वोत्तरविद्धे ग्राह्ये । एवमयाचिते सर्वतिथिषु उपवासवत् निर्णयः इति सुस्थितम् ॥ इत्ययाचितनिर्णयः ॥

अथ दानव्रतकालौ निर्णीयेते ।

भविष्योत्तरे,— प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।

सौवर्णमरविन्दञ्च कारयित्वाष्टपत्रकम् ॥

क्षत्वा त्रौदुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते ।

पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

ब्राह्मे मण्डलव्रते,—

मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ।

नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशत्रिगुणानि च ॥

फलानि पिष्टपक्वानि दद्यात् विप्राय षोडश ।

देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रथमतः ॥

भुज्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमास्तथः ।

कार्तिकशुक्रप्रतिपदि वलिराजोत्सवः । तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि ।

स च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्यः ।

पान्ने,— श्रावणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धेव कर्त्तव्या शिवरात्रि वल्लेर्दिनम् ॥ इति ।

माधवाचार्यास्तु,— वक्ष्युत्सवश्च पूर्वद्युरपवामवदाचरेत् ।

इति । उपवामवत् शुक्रप्रतिपदुपवामवदित्यर्थः । एवं च माधवीये
व्याख्यातम् । कृष्णप्रतिपदि परविद्धायामुपवामस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

अथ द्वितीयाविचारः ।

अथ द्वितीया । सा च पूर्वविद्धा याच्या,

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ननु,— एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदश्यामावास्या उपोष्याः सुः परान्विताः ।

इति भृगुस्मृतिवचनस्य, युगवचनस्य च का गतिरिति चेदु-
च्यते । पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमन्त्रे एव परदिने त्रिमुहूर्त्तमन्त्रे एत-
द्वचनात् परविद्धा याच्या । अत्रानन्तमष्टीये यज्ञवस्थापितं तत्र
कस्यापि समतम् । तथाच माधवाचार्याः,—

पूर्वद्युरसती प्रातः परद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ॥ इति ।

यमद्वितीया । लैङ्गे । अन्नं दत्वा भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

भावात् न सन्देहः । द्वितीये चयगामित्वे त्रिमुहूर्त्तामप्युत्तरविद्धां
परित्यज्य पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् । वृद्धिगामित्वे मास्ये च परेद्युरेव ।
तथाच उग्रनाः,—

खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

खर्वदर्पो परौ कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी ॥

तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अस्तमयव्याप्तेः कर्मकालवाङ्मयस्य च
लाभात् पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् ॥

अस्तमयव्याप्तेर्निर्णायकत्वम्, पादौ,—

व्रते स्नाने तथा नक्ते पितृकार्यं विगेषतः ।

यस्यामस्तंगतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत् ॥

तौर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देन संगृहीता इति माधवाचार्याः ।

इति दानव्रतकालौ ।

अथ व्रतविशेषेषु काला निरूप्यन्ते । तत्र वत्सरादिः प्रतिपत् ।

ब्राह्मे,— या शुक्ला चैत्रमासस्य वत्सरादितिथिः स्मृता ।

या शुक्ला प्रतिपच्चैत्रमासस्य वत्सरस्य सा ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ।

नन्दां संवत्सरादौ तु दर्शविद्धां न कारयेत् ॥

परविद्धा प्रकर्त्तव्या द्विमुहूर्त्ता भवेद्यदि ।

मुहूर्त्तमेव कर्त्तव्या प्रतिपद् द्वितीयान्विता ॥

मुहूर्त्तद्वितयं चैव मुहूर्त्तं यदि चापरे ।

वर्त्तते वामरे यस्मिन् प्रातः मावदितिथि भवेत् ॥

कार्तिकशुक्लप्रतिपदि वलिराजोत्सवः । तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्धूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि ।

स च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्यः ।

पाद्मे,— श्रावणी दुर्गनवमी तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रि वल्लेर्दिनम् ॥ इति ।

माधवाचार्यास्तु,— वल्युत्सवश्च पूर्वशुरुपवासवदाचरेत् ।

इति । उपवासवत् शुक्लप्रतिपदुपवासवदित्यर्थः । एवं च माधवीये
व्याख्यातम् । कृष्णप्रतिपदि परविद्धायामुपवासस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

अथ द्वितीयाविचारः ।

अथ द्वितीया । सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या,

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

ननु,— एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदश्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ।

इति भृगुस्मृतिवचनस्य, युग्मवचनस्य च का गतिरिति चेदु-
च्यते । पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमन्त्रे एव परदिने त्रिमुहूर्त्तमन्त्रे एत-
द्वचनात् परविद्धा ग्राह्या । अत्रानन्तभट्टीये यद्व्यवस्थापितं तन्न
कस्यापि सम्यक्तम् । तथाच माधवाचार्याः,—

पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा ॥ इति ।

यमद्वितीया । लैङ्गे । अन्नं दत्वा भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

भ्रातस्त्वानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा चेदग्रजाताहमित्यूह्यम् ।

कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।

या न कुर्यात् विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥

तस्या इति शेषः ।

भारते,— कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहे स्वयम् ॥

तस्यां निजगृहे राजन् न भोक्तव्यमतो बुधैः ।

यत्नेन भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ।

अत्राष्टधा विभक्तदिवसस्य पञ्चमभागो मुख्यः कर्मकालः ।

“भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्” इति विधिसमभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजन-

नियमस्य प्राधान्यात् । पञ्चमभागस्य च भोजनकालत्वात् । तिथिद्वये

“द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्युक्तेः पूर्वविद्धा ग्राह्या, इति अनन्तभट्टीये

यल्लिखितं तन्न । तस्या उक्तेः कृष्णपक्षविषयत्वेन निर्णयात् । तथाच

युगोक्त्या परविद्धैव ग्राह्या । ज्योतिःशास्त्रे,—

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भुवम् ।

इति द्वितीयाविचारः ।

अथ तृतीया ।

सा चतुर्थीयुता ग्राह्या । आपस्तम्बः,—

द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कारयेत्तु यः ।

स याति नरकं घोरं कालसूचं भयङ्करम् ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

एवं स्कान्देऽपि बहूनि वाक्यानि सन्ति । अत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्तैव
व्यवस्था । वेधशास्त्रे तथैव निर्णयात् ।

कला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ॥

इति यत् स्कान्दवचनं, तत् कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तं द्रढय-
तीति माधवाचार्याः । परदिने तृतीयाया अभावे एव पूर्वविद्धा
ग्राह्या ।

वशिष्ठः,—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्धा च कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥
युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयत्वेन निर्णयमिति न विरोधः ।
रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तकोः ॥

अक्षयतृतीया ।

भविष्ये,—वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीया चन्दनस्य च ।
कलधौतं तथा धान्यं हृतं वापि विशेषतः ॥
तस्यां दत्तन्वचयं स्यात् तेनेयमचया स्मृता ।

तृतीया चन्दनस्ये^(१)त्युक्तेरत्र चन्दनदानं शस्तम् ॥

दानात्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशयः ।

इति वचनाच्च । कञ्जजो ब्रह्मा ।

आग्नेयादिषु उपानच्छत्रजलपात्रदानान्युक्तानि,—

या शुक्ला कुरुशार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः ।

तृतीया साचया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।

स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः ॥

करकान् कुम्भान् । वाजमन्त्रम् । हेममालिनः सूर्यस्य ।

विष्णुधर्मात्तरे नचत्रविशेषे गुणविशेषः,—

अचया सा तिथिर्ज्या कृत्तिकाभिर्युता यदि ।

भविष्यति महाभागे विशेषेण फलप्रदा ॥

वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे च या तिथिः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता अचया सा प्रकीर्तिता ॥

तथा,— वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।

यद्ददाति नरश्रेष्ठ तत्तदक्षयमश्रुते ॥

विशेषेण तथा दानमचतानां महाफलम् ।

ब्राह्मे,— वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दन ।

यवानुत्पादयामास युगमारब्धवान् कृतम् ॥

ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।

तस्यां कार्य्या यवैर्हामो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ।
 पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलामं तुहिनाचलम् ॥
 भगीरथं च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
 स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादि किञ्चन ॥
 श्रद्धया क्रियते यत्तु तदानन्त्याय कल्पते ।
 सिन्धोस्तौरे विग्रेषेण सर्वमवयमश्रुते ॥
 श्राद्धन्तु श्राद्धप्रकरणे लेख्यम् । दानादौ पूर्ववत् परविद्धा याज्ञा ॥

अथ रम्भाद्वतीया ।

भविष्योत्तरे,— भद्रे कुसुमं यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
 ज्यैष्ठशुक्लद्वतीयायां स्नाता निधमतत्परा ॥
 तथापरं रम्भाव्रतं तत्रैव,—
 रम्भाद्वतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 मार्गशीर्षे तथा मासि द्वतीयायां नराधिप ॥
 शुक्लायां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् । इत्यादि ।
 उपहारसंहारे,— सौभाग्यार्थं पुरा चीर्णं रम्भया राजसत्तम ।
 तेन रम्भाद्वतीयेयं सर्वसौभाग्यदायिनी ॥
 सा च पूर्वविद्धा याज्ञा ।
 स्कान्दे,— वृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतकी ।
 कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या समुखी तिथिः ॥
 ब्रह्मवैवर्त्ते,— रम्भाख्यामित्यादि ।

गौरीव्रतम् ।

शतानन्दसंग्रहे,— गुडपूपाः प्रदातव्या भासि भाद्रपदे सिते ।

तृतीयायां सर्वदानं वासुदेवस्य प्रीतये ॥

उमां शिवं गणेशञ्च विधिवत् पूजयन्ति याः ।

गौरीवरप्रसादेन परं सौभाग्यमाप्नुयुः ॥

तिथिद्वये परदिने व्रतम् । नात्र त्रिमुहूर्त्तवेधोऽपि अपेक्ष्यते ।

तथा च माधवाचार्याः,—

मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगः प्रशस्यते ॥

अथ चतुर्थी ।

साच परविद्धा ग्राह्या,—

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोध्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति बृहद्विशिष्टोक्तेः, युगवचनाच्च ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥

इति बृहद्विशिष्टवचनान्तरं व्रतान्तरविषयमित्यवधेयम् ।

मङ्गलवारचतुर्थीर्यागे फलाधिक्यम्,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ।

इति भविष्योक्तेः ॥

शिवचतुर्थी ।

शतानन्दसंग्रहे,— मासि भाद्रपदे शुक्ला चतुर्थी शिवपूजिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानं सुपवासो जपस्तथा ॥

तावत्सहस्रगणितं प्रसादाद्यतिनो नृप ।

यतिनो योगिनः शिवस्येति यावत् ।

रौद्रत्वादपराहोऽव पूजाकाल इति निबन्धनकृतः । तिथिद्वये परेऽङ्गि व्रतम् ॥

गौरीगणेशचतुर्थी ।

लिङ्गपुराणे,— चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्यास्यैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमात् ॥

इति । सिद्धिसौभाग्यरूपफलविशिष्टकामो यस्यां कस्याश्चित् चतुर्थ्यां गौरीगणेशौ पूजयेत् । पूजाकालव्यवस्था वक्ष्यमाणगणेश-व्रतवत् द्रष्टव्या ॥

विनायकव्रतम् ।

भविष्ये,— विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।

सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,— विनायकव्रते कार्यं सर्वमासेषु षण्मुख ।

चतुर्थी च जथायुक्ता गणनाथसुतोपिणी ॥

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति कल्पवचनात् ।

चतुर्थीं गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परतश्च परेऽहनि ॥

इति वृहस्पतिवचनाच्च, परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने
व्रतमन्येषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नात्र सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधः, मध्याह्नस्य
कर्मकालत्वात् । जयायुक्ता तृतीयायुक्ता । मातृविद्धा तृतीयाविद्धा ।
शुक्लतिलैः स्नानं, शुक्लतिलान् शिरसि निक्षिप्येति कालादर्शकारः ।
स्कान्दे,—गजवक्त्रं तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप ।

मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे विशेषतः ॥

यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः ।

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ॥

अथवा गणनायस्य व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।

एवं सति यदा आत्याधिककार्यसिद्धिकामो भवेत्, तदैव
यस्मिन् कस्मिंश्चन मासे शुक्लचतुर्थ्यां गणेशव्रतं कुर्यात् । “यदा
चोत्पद्यते” इति वचनात् । भाद्रमासे यद्ब्रतारम्भं कुर्वन्ति तत्र
विशेषत इति फलाधिक्यात् प्रतीक्षासह-कार्यं चैवेति ज्ञेयम् । अन्यथा
शीतान्वेषणार्थं हनूमता आचरितस्य व्रतस्य शरत्काले कार्यत्वं
न स्यात् । एवं अमृताहरणादावपि ज्ञेयम् । एतदपि एकमास-
पक्षे प्रमाणम् । तथा कार्यगौरवमपेक्ष्य द्विमासं व्याप्य व्रतं द्विवार-
मित्यर्थः । तथा अधिकविघ्नाशङ्कायां षण्मासं व्याप्य व्रतम् । षण्मा-
सैरेव व्रतस्य समाप्तिः । वत्सरपक्षेऽपि द्वादशभिर्मासैर्मलमासपाते
तु चयोदशमासैरिति कालाशुद्धिप्रकरणे लेख्यम् । अत्यधिक-
कार्यगौरवे द्वादशवर्षपक्षे प्रतिशुक्लचतुर्थिं द्वादशवर्षपर्यन्तं व्रतं
कार्यमिति साधीयः । अस्मिन् द्वादशवर्षपक्षे यत् प्रतिवत्सरं

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यामेकवारमनुतिष्ठन्ति, तदपि अज्ञानविलसितमिति ज्ञेयम् ॥

अत्र वर्षाषु भवं वार्षिकं व्रतं द्वादशेति केचिदर्यापयन्ति, तन्मन्दमेव । एकवचनान्तव्रतशब्दस्य द्वादशेत्यनेनान्वयाभावात् । एकमासमित्यस्य एकैकमासमित्यर्थः कुतो भवेत् । एवं द्विमासादिषु ज्ञेयम् । “संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीष्णार्थत्वमिष्यते” इति भाष्यकारोक्ता यथाकथञ्चित् समाधेयमिति चेत्, वत्सरं तथेत्यावृत्तौ न काचित् गतिरस्तीति सोऽर्थो हेय एव । किञ्च हनुमत्गरुडादीनामेकवारानुष्ठाने फलप्राप्तिरपि विरुद्धा स्यादिति दिक् ॥

व्रतेऽस्मिन् विशेषो, वाराहे,—

शुक्ला चतुर्थी कन्यार्कभौमवारेण संयुता ।

महती तत्र विघ्नेशमर्चिलेष्टं लभेन्नरः ॥

अर्कवारेण भौमवारेणेति वा कालादर्शवचनात् बोध्यम् ॥

इति विनायकव्रतम् ।

अथ तद्दिनकर्त्तव्यानि ।

विनायकं समभ्यर्च्येत्यनन्तरं भविष्ये, “तद्दिने निद्रां मतिं शिवाम्” इत्याद्युक्ता,

विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ।

इति विहितस्य सरस्वतीपूजनस्य तु यस्यां रात्रौ चतुर्थी भवति तस्यामेव करणं समाचारमूहम् । अस्यां भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां रात्रौ चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच पादो,—शुक्रपक्षे चतुर्थी तु सिंहं चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिग्रमनं कुर्व्यात् तस्मात् पक्षेऽत्र तं सदा ।

सिंहं भाद्रे मामि ।

भाद्रे,—वासुदेवोऽभिगस्तसु निगाकरमरौचिषु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेष मः ॥

अतश्चतुर्थी चन्द्रन्तु प्रमादादौघ्य मानवः ।

पठेद्वाचेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥

धात्रीवाक्यं तच्चैव,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मारोदीस्तव क्षेप समन्तकः ॥

क्षणोऽपि तद्रात्रौ चन्द्रकिरणेषु स्थित इति ।

अभिग्रापमाप, अद्यापि सोऽभिग्रापोऽपवाद इति यावत् मनुष्याय आपतेदित्यर्थः । अतएवेधं चतुर्थी हरितालिकेति प्रसिद्धा ।

हरेः श्रीकृष्णस्य, ताडिका अपवाददायिका इति यावत् । इत्ययो-
रैक्यात् । तस्मात् चन्द्रेक्षणं निषिद्धम् । प्रमादात् तदौघे सिंहप्रसे-
नमित्यादिमन्त्रं पठेदित्यर्थः । चतुर्थी चन्द्रदर्शनस्य निषेधात् ।

“निषेधः कालमात्रके” इत्युक्तेस्तद्रात्रौ तृतीयया पञ्चम्या वा विद्धायां
तद्रात्रिगततृतीयापञ्चम्योश्चन्द्रदर्शनसमाचारः ।

पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेचितव्यः कदाचन ॥

इत्यत्र शुद्धमासमलमासाभिप्रायेण पक्षयोरित्युक्तेर्मलमासेऽपि
चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । अतएव पञ्चाननगते इति शौरमासोक्तिः ।

अतएव,— सीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवशय्या नवः शशौ ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितञ्च यत् ॥

इति सत्यन्तरान्मलमासेऽपि नैमित्तिकचन्द्रदर्शननिषेधस्य परि-
पालनसमाचारः । उदितशब्दोऽचार्द्धादितद्यावृत्तिपरः, स्वरूपव्या-
ख्यानपरो वेति तिथितत्काराः । यत्ते तु पञ्चाननगते भानाविति
वाक्यमवलम्ब्य शुद्धकृष्णपक्षेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धमित्यलिखन्, तत्
शुक्लपक्ष इत्यादिपाशादिवाक्यविरोधान्नाद्रियत एवासुदेशे । नाग-
चतुर्थीव्यवस्था नागपञ्चम्यङ्गत्वात् तत्र लेख्या ॥

वरदाचतुर्थी ।

नारदीये,— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरौमाराधयेद्बुधः ।

चतुर्थीं वरदा नाम गौरौ तत्र सुपूजिता ।

अत्र व्रतसामान्यात् सोदयत्रिसुहृत्कर्त्तव्याभिर्याक्षा । तिथिद्वये
द्वितीयाविद्वैव । नाच युग्मोक्तेः प्रसरः ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थीं ह्रसते यदि ।

जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत् ॥

इति विशेषसूतेः । तथा च माधवाचार्याः,—

गौर्याः शुद्धजयाप्यस्तु नागविद्धा निविध्यते ।

अथ पञ्चमी ।

सा वोपवासे चतुर्थीयुता याक्षा । व्रतेऽपि तथा ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया नतु ।

—पञ्चमी तु सदा ग्राह्या चतुर्थीसहिता विभो ।

अनु मध्याह्नवर्त्तः—

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या पष्ठ्या युक्ता तु नारद । इति ।

तत् स्कन्दपष्ठ्यां स्कन्दोपामनाय विहितं पञ्चम्युपवासं विषयीकरोति

“स्कन्दोपवासे स्त्रीकाव्यां पञ्चमी परमंयुता” ।

इति वाक्यशेषात् । तथा च, स्कन्दोपवासपञ्चमीव्यतिरिक्त-
पञ्चमीषु पूर्वविद्धैव ॥

आवणशुक्लपक्षे जायद्गौरीपञ्चमी ।

पुराणे,—पद्मनाभे गते शय्यां सर्वे देवै रनन्तरम् ।

पञ्चम्यामगितौ पक्षे समुत्तिष्ठन्ति पद्मगाः ॥

सुप्ते तु देवदेवेशे पञ्चमी व्यासपञ्चमी ।

कुर्युस्तत्र यथाशक्त्या जायद्गौरीमहोत्सवम् ॥

देवैरिति महार्थे द्वितीया । अगितौ शुक्लपक्षे । शितिर्धवलमे-

चकाविति कोषात्, शुक्लपक्षे ममाचारः— हरिशयनानुन्तरं

आवणमाम इत्यर्थः । आपाटे शयनविधायावा

जायद्गौरी इत्याद्या । इयं पूजा २ १).

अथवाणात्—

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।

तस्य तुष्टिं समायान्ति पञ्चगास्तचकादयः ॥

आसप्तमात् कुलान्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद् बुधः ॥

इयं नागपूजा दिवैव । नागानां नामानि पञ्चम्यां लेख्यानि ।

रक्षाविधानं तु रात्रौ क्रियते । रात्रिपदेन प्रदोष एवान्न ज्ञेयः ।

भविष्ये,—यः आवणे स्रवति शीतजले सुरेन्द्र

रक्षाविधानमिदमाचरते मनुज्यः ।

आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं

पुत्रप्रियादिसहितः समुद्धव्यनक्ष ॥

आवण इति चैवशुक्लादिमासाभिप्रायेण ।

रक्षाकरणमन्त्रो यथा,—

घण्टाकर्णं महावीर सर्वव्याधिनिवारण ।

सर्वोपद्रवसंघातविद्रावण हरप्रिय ॥

कण्ठे यस्य महानीलं भूषणं यस्य पञ्चगाः ।

तेजांसि तस्य देवस्य रचन्तु मम मन्दिरम् ॥

रज्जुधारणमन्त्रो यथा,—

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महासुरः ।

तेन त्वामपि बध्नामि रक्षामाचर मा चल ॥

यदोभयदिने पञ्चमी रात्रिं स्पृशति । तदा पूर्वदिने रक्षावि-

धानमिति निवन्धनकृतः ॥

अष्टपञ्चमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—भाद्रे सितेऽपराह्णे तु पञ्चमी यत्र तिष्ठति ।

विश्वामित्र ऋषिः स्नानार्त्तः पूज्यः सन्तानवृद्धये ॥

अपराह्णः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये पूर्वविद्धैव ग्राह्या ।

षष्ठीयुक्ता पञ्चमी या महर्षेस्तत्र पूजने ।

पतिपुत्रहता नारी सा नारी नरकं व्रजेत् ॥

इति शतानन्दसंग्रहोक्तेः ॥

घोटकपञ्चमी ।

देवीपुराणे,—आश्विनस्यासिते पक्षे पञ्चमी या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत अश्वानां वृद्धये सदा ॥

इत्यादिना रेवन्तादिपूजाविधिमुक्ता^(१),

एवं नमस्कृत्य मुहुर्धन्यः शान्तिं कारयेन्नृपः ।

तस्याश्वाः प्रविवर्द्धन्ते अश्वपूर्णं च मन्दिरम् ॥

इत्युक्तत्वात् नृपस्यावश्यकौ पूजा । “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति वाक्यात् *सायाऋग्व्याथा व्यवस्थेत्यस्मत्पितामहकृतनीतिरत्नाकरे लिखितम् ॥

नागपञ्चमी ।

भविष्ये,—आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

दारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोऽस्वणाः ॥

अमन्तो वासुकिश्चैव राजीवो मणिभद्रकः ।

(१) इत्यादिपूजामुक्ता ।

ऐरावतो धतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥

पूजयेद्विधिवदीर दधिदुवाङ्कुरैः कुग्रैः ।

गन्धपुष्पोपचारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति । श्रावणमासे विहितमपौदं व्रतं कार्तिकमासे कुर्वन्ति ॥

एवं चतुर्षु मासेषु पञ्चम्यां यः प्रपूजयेत् ।

आश्वत्थमात् कुलान्तस्थ न भयं सर्पतो भवेत् ॥

इति वाक्यान्तरे चातुर्मास्यमध्ये यस्मिन् कस्मिन्नपि मासे
शुक्लपक्षे तद्व्रतलोकेः ।

पुराणान्तरे,— तिथौ युगाङ्गयायां च समुपोष्य यथाविधि ।

शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या गन्धपुष्पचौराण्यायनपूर्वकम् ।

* इति । अन्यनागानां पूजोक्तेति तेषां नागानां विकल्पः । युगा-
ङ्गया युगसंज्ञका चतुर्थीत्यर्थः । तत्र तिथिद्वये विचारः । तत्रादौ
तदङ्गभूता नागचतुर्थी विचार्यते । तत्र मध्याह्नः कर्मकालः ।

युगं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ।

चौरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः ॥

विषाणि तेषां नश्यन्ति न च हिंसन्ति पन्नगाः ।

इति देवलोकेः । “पञ्चम्यां पूजयेत्” इत्येतद्वचनात् पञ्चमी-
योगस्य प्राशस्त्यमवसीयत इति । तदङ्गभूता नागचतुर्थी पूर्वद्युरेव
मध्याह्न्याप्तौ पूर्वद्युः । अन्येषु पञ्चसु भेदेषु उत्तरविह्वेव । नागपञ्चम्यां

सोदयचिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव याज्ञा । कैश्चित्तु “युगं मध्यन्दिने”
इत्युक्ते नांगपञ्चम्यां मध्याह्नः कर्मकाल इति लिखितम् । तत्
प्रमादविलसितमेव । चतुर्थीवचनस्य पञ्चम्यामप्रवृत्तेः । नागपञ्चम्यास्तु
नागचतुर्थ्यधीनत्वेन मध्याह्नव्याप्तेरनियतत्वाच्च ॥

श्रीपञ्चमी ।

धवलसंग्रहे,—पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः कौन्दी पूज्या समृद्धये ।

कौन्दौ सरस्वती । तथा,—

सौभाग्यमुत्तमं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ।

श्रीरच सरस्वती । वरदाचतुर्थ्यनन्तरं एतद्वचनस्योक्तत्वादियं
माघशुक्लपञ्चमीति ज्ञायते ।

यद्यपि गौड़संवत्सरप्रदीपे,—

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।

तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सारस्वतीत्सवः ॥

तथाप्यस्मद्देशग्रन्थैः रात्रावेव सरस्वतीपूजा क्रियते ॥

अथ षष्ठी ।

सा च सप्तमीयुता याज्ञा ।

एकादशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या द्वितीया च ता उपोष्याः पराश्विताः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेर्युगवचनाच्च ।

न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नागविद्धा तु या षष्ठी कृतपुण्यक्षया भवेत् ॥

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तक्रे ब्रंतेऽपि सप्तमीयुतैव ग्राह्या । नागः पञ्चमी ।
पुण्यस्य क्षयो यस्यां सा तथोक्ता । यदि कदाचित्तिथिचयवशादुत्त-
रविद्धा न लभ्यते । तदाऽगत्या पूर्वविद्धा ग्राह्या । तदाह वशिष्ठः,—

एकादशी द्वितीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

आरण्यकषष्ठी ।

सत्यः,— ऋष्टे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यामारण्यकव्रते ।

या विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेयु र्वनेगताः ॥

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ।

राजमार्त्तण्डे,— ऋष्टे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञका ।

व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।

कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ॥

स्कन्दषष्ठीमित्युच्चात्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथाचास्याः आरण्य-
कषष्ठी स्कन्दषष्ठी चेति नामद्वयम् । चैत्रकृष्णपक्षे वक्ष्यमाणा तु
स्कन्दषष्ठ्येव । तिथिद्वये पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिस्तुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ॥

षष्ठीदेवीषष्ठी ।

यथा भाद्रस्य शुक्लायां षष्ठ्यां षष्ठी प्रपूजिता ।

जीवत्पुत्रा च सौभाग्यधनधान्यसमन्विता ॥

तस्माद् यत्नेन नार्यस्तां पूजयन्ति सदैव तु ।

अत्र षष्ठीसाधारणेन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणषष्ठी ।

कौर्म,— या तु मार्गशिरे शुक्ला महाषष्ठी नराधिप ।

देवद्विजसुद्वज्जस्य शीतघ्नं तत्र दापयेत् ॥

शीतघ्नशब्देन वस्त्रकमलपटीप्रभृतयः । अत्र दानोक्त्वा सोदय-

त्रिसुहृत्तः कर्मकालः ॥

चैत्रकृष्णस्कन्दषष्ठी ।

चैत्रमधिकृत्य देवौपुराणे,—

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।

इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

लैङ्गेऽपि,—प्रत्यब्दमपि पूजा च षष्ठ्यां कार्या गुह्यस्य च ।

व्यवस्थातृका ॥

अथ सप्तमी ।

सा च पूर्वविद्धा याज्ञा । युगोक्तेः, सम्मुखीतिथित्वाच्च ।

षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोयं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कान्दे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । अनेऽपि षष्ठीविद्भैव ।

पठौ तु सप्तमी यत्र अन्योन्यं तु समाश्रिते ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तथा^(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वद्युरस्तमयपर्यन्ता पठौ, परेद्युः
तिथिचयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी चिमुहूर्त्ता, तदा पूर्वविद्धाया
अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुचानुष्ठानमिति चेन्नि-
षेधमुक्तङ्गापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । “शेषिलोपस्थान्याय्यत्वादु-
त्तरविद्धा गौणकालत्वेन स्वीकार्या” इति माधवाचार्याः । तथाच
सर्वेषु सप्तमीव्रतेषु “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति पैठीनस्युक्तेः,

सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायाह्नव्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीव्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां लक्षितालये ।

स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा च साम्बकम् ॥

भक्त्या संपूज्य विधिवत् करे बद्धा सुडोरकं । इत्यादि ।

अत्र सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्यतिसमुच्चये,—सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी । .

अरुणोदयवेलायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥

तत्रैव,—सूर्याय फलगन्धार्कपत्ररक्तप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तत्रार्घ्यं सप्तधा यदि वा त्रिधा ॥

षष्ठीदेवीषष्ठी ।

यथा भाद्रस्य शुक्लायां षष्ठ्यां षष्ठी प्रपूजिता ।

जीवत्पुत्रा च सौभाग्यधनधान्यसमन्विता ॥

तस्माद् यत्नेन नार्यस्तां पूजयन्ति सदैव तु ।

अत्र षष्ठीसाधारणेन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणषष्ठी ।

कौर्मै,— या तु मार्गशिरे शुक्ला महाषष्ठी नराधिप ।

देवदिजसुद्धयश्च शीतघ्नं तत्र दापयेत् ॥

शीतघ्नशब्देन वस्त्रकम्बलपटीप्रभृतयः । अत्र दानोक्त्वा सोदय-
त्रिसुहृत्तः कर्मकालः ॥

चैत्रकृष्णस्कन्दषष्ठी ।

चैत्रमधिकृत्य देवीपुराणे,—

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।

इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

* लैङ्गेऽपि,—प्रत्यब्दमपि पूजा च षष्ठ्यां कार्या शुद्धस्य च ।

व्यवस्थातृता ॥

अथ सप्तमी ।

सा च पूर्वविद्धा याद्या । युग्मोक्तेः, सम्मुखीतिथित्वाच्च ।

षष्ठ्येकादशमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोयं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कान्दे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । व्रतेऽपि षष्ठीविद्भैव ।

षष्ठी तु सप्तमी यत्र अन्योन्यं तु समाश्रिते ।

पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तथा^(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वेशुरस्तमयपर्यन्ता षष्ठी, परेशुः तिथिचयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी त्रिमुहूर्त्ता, तदा पूर्वविद्धाया अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिपिद्धत्वात् कुचानुष्ठानमिति चेन्निषेधमुक्तस्यापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । “शेषिलोपस्थान्यायलादुत्तरविद्धा गौणकालत्वेन स्त्रीकार्या” इति माधवाचार्याः । तथाच सर्वेषु सप्तमीव्रतेषु “पञ्चमी सप्तमी चैव” इति पैठीनयुक्तेः,

सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायाह्नव्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीव्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितालये ।

स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा च साम्बकम् ॥

भक्त्या संपूज्य विधिवत् करे बद्धा सुखोरकं । इत्यादि ।

अत्र सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥

तत्रैव,—सूर्याय फलगन्धार्कपत्ररक्तप्रसूनवत् ।

दद्यादुत्थाय तत्रार्घं सप्तधा यदि वा त्रिधा ॥

मात्स्ये,— माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भाष्करे ।

विधिवन्तु तिलस्नानं महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,— माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।

दद्यात्स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहगतैः समा ॥

कोटिभास्करा सप्तम्याः भास्करदेवताकत्वेन कोटिसप्तमीतु-
ल्येत्यर्थः । स्नानमन्त्रो यथा,—

यद्यद् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरौ हन्तु सप्तमी ॥

अर्घमन्त्रस्तु,— जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रश्मिण्डले ॥

सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तदीपप्रदीपक ।

नमस्कारमन्त्रस्तु,— सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधमे ॥

अवाचारभोजनं कुर्वन्तीति कृत्यकौमुदीकाराः ।

तद्द्रव्याणि यथा,—

गन्धमस्त्रिघ्नमन्नश्च तिलमुद्गौ च मागधी ।

तथा,— आमतण्डुलमुद्गाश्च सद्योदधिघृतं^(१) पयः ।

अचाराः कथिता ह्येते अन्ये चाराः प्रकीर्तिताः ॥

दन्तकाष्ठं तथैवापस्त्रिकटु चिफला तथा ॥

भोज्यपात्रं तथैवैतदचारं परिचक्षते ।

सुण्ठीपिप्पलीमरीचानि चिकटु ।

हरीतकीविभीतक्यामलक्यस्त्रिफला तथा ।

उभयचारुणोदयकालव्याप्तौ पूर्वच स्नानम् ।

चतस्रो घटिकाः प्रातरुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गास्नःसदृशः स्मृतः ॥

त्रियामां रजनीं प्राञ्जल्यक्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।

नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञके ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवाक्येन पूर्वस्वारुणोदयकालस्य परदिनाङ्गलोक्तेः ।

एतच्च सप्तमीस्नानं नित्यप्रातःस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वं पुन-
र्माघस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वमेव पुनः कार्यम् । एतद्विचारो
वैशाखमासेऽनुसन्धेयः ।

अत्र कोणार्कचेत्रे विशेषफलम् । ब्राह्मो,—

माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां संयतेन्द्रियः ।

कृतोपवासो यस्तत्र गत्वा तु मकरालये ॥

कृतशौचो विशुद्धात्मा स्मरेद्देवं दिवाकरम् ।

सागरे विधिवत् स्नात्वा शर्वर्यन्ते समाहितः ॥

देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्यं च दिजान् ।

उत्तीर्य वामसी धौते निर्मले परिधाय च ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा तीरे तस्य महोदधेः ।

इत्यादि ब्रह्मस्येषु सूर्यपूजाधादिकमुक्त्वा,

सूर्यगङ्गास्नानं स्नात्वा कुशैरासिच्य मूर्द्धनि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति त्रिपिष्टपम् ॥

तथा,—योगं विवस्वतः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

अत्र विधिवाक्यानि ब्राह्मे द्रष्टव्यानि ॥

अथ अष्टमी ।

तत्र कृष्णाष्टमी सप्तमीविद्धा ग्राह्या । तथाच निगमे,—

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।

शुक्लाष्टमी तु नवमीयुता ग्राह्या ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।

इति निगमोक्तेः । युग्मवाक्यमपि शुक्लपक्षपरम् । एवं,

नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संग्रहः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यान्यपि शुक्लाष्टमीपराण्येव ।

तत्र काम्योऽष्टम्युपवासो देवीपुराणे,—

एकादशी कोटिसहस्रतुल्याऽमिताष्टमी पर्वतराजपुत्र्याः ।

ततोऽपि शुक्ला गुणिता शतेन पराशरव्याभवगिष्ठमुख्यैः ॥

भविष्ये,—शुक्लपक्षे तथाष्टम्यामुपवासपरायणः ।

मास्तनीकरवीरेण विल्वपत्रैश्च पूजयेत् ॥

दुर्गेति नाम जप्त्यं पुरतोऽष्टगतं नृप ।

सर्वमङ्गलनामेति जप्तं किल भारत ॥

तथा,—चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पचयोः शुक्रकृष्णयोः ।

योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं मततं मन्त्रयाजिनाम् ।

तत् फलं सकलं तस्य शिवलोकं स गच्छति ।

सततमन्त्रयजनाक्षयपुण्यप्राप्तिः, शिवलोकप्राप्तिश्च फलम् । फाल्-
गुनशुक्लाष्टमौचतुर्दश्यांरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमौचतुर्दश्यापवा-
स्यतम् ॥

अशोकाष्टमौ ।

सैङ्गगाखयोः,—अशोकस्याष्टकलिका ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

बुधवारयोगे विशेषः,—

चैत्रे मासि सिते पक्षे वृषलग्ने पुनर्वसौ ।

स्रोतः स्नात्वा बुधाष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥

अशोकैरर्चयेद्यमशोककलिकाः पिवेत् ।

उद्यं शिवम् । इति नक्षत्रवारयोगे फलाधिक्यम् । तयोरभावे-
ऽपि तिथिमात्रे तत्पानम् ।

मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमौ ।

पिवेदशोककलिकाः स्नायाल्लोहितवारिणि ॥

इति स्कान्दोक्तेः । लोहितवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले ।

काम्यं स्नानमाह विष्णुः,—तदभावे स्रोतोमात्रेऽपि,—

पुनर्वसुवधोपेतां चैत्रे मामि शिताष्टमीम् ।

स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति । जलगण्डूपेऽष्टाशोककलिकाः स्थापयित्वाभिमन्त्रणम् ।

मन्त्रस्तु,— त्वामशोकं हराभीष्टं मधुमाससमुद्भव ।

यिवामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

इमं मन्त्रं पौराणिकत्वात् स्त्रिय शूद्रा अपि पठेयुः । स्त्री-
भिरत्र नोदः कर्त्तव्यः प्रकृतावपूर्वत्वादिति । जैमिनिन्यायेन प्रकृ-
तावूहाभावात् । एतत्पानस्य भोजनरूपत्वादष्टधाविभक्तस्याङ्गः
पञ्चमभागः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये परविद्वैव ग्राह्या ।
सामान्यशुक्लाष्टमीत्वात् । फलं तत्र मन्त्रलिङ्गात् शोकाभावः ।
ज्येष्ठाव्रतादीनामसद्देशे समाचाराभावात् न तद्व्यवस्थोक्ता ॥

कृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ।

तत्स्वरूपं स्कान्दे,—जयं पुण्ड्रं कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।

रोहिणीमहिता कृष्णाष्टमी या श्रावणाष्टमी ।

विष्णुधर्माक्षरे,—रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां युधिष्ठिर ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तदकरणे स्कान्दे,—शूद्रान्तेन तु यत्पापं श्रवहस्तस्यभोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने हते ॥

ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च गोबधे स्त्रीबधेऽपि वा ।

न लोको यदुशार्हूल जयन्तीविमुखस्य च ।

तथा,—न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकौ व्यथाम् ॥

विष्णुरहस्यविष्णुपुराणयोस्तत्करणे फलम्,—

रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

भविष्योत्तरे,— जयन्त्यामुपवासञ्च कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्धरिम् ।

तस्य जन्मशतोद्धूतं पापं नाशयतेऽच्युतः ॥

कौमारे यौवने वाल्ये वार्द्धक्ये यदुपार्जितम् ।

तत्पापं नाशयेत् कृष्ण स्तथा तस्यां सुपूजितः ॥

एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।

वर्षे वर्षे भागवतो मङ्गको धर्मनन्दन ॥

नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमश्नुते ।

पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद् गृहम् ॥

शालीचुयवसम्पूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ।

तस्मिन् रात्रे प्रभुर्भुङ्क्ते दीर्घायुर्मनसेषितान् ॥

परचक्रभयं नास्ति तस्मिन् रात्रेऽपि पाण्डव ।

पर्जन्य, कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् ॥

यस्मिन् गृहे पाण्डुपुत्र लिख्यते देवकीव्रतम् ।

न तत्र मृतनिष्क्रान्तिर्न गर्भपतनं भवेत् ॥

न च व्याधिभयं तत्र भवेदिति मतिर्मम ।

न वैधव्यं न दौर्भाग्यं न तत्र कलहो गृहे ॥

सम्पर्केणापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ॥

इति प्रत्यवायवीक्षयोः श्रवणात् फलश्रवणाच्च एतद्भ्रतं नित्य-
काम्यम् ।

नित्यं सदा यावदायुर्वीक्षायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधिकाः ॥

इति संघटोक्त्यादिषु एषां नित्यादिशब्दानामष्टानां मध्ये एक-
स्याप्युक्तौ नित्यत्वसिद्धेः । काम्यतया करणे नित्यत्वस्यापि सिद्धिः ।

काम्येन नित्यसिद्धिः स्यात् प्रयोगो नोभयात्मकः ।

इति स्मृतेः । एकस्य तदभयत्वे, संयोगप्रयत्नमिति जैमिनि
न्यायेन, “अग्निहोत्रं जुहुयात्” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम”
इत्यादिवदेकप्रयोगादुभयसिद्धिः । किन्तु काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारे,
नित्ये तु अङ्गवैगुण्येऽपि फलमिति । अत्र शूद्रादेरप्यधिकारः, नरो
वेति मनुष्यमात्राधिकारोक्तेः । स्त्रीणां स्फुटोऽधिकारः ।

जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ।

सर्वैः कार्यं महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥

इति भविष्योक्तेः, सर्वैः शैवादिभिः सर्ववर्णैश्च कार्यमिदं
व्रतम् । भविष्योत्तरे तु,—

श्रावणे वज्रले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ इत्यादि ।

तथा,— वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाश्रीहा व्याली भवति कानने ॥

स्कान्देऽपि,— ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

ते भवन्ति नराः प्राज्ञा व्याला व्याप्राश्च कानने ॥

अतौतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम् ।

पातनं^(१) नरके घोरे भुञ्जता कृष्णावासरे ॥

अन्यत्रापि,— नभःकृष्णाष्टमीप्राप्तौ भुञ्जते ये दिजाधमाः ।

चैलोक्यसम्भव पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

इत्यादिषु यः केवलाष्टमुपवासोऽभिहितः । स जयन्त्युपक्रमो-
पसंहारमध्यपठितलाक्षैश्चानरद्वादशकपालान्तर्गताष्टादशकपालादिव-
द्वयुत्थानुवादेन जयन्तीव्रतप्ररोचनापर एव । तच्च स्पष्टं ब्राह्मे,—

तथा भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥

इत्याद्युक्ता,— अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्तौ नाम शर्वरौ ।

सुहृत्ता विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सौदति ।

इति तदन्त एवोपसंहृतम् । एवमाग्नेयपुराणेऽपि,—

कृष्णपक्षे भाद्रपदे अष्टम्यां रोहिणी शुभे ।

उपोषितोऽर्चयेत् कृष्णं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

इति जयन्तीमुपक्रम्य,—

जन्माष्टमीव्रतकरः पुत्रवान् विष्णुलोकभाक् ।

वर्षे वर्षे तु यः कुर्यात् पुत्रार्थी वेत्ति नो भयम् । —

इत्युपसंहृतम् । न भयं जानातीत्यर्थः । एवं सत्यपि यस्मिन्वर्षे
रोहिणीयोगाभावस्तत्रापि व्रतमाचरणीयमेव । तिथिनक्षत्रयोगस्य

प्राशस्त्यावगमात्तन्नाभेऽष्टमीमात्रमप्रशस्तं न ग्राह्यम् । न च त्रयोगाभावे
तु प्रतिनिधिवन्तिथिमात्रमाश्रयणीयमेव ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।

रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥

इति पुराणोक्तेः समाचाराच्च ।

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

चैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम ॥

इति स्मृत्युक्तेस्तिथिमात्रेऽप्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् प्रतिवर्ष-
विधानाच्च । तथाच, जन्माष्टमीति व्यवहारोऽपि संगच्छते ॥
अत्र व्रतस्वरूप, उपवासजागरणकृष्णपूजाचन्द्रार्घादि । तथाच,
तत्प्रकरणे नारदीये,—

उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणं निशि ।

अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

भविष्योत्तरे,— तस्मान्मां पूजयेद्भक्त्या शुद्धः सम्यगुपोषितः ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

हिरण्यं रजतं गावो वासांसि विविधानि च ।

यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ॥

तत्रैव,— चन्द्रोदये गृशाङ्गाय अर्घं दद्यात् हरिं स्मरन् । इति ।

इदं काम्यत्वे, काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः । निष्काम-

स्यापि सामर्थ्यं । असामर्थ्यं तु,—

केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

गतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥

इत्येव जयन्तीं प्रकृत्य, भविष्ये,—

एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संग्रहः ॥

तत्र कर्मकालः, भविष्ये,—

रोहिणीसहिता कृष्णा मामि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

महापुण्यतमः कालो जयन्त्याख्यः प्रकीर्तितः ।

योगीश्वरः,—अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमेकाद्धर्घटिकान्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥ इति ।

एका च अर्द्धघटिका च एकाद्धर्घटिके, ताभ्यां अन्वितेत्यर्थः ।

एतेन घटिका ग्राह्या, तदसंभवेऽर्द्धघटिकापि ।

ब्राह्मे,—मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । इति ।

एवं मुख्यकालस्य त्रैविध्येऽपि घटिकासम्बन्धगीत्यधिकशतत-

मभागरूपायाः कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लभ्यत्वाच्च व्यवस्थापकत्वम् ।

नाथर्द्धघटिकायाः, तत्रापि सन्देहात्^(१) । तथाच पूर्वापरदण्डद्वयो-

पेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्मकालः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

नियतात्मा शुचिः स्नात पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

अथ ग्राह्यतिथिनिर्णयः ।

तत्रादौ जयन्तीमशुका रोहिणीयुताष्टमी शुद्धा विद्धा शुद्धा-
धिका विद्धाधिका चेति चतुर्विधा । तत्र पष्टिदण्डात्मिकायां

शुद्धायामष्टमां सम्पूर्णयोगार्द्धरात्रयोगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्त-
योगेषु न संदेहः । एवं सप्तमीविद्धायामष्टमां संपूर्णरोहिणी-
योगार्द्धरात्रतद्योगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्ततद्योगेष्वपि पूर्वत्र
प्रतम् । एतेषु षट्षु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावात् । किन्तु
योगतारतम्यात् प्राशस्त्यतारतम्यम् । यत्किञ्चिन्मुहूर्तयोगः प्रशस्तः ।
अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः । संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः ।

• मुहूर्तमण्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टमां रोहिणीं च चं तां पुण्यां समुपावसेत् ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः, पूर्वेषुः सम्पूर्णष्टमी परेशुरपि वर्द्धते
चेत् शुद्धाधिका भवति । सापि पूर्वेषुरेव रोहिणीयुता । परेशुरेव
तद्युता । उभयत्र तद्युता चेति । तत्राद्यद्वितीययोर्न संदेहः ।
तृतीये पूर्वेषुरेव, परदिनार्द्धरात्रेऽष्टम्यभावात् । निशीथे तिथिनक्ष-
त्रयोगस्य प्रशस्ततरत्वात् ।

ननु,— उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ॥

अपि वर्षगतेनापि लभ्यते वा नवा विभो ।

इति स्कान्दोक्ता परेशुः किं न स्यादिति चेन्न । तस्याः पूर्वेषुः
नक्षत्रयोगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः । पूर्वेषुः निशीथात्प्राक् सप्तम्या युता
परेशुः निशीथोर्द्धं तत्पर्यन्तं वा विद्यमाना विद्धाधिका । सापि
त्रिविधा । पूर्वेषुरेव रोहिणीयुता । परेशुरेव तद्युता । उभयत्र
तद्युता चेति । आद्ये पूर्वेषुरेव,

विना च चं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी ।

Nyayabinduṭīkā (Text)	Rs	0	10
Nyaya Kusumajali Prakaraṇa (Text) Vol I, Fasc 1-6, Vol II, Fasc 1-3 @ 1/6 each	3	6	
Padmaśatī Fasc 1-3 @ 2/	6	0	
Parāśara Parvan (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	1	14	
Prithivīraja Pīṣa (Text) Part II Fasc 1-5 @ 1/6 each	1	14	
Ditto (English) Part II Fasc 1	0	12	
Prakṛta Lakṣaṇam (Text) Fasc 1	1	5	
Parāśara Smṛti (Text) Vol I Fasc 1-8 Vol II Fasc 1-6 Vol III Fasc 1-5 @ 1/6 each	7	2	
Parāśara Institutes of (English)	0	12	
Prānādiscentamāni (English) Fasc 1-3 @ 1/12 each	2	4	
*Sama Veda Samhitā (Text) Vols I, Fasc 5-10; II, 1-6; III, 1-7 IV, 1-6 V 1-8 @ 1/6 each Fasc	12	6	
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each	1	8	
Ditto (English) Fasc 1-3 @ 1/12 each	2	4	
Suśrūta Samhitā (Fnc) Fasc 1 @ 1/12/	0	12	
*Taittirīya Samhitā (Text) Fasc 12-45 @ 1/6 each	12	12	
Tandya Brāhmaṇa, (Text) Fasc 1-19 @ 1/6 each	~	2	
Tattva Cintamāni, (Text) Vol I, Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-10 Vol III Fasc 1-2 Vol IV, Fasc 1, Vol V, Fasc 1-5 Part IV, Vol II Fasc 1-9 @ 1/6 each	13	5	
Triśānda Māndānyam, (Text) Fasc 1 2 @ 1/6/	0	12	
Tuṣṭi Sūtra (Text) Fasc 1 5 @ 1/6/ each	1	14	
Upamit bhava prapāṇa katha (Text) Fasc 1 2 @ 1/6/ each	0	12	
Uvārakandasa (Text and English) Fasc 1-6 @ 1/12/	4	5	
Vārha Purāṇa, (Text) Fasc 1-14 @ 1/6/ each	~	4	
*Vāyu Purāṇa (Text) Vol I, Fasc 2 6 Vol II, Fasc 1-7, @ 1/6/ each	4		
Vāyu Smṛti (Text) Fasc 1-2 @ 1/6/ each	0	12	
Vivadaratnakara (Text) Fasc 1-7 @ 1/6/ each	2	10	
Vyāhanarāḍīya Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ 1/6/	2	4	
Vyhat Svayambhu Purāṇa Fasc 1-5	1	14	
<i>Tibetan Series</i>			
Pop Sam Thī Sīḥ Fasc 1-4 @ 1/ each	4	0	
Sher Phvin Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-3, Vol III, Fasc 1-5 @ 1/ each	13	0	
Htogs brjod dpag khri Siā (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1-6, Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0	
<i>Arabic and Persian Series</i>			
Alamgirnamah with Index (Text) Fasc 1-17 @ 1/6/ each	4	14	
Al Muqaddasi (English) Vol I Fasc 1-3 @ 1/12/	1	8	
Ain i Akbari (Text) Fasc 1-22 @ 1/ each	22	0	
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7 Vol II, Fasc 1-5 Vol III, Fasc 1-5, @ 1/12/ each	29	12	
	37	0	
	6	0	
	0	0	
	7	2	
	of the		
	1-21 @	3	0
1/ each	21	0	
Farhang i Rashidi (Text) Fasc 1-14 @ 1/ each	14	0	
Fihrist i Jami or, Tusy's list of Shyah Books (Text) Fasc 1-4 @ 1/12/ each	3	0	
Futuh al-Hind of Waqidi (Text) Fasc 1-9 @ 1/6/ each	3	0	
Ditto of Azodi, (Text) Fasc 1 4 @ 1/6/ each	1	8	
... of the ... (Text) Fasc 1	0	12	
1/12/ each	4	8	
1/ each	1	2	
12/ each	38	4	
Fasc 1-9; Vol III, 1 10,			
Index to Vol I, Fasc 1-12 Index to Vol III, Fasc 11 12,	13	2	

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

Maghazi of Waqid (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	Rs	1	14
Muntakhabat Fawatikh (Text) Fasc 1-15 @ /8/ each		5	10
Muntakhabat Fawatikh (English) Vol I Fasc 1-7; and 2 Indexes			
Vol II Fasc 1-5 and Index; Vol III, Fasc 1 @ /12/ each	12	0	
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /10/ each	7	-	
Masari: Alangiri (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	3	4	
Nukhbatul Hikr (Text) Fasc 1	0	5	
Nizamul Khairanama: Iskandari (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8	
Riyazu Salat n (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
*Suyuti's Itqan on the Exegetic Sciences of the Koran with Supplement (Text) Fasc 7-10 @ 1/ each	4	0	
Tabaqat: Navari (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Ditto Index	1	0	
Tarikh: Firuz Shahi of Zaynuddin Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10	
Tarikh: Firuz Shahi, of Shamsi Siraj Aif (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4	
Ten Ancient Arabi c Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0	
Wasil Ram n (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-8 @ /6/ each	8	0	
Tuzuk: Jahangiri (Eng) Fasc 1	0	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	60	0
* PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1855 (7) 1856 (6) 1858 (3) 1859 (8) 1870 (8) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (6) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
A sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkistan by R. B Shaw (Extra No J A S B 1878)	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 1875)	4	0
Introduction to the Marathi Language of North Bihar by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B, 188.)	4	0
5 Ans ul Mucharraban	3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Bion	3	8
8 Ittilahat uz Suf yah edited by Dr A. Sprenger Svo	1	0
9 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV @ 18/ each	32	0
10 Jawanlu ilim ir riyaz' 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	6
11 Khazanatu ilim	4	0
12 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
13 Moore and Howitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
14 Sharaya uol Islam	4	0
15 Tibetan Dictionary by Csoma de Kores	10	0
16 Ditto Grammar	8	0
17 Kaçm ruçabdamrta Parts I & II @ 1/8/	3	0

Not ces of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each

29 0

NB—All Cheques Money Orders &c must be made payable to the Treasurer,

Asiatic Society only

Books are supplied by V. P. P.

7-7-1900

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 981.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADADHARA RAJAGURU

EDITED BY

SADAÇIVA MIÇRA

OF PUPĪ

VOL. I FASCICULUS II

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET

1901.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET LONDON W C AND MR OSTO

HARRASSOWITZ BOOKSELLER LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Sādhā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Rs	1	8
* Agni Purāṇa (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brāhmaṇa, Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc 1 & Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ /6/		7	8
Ann Bhasyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sāṅkhya (English) Fasc 1		0	12
Aśvaśāstrā la Prājñāparamitā (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Ācāryavādyāna (Text) Fasc 1 & @ /6/ each		1	14
Avadāna Kālpalātā (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc. 1-5 @ 1/ each		10	0
* Bhāṣaṇī (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṣya Dīpikā Vol I Fasc 1-2		0	12
Brhaddevatā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Brhadādhārma Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		4	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-2 @ 1/ each		4	0
Ātmapāṭha Brāhmaṇa Fasc 1-2		0	10
* Caturvarga Chāṇīyamaṇi (Text) Vols II 1 & III Part I Fasc 1-15 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		14	14
Ālokaśāstrīya (English) Fasc 1		0	1
* Ārta Sūtra of Apastamba (Text) Fasc 4-15 @ /6/ each		4	8
Ārta Sūtra of Āpāṇīyana (Text) Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		10	10
Ār Bhasyam (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Ānandhara Paddhātī Kāśāstra Vol I Fasc 1-2		0	12
Kāli Madhava, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	1
Kāli Vivaha Fasc 1-4		1	6
Kātantra (Text) Fasc 1-6 @ 1/ each		4	6
Kāṭīya Śāstrī Sūtra (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	10
Kurma Purāṇa (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3	6
Lalitā Vāstava (English) Fasc 1-3 @ 1/ each		0	4
Madana Smṛiti, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each		4	4
Maṇḍala Bhāṣya prād pōdyōtī, (Text) Fasc 1-8 @ /6/ each		3	0
Manuśāstrīya (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Mārkaṇḍeya Smṛiti (English) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	4
* Mānava Dharmaśāstra (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each		4	14
Narada Smṛiti (Text) Fasc 1-3 @ /6/		1	1
Nyāyavartīka, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/		1	8
* Nyāyika (Text) Vol. III Fasc 1-6 Vol IV Fasc 1-8 @ /6/ each		0	4
Nyāyānandīka (Text)		0	10
Nyāya Kusumajālā Irokaraṇa (Text) Vol I Fasc 1-6, Vol II, Fasc 1-3 @ /6/ each		3	6
Pañcatantra Fasc 1-3 @ 2		1	0

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी ॥ इति
आदित्यपुराणोक्तेः,

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

कलोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्यान्तु पारणम् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । द्वितीये परेद्युः, “सुहृन्तमयहोरात्र
इत्युक्तेः” । उभयत्र रोहिणीयुतायां विद्वाधिकायां चातुर्विध्यम् ।
पूर्वेद्युरेव निशीथे उभयोर्योगः । परेद्युरेव निशीथे तद्युता ।
उभयत्रापि निशीथे तद्युता । उभयत्रापि निशीथे योगाभाव-
श्चेति । आद्ये पूर्वैव,

कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति पाद्मोक्तेः । अन्येषु पक्षेषु परेद्युरेव । तथाच,—पूर्वेद्युरेव
निशीथे नक्षत्रयोगाभावात्परा । तृतीये पूर्वेद्युर्निशीथे रोहिणी-
योगेऽपि परेद्युः सङ्कल्पकालावधिसर्वकाले तिथिनक्षत्रयोगसत्त्वात् ।

सा सर्वाऽपि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

चतुर्थपक्षस्तु त्रिविधः । पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं
प्रवृत्तं, परेद्युर्निशीथात् माक् समाप्तमित्याद्यः प्रकारः । पूर्वेद्युर्नक्षत्रं
महत् परेद्युः स्वल्प अष्टमी निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वेद्युः स्वल्पा,
परेद्युर्महतीति दिनद्वयेऽपि निशीथे योगो नास्तीति द्वितीयः
प्रकारः । पूर्वेद्युरष्टमी महती, परेद्युः स्वल्पा, रोहिणी तु निशी-
थादूर्ध्वं प्रवृत्तत्वादल्पा परेद्युर्महती इति तृतीयः प्रकारः । तत्राद्ये

परैव निशीथयोगाभावेऽपि मङ्गल्यक्रान्तमारभ्य योगस्य सत्त्वात् ।
द्वितीये परैव ।

मङ्गमीषहिताष्टम्यां भूत्वा ऋचं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्ये द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्ताङ्गं भवेद्यदि ॥

तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यामादिभिः परा ।

इति स्कान्दोक्तेः । द्वितीयेऽपि परैव ।

पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः । एतेषु जयन्तीभेदेषु यदा कदाचित् बुध-
वारयोगो यदा सोमवारयोगो भवति, तदा चतुर्थ्यां मङ्गलवारवत्,
अमावास्यायां सोमवारवत्, सूर्यग्रहणे रविवारवत् फलाधिक्यम् ।
तथाच पाद्मे,— प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

विष्णुधर्माक्षरेऽपि,—

अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा ।

भवेत्तु मुनिशार्दूल किं कृतैर्धनकोटिभिः ॥

तथाच,— “उदये चाष्टमी किञ्चित्” इति स्कान्दोक्तिरपि
एतत्समानार्थैव । तस्मात् वारयोगे फलश्रुतेर्गुणफलबोधकत्वमिति,
न वारविशेषानुसारेण व्यवस्थेति, साधवाच्चार्यतिथितत्त्वज्ञत्प्रभृतयो-
ऽस्मद्देशवद्भिन्नवन्धकतश्च ॥

ननु अनयैव रौत्या रोहिणीगुणफलमस्तु इति चेत्, न ।

प्राजापत्यर्चसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्त्तमपि लभ्येत सैवोपोध्या सदाफला ॥ इति सप्तौ,

वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासि सैवोपोध्या सदा तिथिः ॥

इति वशिष्ठोक्तौ च, एवकारयुतेः रोहिण्या नियामकत्वेमा-
भिधानात् ।

एकादशीशताद्राजन्नधिकं रोहिणीमतम् ।

इति श्रवणाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ॥

अथ रोहिणीरहिताष्टमी विचार्यते, तत्र शुद्धाष्टम्यां न
सन्देहः । विद्धा चतुर्विधा । पूर्वधुरेव निग्रीयव्यापिनी । परेधुरेव
निग्रीयव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि निग्रीयव्यापिनी । दिनद्वयेऽपि
निग्रीयव्याप्तिरहिता चेति । आद्ये पूर्वोपोध्या, परेद्युर्निग्रीयव्या-
प्तिरभावात् । अन्येषु त्रिषु पक्षेषु परैव, सङ्कल्पकालमारभ्य सर्वकर्म-
काक्षसाष्टमीयोगात् ।

अथ जयन्तीपारणे विशेषः ।

तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।

इति स्कान्दोक्तेरुभयान्ते च पारणं कार्यम् ॥

नन्वेवं सति यदा दिवा तिथिनक्षत्रयोरुभयोरन्तो न लभ्येत
तदा कथमिति चेत्, उच्यते ।

तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं न तु कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संवयः ॥

इति नारदोयोध्या एकतरान्तेऽपि पारणम् ॥

ननु पारणं दिवा तत्रापि पूर्वाह्न इति पूर्वमुक्तम् । यदा तु पूर्वधुरर्द्धरात्रमारभ्य तिथिनक्षत्रयोः प्रवृत्तिः परदिने रात्रिप्रहर-
पर्यन्तं व्याप्तिस्तदा कथमिति चेत्, उच्यते । तदा रात्रावपि
पारणम् ।

तिथ्यक्षयो र्यदा ऋदो नक्षत्रान्तस्तथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति प्रतिप्रसवस्मृतेः । अपिशब्दाद्विवापूर्वाह्नयोः कैमुतिक-
न्यायेन प्राप्त्यभाव एव । अत्यन्ताशक्तस्य तु गारुडे ।

जयन्त्या पूर्वविद्धाया मुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा त्रयी कुर्यात् पारणम् ॥ इति ।

तथाच परेद्युः प्रातः श्रीलक्ष्णपूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतहृपो-
त्सवान्ते पारणम् । एवं तिथ्यक्षयोरुभयोरन्ते पारणं मुख्यः कल्पः ।
एकतरान्तोऽसुकल्पः । उत्सवान्ते पारणमप्रशंसामिति बोध्यम् ॥

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ।

अक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम् ॥

इति स्मृतेर्नात्र रोहिण्यन्तापेक्षेति चेत्, न ।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कश्चित् ।

अन्यत् पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः । विना श्रवणरोहिणीमिति तु नक्षत्रोपवास-
विषयम् । उपद्रवादिवशात् पारणाया असम्भवे जलपारणं कार्यम् ।

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः ।

अङ्गिष्ठ पारयित्वाथ नैत्यकान्ते भुजिर्भवेत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

जयन्तीपूजाविधिस्तु, अस्मत्कृते व्रतसारे द्रष्टव्यः । जयन्त्यष्टम्याः
प्रातः श्रीदुर्गादेव्या जन्मोत्सवं कुर्यात् ।

तथा च भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णवाक्यम् ।

कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्राचौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महोत्सवः ॥ इति ।

अथ नवमीति यदुक्तं तदष्टमीसमाप्त्यनन्तरं नवमीप्रवृत्त्यभि-
प्रायं, न तु नवमौनियमपरम् । अन्यथा, तत्क्षणाद्राचौ प्रभाते
इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । अष्टमीप्रकरणे पारणविषये, ब्राह्मो,—

अरुणोदयवेलायां नवम्यां च तथा स्त्रियः ।

इत्यादौ यदुक्तं नवमीपदं, अष्टम्यनन्तरभावित्वादेवोक्तम् । तथाच,
अष्टम्याः प्रभाते सत्वेऽपि दूर्गाजन्मोत्सवं निःसन्दिग्धमेव समाच-
रन्ति । अतएव नीतिरत्नाकरेऽस्मत्पितामहकृष्ण वृद्धत्पण्डितमहा-
पात्रैः जन्माष्टम्युत्तरदिनार्द्धरात्रे राजगृहे दुर्गाजन्मोत्सवो यत् क्रियते
तदभ्रान्तिमूलमिति लिखितम् ॥ इति श्रीकृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ॥

अथ दूर्वाष्टमी ।

एतद्व्रतं नित्यं काम्यम् ।

प्राप्ते भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारते

या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ॥

चौणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संग्रहः ।

तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥

सुखमन्तानजननी भाद्रमौख्यप्रदा भद्रा ।

इत्यादि वचनात् । अत्र व्रतसामान्यव्यवस्थया मोदयन्निमुह्यन्-
वेधो गृह्यते । तत्र तिथिद्वेधे अस्याः शुक्लपक्षवर्त्तिन्येऽपि पूर्वविद्वैव
ग्राह्या ।

आवर्णी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम् ॥ इति
नारदीयेः । मासि भाद्रपदे शुक्ला या भवेदष्टमी नृप ।

दूर्वाष्टमीति विज्ञेया पूर्वविद्धा प्रशस्यते ॥

तथा,—दूर्वाष्ट्या साष्टमी ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ।

इत्याद्युक्तेषु । अत्र “काण्डात् काण्डात्” इति मन्त्रेण भविष्य-
वाक्यात् केवलदुर्गापूजां कुर्वन्ति । तस्मिन्नेव भविष्यपुराणे स्त्री-
पुरुषसाधारणेन नानाकार्थमिद्वये, दुर्गासहितमङ्गेशपूजनं यत्
लिखितं तत् काम्यम् । एकवर्षसमाप्यं व्रतान्तरं विधन्तरेण कार्यम् ।
स विधिस्तत्रैवानुसन्धेयः ॥

भाद्रशुक्लाष्टम्यां दुर्गाग्रयनम् । तत्र देवानां सामान्येन ग्रयन-
पक्षो राजमार्त्तण्डे,—

वज्रिः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिः श्रीर्द्धर्मराड् भास्करो

देवः पर्वतपुत्रिका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।

ब्रह्मा वायुशिवादयः प्रतिपदारम्भे तिथौ शेरते

चोत्तिष्ठन्त्यमुना क्रमेण वरदाः स्त्रे स्त्रे तिथौ पूजिताः ॥

विशेषस्तु तत्र भगवतौपुराणे,—

सर्वदेवोत्थिता तिष्ठेत् दुर्गा लोकहिताय वै ।

स्वपेक्षाद्रसिताष्टम्यां विपश्चदिवशात् परम् ॥

उत्तिष्ठत्यर्चिता देवी षोडशेऽङ्गि न रात्रितः ।

दिवा स्वापे भवेद्रोगो निगुत्याने जनचयः ॥

दिनचयो यदि भवेत् स्वपेद् घसांश्चतुर्दश ।

न वर्द्धयेत् स्वापदिनं तिथिवृद्धौ कदाचन ॥

इति तिथिवृद्धौ षोडशदिने स्वापननिषेधात्, पञ्चदशदिन-
पर्यन्तं स्वापदिनम् । तथाच, भाद्रशुक्लाष्टमौरात्रिमारभ्य षोडश-
दिवसे बोधनोक्तेः उत्थाने नैवाष्टमौनियमः । एवं सति तिथिवृद्धौ
सप्तमौदिने देवौमुत्थाप्य परदिने दुर्गात्सवारम्भः कार्यः ॥ इति
दुर्गाश्रयनम् ।

अथ शरत्कालीनदुर्गात्सवारम्भः ।

स च आश्विनकृष्णाष्टमौमारभ्य तत्शुक्लाष्टमौपर्यन्तः । स च
संयोगप्रयत्नव्यायेन नित्यः काम्यश्च । तथाच देवौपुराणे,—

एवं च यजनं कुर्यात् वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।

यो न पूजयते सम्यक् चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥

भस्मीकृत्यास्य पुष्पानि निर्दहत्यवमानिता ।

एवं वीष्णाश्रवणात् अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च वक्ष्यमाणानुकल्प-
विधानात् नित्यः । तथाच दुर्गाकल्पे,—

यदा दैववशादक्षिन् मासे पूजा न जायते ।

तदा तु कार्तिकाष्टम्यां कर्म चैतत् प्रकीर्तितम् ॥

छण्णाष्टमीं समारभ्य यावत् शुक्लाष्टमी भवेत् ।

दिवसे दिवसे पूर्वप्रोक्तं कर्म प्रशस्यते ॥

आश्विने कार्तिके वापि छण्णाष्टम्यां समारभेत् ।

सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं कर्मदं दुर्ममं स्मृतम् ॥

कर्मदं कुरुते यत्तु मष्टद्विमास्य जायते ।

वेदविच्च भवेत् वर्णी चिवर्गं साधयेत् क्रमात् ॥

कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्द्धनसम्पदः । इति ॥

अनुकल्पविधानं फलश्रवणं च, भविष्योत्तरे,—

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।

गृहे गृहे शक्तिपरै र्यामे यामे वने वने ॥

स्नातैः प्रमुदितैर्घटै र्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्विग्नैः ।

शूद्रैर्भक्तियुतैर्लज्जैरन्यैश्च भुवि मानवैः ॥

स्त्रीभिश्च कुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु ।

शक्तिपरैर्देवीपरायणैः । स्त्रैश्चैः किरातादिभिः । अन्यैरनुलो-

मजातिभिः । देवीपुराणे ब्रह्मवाक्यम्,—

महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।

सर्वलोकोपकारार्थं विशेषादसिद्धिभिः ॥

कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षत्रियैर्लोकपालकैः ।

शोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ॥

सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ।

महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ॥

एतेनास्य व्रतत्वमपि स्पष्टं । अत्र यत्तिथितत्त्वकारैः ।

“चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम्” ।

इति श्रीभागवतवाक्यमस्य व्रतत्वप्रतिपादनाय उदाहृतं तत्र-
मादकृतम् ।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः ।

इति तत्पूर्वार्द्धांशेऽस्ति स्य व्रतान्तरत्वात् । तथा, कृष्णाष्टमीमि-
त्यादिवाक्यादस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । यत्तु देवीपुराणे,—

पञ्चमेकं तु ये भूपाः पूजयिष्यन्ति चण्डिकाम् ।

न तेषां विप्र रात्रेषु भयं किञ्चिद्भविष्यति ॥

इत्यादि बह्वनि फलान्युक्ता,—

चण्डिकापूजनाद् वीर पूजिताः सर्वदेवताः ।

इत्युक्तं पञ्चदशदिनात्मकत्वम्, तत्तिथिचयाधीनम् ।

तत्र मूलाष्टमीविषये, आदित्यपुराणे,—

मौष्ठपद्यामतीतायां या सा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामवश्यं कर्त्तव्या दुर्गापूजा यथाविधि ॥

विश्वरूपनिबन्धे,—

यदाष्टमीं तु सम्प्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

तत्र दुर्गात्मवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घञ्चायुस्तथैव च ।

प्रथमा चाष्टमी पूज्या ये काङ्क्षन्ति सदा शुभम् ॥

आश्वयुज्याष्टमी यत्र पूज्यते नवमौश्रिता ।

दुर्मित्रं तत्र जानीयाद्दशवर्षाणि पञ्च च ॥

तथा,— सप्तम्यामुदिते सूर्ये परतद्याष्टमौ यदि ।

तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥

प्रथमाष्टमौ, मूलाष्टमौ । तथाचात्र अस्तमयवेधस्य प्रातिस्त्रि-
कत्वात् तिथितत्त्वकारलिखितस्तिथिमामान्यप्रवृत्तसोदयत्रिमुहूर्त-
वेधो न ग्राह्यः । एवं सति, “प्रातरावाहयेत् देवीं प्रातरेव विम-
र्जयेत्” इत्यादिवाक्यं अस्तमयवेधस्य साकल्यापवादकत्वेन प्रातरारभ्य
पूजाकर्मारम्भणीयं, न तु अष्टमौ अपेक्षणीयेत्येवं परं बोध्यम् ।

षोडशदिनासामर्थ्यं स्कान्दे, काशीखण्डे,—

नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं सा समर्चिता । .

नाशयत्येव विघ्नौघान् सुगतिश्चैव दास्यति ॥

भविष्योत्तरे,— आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

शुक्ले, शुक्लपक्षे । नवरात्रकम्, नवरात्रसम्बन्धिपूजादिकं कर्म ।
तत्र विद्वायां प्रतिपदि सायाह्नवेधं गृहीत्वा पूर्वविद्धैव ग्राह्या । सम्भु-
खीतिथिषु सायाह्नवेधस्योक्तत्वात् । माधवाचार्यास्तु, “आश्वयुजे
मासि योऽयं नवरात्रोत्सवः क्रियते तस्य नक्तप्रतत्वान्नक्तकालेन
व्यवस्था” इति पञ्चम्यादिनवम्यन्तपञ्चदिनपक्षेऽपि सायाह्नवेध एव,
पञ्चम्याः सम्मुखीतिथित्वात् । एतत्पक्षे प्रमाणमत्रैव लेख्यम् ॥

त्रिदिनपक्षे रुद्रधामलभविष्ययोः,—

त्रिदिनं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

तत्रापि सप्तम्याः सम्मुखीतिथित्वात् सायाह्नवेध एव ॥

यत्तु,— व्रतौ प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

दाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्रासवृद्धिवशात्तिथेः ॥

इति तिथितत्त्वकारैर्भविष्यवाक्यमुदाहृतम्, तत् गौड़देशे
आद्रियते । तत्र सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधस्यैव पूजायामुपवासे च आहृत-
त्वात्, बलिदानस्य दिवानुष्ठानाच्च ।

अस्मद्देशे तु तिथिवृद्धावपि महाष्टमीपरदिन एव महानवम्या
नियतत्वात्, परदिने च पूर्वापरदण्डदयोपेतनिशीथे नवम्या
असम्भवाच्च पूर्वदिने महानवमौसमाप्तौ तत्परदिने पूजायाः कुतः
प्राप्तिरिति नाद्रियत एव । अतएव महाष्टमीपद्धतिकारादिभिः
प्राचीनैरपि तदाक्यमनाहृतमेव । तस्मात् न चतुरहः पक्षः सम्भवति ।
“क्षत्रचयेऽपि मूलादौ” इति रुद्रयामलभविष्ययोर्नक्षत्रोपजीवनेन
यत् त्रिदिनपूजनमुक्तं तदपि अस्मद्देशे नाद्रियते । नक्षत्रस्य न
व्यवस्थापकत्वमित्यप्युच्यते । द्विदिनपक्षे यथाप्राप्तमहाष्टमीमहा-
नवम्योः । तथाच भविष्यस्कान्दयोः,—

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥

एकदिनपक्षे तु, यथाप्राप्तमहानवम्यां । तथाच भविष्योत्तरे,—

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवर्मं फलम् ।

इत्यादि महानवमीप्रकरणे लेख्यम् ॥

नवरात्रादिपञ्चपक्षेषु, भविष्ये,—

शुक्ले चाश्वयुजे राजन् सोपवासो भवेन्नरः ।

नीरुजो निष्प्रतिद्वन्द्वो निर्दुःखः स भवेत् सदा ॥

यः करोत्युपवासन्तु नवम्यां विधिवन्मृप ।

एतांस्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

पञ्चमी च तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमी नृप ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेच्चण्डिकां बुधः ॥

नवरात्रोपवासेन यथाग्रन्था तथा नृप ।

त्रिरात्रेण द्विरात्रेण एकरात्रेण वा पुनः ॥

एकभक्तस्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्तयेत् ।

अथाचितन्तु सप्तम्यामष्टम्यां च उपोषितः ॥

एतच्च तथा योग्याधिकारिविषयम् । तथास्मिन् व्रते षट् पचाः,
तथाचागमे संग्रहः ।

तत्र दिनैः षोडशभिर्नवभिरथो पञ्चभिर्द्वाभ्याम् ।

एकेन च यदिहितं क्रमशः प्रस्तौमि तद्विधानमहम् ॥

अत्र परे न्यूनाः । भक्त्युदये केवलाष्टम्यामपि पूजा ।

यस्त्वेकस्यामयाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः ।

पूजयेद्दरदां देवीं + + + + ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः । एतत् सर्वाधिकारिकं व्रतमिति
वाक्येषु स्पुटमेव तथा समाचारोऽपि । “शरत्काले महापूजा”
इत्यादिमार्कण्डेयपुराणोक्तेरत्र चण्डीपाठनियमः ।

अथ महाष्टमी ॥

तत्र व्रतोत्पत्तिः कालिकापुराणब्राह्मणयोः,—

अत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।

ततोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

तथा ब्राह्मो तदनन्तरम्,—

उपोषितैर्वस्त्रधूपमास्थैः रत्नानुलेपनैः ।

दीपै रत्नैस्तथा भक्ष्यैः फलपुष्पैश्च धान्यकैः ॥

आमिषैर्विविधैः कापि होमै ब्राह्मणतर्पणैः ।

विल्वपत्रैः श्रीफलैश्च चन्दनेन घृतेन च ॥

पशुभिः पालकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ।

दुर्गागृहे तु शस्त्राणि^(१) पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

मद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्मायुधानि च ।

रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि तानि पूज्यानि सर्वदा ॥

भगवतीपुराणे पूर्वोदाहृतोक्तिभिः स्थापविधिमुक्त्वा,—

मूलेन प्रतिबोधयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृतिम् ।

अष्टस्यामुपवाससंयतधिया कृत्वा नवम्यां वलिम् ॥

नानापाशवमांसमज्जरुधिरै र्भक्ष्या समाराधयेत् ।

नक्षत्रे अवणे तिथिञ्च दशमीं सम्प्राप्य समोषयेत् ॥

निशाचामष्टमीप्रोक्तं दुर्गात्सर्वं तु कारयेत् ।

अन्यत्र चोपवासादौ नवविद्वाष्टमी भवेत् ॥

उत्सवपदेन पूजोपवासयोः सङ्गः । अन्यत्र दुर्गात्सर्वव्यतिरिक्ते

उपवासादौ । अन्योपवासाव्रतेषु युग्मवाक्यस्यैव सोदयत्रिमुहूर्त्तमादायैव

प्रसरो न महाष्टम्युपवासे इत्यर्थः ।

अष्टम्यां यत्र नवमी तत्र पूजां विमर्जयेत् ।

अष्टमीश्चेदनुप्राप्य अस्त्रं याति दिवाकरः ॥

तत्र दुर्गास्त्रं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ।

वृथा पशुघ्नतां याति नवमीवासराक्षिते ॥

अष्टमीनिशि सन्तुष्टा पूजां गृह्णाति पार्वती ।

तथा,— अष्टमी नवमीविद्धा तत्र दुर्गां न पूजयेत् ।

पूजयेत् क्षेत्रभागी स्यात् यथा वज्रहतो गिरिः ॥

अष्टमी नवमीयुक्ता शान्तिं कुर्यात् द्विजो यदा ।

स्त्रियते क्रियमाणे तु तत्र राजा विनश्यति ॥

गरुड़पुराणे,— पूजनीया शिवा सर्वैरेकधाऽभिन्नपर्वणि ।

भिन्ने भूपादिभिः पूर्वं परं याच्छं द्विजातिभिः ॥

पूर्वपर्वणि भुक्त्यर्थं मुक्त्यर्थञ्च परेऽहनि ।

पशुमांसेर्बलिं कुर्यात् निशि चेन्नृपतेरतः ॥

पूर्वपर्वं द्विजातीनां परं व्रतवतां सदा ।

यस्मिन्नहनि यत् कार्यं तस्मिन् तत्करणात् परम् ॥

फलं स्यात् पिबदेवानामतः कालं न लङ्घयेत् ।

सा विद्या सायविद्या चेत् सा भीमा सा शिवा ततः ॥

अतस्तस्या द्विधा पूजा द्विधा कर्म च धर्मतः ।

या पूर्वतिथिसंयुक्ता सा तिथिर्व्रतकर्मसु ॥

नेष्टा चेद्दैवकार्याणि कुतस्तस्यां द्विजन्मनाम् ।

तिथी पूर्वापरौ प्रेते दैवकार्येषु चेत् क्रमात् ॥

नातो देवी द्विजैः पूज्या विधिज्ञैः पूर्वपर्वणि ।

द्विजानामुपवासादि राजन्यस्वार्चनं परम् ॥

देवी द्विजातिभिर्नाच कार्थं प्रेतगतेऽहनि ।

पशुमांसवलिदानं यत्तूक्तं तद्राजन्यानां नियतं ब्राह्मणाना-
मनियतम्, सालिक्यादिपूजया चारिताय्यात् ।

तथाच स्कान्द-भविष्ययोः,—

पूजा तु चिविधा प्रोक्ता सालिक्यादिप्रभेदतः ।

सालिकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिवैः ॥

राजषी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।

सुरामांसोपहारैश्च जपयज्ञैर्विना तु या ॥

विना मन्त्रैस्तामषी स्यात् किरातजनसेविता । इति ।

देवीपुराणे,— प्राष्टदकाले विशेषेण आश्विनेयाष्टमीषु च ।

महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥

अतएव महाष्टमी महानवमीति ख्यातिः ।

ननु महाष्टम्यां किं सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधो याद्य उत प्रातिष्विकः
कालोऽस्ति इति चेत्, उच्यते । पूर्वापरदण्डदयोपेतमर्द्धरात्रमत्र
कर्मकालः, तत्र देव्युत्पत्तेः । कृष्णजन्माष्टम्यादौ सर्वत्र जन्मकाले
पूजाविधानवदत्रापि बलिदानान्तायाः पूजायाः अर्द्धरात्रे विहितत्वेन
तज्जन्मकालनिर्णयात् ।

बलिदानं ततो विद्यादर्द्धरात्रे न संग्रयः ।

इति वायुसौक्तौ अर्द्धरात्रे बलिदानमुक्तमेव । कृष्णजन्मदिने
अर्द्धरात्रे देव्युत्पत्तिः सिद्धैव । एवञ्च अर्द्धरात्रे दिनद्वयेऽष्टमीसम्बन्धे
पूर्वेषुः पूजादिकं परेशुरुपवास इति सिद्धम् । एवमष्टाहात्मक-
दुर्गाश्रितेऽपि अर्द्धरात्रे दिनद्वये अष्टमीयोगे परत्र व्रतम् ।

आश्विनस्याष्टमी शुक्ला पूर्वविद्वार्चने स्यता ।

व्रतोपवासादौ श्रिष्टैः परविद्धा प्रशस्यते ॥

इति सङ्ग्रहोक्तेः ॥ यत्तु कैश्चिसिखितम्,—

नक्तकाले तु सम्प्राप्ते मण्डलं कारयेद्व्रती ।

इति देवीपुराणोक्तेः प्रदोषः कर्मकाल इति तदतीवायुक्तम् ।

मण्डलकरणादिसम्भारकालो यदि कर्मकालत्वेनात्र ग्राह्यः, तर्हि
क्षणजन्माष्टम्याम्,—

तत्र स्नात्वा तु पूर्वाह्णे नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुशोभनं कुर्यात् देवक्याः सूतिकागृहम् ॥

इति भविष्योत्तरोक्तसूतिकागृहमण्डनादिकालः पूर्वाह्णः कर्म-
कालः किं न स्यात् ।

ननु दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेऽष्टम्यभावे कथमिति चेत्, परेद्युरिति
ब्रूमः मुख्यकाले अष्टम्यभावेऽपि सङ्कल्पमारभ्य तिथेः प्रवृत्तत्वात् ।

ननु,—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति महाष्टम्यामुपवासनिषेधः श्रूयते इति चेत् न । एतद्वा-
क्यस्य पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्तकोपवासविषयत्वात् । तथाच,—

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गहतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति जैमिनिः ।

. देवीपुराणे,— अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

सत्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिनान्नन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ।

इति यत् मांसपारणमुक्तं तन्मांसमस्याग्निनां काम्यव्रतपरं ।
अन्यथा यतिब्रह्मचारिविधवानामपि तत् प्रसज्येत । तस्मात्
कृतमस्यवर्जनमङ्गन्पानामपि न मांसमस्यपारणम् । अर्थकर्मणो-
मांसादिवर्जनान्मांसादिपारणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलत्वाच्च ।
सधवस्त्रीणां तु मांसभक्षणनिन्दोपलब्धेः सर्वदा मांसभक्षणाभाव-
समाचारात् मस्यपारणमेव, नैव मांसपारणम् ॥

अथ महानवमीविचारः ।

अथाष्टमीप्रकरणमध्ये सौकर्याय महानवमी विचार्यते ।

भविष्योत्तरे,—

अष्टम्यां तु नवम्यां तु देवदानवराक्षसैः ।

गन्धर्वै रुरगैर्यक्षैः पूज्यते किन्नरैर्नरैः ॥

अन्यैरपि युगादौ तु सृष्टैः पूर्वं प्रपूजिता ।

पूजितेयं पुरा देवैस्तैर्भ्यः पूर्वतरैरपि ॥

तस्मादिदं महापुण्या नवमी पापनाशिनौ ।

उपोष्य सप्रयत्नेन मततं सर्वपार्थिवैः ॥

तथा,— कन्यां गते सवितरि शुकपक्षेऽष्टमी च या ।

भूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी सृष्टा ॥

तथा,— पुण्या महानवम्यस्ति तिथीनामुत्तमा तिथिः ।

अनुष्ठेया नरैः सर्वैः प्रजापालैर्विशेषतः ॥

भवानीतुष्टये पार्थ संवत्सरसुखाय वै ।

भृतप्रेतपिशाचानां प्रीत्यर्थं चोत्सवाय च ॥

तथा,— संतर्जयन्ती ऊङ्कारैर्विघ्नौघान् पातकान् वरान् ।
 नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ॥
 सा पुण्या सा पवित्रा च सा सर्वसुखदायिनी ।
 तदा तस्यां पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

तथा,— मन्वन्तरेषु सर्वेषु कल्पेषु कुरुनन्दन ।
 तेषु सर्वेषु चैवासीन्नवमीयं सुरार्चिता ॥
 प्रसिद्धा नवमी धन्या वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।
 भूयो भूयोऽवतारैश्च भवानी पूज्यते सुरैः ॥
 अवतीर्णा च सा देवी भुवि दैत्यनिवर्हणी ।
 स्वर्गपातालमर्त्येषु करोति स्थितिपालनम् ॥
 अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदान्तपारगे ।
 सुवर्णस्य शते दत्ते कुरुचेचे च यत् फलम् ॥
 तत् फलं लभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।
 न तद्देशे च दुर्भिक्षं न च दुःखं प्रवर्त्तते ॥
 न कश्चिन् म्रियते राजा पूज्यते यत्र चण्डिका ।
 ये दुर्गां पूजयन्तीह पूजितं तैर्जगन्नयम् ॥
 तस्माद्दुर्गार्चनं श्रेष्ठमृषिभिर्गीयते कलौ ।

देवीपुराणे,— मासि चाश्वयुजे वीर शुक्लपक्षे त्रिशूलिनीम् ।
 नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य वै ।
 तत् फलं लभते वीर देवीदेवगणैर्हृतः ॥

तथा,— महानवम्यां पूजेयं सर्वसिद्धिप्रदायिका ।

सर्वेषु वत्सु वर्णेषु तद्गत्या परिकीर्त्तिता ॥

कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसम्पदः ।

स्कान्दे,— अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां वै वरानने ।

उपवासपरो भूत्वा यस्तां पश्यति भक्तितः ॥

तस्य पापं क्षयं याति तमः सूर्यादये यथा ।

तथा, तत्प्रकरणे, दुर्गां सुदुर्गगहनान्नितरन्ति मर्त्याः ॥

भविष्ये,— नक्ताश्वयुजे राजा अष्टम्यां शुक्लपक्षके ।

आश्विने मासि शुक्लायां नवम्यां निशि चण्डिकाम् ॥

पूजनात् शुचुनाशः स्यात् राष्ट्रं जयति सौख्यम् ।

तथा,— वर्षपद्मसहस्रेषु यत् फलं समुपार्जितम् ।

तस्यां दानं जपो होमः स्नानं चाद्यमुच्यते ॥

अत्रापि, “नवम्यां विधिवत् बलिः” इति वाक्यात् निग्रीयः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वये, “श्रावणीदुर्गनवमी” इति वाक्यात् पूर्वविद्धा गच्छा ॥

अथ गोष्ठाष्टमी ।

पाद्मे,— शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्यता गोष्ठाष्टमी बुधेः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः सर्वर्तुवत्सवः ॥

तत्र कुर्यात् गवां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कार्यं सर्वकामानभीप्सता ॥

कौर्मे तु, सर्वपापविशुद्धये इति पाठः ॥

मार्गशीर्षरूपपक्षे प्रथमाष्टमी ।

तत्रासद्वये प्रथमगर्भात्पञ्चस्यायुर्विद्वद्यर्थं गणपत्यादिवरूपपूजा-

पूर्विकां वन्दापनां कुर्वन्ति । समाचार एवात्र प्रमाणम् ।
 श्रीभुवनेश्वरचेत्रे चतुर्दश्यात्रामध्ये एकान्नपुराणे प्रथमाष्टमीयात्राया
 लिखितत्वात् प्रमाणमथचास्तीति वदन्ति । तत्र सोदयत्रिसुहृत्त-
 व्याष्ट्या व्यवस्था । तिथिद्वये पूर्वद्युर्वन्दापना कृष्णाष्टमीत्वात् ।

यत्तु,— मध्याह्नादधिकं किञ्चित् परत्र प्रथमाष्टमी ।

तत्र पूजादिकं कार्यं न्यूना चेत् पूर्ववामरे ॥ इति ।

तदसम्बलमिति निबन्धकृतः । भद्राष्टमी, अलभ्ययोगे लेख्या ।
 भीमाष्टमी आद्वप्रकरणे लेख्या ॥

अथ नवमी ।

सा चोपवासे पूर्वविद्धा याच्या, युग्मोक्तेः । व्रतेऽपि तथा ।

अष्टम्या नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः ।

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या न कदाचन ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तेः, तथा ब्रह्मोक्तेश्च । अत एव माधवीये,—

नवमी पूर्वविद्धैव पचयो रुभयोरपि ।

इति नवम्याः साधारणनियमाः ॥

अथ रामनवमी ।

तद्व्रत नित्यं काम्यं च नरमात्राधिकारिकम् । तथाचागस्त्य-
 संहितायाम्,—

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् ।

मतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत् ॥

तथा,— तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवामव्रतं सदा ।

तथा,— कुर्याद्रामनवम्यां तु उपोषणमतन्द्रितः ।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमीव्रतम् ।

मुच्यन्ते पातकैः सर्वे यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

इति केवल्लोपवासेनापि नित्यसिद्धिः । काम्यत्वे तु,

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहोपमा ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तद् भवचयकारकम् ।

उपोषणं जागरणं पिबन्मुद्दिश्य तर्पणम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ।

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः सर्वाङ्गोपसंहारः कार्यः ।

तथा,— सूर्यग्रहे कुरुचेत्रे महादानैः कृतैर्मुञ्जः ।

यत् फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

अथ मध्याह्नः कर्मकालः । तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

मेघं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाक्षये ।

आविरासीत् स कलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥

तथा,— चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामस्य पूजनं भवेत् ।

ततो मध्याह्नवेलायां सञ्जातो हि जगत्पतिः ॥

चैत्रे शुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥

शुद्धा, शुक्ता । चैत्रशुक्लनवम्यां तु इति वाक्यान्तरात् । एते-
नात्र तिथितत्त्वकारैः शुद्धायां ऋचादरो न विद्धायामिति यत्
व्याख्यातं तन्निरस्तमेव । वस्तुतस्तु नक्षत्रयोगस्य फलाधिक्यापादकत्वं
न व्यवस्थापकत्वं । तथा च तत्रैव फलमुक्तम् ।

पुनर्वस्वर्चसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

मध्याह्ने दिनद्वये नवमीयोगे परविद्धैव ग्राह्या ।

श्रीरामजन्मनवमी संपूर्णा फलदा सदा ।

विद्धा चेत् परविद्धैव कर्त्तव्या तु विघ्नेषतः ॥

द्वयोर्मध्याह्नयुक्ता चेन्नोपोष्या पूर्वसंयुता ।

परविद्धैव कर्त्तव्या मध्याह्नव्यापिनी यदा ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः, दिनद्वये मध्याह्ने नवमीयोगेऽपि परवि-
द्धैव । सङ्कल्पकालमारभ्य नवमीसत्त्वात्, “नवमी चाष्टमी विद्धा
त्याज्या” इत्युक्तेः । “विद्धा चेत् परविद्धैव” इत्यनेन पूर्वशुर्मध्याह्ने
योगाभावे परविद्धाया एव प्राप्तेः । तिथितत्त्वकारैस्तु दशमी-
पारणासत्त्वे सर्वैरेवाष्टमीविद्धा नोपोष्येत्युक्तं । वैष्णवानां तु हरि-
भक्तिविलासे सङ्ग्रहकारिका । “नवमी चाष्टमी विद्धा” इत्यादि
लिखित्वा,

दशम्यां पारणायाश्च निययान्नवमीचये ।

विद्धापि नवमी ग्राह्या वैष्णवैरयसंग्रहम् ॥ इति ।

अत्र सालग्रामशिलायां पूजाकरणे फलाधिक्यम् ।

सालग्रामशिलायां तु तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कीटिकोटिगुणाधिका ॥

इत्यगस्त्यसंक्षिप्तोक्तेः । महानवमी तु लिखिता ।

अथ दशमी ।

तत्र शुक्लदशम्यां सोदयचिमुहूर्त्तवेधस्य प्राशस्त्यादेकादशीविद्धा
याद्या । कृष्णदशम्यां तु चिमुहूर्त्तात्मकास्तमयवेधस्य प्राशस्त्यान्नव-
मीविद्धा याद्या ।

शुक्लपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याद्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति सर्वतिथिसाधारणमार्कण्डेयोक्तेः, एतेन “दशमी चैव
कर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम” इति स्कान्दवाक्यम् । पञ्चमी सप्तमी
चेत्यादिवाक्ये समुखीत्वमपि कृष्णपक्षविषयं ज्ञेयं । एवमन्यान्यपि
परविद्धानिषेधवाक्यानि कृष्णपक्षविषयाण्येव । सदुर्गा नवमीमित्रा ॥

ननु तिथिसामान्यप्रवृत्तां मार्कण्डेयोक्तिमवलम्ब्य विशेषवा-
क्यानामेषां पक्षद्वयपरता किमिति निरखत इति चेत् न ।
पक्षद्वये, पूर्वविद्धास्वीकारे ।

सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयापि वा ।

युक्ता न दूषिता यस्मात्तिथिः सा सर्वतोमुखी ॥

इत्यङ्गिरोवाक्ये यथा सम्पूर्णा दशमी दोषरहिता, तथा पूर्व-
तिथ्या परतिथ्या वा विद्धाप्येति विशिष्य प्रवृत्तस्य परविद्धाभिधा-
नस्यनिरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् । अतएव माधवाचार्याः,—

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

दशहरादशमी ।

ज्येष्ठशुक्लदशमीमधिकृत्य श्रीपुरुषोत्तमचेत्रविषये ब्राह्मे,—

यः तस्यां हस्तिनं कृष्णं पश्येत् भद्रां सुसंयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥

स्कान्दे,— ज्येष्ठशुक्लस्य दशमी संवत्सरमुखी सृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित् भरितं प्राप्य दद्याद्भूमतिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

ब्राह्मे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्मात् दशहरा सृता ॥

भविष्ये,— ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेत् भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथाच, केवलदशमी पुण्या, हस्तनक्षत्रयुता पुण्यतरा मङ्गल-
वारहस्तनक्षत्रयुता पुण्यतमेति विवेकः । गङ्गायां तु शङ्खः,—

ज्येष्ठे मासि चितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां ।

विश्वामित्रः,— हस्ते त्रैलोक्यनिरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याह्वरार्याः ॥

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

विश्वामित्रः,— पातय्यमनृतञ्चैव पेशन्यं वापि सर्वशः ।

असंवद्भूषणापद्य वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टधित्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च मानसं चिद्विधं सप्तम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः ।

परदारोपसेवा च कायिकं चिविधं सूतम् ॥

दशपापं हरत्येवं स्वयसे त्वं सुरासुरैः ।

हर तानि सदा गङ्गे पापानि भञ्जतो मम ॥

विष्णुपादाग्रसंभूत इति प्रकृतमन्त्रोऽपि पठनीयः, तथा वाल्मी-
क्युक्तेरिति गौडाः । तत्र तिथिद्वये शुक्लदशमीत्वात् परविद्धा ग्राह्या ।
अपराजितादशमी ॥

ग्रतानन्दसङ्गहे,—

श्रवणेन युता चेत् स्यात् दशमी चापराजिता ।

तत्र नीराजनं कृत्वा यात्रा कार्या जिगीषुणा ॥

अन्यत्र,— आश्विने दशमी शुक्ला श्रवणेन समन्विता ।

विजया दशमी प्रोक्ता सा चैवात्यन्तदुर्लभा ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥

लसत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुल्लिख्यतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ॥

तथाचात्र सायंसन्ध्यासमागम एव मुख्यः कालः ।

मार्त्तण्डस्योदये पुण्या वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे तु सा भवेज्जयदा नृणाम् ॥

इत्यादिवाक्यादुदयावधि सायङ्कालस्यापि तिथेः पुण्यत्वं
जयत्वं चेत्यधिकं ज्ञेयम् । चयवशाद्दिनद्वयेऽपि सायङ्कालासम्भवे
तु विजयनामक एकादशमुद्दर्त्ता ग्राह्याः ।

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।
सायङ्काले शुभा याचा दिवा वा विजयक्षणे ॥

इत्युक्तेः । अत्रैकादशीयुक्ता दशमी शस्ता ।

एकादशीयुक्तायां च दशम्यामुत्सवादिकम् ।
शुक्तायामाश्विने मासि कुरु त्वं भरतर्षभ ॥
द्वपस्य दशमीं शुक्तां पूर्वविद्धां परित्यजेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्ता मित्युक्तेः । आदिना उपवासादि ।
परेद्युः सायङ्काले दशम्यभावे तु नवमीयुतापि ग्राह्या ।
सायङ्काले यदा न स्यात् दशमी चापरेऽहनि ।
नवमीसंयुता कार्या सर्वदा जयकाङ्क्षिभिः ॥
नवमीशेषसंयुक्तदशम्यां विजयोत्सवम् ।
कुरु राम त्वमित्युक्तं वशिष्ठेन महात्मना ॥

इत्युक्तेः । एव च,—

आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥

इति शिवरक्षस्योक्तिरेतत्परैव । कालस्य नियमात् श्रवणा-
योगे फलाधिक्यं न तदनुसारात् व्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रयोयोगे द्वयोरेवानुपासनम् ।
योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥

इति देवलोक्येः ।

दशमी यः समुल्लाङ्ग्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥

इत्युक्तौ केवलदशम्या एव उक्तत्वाच्च । अतएवात्र राज्ञो याचा
आवश्यकौ । याचायां तु वाल्मीकिः,—

दुर्गात्स्वानन्तरवैष्णवर्चै
तिथौ दशम्यामपराजितायां ।
रामो जिगीषुर्दशदिक्षु वेधं
कृत्वा जगामारिपुरं प्रवीरः ॥

याचां समाप्य पुनर्वलिः । “विनिवृत्तस्तु वलिं दद्यात्” इति
वाक्यात् ।

शमीमभ्यर्चयेत् देशयाचानिर्विघ्नसिद्धये ।
वारशृङ्गादि हिला तु दिव्य प्रस्थानमाचरेत् ॥
याचाकरणाशक्तौ तु ज्योतिःशास्त्रे,—
कार्यवशात् स्वयमगमे भूभक्तुः केचिदाचार्याः ।
ह्वायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्युः ॥

तथा खञ्जनादिदर्शनफलं स्थिरलग्ननिषेधादिकं च तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
अत्र विशेषविधिरसत्पितामहकृष्णवृहत्पण्डितमहापात्रकृते नीति-
रत्नाकरे द्रष्टव्यः । श्रीपुरुषोत्तमचर्चे जगन्नाथप्रासादे उदयव्यापि-
दशम्याम्, “दैवे ह्योदयिकी” इति व्याख्यात् । याचयेत् दुर्गादेव्या
अपि कार्या । विधिपूजासु अन्ते प्रेषणस्तोत्रैः ।

तथाच, आश्विनकृष्णाष्टमीमारभ्य मन्त्रवरमंहितायाम्,—

अष्टम्यां बोधयेद्देवीं नवम्यां च प्रभावतः ।
ततः प्रभातममये मुखप्रक्षालनं जलम् ॥
जातीक्ष्वरव्रतोयेन क्षालयेत् मुखमन्ततः ।

दन्तकाष्ठं दशम्यां तु प्रदद्यात् कार्यसिद्धये ॥
 एकादश्यामलक्तञ्च द्वादश्यां नखशोधनम् ।
 त्रयोदश्यां ततो दद्यात् गात्रोदत्तनकं शुभम् ॥
 चतुर्दश्यां तु देव्यास्तु केशसंयमनं स्मृतम् ।
 अमावास्यायाङ्गन्धं तु गात्रोदत्तनकं तथा ॥
 प्रतिपत्तु च सिन्दूरं अञ्जनं चापरेऽहनि ।
 तृतीयायां शुभे वस्त्रे चतुर्थ्यां भूषणं शुभम् ॥
 पञ्चम्यां सद्घृतैः स्नानं षष्ठ्यां मद्योपहारकैः ।
 सप्तम्यां पत्रिकापूजा नानोपकरणैः शुभैः ॥
 अष्टम्यां पूजयेद्देवीं नानोपकरणैः शुभैः ।
 पशुरक्तैः समांसान्नै र्यथाविभवशक्तितः ॥
 नवम्यां वलिदानञ्च विजयार्थी नृपो^(१) नरम् ।
 दशम्यां प्रेषणं कुर्यात् क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

मद्यं मादकं जातीफलदि । षोडशदिनात्मकव्रतपत्रे मलमास-
 पाते सिन्दूरस्यैवावृत्तिरित्याचार्याः । एतस्मिन् दिने श्रीपुरुषोत्तम-
 चेन्द्रादौ विष्णुप्रतिमाया अपि यात्रा क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

रथमारोप्य देवेजं सर्वाभरणशोभितम् ।
 सासित्वाणधनुर्वाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
 खलौलया जगत्तातुमाविर्भूतं रघूदधम् ।

राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयद्वरम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रये ॥

तत्र मन्त्रः,— शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्ठका ।

धरिव्यर्जुनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

करिष्यमाणा या याचा यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगततां मृदम् ।

गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैश्चिदृचै स्तत्र भाष्यं कैश्चिद्वाघञ्च वानरैः ।

कैश्चिद्वाघमुखैर्भाष्यं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।

रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहामने सुखम् ।

ततो नौराज्यं देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥

महाप्रसादवस्तादि धारयेद्द्वैष्णवैः सह ।

सीता दृष्टेति हनुमदाक्षं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ॥

विजयं दानवैः शार्ङ्गं वाससोऽस्मात् शमीतलात् ।

तथा च विष्णुप्रतिमानामपि विजयोत्सवः शास्त्रीयः ।

कुशाण्डदशमी ।

शास्त्रपुराणे,— आश्विनस्य मिते पक्षे दशम्यां नियतः शुचिः ।

प्रातःस्नानादिकं कर्म कृत्वा पश्चादनन्तरम् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।

तथा,— शिवं दशरथं तत्र लक्ष्मीदेवीं च पूजयेत् ।

वह्निः कुशाण्डकुसुमैर्दशाक्षं दशभिः क्रमात् ॥

पूजयेत् विधिवत्तावत् यावत्कृष्णचतुर्थिका ।

तस्यामर्घं शशाङ्काय दत्त्वा न विधवा भवेत् ॥

अथैकादशीविचारः ।

एकादशुपवासो नित्यः काम्यश्च, नित्यत्वापादकानामष्टानामपि
विद्यमानत्वात् । तथा च पूर्वोक्तकारिकाक्रमेण नित्यशब्दादयः ।

उपोष्यैकादशी नित्यं पचयोरुभयोरपि ।

इति गारुडे ।

एकादशी सदोपोष्या पचयोः शुक्लकृष्णयोः ।

इति सनत्कुमारसंहितायाम् ।

उपोष्यैकादशी राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः ।

इति आग्नेये ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदीये ।

परमापदमापन्नो हर्षं वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां न भूञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

इति कात्यायनीये ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

म नरो नरकं याति रौरवं तममावृतम् ॥
 निष्कृतिर्मद्यप्योक्ता धर्मशास्त्रे मनोयिभिः ।
 एकादश्वन्नकामस्य निष्कृतिः कापि नोदिता ॥
 मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातैव नरकं व्रजेत् ।
 एकादश्वन्नकामस्तु पिबेभिः सह भज्जति ॥

इति सनत्कुमारः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्दादश्रिको भवेत् ॥
 इति मार्कण्डेयः ।

इति नित्यादिशब्दाः । कारिकान्तरोक्तानतिक्रमोऽपि ।

तथा च कण्वः,—

एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

एवमन्यान्यपि । तथा च कौर्मस्कान्दयोः,—

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संग्राप्ते हरिवासरे ।

नारदीये,— यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संग्राप्ते हरिवासरे ॥

तानि पापान्युपाश्रान्ति संग्राप्ते हरिवासरे ।

अग्निवर्णायसन्तीच्छन् चिपन्ति यमकिङ्कराः ।

मुखे तेषां महादेवि भुञ्जते ये हरेर्दिने ॥

नारदीये,— व्याजेनापि छता राजन् न दर्शयति पातकम् ।

फलयोगात् काम्यस्य । तथा च कौर्म,—

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादशां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ॥

नारदोऽपि,— स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा पुत्रपौत्रप्रदायिनी ।

अकरण इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये,—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

अस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

उपवासाङ्गतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् दशमीवेधो निरूप्यते ।

अरुणोदयवेधः, कलाकाष्ठादिवेधः, पञ्चदशदण्डवेधश्चेति त्रिविधः ।

तत्राद्यवेधो वैष्णवानामेवेति वक्ष्यते । द्वितीय इतरेषां । तृतीयस्तु

नोपवासविषयः । तथा च निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम् ॥ इति ।

नात्रोपवासे पञ्चदशदण्डवेधः नापि त्रिमुहूर्त्तवेधः ।

नारदीये,—लववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गान्न इव निर्मलम् ॥

सत्यन्तरेऽपि,— कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि^(१) ।

तत्राप्यैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा,— अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तथिषु स्युताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥ इति

तथा च श्रौतस्मार्त्तानां सूर्योदयवेधः, यत्रोदये कलाकाष्ठति

वक्ष्यमाणोक्तेयः ।

अपाधिकारिणः ।

भविष्ये,— नित्यमेतद्ग्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् ।

सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेषु चोत्तमम् ॥

नारदीये,— अष्टाब्दादधिकोमर्त्यो ह्यपूर्णशीतिवत्सरः ।

यो भुङ्क्ते मानवः सोऽभूदेकादश्यां च पापकृत् ॥

तत्र व्यवस्था, कौर्म,—

एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

वानप्रस्थोऽप्यतिथैव शुक्लामेव सदा गृही ॥

भविष्योत्तरे,— एकादश्यां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही ॥

अत्र नारी विधवा,

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने ।

तस्यासु सुकृतं नश्येत् मृणहत्या दिने दिने ॥

इति शौरधर्मोक्तेः,

नास्ति स्त्रीणां पृथग्धर्मो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

इति मनूक्ता पतिमत्यास्तन्निषेधात् ।

तदनुवृत्तौ,— आयुष्यं हरते पत्यु नरकश्चैव गच्छति ।

इति विष्णुक्तेश्च । यत्तु एकादशीप्रस्तावे, तत् भर्त्तुजापरम् ।

“भर्त्तुमतौ तथा” इति स्वाग्रे उक्तम् । यत्तु रविवारैकादश्यां

सधवस्त्रीभिः किञ्चिद्गृह्यणपूर्वकं व्रतं क्रियते, तत्,—

भानुवारसमोपेता तथा सङ्क्रान्तिसयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

इति नारदोक्तेः, “सर्वसम्पत्करी तथा” इति सनत्कुमारीयो-
क्तेषु काम्यतया न दोषावहं, वारव्रतेषु स्त्रीणामधिकाराचारात्,
उपवासनिषेधे अनोदनादिभक्षणेन निषेधपरिपालनाच्च ।
ब्रह्मवैवर्ते,— शयनौबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोया गृहस्थेन गान्धा कृष्णा कदाचन ।

इत्यादौ, “एकादशीषु कृष्णासु” इति वक्ष्यमाणवाक्येष्वपि
उपवासाङ्गनियमनिषेधो नोपवासनिषेधः । “यानि कानि च”
इत्यादि वङ्गवाक्येषु भोजनस्य^(१) निषेधात् इति बहवः । प्राची-
नास्तु गृहस्थेतरेषां पक्षद्वयेऽपि व्रतं गृहस्थानां शुक्लास्तेव । शय-
नौबोधनीमध्येऽपि “एकादशीषु कृष्णासु” इति निषेधात् पुत्र-
वद्गृहिणां किञ्चित् भक्षणपूर्वकं व्रतमिति ।

तथा च वायवीये,— उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दूष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यकल्पनापि तत्रैव,—

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा,

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम् ।

यत्पञ्च गव्यं यदि वापि वायुः

प्रगृह्णन्मन्त्रोत्तरमुत्तरं स्यात् ॥

वायुभक्षणस्याप्युपवासानुकल्पत्वम्^(२) ।

तथा च रामायणे,— जलाश्री मारुताक्षरो निराक्षरस्तथैव च ।

इति पृथगुक्तेः ।

(१) भोजनस्य सर्वथा निषेधात् ।

(२) नोपवास्तत्वम् ।

भविष्ये,— दन्तखाद्यं भवेत् यद्धि तदोदनमिति स्मृतम् ।

भक्ष्यं चोद्यं^(१) तथा लेह्यं ओदनं चिः प्रकीर्तितम् ॥

पेयञ्चनोदनं प्रोक्तं + + + + + । इत्यादि ।

स्कान्दे,— अशक्तावुपवासस्य भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

विष्णुरहस्ये,— असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्भूर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयाञ्चितम् ॥

भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न लङ्घयेत् ।

भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ॥

स्कान्दे,— नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ।

पुण्यं क्रतुशतं प्राञ्ज मुनयः पारदर्शिनः ॥

उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ।

राज्यस्य च चित्तार्थं च एकादश्यामुपोषितः ॥

पुरोधाः क्षत्रियैः सार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम् ।

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ॥

क्षते क्रतुफलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः ।

कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

अन्येषां केषाञ्चिदप्यधिकारः पूर्वं लिखितः ।

ननु,— एकादशीषु कृष्णासु रविसङ्क्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति कात्यायनोक्तौ,

सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा^(२) ।

(१) शोथम् ।

(२) रविसंक्रमणे तथा ।

इति कौर्मैऽपि, शुकैकादश्यामपि सङ्गान्यादिपाते उपवासो न कार्य इति चेत्, न । “तन्निमित्तोपवासस्य” इति जैमिन्युक्तेः सङ्गान्यादिनिमित्तोपवासस्य गृह्यं प्रति निषेधात् ।

तथा च तद्व्यक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगभानुदिनोपेता सूर्यसङ्गान्तिसंयुता ।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

प्रत्युत, “सङ्गान्ती रविवारोवा” इत्यादि सनत्कुमारीयोक्तौ च फलाधिक्यमपि कथितम् ।

कात्यायनः,— उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आध्याय पिबसेवितम् ॥ इति ।

वाराहे,— सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्निष्कृष्यते^(१) ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

पुस्तक्यः,— एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

अग्नौचे तु काम्यकृतेऽपि^(२) पूजादिवर्जं शरीरनियमकरणमिति पूर्वं लिखितम् । अथ “पूजादिकमग्नौचान्ते कार्यम्” इति माधवीये ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनाह्वनम् ।

दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमप्नुते ॥

इति मात्सेकेः ।

(१) न कृष्यते इति ।

(२) काम्यव्रतेऽपि ।

माधवाचार्याः,— शुक्लायामेव नित्योपवामो नैमित्तिककाम्यो-
पवामौ तु कृष्णायामपि कार्यौ । तत्र नैमित्तिकः शयनीयोधिनी
मध्ये ।

काम्यस्तु मात्से,— एकादश्यान्तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः ।

पुत्रानायुः समृद्धिश्च मायुज्यश्च समृच्छति ॥ इत्यादि ।

काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारः । नित्यत्वे तु केवलोपवासेनापि सिद्धिः ।

अथ नित्योपवामौ चेत्सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।

वर्जयेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः ।

शक्तौ तु कात्यायनः,— शक्तिमांसु ततः कुर्यान्नियमं सविशेषणम् ।

अथैकादश्यां द्वैधे निर्णयः ।

यत्रोदये कक्षाकाशामुल्लर्त्तमपि दृश्यते ।

सैवैकादशुपोष्या स्यान्नतु पूर्वा कथञ्चन ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशौचद्वौ सर्वेषामुत्तरैव ।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशौ यदि ॥

इति उभयाधिक्ये नारदोक्तेः ।

यत्तु छत्यकौमुद्याम् “उभयाधिक्ये विधवानांमुपवासद्वये”
लिखितं, तदाचारविरोधात् प्रत्यक्षशास्त्रविरोधात् सर्वस्यतिकारै-
रनादृतत्वाच्च सर्वथा नाद्रियते ।

द्वादशीचये तु,— संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत् ॥

उत्तरां तां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ।

एतेन विधवाप्युत्तरामुपवसेत् यतिसमानधर्मत्वात् निष्कामत्वाच्च । तथा च मार्कण्डेयः,—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तुत्तरां वसेत् ॥

अतएव गृहस्थानां उत्तरोपवाससमाचारोऽपि निष्कामत्वपचा-
श्रयणादेव । सकामत्वे तु पूर्वोपवास एव युक्तः ।

तदेतद्वक्तुं विष्णुरहस्ये,—

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।

सकामस्तु सदा पूर्वामिति बौधायनो मुनिः ॥

यदा द्विदशे कियती दशमी, तदुत्तरमेकादशी चीणा, पर-
दिने द्वादशी, तदा दशमीविद्वायेकादशी याह्या ।

एकादशी दशाविद्वा सकला द्वादशी परे ।

उपोष्या दशमीविद्वा ऋषिरुद्दालकोऽववीत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

चयोदशां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता फला ॥

इति गोभिलोक्तेश्च ।

अत्र यः कालादर्शः,—एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनचयतिथि भवेत् ।

तदा द्वैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इति गोभिलोक्तान्तरम् आलम्ब्य,

उपोषणन्तु विद्वायां द्वादशीं वा चये सति ।

इति स्वकारिकायां विकल्प उक्तः, स नास्मादेगे आद्रियते ।

इति एकादशीं चौणाधामणुपवासव्रतादिकमेव ।

ननु,— कलार्द्धेनापि विद्धा स्यात् दशम्यैकादशी यदि ।

तदाष्टैकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इत्यस्य सत्यन्तरवाक्यस्य कागतिरिति चेत्, उच्यते । तस्य काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तत्वेन दशमीनिषेधपरत्वं नत्वेकादशीव्रतनिषेधपरतम् ।

द्वादशामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स मामेव ते चान्ति मम व्रतपरायणाः ॥

इति काम्यद्वादशीव्रतस्याप्युक्तेः ।

अन्यथा,— एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न विद्यते ।

गृहिभिर्यन्तिमिथैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥

इत्यादि वायुपुराणादिपूक्तदशमीविद्धैकादश्यापवासविधायक-
वाक्यानामनवकाशः प्रसज्येत । किञ्च, “कलार्द्धेनापि” इत्यादिवा-
क्यानां वैष्णवविषयत्वमिति वक्ष्यते । यदा तद्वये एकादशी तदुत्तरं
द्वादशाः चयः, परदिने त्रयोदशी, तदा गृहस्थस्य,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिष्वे त्रयोदशी ।

व्यहसृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः ॥

इति पाशोक्तेः,^(१) सत्यन्तरे उपवासनिषेधात् किञ्चित् भक्षण-
पूर्वकं व्रतम् । तथा कलार्द्धगृहता सति,—

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च चयव्रता ।

(१) इति पाशोक्त्या उपवासनिषेधात् ।

दानं वाप्येकभक्तं वा तदाकुर्यादयाचितम् ॥ इति ।

अतएव,— एकादशी कलामात्रा द्वादशी च क्षयङ्गता ।

चीणा सा द्वादशी पुण्या नक्तं तत्र विधीयते ॥

इत्यादि वाक्येषु एक^(१) नक्तविधिरसमर्थस्योपवासासम्भवे
सत्युपगन्तव्यं इति विज्ञानेश्वराः ।

ननु एकादशीक्षयवदिद्दशमीविद्धा किं न ग्राह्या इति चेत्,
न । तद्विशेषवचनाभावात् । विशेषवचनाभावे दशमीविद्धायाः
सर्वथा अनादेयत्वात् ।

तथाच नारदः,— नोपोष्या दशमीविद्धा सदैवैकादशीतिथिः ।

तामुपोष्य नरो जह्यात् पुण्य वर्षगतोद्भवम् ॥

दशम्यां यस्तु विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।

तस्यायुः क्षीयते सत्यं नारदोऽप्यब्रवीद्वचः ॥

दशम्यनुगता यच्च तिथिरेकादशी भवेत् ।

तस्यापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥

दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ इति^(१) ।

एवं ब्राह्मे,— सोतामान्धावभार्ययोर्दशमीविद्धोपोषणादेवदुःखमि-
त्युक्तम् ।

भविष्ये,— नोपोषितश्च नक्तश्च नैकभक्तमयाचितम् ।

(१) एष नक्तविधिः ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे,— द्वादश्याः प्रथम पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुवत्परः ॥
पुस्तकांतरे ष्यधिरः पाठः ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्यादैश्वर्यमोक्षितः ॥
एकादशीव्रतविधिरस्मृतकृते व्रतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ पारणे विशेषः ।

स्कान्दे,— पारणेऽहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः शतजन्मनि नारकी ॥
कलाद्वयं चयं वापि द्वादशीं नलतिक्रमेत् ।
पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी भवेत्^(१) ॥

तथा,— स्नानार्चनक्रिया कार्या दानहोमादिभ्युता ।
एतस्मात् कारणात् विप्र प्रत्युषे स्नानमाचरेत् ॥
पितृतर्पणसंयुक्तं स्वर्गां दृष्ट्वा तु द्वादशीम् ।
महादानिकरौ क्षेपा द्वादशी लङ्घिता नृणाम् ॥

पुनः स्कान्दे,— कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि ।
आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

अत्यन्ताधामर्थ्यं देवज्ञः,—

सङ्कटे समस्तप्राप्ते द्वादशां पारयेत् कथम् ।
अङ्घ्रिष्ठ पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥
यदा कलापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणम्,—
त्रयोदशां तु श्रद्धायां पारणं पृथिवीफलम् ।
शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंग्रयम् ॥
इति नारदीयोक्तेः । पारणं तु नैवेद्यं तुलसीमिश्रं कार्यम् ।

कृत्वा चैवोपवासन्तु द्योऽश्राति दादशीदिने ।

नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्याकोटिविनाशनम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । तत्र दशम्यादिदिनत्रये नियमाः—

अङ्गिराः,— सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायम्प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलप्रेषु ज्ञेयाहुक्तिचतुष्टयम्^(१) ॥

देवलः,— दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत् पत्नयोरुभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुव्यन्ति काञ्चित्तं चैव सिध्यति ।

शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने ॥

द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ।

ब्रह्माण्डे,— कांश्च मांसं सुरां चौरां लोभं वितथभाषणम् ।

यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरांश्च दादशीतानि वैष्णवः ।

दादश्यां वर्जयेच्चित्तं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुरहस्ये,— स्रष्ट्यालोकनगन्धादिस्त्रादनापरिकीर्तितम् ।

अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं ग्रामानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।

ग्रतस्तो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम् ॥

अन्यत्र अन्योपवासे ह्यर्थः । तथा च दशमीद्वादशीः शाक-
नियेधादिकं पूर्ववत् ।

प्रज्ञाण्डे,— सङ्गान्यां पञ्चदशांश्च द्वादशांश्च श्राद्धवासरे ।
वस्त्रञ्च पौष्यते नैव चारेणापि न योजयेत् ॥
हरिभक्तिविलासादिग्रन्थानालोक्य सम्प्रति ।
वैष्णवैकादशीभेदा लिख्यन्तेऽनतिविस्तरम् ॥

तथादौ वैष्णवलक्षणम्, विष्णुपुराणे,—
न चलति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्मसुद्धदिपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः
सितमनस नमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्कान्दे,— परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दौचास्ति वैष्णवी ॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचाराद्विभ्रुतः ।
विष्णवर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥
सदौचाविधिसंज्ञासं सयन्त्रं द्वादशाचरम् ।
अष्टाचरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥
ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्णवर्चनरतास्तथा ॥

माधवाचार्यास्तु,— वैखानसाद्यागमोक्तदौचाप्राप्तो हि वैष्णवः ।

तत्र नित्यत्वादिविचारः^(१) पूर्ववत् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि
सूर्यादय इवारुणोदयेऽपीति विशेषः ।
विलाससंग्रहकारिका,—

(१) नित्यत्वादनित्यत्वविचारः ।

एकादशी च सम्पूर्णा विद्धेति द्विविधा भवेत् ।

विद्धा तु त्रिविधा तत्र त्याज्या विद्धा च पूर्वया ॥

वेधचयन्तु पूर्वमुक्तम् । अरुणोदयवेधोगारुडे,—

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादारुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तत्र चैकादशीव्रतम् ॥

तत्प्रमाणं, स्कान्दे,— उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः ।

नाड़िकाः दण्डाः । सा च रात्रेस्त्रिंशत्तमभाग इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

अत्र ये संपृक्तसन्दिग्धसंयुक्तसङ्कीर्णनामका वेधमहावेधातिवेध-
योगाख्याश्वत्वारो वेधास्तेषामुदयात्प्राक्कालीनचतुर्दण्डात्मकारुणो-
दयवेधान्तर्गतत्वात् कैमुतिकन्यायेन वेधकत्वमिति ग्रन्थगौरवभया-
न्त्रलिखिताः । एतदनन्तरम्, पाद्मे,—

अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।

मद्दीनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाभूतनारकाः ॥

संपृक्तादीनामन्ते गारुडे,—

पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं चयोदश्यान्तु पारणम् ॥

विलाससंग्रहकारिकापि,—

अत एव परित्याज्या समये चारुणोदये ।

दशमेकादशीविद्धा वैष्णवेन विशेषतः ॥

यस्तु कौर्मै, अर्द्धरात्रवेध उक्तः । तदपवादो ब्रह्मवैवर्त्त,—

अर्द्धरात्रे च केषाञ्चित् दशम्या वेध इष्यते ।

असुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥
 कपालवेध इत्याङ्गराचायां ये हरिप्रियाः ।
 न तन्मम मतं यस्माच्चियामा राचिरिष्यते ॥
 चियामां रजनीं ग्राहस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम् ।
 नाङ्गीनां तदुभे मध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यात् चियामात्रं । एकादशीचयादौ विशेषः ।

तथा च पितामहः,—

एकादशीदिने क्षीणे उपवासं करोति यः ।
 तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डतोयथा ॥
 दिनचये तु सम्प्राप्ते ऽप्येषा द्वादशी भवेत् ।
 दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥ इति ।

कौर्म,— पूर्णाष्टिकादशी त्याज्या^(१) बर्द्धते द्वित्रयं यदि ।

द्वादश्यां पारणालाभे पूर्वैव परिगृह्यताम् ॥

विष्णुधर्माक्षरे,— एकादशी यदा दृष्ट्वा^(२) द्वादशी च क्षयज्ञता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

कौर्म,— तिथिदृष्ट्वा तथा द्वासे सम्प्राप्ते वा दिनचये ।

मन्दिग्धेषु च वाक्येषु^(३) द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अथ उन्मिलिन्याद्यष्टविधैकादशः ।

ब्रह्मवैवर्त्त,— उन्मिलिनी वज्रुली च त्रिस्तृणा पक्षवर्द्धिनी ।

जया च विजयाचैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

(१) पूर्णैकादशमी त्याज्या ।

(२) एकादशी यदा विद्धा दशमी च क्षयज्ञता । (३) सर्वेषु ।

द्वादशोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा दिज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नक्षत्रयोगाच्च वलात् पापं प्रशमयन्ति ताः ।
 एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥
 द्वादशी च न वर्द्धेत कथितोन्मिलिनीति सा ।
 द्वादशेव विवर्द्धेत न चैवैकादशीं यदा ॥
 वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ।
 अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ॥
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्त्रिंश च हरेः प्रिया ।
 कुङ्कराके यदा वृद्धिं प्रयाते पञ्चवर्द्धिनी ॥
 विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्त ताः ॥
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक् ।

संग्रहकारिका,—

एतत्भेदाष्टके नन्दां त्यक्त्वा भद्रैव गृह्यते ।

नन्दा, एकादशी । भद्रा, द्वादशी । एतेषु केषुचित् भेदेषु
कालविशेषेषु फलाधिक्यम् ।

तत्रैव,— शुक्ला वैशाखमासे तु सम्प्राप्ता मधुसूदनी ।

द्वादशी त्रिस्त्रिंश नाम पापकोटिचयावहा ॥

धन्याः सर्वे मनुष्यास्ते वैशाखे मधुसूदनी ।

सम्प्राप्ता त्रिस्त्रिंश यैस्तु बुधवारिण संयुता ॥

वाघे तु,— द्वादशां तु मिते पक्षे ऋचं यदि पुनर्वसु ।

नाम्ना सा तु जया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

प्राजापत्यं रोहिणी ।

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् ।

तदा सा तु महापुण्या कथिता पापनाशिनी ॥

इत्याद्युक्ता स्नानदानादिषु बहूनि फलान्युक्तानि । पुष्याद्यं, पुनर्व-
सुनक्षत्रम् । पञ्चवर्द्धिन्याः स्पष्टलक्षणम्, पाद्रे,—

अमा वा यदि वा पूर्णा सम्पूर्णा जायते यदा ।

भूला च षष्टिघटिका जायते प्रतिपदिने ॥ इति ।

अथ विलाससंग्रहकारिका,—

अथ चतुष्टययुक्तानां व्रतकर्त्तव्यता यथा ।

जयादीनां चतसृणां तथा व्यक्तं निरूप्यते ॥

भान्वर्कौदयमारभ्य प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समान्यूनानि वा सन्तु ततोऽमीषां व्रतौचित्ये ॥

किं वा सूर्योदयात् पूर्वं प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समानि वा तदाप्येषां प्रताचरणयोग्यता ॥

श्रवणायतिरिक्तेषु नक्षत्रेषु खलु त्रिषु ।

सूर्यास्तमनपर्यन्तं कार्यं द्वादश्यापेक्षणम् ॥

श्रवणे त्वस्तमनतः द्वादश्याञ्च समाप्तताम् ।

गतायामपि तत्रैव प्रतस्योचितता भवेत् ॥

तत्रैव पारणकालनिर्णयः,—

वृद्धौ भतिथ्योरधिका तिथिश्चेत् पारणं ततः ।

भान्ते स्याच्चेत्तिथिर्यूना तिथिमध्ये तु पारणम् ॥

द्वादश्याननुवृत्तौ तु वृद्धौ ब्रह्माच्युतर्चयोः ।

तन्मध्ये पारणं वृद्धौ शेषयोस्तदतिक्रमैः ॥

श्रीद्वादशीचतुष्कस्य महतोऽसौ विनिर्णयः ।

नृसिंहपरिचर्यादियन्त्रं दृष्ट्वा विनिर्मितः ॥

ब्रह्मा, रोहिणी । अच्युतः श्रवणर्चम् । आर्द्धेऽपि भेदः ।

पादौ,— एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रो मृत्योऽहनि ।

द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने कचित् ॥

कात्यायनः,— द्वादशीपूर्वपादौयस्तत्र चेद्धरिवासरः ।

द्वादश्याधिक्यतः तिष्ठेत् पारणं तत्र नाचरेत् ॥

एकादश्याधिक्यद्वादश्याधिक्यभेदौ उन्मिलिनी, वज्रुलिनी चेति

न पुनर्लिखितौ । उभयाधिक्ये तु शृणुः,—

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोय्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

सन्देहे निर्णायकरूपणम्,—

विष्णुरहस्ये,— अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।

तेषां हि वचनं कार्यं ते हि विष्णुममा मताः ॥

इति वैष्णवैकादशी निर्णीता । गृहीतदीक्षैरपि ओङ्गवैष्णवैस्तु-

स्नान्तमार्गेणैव एकादशीं कुर्वन्ति ॥ इति साधारणैकादशी ॥

अथ हरिशयनपार्श्वपरिवर्त्तनोत्थापनकालविचारः ।

यथा, मात्स्ये,— श्रेते विष्णुः सदापाठे भाद्रवे परिवर्त्तते ।

कार्तिके प्रतिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥

हरेर्दिने, एकादश्याम् ।

नारसिंहे,— पञ्च मासान् हरौ सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत् ।

ब्रह्महा स भवेद्राजा संगामे भयमाप्नुयात् ॥

स्वपेक्षारायणो देवस्तुर्यं मासि मङ्गला^(१) ।

न बद्धयेत्स्वापदिनं तदा लोकः सुखी भवेत् ॥

अतः आषाढशुक्लैकादशौमारभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यन्तमास-
चतुष्टये हरिशयनम् ।

सत्यन्तरे,— निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।

भविष्योत्तरे,— मिथुनस्य सहस्रांशौ स्वापयेन्नाधुसूदनम् ।

तुलाराशिगते तस्मिन् पुनस्तथापयेद्भुवम् ॥

अधिमासेऽपि पतिते ह्येष एव विधिक्रमः ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां यथाविधि ॥

ततः समुत्थिते विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तयेत् ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमिहिरः,—

माधवाद्येषु षट्स्त्रेकमासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते कर्कटकेऽच्युतः ॥

द्वयं द्विराषाढसञ्ज्ञा उत्तरभाविवर्ये हरिस्त्वापविवेकायोपयुज्यते,

तथा च वृद्धमिहिरः,—

(१) मङ्गलः ।

मेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तथावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥

कर्कटादिचित्रे मासि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तथावश्यं कर्कटार्के हरिः स्वपेत् ॥

भीमैकादशी ।

गरुडपुराणे,— माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्क्षेण युता पुरा ।

एकादशी तथा चैव भीमेन समुपोषिता ॥

अर्चयंस्तद्भक्तं कुर्यात् पितृणामनृणो भवेत् ।

भीमदादशी विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥

नक्षत्रेण विनाशेषा ब्रह्महत्यां व्यपोहति^(१) ।

तदनुवृत्तौ मास्ये,—

यद्यष्टमीचतुर्दश्यो द्वादशीषु च भारत ।

अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्वमुपोषितुम् ॥

ततः पुण्यामिमां भीम तिथिं पापप्रणाग्निनीम् ।

उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परम्पदम् ॥

अथ द्वादशी ।

सा चैकादशीयुता याज्ञा, युग्मोक्तेः । उपवासातिरिक्तव्रते तु
क्षय्यैकादशुपवासेऽपि,

स्कान्दे,— द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ।

सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

नन्वेवं सति “असमाप्ते व्रते पूर्वं” इत्याद्युक्तनिषेधेऽप्येकस्मिन्
दिने व्रतदयानुष्ठानं प्राप्नोतीति चेत्, न, दैवतैक्यात् दिनद्वयेऽपि
व्रताचरणे दोषाभावात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥ इति ।

एतदुक्तिवत्त्वादेव,

एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रहम् ॥ इति ।

सत्यन्तरमालम्ब्य माधवाचार्यैरुपवासदयानामर्थं यो द्वादश्या-
मेवोपवासो लिखितः, सोऽप्यस्मद्देशस्मार्त्तैर्नाद्रियते ।

द्वादश्यां काम्योपवासो मार्कण्डेयेनोक्तः,—

द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो भूप सर्वशः ।

चक्रवर्त्तित्वमतुलं सम्प्राप्नोत्यतुलां त्रियम् ॥

चम्पकद्वादशी ।

भविष्ये,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां चम्पकैः शुभैः ।

शङ्करभ्यर्च्य गोविन्दं नरः किमनुशोचति ॥

तिथिद्वये पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

वामनजन्म ।

नभस्वे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां श्रवणोडुनि ।

बलेषु बन्धनं कर्त्तुं मध्याह्ने वामनस्त्वभूत् ॥

जयन्ती वामनाख्या सा सैवोपोय्या नरोत्तमैः ।

सर्वपापप्रशमनी सर्वकामप्रदायिनी ॥

एकादशां भवेद्योगो द्वादशाः श्रवणस्य च ।
 पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे सा तिथिर्महती स्मृता ॥
 श्रवणद्वादशी ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।
 महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
 सङ्गसे सरितां पुण्ये सुस्नातस्नामुपोषितः ।
 अथन्नादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
 बुधश्रवणसंयुक्ता सैव च द्वादशी भवेत् ।
 अत्यन्तमहती यस्यां सर्वं कृतमथाचयम् ॥

स्वर्गं समासाद्य चिरञ्च भोगान्

मुक्त्वा महेन्द्रोपमदेवतुल्यः ।

मातुल्यमासाद्य भवत्यरोगो

धनान्वितो धर्मपरो मनस्वी ॥

श्रवणर्चसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।

उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

“एकादशीम्” इत्यादि “देवताहरिः” इति पूर्वमुक्तम् ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

निषिद्धमपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्याञ्च पारणम् ।

द्वादश्याञ्च निराहारो वामनं पूजयाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

भक्तिपुराणे,— त्रयोत्तमं नियमं कुर्यादिकादश्यामुपोषितः ।

दन्तकाष्ठं प्रगृह्यादौ वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥

श्रवणद्वादशीयोगे ममुपोय्य जनार्दनम् ।

अर्चयित्वा विधानेन अन्नं भक्षेत्परेऽहनि ॥

भाष्ये,— रात्रौ च श्रवणेनैव यदा चैककलां स्पृशेत् ।

सा तिथिः सर्वपुण्या स्यात्तत्कृतश्चाद्यं भवेत् ॥

तथा,— दानं दत्त्वा द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः ।

वियोगे श्रवणद्वादशीचपगमे, ददं शक्तविषयम् ।

अथ हरिभक्तिविलासकारिका वैष्णवानाम्,—

द्वादशां तु भवेद्योगः श्रवणस्य दिवैव हि ।

अत्रोपवासः कर्त्तव्यो वैष्णवैः सर्वदापि च ॥

उदययापिनीं कुर्यात् श्रवणद्वादशीं सदा ।

आचार्याः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चापरे ॥

मुहूर्त्तचितयं वापि सङ्गवान्यमथापि वा । इति ।

विष्णुधर्मे,— नभस्यशुक्लद्वादशां नवचं श्रवणं यदि ।

तस्यां तीर्थेषु यत्स्नानं तदनन्तफलं लभेत् ॥

देवपूजादिमहत्सगुणितमित्युक्तम् । इयं श्रवणद्वादशी फाल्गुन-

चैत्रान्यतरक्ष्णपक्षेऽपि भवति । तथा च नारदीये,—

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाचिता ।

तयोरेवोपवासश्च चयोद्वां तु पारणम् ॥

अथ विष्णुशुद्धला ।

भाष्ये,— द्वादशी श्रवणर्चश्च स्पृशेद्द्वादशीं यदि ।

स एव वैष्णवो योगो विष्णुशुद्धलसंज्ञितः ॥

तस्मिन्नुपोय्य विधिवन्नरः प्रक्षीणकल्मषः ।

यज्ञमूर्तिः स विज्ञेयो देवो नारायणः स्वयम् ।
 पूजाविधिः कल्पतरौ द्रष्टव्यः । इति वराहदादशी ॥
 अथ त्रयोदशी ।

अत्रापराह्वेधः,—

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराह्विकी ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या कृष्णा चैव त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

पराः सप्तम्यादयः इति निगमोक्तेः । कृष्णा परविद्धा याह्या,

अत्र कृष्णोपादानात् शुक्ला पूर्वविद्धा याह्या ।

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीसहिता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते, सामान्योक्तेश्च ।

यदा तु कृष्णपक्षे परविद्धा न लभ्यते, तदा पूर्वविद्धापि याह्या ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ।

इति त्रयोदश्याः साधारणनियमाः ॥

कामदेवत्रयोदशी ।

भविष्ये,— चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् । इत्यादि ।

दमनो, दमनवृक्षः ।

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्मन्त्रे कदाचन ॥

धवकसंग्रहे,— मदनस्य चयोदशां मदनं चन्दनात्मकम् ।

कृत्वा संपूज्य यत्नेन वीजयेद्भुजनेन तु ॥

ततः संधूचितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥

संधूचितः प्राणितः ।

शतानन्दसंग्रहे,— कामदेवः चयोदशां पूजनीयो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तोऽप्यशोकमणिभूषितः ॥

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा कलमवारिणा ।

परं सौभाग्यमाप्नोति कामांश्चाप्नोति पुष्कलान् ॥

तिथिद्वैधे इयं पूर्वविद्वैव, शुक्लचयोदशीलात् ।

कृष्णाष्टमी वृहत्तुल्या सावित्रीवटपैत्रकी ॥

अनङ्गचयोदशी रक्षा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥

इति संवर्त्तोक्तेः । वटशब्देन व्रतं, पैत्रकी तिथिः अमावास्या ।

तथा च सावित्रीव्रतामावास्या इति कालादर्शः ।

अपरानङ्गचयोदशी, भविष्ये,—“मार्गशीर्षेऽमले पक्षे” इत्युपक्रम्य

अनङ्गेन कृता ह्येषा तेनानङ्गचयोदशी ।

अत्रापि पूर्ववद्भाष्यम् ।

इति अनङ्गचयोदशी ।

अथ चतुर्दशी ।

तत्र शुक्लोत्तरविद्धा याज्ञा,

शुक्ला चतुर्दशी याज्ञा परविद्धा सदाव्रते ।

इति व्यासोक्तेः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
 पारणे त्र्यशक्तविषये विष्णुधर्मोत्तरे,—
 द्वादशीमुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम् ।
 निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरौ ॥
 शक्रोत्थापनम् ।

तत्र नक्षत्रपक्ष एकः, तिथिपक्षस्त्रयपरः, नक्षत्रपक्षे श्रवणाया
 मारभ्य द्विजानक्षत्रविसर्गः, तथाचाष्टदिनमाधो नक्षत्रपक्षः,
 तथाच हरिवंशे,—

सप्तरात्रे व्यतीते तु भरण्यां विगतोत्सवे ।

जगाम संवृतो मेघैर्वृत्रहा स्वर्गमुत्तमम् ॥

भविष्योत्तरे तु द्विजायां विसर्जने यो दोष उक्तः स द्विजा-
 नक्षत्रानुरोधेन नवमदिननिषेधार्थः ।

तदारम्भे, ब्रह्माण्डे,—

भाद्रे मासि सिते पक्षे श्रवणद्वादशी यदि ।

शक्रमुत्थापयेत्तत्र श्रवणे तद्वियोगतः ॥

नक्षत्रपक्षोऽयं नाद्रियते । तिथिकल्पः पञ्चदिनात्मकः सर्वादृतः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्वादश्यां च शिरःस्नातो नृपतिः प्रयतस्ततः ।

मन्त्रेणोत्थापनं कुर्याच्छक्रकेतोः समाहितः ॥

तथाच,— पञ्चमे दिवसे प्राप्ते शक्रकेतुं विमर्जयेत् ।

भविष्योत्तरे,—एवं यः कुरुते यात्रां शक्रकेतोर्युधिष्ठिर ।

पर्जन्यः कामवर्षीं स्थातस्मिन् देशे न संग्रयः ॥

हरिवंशे शक्रकेशवसंवादे,—

नरास्त्राक्षैव माक्षैव ध्वजाकारास्तु यष्टिषु ।
महेन्द्रं वायुपेन्द्रञ्च पूजयन्तु महीतले ॥
ये लावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रमञ्जिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयागमः ॥
भौमदादशी ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिलोद्वर्त्ती तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलोदकी ॥
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिली नावसौदति ।
सद्यस्तु षट्तिली भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रिंशद्वर्षमहस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

अस्यां तैलघटले दोषः, पाप्मे,—

उषोष्मेकादशीं माघे तैलाभ्यङ्गः कृतस्त्वया ।
द्वादश्यां प्राग्भवे देव तेन ध्यात्रमुखो भवान् ॥
प्राग्भवे पूर्वजन्मनि ।

दय वराहद्वादशी ।

बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे,—

माघे तु शुक्लद्वादश्यां लग्ने कर्कटमञ्जके ।
आविरासौद्बलानामाविवरात् क्रोडरूपपटक् ॥

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ॥

इति निगमोक्तेः

छप्णा तु पूर्वविद्धैव,

छप्णपचेऽष्टमी चैव छप्णपचे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचित् ॥

इति आपस्तम्बोक्तेः

धत्तु स्कान्दे,— चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या सापराङ्गिकी ॥

इति शिवचतुर्दशीविषयम्, मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तस्मिन्नात्
माधवाचार्यास्तु “चैत्रश्रावणचतुर्दशी शुक्लेऽपि रात्रियोगिन्यौ
याच्चे ।

मधुश्रवणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी याद्या परा पूर्वाह्णगामिनी ॥

इति बौधायनोक्तेरित्याहुः

परा, मासान्तरवर्त्तिनौ शुक्लचतुर्दशी ।

इति चतुर्दश्याः साधारणनियमाः

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— मधुमासेऽपि संभाते शुक्लपचे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता दमनभञ्जोति सिद्धिदा च महोत्सवा ॥

तथा,— पूजयिष्यन्ति ये मर्त्याः तदङ्गभवपक्षवैः ।

ते यान्ति परमं स्थानं दमनस्य प्रभावतः ॥

इयं शुक्लापि पूर्वविद्धा याद्या,

सर्वा चतुर्दशी पूज्या युक्ता पूर्णेन्दुना सह ।

अपूज्या पूर्णिमायुक्ता मधौ शुक्ता चतुर्दशी ॥

इति वायवीयोक्तेः(१) ।

श्लोके,— अदत्ता दमनं चौणं ब्रह्मदा पूजने भवेत् ।

तथा,— अदत्ता च सदोद्वेगो जायते निश्चितं मुने ।

दत्ता ललाशमेधस्य लभते वाञ्छितं फलम् ॥

इति दमनकचतुर्दशी ।

नरसिंहचतुर्दशी ।

शुक्लपक्षे चतुर्दशां माषि माधवसंज्ञके ।

प्रादुर्भूतो नृपञ्चास्यः तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

अनङ्गेन समायुक्ता न सोपोष्या चतुर्दशी ।

पूर्णायुक्तान्तु तां कुर्यान्नरसिंहस्य तुष्टये ॥

यः करोति नरो मोहात् कामविद्धां चतुर्दशीम् ।

धनापत्यैर्वियुज्येत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

चतुर्दशी न वर्त्तत सायंकाले दिनद्वये ।

परैव वर्त्तते वापि कर्त्तव्या सा तदैव तु ॥

सृष्टेत्परदिने चेत्सा सायंकाले चतुर्दशी ।

कर्त्तव्या त्वन्यथा पूर्वा नरसिंहप्रिया तिथिः ॥

इत्यादिवाक्यात् परदिने सायंकाले चतुर्दशीस्पर्शाभाव एव
पूर्वविद्धा ग्राह्या अन्येषु पक्षेषु परविद्धैव ।

इति नृसिंहचतुर्दशी ।

(१) माधवीयोक्तेः ।

अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— ततः शुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्भूरिम् ।

तथा,— सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे शुभे ॥

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ।

तिथिद्वये पूर्वविद्धा ग्राह्या शुक्लचतुर्दशीत्वात् ।

अथ सर्वत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था^(१) ।

“पूर्वाह्णे वै देवानां” इति श्रुत्या दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वेऽपि “दैवे ह्यौदयिकौ ग्राह्या” इति वाक्यात् सोदय-
त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेरेवात्र प्राप्तत्वात् । “त्रिमुहूर्त्ताभावे समाचाराद्
द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या” इति माधवीये यत्लिखितम्, तदस्मद्देशाचार-
विरोधान्नाद्रियते ।

मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ।

शिला ददर्श सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक् ।

इति लिङ्गान्मध्याह्नः कर्मकाल इति केचित्, तत्र । प्रमा-
णान्तरसत्वे लिङ्गस्योपोद्बलकत्वं, नात्र प्रमाणान्तरमस्तीति लिङ्गस्य
दौर्बल्यात् ।

तिथितत्त्वकारा अपि “दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्नस्य विध्यसम-

(१) अथ सर्वतिथिवत्त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था ।

भिव्याहृतार्थवादेन बाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालत्वबोधकं
तत्” इत्याहुः । तथा च मोदयद्भिमुह्यत्तं व्याप्तिरेव याच्या ।

इति अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

अघोरचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— भाद्रे मामि सिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी ।

तामुपोष्य नरो याति त्रिवलोकमयत्नतः ॥

तिथिद्वये पूर्ववत् परविद्धा याच्या ।

इति अघोरचतुर्दशी ।

चित्राकृष्णचतुर्दशी अलभ्ययोगेषु लेख्या ।

पाषाणचतुर्दशी ।

देवीपुराणे,— वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधयेद्द्वौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥

ऐश्वर्यसौख्यसौभाग्यरूपाणि प्राप्नुयान्नरः ।

पाषाणाकारः पिष्टकः पाषाणशब्देनात्र उक्तः, कर्मकालोऽत्र
नक्तम् । नक्तमिति विधिसमभिव्याहारात् । दिनद्वयेऽपि नक्ते
चतुर्दशीसत्वे परेद्युर्व्रतम् शुक्लचतुर्दशीत्वात् । वृश्चिकपदेन मार्ग-
श्रीर्षा मासः, अन्यथा शुक्लपक्षनियमो न स्यात् । इति ।

रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

यमः,— माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्वातो नावेचते यमम् ॥

उदयवेला अरुणोदयकालः ।

“एवं च सति यत् स्कान्दे केवलोपवासः, केवलजागरणम्, केवल-
पूजनम्, चोक्तम्, तत् वैश्वानरविद्यान्यायेन अवयुत्यानुवादकरूपत्वेन
उपपद्यते” इति माधवाचार्याः । आचारादेकादृशीवत् केवलोपवा-
सोऽपि दृश्यते,

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति लैङ्गोक्तेः ।

उपवासाग्रहणौ तु स्मृतिः,—

अथवा शिवरात्रिं तु पूजाजागरणैर्नयेत् ।

इत्ययं पक्षोऽनुकल्पत्वेन ग्राह्यः । नरमात्राधिकारिकमेव व्रतं
द्वादशाब्दात्मकं चतुर्दशाब्दात्मकं वा काम्यं स्यात् इति ईशान-
संहितायासुक्तम्,—

एवमेतत् व्रतं कुर्यात् प्रतिशंवत्सरं व्रतौ ।

द्वादशाब्दिकमेतत्स्यात् चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह्य मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥

आचाण्डालप्रसूतानां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

स्कान्दे,— ततो रात्रौ च कर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः ।

प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः ॥

शैवे,— कुर्यात् पञ्चामृतैः स्नाप्य यामे यामे ममार्चनम् ।

प्रहरे प्रहरे देवि दद्यादर्धमनुत्तमम् ॥

इत्यादिविधिस्तु तदैव द्रष्टव्यः । स विधिः काम्ये त्ववश्यं

कार्यः ।

अथ कालः ।

ईशानसंहितायाम्,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां महादेवो महानिगि ।

शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥

तत्कालव्यापिनी साक्षा शिवरात्रिप्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधसोर्द्धं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिप्रतं प्रती ।

इति ब्रह्मव्यपराणि वाक्यानुक्त्वा “महानिगान्विता यत्र तत्र
दिदं प्रतम्” इत्युपसंक्षेपम् । एवं नारदीयसंहितादावपि
एव उक्तः ।

महानिगालक्षणमाह ।

॥,— महानिगा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः । इति ।

घटिकात्र दण्डः । इति निगौथः कर्मकालः ।

शोऽपि वायवीये,—

त्रयोदशस्तमे सूर्ये चतसृषु च नाडिषु ।

भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिप्रतं चरेत् ॥

नन्वेऽपि,—प्रदोषव्यापिनी साक्षा शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मान्तस्मान्तां समुपोषयेत् ॥

तथाच प्रदोषनिगौथयोर्भयोरपि प्राधान्यम् ।

इं प्रति तिथिद्वये पूर्वेषुः प्रदोषनिगौथोभयव्याप्तौ पूर्वेषुरेव प्रतम् ।

च स्कान्दे,— त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निगि पूर्णा चतुर्दशी ॥

तथा च वाराहे,—

अरुणोदयबेलायामारटन्त्यपि नित्यशः ।

नियुक्ता द्विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥

यां कांचित्सरितं प्राप्य कृष्णपद्मे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विग्रेषेण नियतस्पर्पयेत् पुमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय काशाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

दध्नोदराय दण्डाय प्रेताधिपतये नमः ।

पाशिने चित्रगुप्ताय रौद्रायौदुम्बराय च ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्याच्छींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सुरक्षतं पापं तत्क्षणादेवनश्यति ॥

अरुणोदयकाले दिनद्वयेऽपि चतुर्दश्या व्याप्तौ पूर्वदिनारुणोदय
एव स्नानम्, कृष्णचतुर्दशीत्वात्, माघकृष्णसप्तम्युक्तन्यायाच्च ।

तत्र स्नानमन्त्रः ।

माघमासे रटन्त्यापः कृष्णपद्मे चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥

इति रटन्तीचतुर्दशी ।

शिवरात्रिव्रतम् ।

तत् नित्यं काम्यं च, तथाचाकरणे प्रत्यवायः,

स्कान्दे,— परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्यां रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥

जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ।

वीक्षापि स्कान्दे,—

वर्षे वर्षे महादेवौ नरो नारी पतिप्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं भक्त्या कामं प्रपूजयेत् ॥

नित्यनिश्चलशब्दावपि स्कान्दे,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं संशितव्रतः ।

मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितं फलम् ॥

अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयेत हिमवानपि ।

मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीगैलो विन्ध्य एव च ॥

चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम् ॥ इति ।

काम्यं च फलश्रवणात् । “दीप्सितं फलं” इति पूर्वं सामान्ये-

नोदाहृतम् ।

पुनः स्कान्दे बहूनि फलान्युक्ता,—

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगानमृतत्वं प्रजायते । इति ।

अथोपवासः पूजाजागरणं चेति त्रयं प्रधानम् ।

तथाच स्कान्दे,— उपवासप्रभावेन तथाचैवात्र जागरात् ।

शिवरात्रौ तथा शम्भो लिङ्गम्यापि प्रपूजनात् ॥

अथयान् लभते कामान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

तत् सङ्ख्यखण्डे शैवे च,—

स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः स जागरः ।

अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः ॥

व्याघ्रभीत्या विस्मृतवाङ्मूढो निषादः तदधःस्थशिवलिङ्गोपरि

विस्वपन्नपतनात् जागरादुपवासाच्च व्रतफलमवापेति तत्कार्यः ।

दिनभुक्तिः अस्तमयसमयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ परेद्युरेव ।

तथाच कामिके,—

निशादये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषनिग्रीयोभयव्याप्तिरुभयोर्व्याप्त्यभावश्च न
सम्भवति, यामद्वयस्य वृद्धिचययोरभावात् । पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः ।
परेद्युः प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वद्युः । “आवणी दुर्गनवमी” इत्याद्युक्तेः ।

अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्यायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति पुराणान्तरोक्तेः ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुज्जयुक्तां शिवां तिथिम् ॥

इति स्कान्दशैवथोर्दशयोगनिषेधाच्च ।

पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, निग्रीयव्याप्तिरपि नास्ति, परेद्युः
प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्, परेद्युरेव ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियच्छिवस्य ।

इति वक्ष्यमाणपुराणान्तरोक्तेः^(१) ।

यदा पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, परेद्युः चयवगात् प्रदोषव्या-
प्तिरपि नास्ति, तदा पूर्वद्युः उभयव्याप्त्यभावेऽपि निग्रीयव्याप्तेः
संज्ञावात् जयायोगाच्च ।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते । इत्युक्तेष्व ।

ननु,— त्रयोदश्यां यदा रात्रौ याममेकं चतुर्दशी ।

उपोष्या सा महापुण्या शम्भुर्वचनमब्रवीत् ॥

इति शैवोक्तेः,

भक्त्या रात्रौ प्रकर्त्तव्यो गीतवाद्यैः प्रजागरः ।

अखिलायां त्रयोदश्यामन्ते स्याच्चेच्चतुर्दशी ॥

इत्युक्तेष्व ।

पूर्वाक्तवेधकालादन्योऽपि वेधकालोऽस्ति इति चेत् । मैवम् ।

अत्र चतुर्थयामे, अन्ते वा यदा त्रयोदश्यां चतुर्दशीयोगो यावत्, तदा किं वक्तव्यम्, अर्द्धरात्रे त्रयोदशीयोग इति, अन्ते वेध^(१) उक्तो न तु भेदाभिप्रायेण । ननु तदाक्यानन्तरं “महतामपि पापाना” मित्यादिना दर्शयोगनिन्दोपलभ्येः तादृशस्थले एतद् यावदिति चेत् न ।

अर्द्धरात्रयुतां यस्तु माघकृष्णचतुर्दशीम् ।

शिवरात्रिमतं कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

सूर्य्येऽस्ते नवनाडीषु भूतविद्धा त्रयोदशी ।

शिवरात्रिमतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।

शिवरात्रिमतं कुर्यात् ॥

इत्यादिवज्जवाक्येषु अर्द्धरात्रस्य प्रदोषस्य वा कालत्वेन उक्तत्वात् । अर्द्धरात्रे प्रदोषे वा त्रयोदशभावेऽपि तद्वाक्ये “जया-

प्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्” इत्यादिवज्जवाक्यानामनवकाशत्वेन
वक्ष्यताच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

त्रिसृश्यां तु फलाधिक्यं, पुराणे,—

त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव शिनीवाली त्रिसृश्यां शिवमर्चयेत् ॥

वारादियोगे तु स्कान्देशानसंहितयोः,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाथ भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगो हि तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

पारणे तु विशेषः ।

यदा पूर्वद्युपवासः, तदा चतुर्दश्यामेव पारणं,

तथाच स्कान्दे,—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।

कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् ।

सिक्थे सिक्थे फलं तस्य शक्तो वक्तुं न पार्वति ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्दिना शिवचतुर्दशीम् ॥

एतत्प्रकरण एव शिवपुराणे,—

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् यामचयसमापने ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् ॥

इत्युक्त्वा पुनः पश्चादुक्तं, “तिथीनामेवसर्वांसां” इत्यादि पूर्वव-
दुक्तम् । तथाच यामत्रयमतिक्रम्य चतुर्दशीसत्त्वे पारणफलं न याम-
त्रयमध्ये । तथाच एतयोर्विशेषवाक्ययोरुभयोरपि गावकाशत्वमेव ।

एतेन एतयोः सामान्यविशेषभावं कल्पयित्वा तिथितत्त्वकारैर्य-
त्लिखितं तत् शैववाक्यानामकलनद्वैतमेवेति परास्तमेव । अशक्तस्य
तु उत्सवान्तविधिना पूर्वाह्ने पारणे न फलं, न दोषोऽपि ।
आह्लाधिकारिणा तु नित्यस्य दर्शनाद्व्याकरणे प्रत्यवायात्,
तत्कालाविरोधेन यामत्रयोर्द्वं चतुर्दशीतिथिलाभे तत्पारणं कार्यम् ।
अन्यथा दर्श एव, गुणफलकामनाया नित्याविरोधेन कार्यत्वात् ।
“इदं शिवरात्रिव्रतं वैष्णवैरपि अवश्यं कार्यम्” इति हरिभक्ति-
विलासकाराः ।

तथाच पाप्मे घृतखण्डे,—

सौरौ वा वैष्णवौ वान्यौ देवतान्तरपूजकः ।

न पूजाफलमाप्नोति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥

श्रीभगवदुक्तिः,—

नराः परतरं यान्ति नारायणपरायणाः ।

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विपन्ति महेश्वरम् ॥

इत्यादि वक्तव्यानि लिखित्वा हरिभक्तिविलासकारैर्य-
वस्थाप्य कारिका कृता,—

शुद्धोपोष्या च सा सर्वे विद्वांस्येचतुर्दशी ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तत्राप्याधिक्यमागता ॥

प्रदोषस्य चतुर्नाद्यात्मको^(१)ऽभिज्ञजनैर्मतः ।

प्रदोषस्यापिनी साम्नेऽणुपोष्यं प्रथमं दिनम् ॥

नोपोष्या वैष्णवैर्विद्धा सापीति च सतां मतम् ।

यत् उक्तम्,— शिवरात्रिमतं भूतं कामविद्धं विवर्जयेत् ।

अतएवोक्तं परागरेण,—

माघाश्रितं भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियहृच्छिवस्य ॥

योगश्चोक्तोलोगाचिणा,—

द्विसुहृन्ता भवेद्योगो वेधो मौहूर्त्तिकः स्मृतः ।

शिवरात्रौ च कर्त्तव्यं नियमेन चयं बुधैः ॥

उपवासो महादेव पुजा जागरणं निशि ।

स्कान्दे,— कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतद्वीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥

पुनः शिवरूपभेदे वज्रदोषानुक्ता संयद्धकारिकायुक्ता^(२) ।

कार्यं गुणावतारत्वेनैक्याद्रुद्रस्य वैष्णवैः ।

वैष्णवाग्रतया श्रेष्ठ्यात् सदाचाराच्च तद्व्रतम् ॥

यत्तु,— चतुर्थस्कन्धदृष्ट्या तु नैके वाञ्छन्ति तद्व्रतम् ।

इति कारिकां कृत्वा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे शृगुणापे उदा-
हृतम् ।

(१) चतुर्नाद्याधिको ।

(२) संयद्धकारिका कृता ।

भवव्रतधरा ये च ये च तान् समनुद्भुताः ।

पापण्डिनस्तो भवन्तु सच्चास्त्रपरिपन्थिनः ॥

इति, स्वस्यास्त्रारस्यादेव “नैकेवाञ्कन्ति” इत्युक्तम् । वयं न वाञ्छाम इति नोक्तम् । तत्रास्त्रारस्त्रबीजं लिख्यते । भवव्रतं शिवराव्यादिकं इति चेदर्थः स्यात्, तदा भवव्रतकरा इत्येवोक्तं स्यात्, न तु भवव्रतधरा इति । प्रकृतार्थस्तु भवस्य व्रतानि श्रमज्ञान-वासास्त्रिमालासर्पधारणादिनियमान् ये दधते, तांश्च येऽनुगताः ते पापण्डिनोभवन्तु इति ।

अतएव “सच्चास्त्रपरिपन्थिनः” इति विशेषणम् । शिव-रात्रिकरणे सच्चास्त्रपरिपालनमेव, न सर्वथा परिपन्थिलम् । अन्यथा शिवरात्रिव्रताकरणे दोषप्रतिपादकानां वैष्णवग्रन्थोक्तानां वज्रवाक्यानामनवकाश एव स्यात्, इति दिक् । केवलम्,

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्रं न पिबेत् क्वचित् ।

निर्माल्यं नैव लब्धेत् कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥

इति पाद्योक्तेः, तथा कार्यम् ।

इति शिवरात्रिनिर्ूपणम् ।

अथ चैत्रकृष्णचतुर्दशी ।

शतानन्दसंग्रहे,—

चैत्रकृष्णचतुर्दशीं यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।

गङ्गायां च विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते ॥

मदनचतुर्दशी तु अस्मद्देशीयप्राचीनाचार्यैरस्त्रीलक्षयनस्याति-निषिद्धत्वात् तद्व्रते तस्यैव प्राधान्यान्नलिखितम् ।

मदनपर्वाकरणदोषवाक्यस्य मदनत्रयोदशीकरणेनैव चारि-
तार्थमिति, तथाच तत्समाचारो गौड़ानामेव । इति ।

सुह्रीचतुर्दशी ।

राजमार्त्तण्डे,—

धवलितकलसम्यस्तरक्तपताका सुह्री भवने ।

चैत्राग्रितभूतदिने पापसृजं दूरतोऽभिधत्ते^(१) ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां पिष्टादिभिः शुक्लीकृतपटे रक्तपताकायुक्तां
सुह्रीशाखां गृहोपरि स्थापयेत् ।

इति चतुर्दशीप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशी ।

सा च द्विविधा, पौर्णमासी अमावास्या चेति । तत्र “चैत्र-
शुक्लादिका मासा” इत्युक्तेस्तत्रादौ पौर्णमासी निर्णीयते, सा च
उपवासे पूर्वविद्धा ग्राह्या, “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति युग्योक्तेः ।
व्रते तु परविद्धा ग्राह्या ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते,—

भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा सुनिश्चेष्ट सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

एवं च सति,—

एकादश्यष्टमी पष्टी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः भ्रान्तिताः ॥

इति दृष्टव्यत्पुक्तिं व्रतपरैवेति ज्ञेयम् ।

अस्मद्देशीयवज्रनिबन्धकारैर्लिखितोऽयं प्रकारः ।

यमः,— पदान्ते स्तोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्पुरम् । इति ।

स्कान्दे, - पौर्णमासीषु चैत्रासु मासर्वसहितासु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥

वैशाखीं प्रकृत्य यमः,—

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।

प्रौयतां धर्मराजेति पिबदेवांस्य तर्पयेत् ॥

यावज्जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अद्वायुतं च सन्तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संग्रहः ॥

देवस्नानं तु यात्राप्रकरणे लेख्यम् । आषाढ्यादिषु दानाकरणे

दोषः । तथा च रामायणे,—

आषाढी कार्त्तिकी माघी तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्म्यर्घ्योऽनुमते गतः ॥

तासु दानादौ फलं महाभारते,—

आकामावैषु यत् आढ्यं यच्च दानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम् ॥

आषाढीकार्त्तिकीमाघीवैशाखीषु च यत् कृतम् ।

तदनन्तफलं श्रोतं स्नानदानजपादिकम् ॥

श्रावणपौर्णमास्यां वसुदेवपूजा ।

सत्यन्तरे वक्ष्यमाणमुखराचिप्रातर्गवादिपूजामुक्ता श्रावणां

यो विकल्प उक्तः स पक्षोऽस्मद्देशे आद्रियते ।

तथाच,—गावो महियः कागाद्याः पृथ्याः गोभ्यास्तदा दिने ।

पूजनं केचिदिच्छन्ति आवण्यां तु गवादीनाम् ॥

तथा,—आवणी पूर्णिमा यत्र मध्याह्नव्यापिनी यदि ।

उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां तु वर्जयेत् ॥

खर्वा दर्पा तथा हिंसा नन्दायां पौर्णमीयुता ।

उत्थापनं ग्रीरपाणेः कारयेत् पूर्ववामरे ॥

यामद्वयं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां द्वियामकम् ।

पूर्वेऽहनि बलेः पूजा पशुवन्दापना तथा ॥

नन्दायुक्तपौर्णमास्यां कृत उत्थापने बलेः ।

तत्र रोगी भवेद्विप्रो गावो नश्यन्त्यनेकधा ॥

पौर्णमास्यां मनन्दायां यत्र चोत्थाप्यते बलः ।

गवां तत्र भवेद्रोगो दुर्भिषञ्च तदा भवेत् ॥

पाद्मे,—“आवणी दुर्गनवमी” इत्यादि ।

अत्र मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं स्पष्टम् । तत्र द्वैधे सर्वेषु पक्षेषु पूर्वदिन एव । नन्दायोगस्य निषिद्धत्वात्, केवलं परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने कार्यम् । पूर्वद्युः कर्मकाले तद्व्याप्यभावात् । तत्र पूजानुष्ठानं तु रौद्रत्वादपराह इति केचित् । तन्न । सर्वदेवानां जन्मकाल एव पूजाविधानात् । किन्तु मध्याह्ने पूजाया असम्भवे रौद्रत्वादपराह्णे करणेऽपि न दोषः ॥

उपाकर्मकालः ।

याज्ञवल्क्यः,—अध्यायानामुपाकर्म आवण्यां अवणेषु वा ।

हस्तेगौषधभावे वा पञ्चम्यां अवणेषु वा ॥

पौषमासस्य रौहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जज्ञान्ते कृन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥

अध्यायानामिति वज्रवचनं ग्राखाभिप्रायम् । तथाच वेद-
वाक्यानामुपाकर्माख्यं संस्कारः । औषधीनां प्रादुर्भावे भाद्रपदे
मासि सिंहाकर्के इत्यर्थः । तदैव सर्वौषधीनां प्रादुर्भावात् । हस्तयोगे
वा श्रावणस्य शुक्लपञ्चम्या हस्तयोगे वेत्यर्थः । सत्यन्तरे,—

उपाकर्म च कर्तव्यं कर्कटस्य दिवाकरे ।

हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां श्रावण्यां श्रवणा न चेत् ॥

यदा श्रावण्यां श्रवणायोगाभावनिश्चयः, तदा तत्पूर्वतो
हस्तशुक्लपञ्चम्यां एतदुभयाभावनिश्चये केवलं श्रावणपूर्णिमायां
कुर्यादित्यर्थः ।

श्रवरस्वामी,— अध्यायानामुपाकुर्यादिति श्रवणेन वेति सहार्धं
तृतीयाविभक्तेर्गुणभूतत्वात् श्रवणाया योगेऽयोगेऽपि श्रावणपूर्णिमा-
यामिति मुख्यः कल्प इति । देशोपद्रवाशङ्कायां हस्तपञ्चम्यामिति
वहवः ॥ सतिमहार्णवे तु,—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति पक्षान्तरम् । उत्सर्गं तु पौषमासस्य रौहिणीयुक्तायां
यस्यां कस्याञ्चित्पौषौ अष्टकायां वा कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,— श्रावण्यां औषध्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तकृन्दांस्तधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

अत्र व्यवस्थितो विकल्पः । कृन्दोगत्यतिरिक्ताणां श्रावण्यां,

कन्दोगाणां भाद्रपूर्णिमायां "अथ प्रोष्ठपक्षां दृष्टे वोपाकरणं, पुष्ये चोत्सर्गः" इति गोभिलोक्तेः । कन्दोगाणां गोभिलोक्तेष्वधिकारात् ।

यत्पारस्करसूत्रे "अर्द्धपष्ठानर्द्धसप्तमान् वा" (१) इति पक्षद्वय-
मुत्सर्गे उक्तम् । तत्प्रथमाध्ययनानन्तरं बोध्यं इति निबन्धकृतः ।

तत्र कर्मकालः ।

वृहत्प्रचेताः,— भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव च ।

बह्वृषपरिशिष्टे,—

पर्वण्यौदधिके कुर्युः आवण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बह्वृषाः श्रवणे कुर्युर्यहसंकान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयकपदमुपश्लेषणम् । शाखान्तराधिकरणन्यायेन कन्दो-
गव्यतिरिक्ताः सर्वे पूर्वाह्णे कुर्युः । कन्दोगास्तु अपराह्णे ।

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णके ।

पूर्वाह्णके विमर्गः स्यादिति कन्दोगगोचरम् ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

तत्र तिथिद्वये कालादर्शकारिका,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे पौर्णमास्यां परा तिथिः ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा स्यादिति वेधो निरूपितः ॥

परा तिथिः प्रतिपत् ।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा दादशदण्डविद्धा । उपाकर्मणि, उत्सर्गे, समाप्तौ

च शक्ता स्यादित्यर्थः । “आवष्णी दुर्गन्वमी”त्युक्तेरेतद्व्यतिरिक्तपरत्वं,
अत्र विशेषविधानात् । केचित्तु दिग्दशे तथापि अवषायोगा-
द्विशेषः । अवषायोगाभावे क्षये पूर्वा, दृष्टौ तत्तरा याज्ञा ।
दिग्दशे कर्मकालव्याप्त्यभावे परत्र करणमिति ॥

किञ्च मासदृष्टौ प्रजापतिः,—

उपाकर्म च ह्यस्य कथं दुर्गात्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

वैशाखादिदृष्टौ तु,—

माधवादित्रिके मासि अधिमासो यदा भवेत् ।

कर्कटे तु हरेः स्वापः पौर्णमास्यामुपाकृतिः ॥

आवष्णादिदृष्टौ तु,—

आवष्णादित्रिके मासि अधिमासो भवेद्यदि ।

मिथेऽर्कं च हरेः स्वापः आवष्णां स्यादुपाकृतिः ॥

एवञ्च कुन्दोगयतिरिक्तानाम् । कुन्दोगानां तु मलमास एव ।

तथाच शतानन्दसंग्रहे,—

उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोऽष्टकादयः ।

मन्त्रीस्तुचेऽपि कर्त्तव्याः शेषमन्यद्विवर्जयेत् ॥ इति ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवष्णां तैत्तिरीयकाः ।

वक्रुचाः अवर्णर्चं तु हस्तर्चं सामवेदिनः ॥ इति ।

नक्षत्रपक्षे,— अवर्णं तत्तरं याज्ञमुपाकरणकर्मणि ।

इति माधवाचार्योक्तचिमुहूर्त्तवेधेन व्यवस्था ।

ततोऽपराज्यमये रक्षापट्टोलिकां^(१) शुभाम् ॥
 कारयेच्चात्तैः शस्त्रैः सिद्धायैर्हर्मभूषिताम् ।
 वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः चोर्मैर्वा मलवर्जिताम् ॥
 विचित्रतन्तुयुथितां स्थापयेद्वाजनोपरि ।
 काय्यां गृहस्य रक्षा गोमयाराधितसुवृत्तमण्डलैः ।
 दुर्वावर्णकसहितैर्भिक्तौ दुरितोपशमनाय ॥
 उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् शुभं पीठम् ।
 तत्रोपविशेद्राजा सामात्यः सपुरोहितः ॥
 समुद्देश्याजनेन सहितो मङ्गलगर्भैः समुत्थितैश्चित्रैः ।
 देवद्विजातींस्तु वस्त्रै रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम् ।
 तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बन्धीत मन्त्रेण ॥
 येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महासुरः ।
 तेन त्वामपि वध्नामि रक्षामाचर माचल ॥
 ब्राह्मणैः चित्रैर्वैश्वैः शुद्धैश्चान्यैश्च मानवैः ।
 कर्त्तव्या रक्षिका वाचो द्विजान् संपूज्य शक्तिः ॥
 अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत् ।
 स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं वसेत् ॥
 यः आचरे स्रवति शीतजले नरेन्द्र
 रक्षाविधानमिदमाचरते मतुष्यः ।
 आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं
 पुत्रप्रियादिमहितः समुद्भवन्नय ॥

अत्रापराहः कर्मकालः । तिथिद्वये परदिने, सामान्यविधौ^(१)
तत्प्रकरणात् । एतद्विधिस्तु अस्मत्पितामहकृते नीतिरक्षाकरे
द्रष्टव्यः इति ॥

दश्रपौर्णमासी ।

शतानन्दसंग्रहे,— पञ्चदशां महेन्द्रस्य पूजयेत् केसिकौतुकेः ।

गीतवादिप्रमातृभृतये भूपतिर्निशि ॥

पञ्चदशां भाद्रपौर्णमास्यां, तत्प्रकरणात् इति ।

कौमुदीपौर्णमासी ।

लेङ्गे,— आश्विने पौर्णमास्यान्तु कुर्याज्जागरणं निशि ।

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभृतये ॥

कौमुद्यां पूजयेत्तक्ष्मीं दश्रमेरावते स्थितम् ।

सुगन्धैर्निशि सर्वश्रमचैर्जागरणञ्चरेत् ॥

निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।

तस्मै वरं प्रदास्यामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥

नारिकेलैश्चिपिटकैः पिष्ट्वन् देवान् समर्चयेत् ।

बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत् ॥

नारिकेलरसं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।

तस्मै चक्षुः प्रयच्छामि यो जागर्त्ति महीतले ॥

विष्णुः,— को जागर्त्ति वचोऽभिधाय पुरुषं लक्ष्मीस्यजेत् सुप्रकम् ।

शुक्लां पञ्चदशीं निशि स्वयमिषे लोकस्ततो जागृत्यात् ॥

दशे आश्विने मासि ।

भविष्योत्तरे पूजातिथिसुक्ता,—

एवं कृत्वा विधानेन द्यूतक्रीडां समाचरेत् ।

अथैश्व चतुरङ्गैश्च मुष्टिस्थौन्यादिभिस्तथा ॥

क्रीडयेच्च यथान्यायं युधिष्ठिर परस्परम् ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चैवान्यवर्णकैः ॥

तथा,— ताम्बूलैर्नारिकेलैश्च वस्त्रैश्चैव कपर्दिकैः ।

परस्परश्च दातव्यं पूज्यदेवं समर्चयेत् ॥

एवं यः कुरुते भक्त्या तस्य देवी प्रिया भवेत् ।

ददात्यभिमतान् कामान् ऐहिकामुष्मिकान् सदा ॥

अथ “निशि” इति “निशीथ” इति चाभिधानात् रात्रौ पूजादिकं कार्यम् । तत्र तिथिद्वये यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिः तद्दिने कार्यम्, निशानिशीथोभयव्याप्तेः ।

यदा पूर्वैद्युर्निशीथव्याप्तिः, परेशुरस्तमयादुपरि व्याप्तिः चेत् तदा परेशुः, प्रातरारभ्य रात्रिसम्बन्धात् प्रधानपूजाकाष्ठानुरोधाच्च ।

यदा पूर्वैद्युर्निशीथव्याप्तिः, परेशुर्न निशायोगः तदा सुतरां पूर्वैद्युः ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्कादिघ्नतयोगेषु रात्रियोगो विग्नियते ॥

इति जावाद्युक्तेः ।

अस्याः कुमारपौर्णमासीति सङ्गान्तरं, तत्र कुमारोत्पत्तेः ।

तथाच शिवपुराणे,— अश्वयुक्पौर्णमास्यान्तु विभेद दिवि सत्वरः ।

इत्याद्युक्ता,

अद्यापि दृश्यते लोके कुमारोत्सवपूर्णमा ।

इति कुमारपौर्णमी ।

पुण्यवन्दापना ।

ब्राह्मे,— इदं जगत् पुरा सत्सया त्यक्तमामीक्षततो हरिः ।

पुरन्दरस्य भोमस्य तथा शक्रो दृहस्पतिः ॥

पश्यैते पुण्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोयत्नात् ।

अमलद्वृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहसलक्ष्मीभिः ॥

तस्मान्नरैः पुण्ययोगे तत्र सौभाग्यदृढये ।

तथा,— धनैर्विप्रांश्च मन्तर्य नवैर्वस्त्रैश्च शोभितान् ।

ततः पुष्टिकरं ह्यद्य भोक्तव्यं दत्तपायनम् ॥

पुण्ययोगे च कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानञ्च सर्वदा ।

“पुण्ययोगेन” इतिवचनात् तिथिमनादृत्य नचत्रे पूजावन्दापनादिकं बहवः कुर्वन्ति । राजानः सर्व एव । केचित्, स्वगृहेऽपि तथा कुर्वन्ति, तत्र कुलाचारः प्रमाणम् । तत्र तिथिपक्षवत् नचत्रपक्षेऽपि । नचत्रद्वये,—

उदये चिमुहूर्तस्थं नचत्रं व्रतदानयोः ।

दिनद्वये तथात्रे तु पूर्वं स्यादस्नानत्तरम् ।

इति माधवीयकारिकया व्यवस्था ॥

वङ्गोत्सवपौर्णमासी ।

लैङ्गे,— वङ्गोत्सवः मिते पक्षे माघे मासार्द्धमे निशि ।

त्रादश्यां पञ्चदश्यां वा भवेदङ्गिमहोत्सवः ॥ इति ।

दोलयाचा ।

ब्राह्मे,— नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं चिदग्रार्चितम् ।

फाल्गुन्यां मंथतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

गतानन्दसंग्रहे,—

फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु कार्यः फल्गुमहोत्सवः ।

गोविन्दो दोलयाक्रीडत्तत्रार्यन्मि गते विधौ ॥

अर्थ्यन्मि उत्तराफाल्गुनौनवत्रे ।

तत्र कालः स्फुटो ब्रह्माण्डे, श्रीपुरुषोत्तमवर्णने,—

अप्रभाते निशानाथे अप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोलौ परमसमता ॥

इति दोलोत्सवः ।

अथ अमावास्या विचार्यते ।

तदर्थं, ब्राह्मे,—

अमा वसेतामृचे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।

एकां पञ्चदशीं रात्रिममावास्या ततः स्मृता ॥

अत्र अमाशब्दः महार्थः । देवीपुराणे तु,—

अमा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता ।

यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्मृता ॥ इति,

सा च प्रतिपद्यता ग्राह्या,

प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

इति युगोक्तेः ।

पञ्चम्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अस्नातानां गतिं घाम्ये यदहं नागमे पुनः ॥

इति वाराहोक्तेरच स्नानमावश्यकम् ।

अतएव,— दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

कुर्वन्तश्च निराचष्टे पितृहन्त्रिति जीवितः ॥

इति कल्पतरौ लिखितो जीवत्पितृकस्य स्नाननिषेधो राग-
प्राप्तविषयः । वैधे तु तस्याप्यनिषेधात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

इत्युक्तेः ।

दर्शं स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

नवम्याश्च न चेत्तच्च निमित्तान्तरसम्भवः ॥

इति स्फुटमुक्तत्वाच्च । प्रत्युत फलमाह पैठीनसिः,—

पुण्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ ।

अमाद्यान्तु नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इति साधारणनियमः ॥

सावित्रीव्रतम् ।

शतानन्दसंग्रहे,—

ज्येष्ठकृष्णत्रयोदशां चिराचं व्रतमाचरेत् ।

सावित्रीं पूजयेद्देवीं उत्सृज्यस्मृतप्रभुम् ॥

चिराचोपोषणं तच्च स्त्रीणां नान्यत्र शस्यते ।

कार्यं पत्युरनुज्ञाते वैधव्यं न भवेत् क्वचित् ॥

तिथिदैधे सावित्रीव्रतं पूर्वेषुः कार्यम् ।

भूतविद्धा शिनीवासी न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन ॥

इति स्कान्दोक्तेः । “भूतविद्धा न कर्त्तव्या” इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

यदा तु पूर्वद्युः चतुर्दशी अष्टादशदण्डात्मिका भवति । तदा पूर्वविद्धामपि परित्यज्य परविद्धैव आश्रयणीया ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम् ।

इति स्कान्दोक्तेः । इति सावित्रीव्रतम् ॥

अथ सप्तपितृकामावास्या ।

भाद्रमावास्या सप्तपितृकामावास्या इत्युच्यते । तद्वाक्यं आह्वं च आह्वप्रकरणे लेख्यम् । तां प्रकृत्य पुराणान्तरे विशेषः ।

दर्शं सवर्णवटकैः पतिमाराधयन्ति याः ।

ताः सर्वाः सुभगा नार्यः पुत्रवत्यो वराङ्गनाः ॥

न वैधव्यं भवेत्तासां पुनर्जन्मसु सप्तसु ।

इति सप्तपितृकामावास्या ।

कार्तिके प्रदीपामावास्या आह्वप्रकरणे लेख्या ॥

सुखरात्रिः ।

धवलसंग्रहे,—

कार्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुङ्कुमांशुकैः^(१)

सुखाय सुखरात्रिः स्यात् कायराष्ट्रसुखाय वै ॥

कायसुखेत्युक्तेः कायसुन्दरप्रतिपदित्यस्य नामान्तरं । शुक्ला-
दावित्यमावास्यायाः प्रातरित्यर्थः ।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।

सुखराचेरुपः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये ॥

इति स्मृतेः । तुलादित्ये कार्तिके । पुनर्द्ध्वलमंग्रहे,—

सुशुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः ।

बन्धून् बान्धववन्धून् च पृच्छेत् कुशलया गिरा ॥

पूजयेच्च तथा लक्ष्मीमलक्ष्मीमलनाग्निनीम् ।

लक्ष्मीं पद्मपताकाभिर्द्ध्वजमेकं गृहे न्यसेत् ॥

एतस्याश्चान्द्रमास एव समाचारात् । इति सुखराचिः ।

मार्गशीर्षे दीपावल्यामावास्या ।

तुलास्ये दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।

दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्या दीपचक्रमथापरम् ॥

दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुक्षु च ।

शिनीवालीषु अथवा वत्स कार्यं महाफलम् ॥

एतेन चतुर्दश्यमावास्याप्रतिपदादिचिपु दीपदानं प्रतिपादि-
तम् । कृष्णपक्ष इत्यनुवृत्तौ भविष्योत्तरे,—

नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताम् ।

ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूपागारेषु चैत्येषु सभासु च नदीषु च ॥

प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च ।

पूर्दारहस्यंचामुण्डाभैरवायतनेषु च ॥

मन्दुरासु विविक्तासु हस्तिशालासु चैव हि ।

नरकाय नरकगमनपरिहाराय इत्यर्थः ।

अथ देवोत्थापनानन्तरामावास्यायाः यत् कार्तिककृष्णत्वमुक्तं
तच्चैवशुक्लादिमासाभिप्रायेण इति ॥

वकुलामावास्या आद्धप्रकरणे लेख्या ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे द्वादशयात्राकाण्डाः ।

तत्र संधवकारिका,—

मञ्जुस्नानं रथवरगतिः शायनं चायने द्वे ।

पार्श्ववृत्तिः शयपरिहृतिः प्रावृत्तिः पुण्यपूजा ॥

दोलाकेलिर्दमनकमहोऽव्ययपुण्यव्रततीया ।

यात्राः स्कान्दे हरिप्रतिमया द्वादशेति प्रणीताः ॥

स्कान्दे स्नानं श्रीगुण्डिचां चोक्त्वा प्रतिमावचनम्,—

मम स्नापं ममोत्थानं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

मार्गं प्रावरणं चैव पुण्ये स्नानमहोत्सवम् ॥

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्वाणो दोलायां मम भूमिप

अयने मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च ॥

प्रत्येकमष्टमाहस्रमथनेधफलं लभेत् ।

चैत्रे मासि चतुर्दश्यां दमनैर्मम पूजनम् ।

शुक्लपक्षे तु यः पश्येत् सर्वपापक्षयं लभेत् ॥

वैशाखस्य सिते पक्षे व्रततीयाचयसंज्ञिका ।

तत्र मां लेपयेद्गन्धचन्दनैरतिशोभनैः ॥

प्रीतये मम ये कुर्युस्तुवान् मम शाश्वतान् ।
चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं तु प्रकीर्त्तिताः ॥

पुनस्तच्चैव,—

स्त्रिया वा महती याचा सर्वा मुक्तिप्रदायिका ।
तस्मिन् तस्मिन् दिने दृष्टो भगवान् मुक्तिदोभुवम् ॥
विश्वामहेतोर्मूर्खाणां याचा ह्येताः कृपावता ।
विष्णुना कीर्त्तिता विप्राः पापिनां कल्मषापहाः ॥
आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ते नराधमाः ।

तत्रादौ स्नानयाचा ।

ब्राह्मे,— मासे ज्येष्ठे तु संग्राहे नवमे चन्द्रदैवते ।

पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वकालं हरेर्दिजाः ॥

तथा,— तथा समस्ततीर्थानि पूर्वाक्तानि द्विजोत्तमाः ।

सोदकैः पुष्पमिश्रैस्त स्नापयन्ति पृथक् पृथक् ॥

तथा,— सूर्यस्य उदये स्नानं प्रशंसन्ति महर्षयः ।

उदये इति उदयाव्यवहितपूर्वकाले ।

तथा,— तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।

बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥

एवं बह्विनि फलान्युक्त्वा,

ब्रह्महत्यादिकं पापं प्रणुद्याच्च न संशयः ।

पुरुषोत्तमपुराणे,—

जयस्व राम कृष्णेति सुभद्रेति सप्तश्ररः ।

वदन्ति मार्जने काले यान्ति ब्रह्मपदं मम ॥

ग्राह्ये,— दक्षिणामूर्तिर्दर्शनफलम्,—

स्वातं पश्यन्ति ये रुष्णं प्रजन्ति दक्षिणामुखम् ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते ते न संग्रहः ॥

प्रासादमध्यप्रवेशानन्तरं वायवीये,—

ततः पञ्चदशाहानि भ्रमं स्नानादनन्तरम् ।

सुरूपां वा विरूपां वा न पश्येत्प्रतिमां भ्रम ॥

इत्यादि ।

ज्येष्ठानक्षत्रं विनापीयं यात्रा फलदा । अन्यथा “सर्वकालम्”

इत्युक्तं । स्यादत्र वह्निं फलानि विस्तरभयान्न लिखितानि ।

“दैवे ह्यौदयिकी” इति नारदीयोक्ते देवतोत्सवेषु उदयव्याप्तेरेव-

मवस्थापकत्वात् । अत्र तिथिद्वये परदिने स्नानम् । केवलं

दिनद्वयेऽप्युदयसमन्ये पूर्वदिन एव ।

षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना ॥

इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

परदिनस्य कर्मानर्हत्वात् । षड्जयन्तीषु अपराजिताकुमारो-

त्सवादिषु केपुचिदपि विग्रिष्य स्नानविधेरुक्तत्वात् । तद्वतिरिक्त-

सर्वयात्रादिकार्येषु श्रीपुरुषोत्तमश्रीभुवनेश्वरचैत्रप्रासादयोर्द्वयवेध

एव गृह्यते । वक्ष्यमाणायनादिसंक्रान्तिषु यस्मिन्नक्षोरात्रमध्ये

रविमंक्रमणं, तद्दिन एव यात्रा कार्या । देवयात्रायाः परदिने

स्नानदानत्वाभावाच्च परदिने प्राप्तिशङ्कापि कार्या इति बोध्यम् ।

इति स्नानयात्रा ।

अथ गुण्डिचा ।

ब्राह्मे,— गुण्डिचामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ।

वलं कृष्णं सुभद्राञ्च ते यान्ति भवनं हरेः ॥

ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ।

हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा गुण्डिचामुपकम्य,—

यस्याः सङ्कीर्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ।

तत्र नानाविधवज्रफलान्युक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र नानोप-
हारदानञ्च लिखितं सर्वकामप्राप्त्यर्थम् ।

स्कान्दे श्रीजगन्नाथप्रतिमाया इन्द्रद्युम्नं प्रति वचनम्,—

आषाढस्य षिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

इत्याद्युक्ता,

गृहभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥ इति ।

सा गुण्डिचा । सदाशब्दाद्यात्रेयं श्रीपुरुषोत्तमचेत्रे अवश्यं
कार्या । नचत्रं विनापि कार्य्येति गम्यते । अकरणे बहवो दोषा
अणुक्ता विस्तरभयात् लिखिताः ।

तस्मान्नचचयोगः श्रेयान् । न तदनुसारेण व्यवस्येति सिद्धम् ।
स्कान्दे,— दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतम् ।

तच्चास्ति ते महाराज सर्वतीर्थमयं सरः ॥

तत्तीरे सप्त दिवसान् स्थास्याम्यनुजिह्वया ।

तत्र स्थितं मां पश्यन्तो यान्ति मर्त्या ममालयम् ॥

तिस्रः कोट्योर्द्ध्वकोटी च तीर्थानां भुवनत्रये ।

तानि सर्वाणि सरसि मत्सान्निध्याद्ब्रजन्ति च ॥

तच्च स्नात्वा च विधिवद्बद्धा मां भक्तिभाविताः ।

जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवन्ति हि ॥

नवसेऽङ्गि समायान्तं दक्षिणाशामुखं तदा ।

ये पश्यन्ति प्रतिपदमश्वमेधकृतोः फलम् ॥

प्राप्य भोगानिन्द्रसमान् भुक्त्वान्ते मां विशन्ति ते ।

तथा,— सप्ताहं यो नरो नारी न सा प्राकृतमानुषी ॥

सप्ताहमध्ये तत्रैव फलम्,—

दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।

इति श्रीगण्डिका ।

अथ हरिशयनम् ।

स्कान्दे,— आषाढशुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्नापनहोस्रवम् ।

तथा,— ये पश्यन्ति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम् ।

मातुर्गर्भं न पश्यन्ति कारयन्ति च ये महम् ॥

इति हरिशयनम् ।

दक्षिणायनं ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम् ।

संक्रान्तेः पूर्वकाले या कला वै विंशतिर्मताः ॥

अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् ॥

तथा,— अयने दक्षिणे तस्मिन्नर्च्यमानं श्रियः पतिम् ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं ब्रजन्ति ते ॥

यत् संक्रान्तेः पूर्वं पुण्यकाललभुक्तं तत्समभवेऽधिकफलमुक्तं नात्र
तेनैव व्यवस्था, सामान्यतः पुण्यलोकेः ।

इति दक्षिणायनम् ।

अथ पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।

‘शयितस्य जगद्भर्तुः परिवर्त्तयितुर्युगम् ॥

नभस्ये विमले पक्षे सम्प्राप्ते हरिवासरे ।

मध्याकाले तदा विप्राः कर्म कुर्याद्यथाविधि ॥

तस्मिन् काले च यः पश्येत् स्त्रियादा परमेश्वरम् ।

परिवृत्तिं च नाप्नोति जननीगर्भसङ्कटे ॥

पुनरपि नानाफलान्युक्तानि ।

इति पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अथ उत्थापनैकादशी ।

स्कान्दे,—कुमारपौर्णमासीमुक्त्वा,

ततः प्रभाते सङ्कल्प्य कार्त्तिके व्रतमुत्तमम् ।

व्रतेन तेनैव नयेत् यावदेकादशी क्षिता ॥

तस्यामुत्थापयेद्देवं प्रसुप्तं परमेश्वरम् ।

तथा,—शयनादुत्थितं देवं ये पश्यन्ति गदाधरम् ।

निद्रां मोहमयीं भित्वा ज्योतिःशान्तिं व्रजन्ति ते ॥

सर्वकामनायादीन्यपि उक्तानि ।

इति उत्थापनम् ।

अथ प्रावरणोत्सवः ।

स्कान्दे,— मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवम् ।

कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥

इत्यादि । तत्पूर्वं पञ्चमीदिनस्त्यजुःसुक्तम् ।

ततोऽरुणोदये काले प्रातः सन्ध्यासमीपतः ।

पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः ॥

इति प्रावरणोत्सवः ।

अथ पुण्याभिषेकः ।

स्कान्दे,— पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।

पौषे मासि तदा कुर्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरेः ॥

तथा,— पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति मुदाचिताः ।

सम्पन्नसर्वकामास्ते ब्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥ इत्यादि ।

अस्य प्रत्यब्दविहितत्वान्नचत्राभावे पूर्णिमायामेव करणम् ।

नचत्रसद्भावे तु फलाधिक्यं न तु तेन व्यवस्था ।

इति पुण्याभिषेकः ।

उत्तरायणम् ।

ब्राह्मे,— उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने पुरुषोत्तमम् ।

दृष्ट्वा रामञ्च कृष्णञ्च भद्रां भद्रप्रदायिनीम् ॥

त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि विष्णुलोकं स गच्छति ।

इति उत्तरायणम् ।

दोलयात्रा ।

ब्राह्मे,—नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।

फाल्गुने मामि भो विप्रा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥

दोषायमानं गोविन्दं यः पश्येत् सुखमाप्तिः ।

ब्रह्महत्यादिपापानां करोति क्षयमात्मनः ॥

इत्युक्त्वा प्रथमे ब्रह्महत्यां, द्वितीये स्त्रीवधं, तृतीये मद्यपानं
नाशयतीत्युक्त्वा दोलात्रयदर्शने पञ्चमहापातकक्षय उक्तः ।

ब्रह्माण्डे तु कालः स्फुटः,—

अप्रभाते निशानाथे ह्यप्रकाशे दिनेश्वरे ।

ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोली परमसम्पत्ता ॥ इति ।

फाल्गुदानन्तु पूर्वमुक्तम् ।

इति दोलायात्रा ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— “चैत्रे मामि चतुर्दश्याम्” इत्यादि लिखितम् ।

तथा,— ततश्चाभ्युदिते सूर्ये देवं हणपुरःसरम् ।

नयेत् श्रीजगदीशस्य समीपं द्विजसत्तमाः ॥ इत्यादि ।

इति दमनकचतुर्दशी ।

अक्षयतृतीया ।

ब्राह्मे,— यस्तु पश्येत्तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य मिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमचैत्रे द्वादशयात्राः ।

अथ श्रीभुवनेश्वरस्य चतुर्दशयात्राकालाः ।

तत्रायं संपद्यः,—

यात्राया प्रथमाष्टमी निगदिता प्रावारषष्ठी तथा ।

पुण्यस्नानमथाज्यकम्वलविधिर्माघे सिता सप्तमी ॥

तदत् स्यात् शिवरात्रिका रथगतिः स्यादामनं भञ्जनम् ।

पुष्पाक्षय्यद्वितीयिका परशुरामीयाष्टमीश्रायनम् ॥

उक्ते तत्र पविचरोपण्यमद्वैतीयिके चोत्थितिः ।

क्षेत्रे श्रीभुवनेश्वरे हि विहिता यात्रा स्वतस्तो दश ॥

शैवे स्वष्टतयोदिता दशविधास्तत्रादिना संग्रहा—

देकाष्टात् प्रथमाष्टमीप्रमृतयो यात्रा स्वतस्तो धृताः ॥

एकाम्रपुराणे,—मार्गशीर्षे शुभे मासे आदौ च प्रथमाष्टमी ।

पौर्णमास्यान्तमासे इयं कृष्णाष्टमी तथैव समाचारात् ॥

शिवपुराणे,— यः पश्येत्लिङ्गराजस्य मार्गे प्रावरणोत्सवम् ।

सर्वोत्सवैः स संयुक्तो याति शङ्करमन्दिरम् ॥

एकाम्रपुराणे,— मार्गशुक्लस्य पञ्चम्यां वस्त्रशुद्धिं समाचरेत् ।

इत्याद्यधिवासमुक्त्वा तत् परेद्युः ।

पश्येत्तु भुवनेशं यः षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवे ।

ब्रह्महत्यादिपापानि तस्य नश्यन्ति नान्यथा ॥

इति तिथिपक्षौ स्फुटौ ।

शैवे,— यः पुण्यपौर्णमास्यान्तु लिङ्गं नीराजितं सुने ।

पश्येत् स याति भुवनमिन्द्रस्य त्रिदशार्चितम् ॥

दृष्ट्वा मकरसंक्रान्त्यां लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।

एतकम्वलसंयुक्तमग्निलोकमवाप्नुयात् ॥

यः पश्येन्नाघसप्तम्यां भास्करेश्वरसन्निधौ ।

प्रतिमां लिङ्गराजस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये तु,— अरुणोदयकाले तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

इति पञ्चकर्मकालौ स्फुटौ ।

शैवे,— माघकृष्णचतुर्दश्यां शिवं रात्रौ विलोक्य तत्^(१) ।

शिवमायुज्यमाप्नोति यदि वेदः प्रमाणभाक् ॥

माघकृष्णचतुर्दशी तत्र चैत्रशुक्लादिमासगणनया पूर्णिमान्त-
मासे फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी सिद्धेव ।

शैवे,— एकात्रे चैत्रमासे यः पश्येद्रथगतं हरम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानि चयित्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥

एकात्रे तन्नामकचेचे श्रीभुवनेश्वरे ।

एकाग्रपुराणे,— पुरा तुष्टेन च मया राघवाय महामते ।

वरो दत्तस्तदर्थञ्च यास्येऽहं रथसंस्थितः ॥

अश्लोकाख्यमिमां यात्रां कुरु त्वं नृपपुङ्गव ।

रथस्थं तत्र मां दृष्ट्वा मम लोकं व्रजेन्नरः ॥

लिङ्गपुराणे तु पञ्चतिथौ स्फुटे ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते श्लोकमवाप्नुयुः । इति ।

शैवे,— तीर्थेश्वरसमीपे यः पश्येद्दमनभञ्जिकाम् ।

महोत्सवान्वितां तण्डे स पुण्यात्मा शिवं व्रजेत् ॥

एकाग्रपुराणे तु,— चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यात्रां दमनभञ्जिकाम् ।

इति मासपञ्चतिथयः स्फुटाः ।

एकाग्रपुराणे,—

वैशाखस्य द्वतीयायां लिङ्गं चन्दनभूषितम् । इत्यादि ।

(१) शिवरात्रौ विलोक्यते ।

[illegible]

Muntakhabu t Tawarikh, (Text) Fasc. 1-17 @ 10/ each	Rs	5	10
Muntakhabu t Tawarikh (English) Vol I 1-18 1-7, Vol II 1-18		12	0
1-5 and Index; Vol III, Fasc 1 @ 12/ each		7	2
Muntakhabu t Lubab (Text) Fasc 1-19 @ 10/ each		2	4
Maasir i Alamgiri, (Text) Fasc 1-6 @ 10/ each		0	6
Nukhlata i-Fikr, (Text) Fasc 1		1	8
Nuruz-i-Khiraadnamah i Iskandari, (Text) Fasc 1-2 @ 12/ each		1	14
Rivazu s Salatin, (Text) Fasc 1-5 @ 16/ each		1	14
Tabaqat i Nasiri, (Text) Fasc 1-5 @ 16/ each		10	8
Ditto (English) Fasc 1-14 @ 12/ each		1	0
Ditto Index		2	10
Ta'rikh i Faruz Shahi of Layan d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ 10/ each		2	4
Ta'rikh i Firuzshahi of Shams i Sadr Aif (Text) Fasc 1-6 @ 10/ each		3	0
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1-2 @ 18/ each		1	14
Was-o-P min (Text) Fasc 1-5 @ 6/ each		6	6
Zafarnamah, Vol I, Fasc 1-9, Vol II Fasc 1-8 @ 10/ each		0	12
Iuzuk i Jahangiri (Fug) Fasc 1			

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XII and Vols XIII and XIV @ 10/ each	50	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ 6 per No., and from 1870 to date @ 8/ per No.		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1813 (12), 1814 (12) 1845 (12) 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (7), 1867 (6), 1868 (6) 1869 (8) 1870 (8) 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7), 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7), 1882 (6) 1883 (5) 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11), 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11), 1894 (6), 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8), 1899 (8) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. up each Volume		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B, 1878)	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No, J A S B 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burma by E Bluth (Extra No J A S B 1875)	4	0
Introduction to the Malial Language of North Bham by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No, J A S B 1882)	4	0
5 Anusul Musharrabin	3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrates	3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W A Bion	2	8
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 15/ each	2	0
9 Jawamila i'Ulum i Riyazi 168 pages with 17 plates 4to Part I	0	0
10 Khizanatu l ilm	4	0
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each	40	0
12 Moore and Howatson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III, with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13 Sharayaool Islam	4	0
14 Tibetan Dictionary by Csoma de Koros	10	0
15 Ditto Grammar	5	0
16 Kaqmiraqabdamrta Parts I & II @ 1/8/	3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C R Wilson	1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein Ph D, Jt Extra No 2 of 1899	4	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1-23 @ 1/ each	23	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr R L Mitra	0	0
N B—All Cheques Money Orders &c, must be made payable to the Asiatic Society, only		

Books are supplied by V-P P.

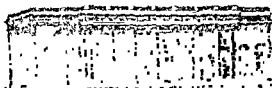
18-1-1901

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 901.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

SADĀÇIVA MIÇRA

OF PURI

VOL. I, FASCICULUS III

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1901.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HARASSOWITZ BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some

of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhānta (Text) Fasc 1-4 @ 1/ each	Rs	1	8
Advaitachintā Kaustubhe Fasc 1		0	6
* Agni Purāṇa (Text) Fasc 4-14 @ 1/6 each		4	2
Aitareya Brāhmaṇa Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc 1-5 Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ 1/6		7	8
Anu Bhāṣyam (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each		1	14
Apophisms of Sūndilya (English) Fasc 1		0	12
Astānāśārika Prājñā paramita (Text) Fasc 1-6 @ 1/ each		2	4
Aṣṭavāidyāla (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each		1	14
Avadāna Kālpalātā (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1-5 Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each		10	0
* Bhāmāti (Text) Fasc 4-8 @ 1/6 each		1	14
Bhāṭṭa Dīpaṅkara Vol I Fasc 1-3		1	2
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each		1	8
Bṛhadharma Purāṇa (Text) Fasc 1-6 @ 1/6 each		2	4
Bodhi caryāvataraṇa of Guṇadevī Fasc 1		0	6
Catālogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 1/ each		0	0
Catāpātā Brāhmaṇa Fasc 1-4		1	8
* Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols II 1-5 III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ 1/6 each		19	14
Olokavartika (English) Fasc 1-2		1	8
* Cāraṇa Sūtra of Apastamba (Text) Fasc 4-15 @ 1/6 each		4	8
Ditto Cāṅkhayāna (Text) Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1-4 Vol III, Fasc 1-4 @ 1/6 each		5	10
Crī Bhāṣyam (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each		1	2
Guṇadhara Paddhātī Kāṇvaṇa Vol I Fasc 1-3		1	2
Kula Mādhava (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each		1	8
Kula Viveka Fasc 1-4		1	8
Kātantra (Text) Fasc 1-6 @ 1/12 each		4	8
Kātha Sarit Saṅgāra (English) Fasc 1-14 @ 1/12 each		10	2
Kurma Purāṇa (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each		2	6
Lalitā Vistara (English) Fasc 1-3 @ 1/12 each		2	4
Mādhava Parījata (Text) Fasc 1-11 @ 1/6 each		4	8
Mālika bhāṣya prad pōdhyūta (Text) Fasc 1-9 @ 1/6 each		3	6
Manuṣa Kāṇvaṇa (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each		1	2
Mārkaṇḍeya Purāṇa (English) Fasc 1-1 @ 1/12 each		4	8
* Mānasa Darśana (Text) Fasc 7-19 @ 1/ each		4	14
Narada Smṛiti (Text) Fasc 1-3 @ 1/6		1	8
Nyāyavārtika (Text) Fasc 1-4 @ 1/6		1	8
* Nāraka (Text) Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-5 @ 1/6 each		5	4
Nyāyavārtikā Fasc 1 (Text)		0	6
Nyāyavārtika (Text)		0	10
Nyāyavārtikā (Text) Vol I Fasc 1-6 Vol II, Fasc 1-4 @ 1/6 each		7	0
Padma Sāraṇī Fasc 1-7 @ 1/6		6	0

भविष्ये तु पचः स्फुटः,—

या शुक्ला कुरु ग्राहूँस वैशाखे मासि वै तिथिः ।

तृतीया साक्षया लोके गौर्वाणैरभिवन्दिता ॥ इति ।

एकाग्रपुराणे,— आषाढशुक्लाष्टम्यान्तु पेश्वरामस्य सन्निधौ ।

नय मां तच्च यत्नेन शिविकास्थं चिन्तोचनम् ॥

शैवे,— शयने च चतुर्दश्यां यः पश्येत् क्षन्तिवाससम् ।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति नियतं सुनिसत्तम ॥

एकाग्रपुराणे तु,— अथ वक्ष्यामि देवेशि यात्रां मे शयनोत्तमाम् ।

आषाढस्य च शुक्लायां चतुर्दश्यां समाचरेत् ॥

इति मासपक्षौ स्फुटौ ।

एकाग्रपुराणे,— आवष्ट्यां चैत्रशुक्लायां चतुर्दश्यामुमापतिम् ।

पवित्रैरर्चयेद्वाच्यां कुर्वन् दिव्यं महोत्सवम् ॥

शैवे,— यमद्वितीयायात्रां यः पश्येत्तच्च समाहितः ।

स यमेनार्चितो भूत्वा स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

महाभारते तु,— कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं पूजितः स्वर्गहे स्वयम् ॥

इत्यादिना मासपक्षौ स्फुटौ ॥

शैवे,— प्रबोधिनीचतुर्दश्यां दृष्ट्वा त्रिभुवनेश्वरम् ।

प्रबुद्धः सर्वदेवैस्तु शिवलोकमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिषु च पुण्येषु दिवसेषु च यो नरः ।

पश्येत् त्रिभुवनेशस्य स लभेत् परमां गतिम् ॥

एकाग्रपुराणे तु,— कार्तिकस्य शिते पक्षे चतुर्दश्यां मद्देश्वरि ।

शम्भोरुत्थापनं कुर्यात्तथा सह नगेन्द्रजे ॥

इत्यादिना उत्थापने मासपक्षौ स्फुटौ ॥

आसु यात्रासु तिथिदैधे व्यवस्था श्रीपुरुषोत्तमचेत्रयात्राप्रकरणे
लिखिता ॥

इति श्रीभुवनेश्वरीयचतुर्दशयात्रातिथयः ।

अथानध्ययनकालाः ।

मनुः,— एतान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।

अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥

कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।

एतौ वर्षाखनध्यायावधायजाः प्रचक्षते ॥

विद्युत्स्तनितवर्षासु महोत्क्रान्ताञ्च संज्ञवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मत्तुरब्रवीत् ॥

एतांस्त्वभुदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥

निर्याते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।

सन्धोतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥

नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥

अन्तःश्रवगते ग्रामे वृषलस्य च मन्त्रिधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

उदके मध्वरात्रे च विष्णुवस्य विमर्जने ।
 उच्छिष्टः आदुभृक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य दिजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राजो राहोश्च सूतके ॥
 यावदेकानुविष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 ग्रथानः प्रौढपादश्च क्षला चैवावशक्यिकाम् ।
 नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥
 नीहारे बाणग्रन्थे च मन्थयोरुभयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
 अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
 पांशुवर्षं दिग्गं दाहे गोमायुरुदिते तथा ।
 श्वखरौष्ट्रे च रुदति पङ्क्तौ च न पठेद्भिजः ॥
 नाधीयीत अशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजे तथा ।
 वसित्वा मैथुनं वासः आद्वकं प्रतिगृह्य च ॥
 प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चित् आद्वकं भवेत् ।
 तदाक्षभ्याप्यनध्यायः प्राण्यास्यो^(१) हि दिजः सूतः ॥
 चौरैरुपश्रुते ग्रामे संभ्रमे वांग्रिकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाहुतेषु च ॥
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्रं लेपणं सूतम् ।

अष्टकासु तक्षोराच मृत्तन्तासु च रात्रियु ॥
 नाधीयीताश्चमाहूढो न वृषं न च हस्तिनम् ।
 न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्यो न चानगः ॥
 न विवादे न कलहे न सेनायां न मङ्गरे ।
 न भुक्तमाचे नाजीर्णे न वमिता न सूक्तके ॥
 अतिथिश्चाननुज्ञाप्य मारुते चाभिवाति वै ।
 रुधिरे च स्मृते गात्राच्छस्त्रेण च परिचते ॥ •
 सामध्वनावृण्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्याधीत्य चैवान्तमारण्यकमधीत्य च ॥

तथा,— पशुमण्डुकमार्जारश्चसर्पनकुक्षारुभिः ।

अन्तरे गमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिश्चाग्निहोत्रमात्मानश्चाशुचिं द्विजः ॥

एतदाक्यानामर्थापनेन सत्यन्तरोक्तविशेषोऽप्युच्यते

रात्रौ कर्णश्रवे (कर्णश्रवणयोग्ये वायौ वाति) दिवा च
 धूलिपटस्रोत्सारणशक्ते वायौ वहति इति, वर्षासु (प्राष्टट्काले)
 द्वावनध्यायवित्यर्थः । आकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युर्धावत्
 स एव कालः, तावत्पर्यन्तमनध्यायं विद्यात्, विद्युत्सन्नितवर्षेषु
 युगपत् जातेषु एकदा महोत्कानां सन्निपाते आकालिकमि-
 त्यादि पूर्ववत् । एतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थं प्रकटी-
 कृतान्निकालेषु (सन्ध्याक्षणे) अभ्युदितान् (उत्पन्नान्) जानीयात्
 तदाऽनध्यायं कुर्यात् ।

सन्ध्यासु विद्युदादिसमस्तान्वये, तदा सन्ध्यायामेवानध्याय इत्यर्थः ।
 कल्पतरुकारास्तु, विद्युदादिप्रत्येकदर्शने तदैवानध्याय इति । अनृतौ
 (प्रातृभित्तौ) प्रकटीकृताग्निशालेषु सन्ध्ययोरित्यर्थः । समा-
 चारात् वज्रमेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो, न प्रातृदृतौ । ज्योतिषां
 (चन्द्रसूर्यादीनां) । अतौ (प्रातृदृतौ) । अपि शब्दादन्यथापि ।
 प्रादुक्षतेषु (प्रकटीकृताग्निषु) होमार्थमित्यर्थः । तथाच प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्रजे, न तु केवलवर्षणे, यदि प्रातः-
 सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्रजः, तदा सज्योतिषां वत् सूर्यादय-
 दर्शनं, तावदनध्यायः; दिनमात्रव्याप्यमित्यर्थः । यदि सन्ध्यायां,
 तदा रात्रिमात्रव्याप्यमित्यर्थः । एवं विद्युत्स्तनितयोर्व्यवस्था । वर्षणे
 तु व्यवस्था उच्यते । शेषे (विद्युत्स्तनितवर्षाणां पूर्वोक्तानां शेष-
 वर्षणरूपे) तृतीये जाते । यथा दिवानध्यायः, तथा रात्रौ
 अहोरात्रमित्यर्थः । हारीतस्मृतौ तु “सायं सन्ध्यायां स्तनिते
 रात्रौ अनध्यायः, प्रातःसन्ध्यायान्वहोरात्रमिति” यदुक्तं तत्रा-
 होरात्रपक्षो नाचर्यते । सन्ध्यागर्जनदोषमाह दुर्वाभाः ।

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो वलम् ॥

यानि चान्यानि स्रुतिवाक्यानि आचारविरुद्धानि सन्ति
 तानि सर्वाणि विस्तरभयादनुपयोगाच्च न लिखितानि ।
 नैमुष्ममतिशयः । अत्र धर्मातिशयकामानां यो नित्यमनध्याय
 उक्तः । स न सर्वेषां, काम्यत्वात् । अतएव वज्रिष्ठः,—“नगरे तु
 काम्यमिति” । मध्यमरात्रे (मुहूर्तचतुष्टयरूपे महानिशायां)

“चतुर्मुहूर्त्तमिति” गोभिलस्मृतेः । आद्धभुक् निमन्त्रणादारभ्य आद्ध-
 भोजनाहोरात्रं यावत्, न पठेत् । केतनं (निमन्त्रणं) । हारीतः,—
 “आद्धमनुययजभोजनेऽहोरात्रं” । मनुययजो (अतिथिपूजा) ।
 याज्ञवल्करः,—“शिष्टे च गृहमागते” । शंखलिखितौ “नगरचतु-
 प्ययसंकमेध्वनाध्यायः” राजामात्यमहापुरुषस्वयंमेऽनुकूले मित्रे-
 ऽतीते नावभृथयज्ञवाटे । महापुरुषोऽत्र उत्सृष्टगुणशाली । राज्ञः
 सूतके पुत्रजन्मादौ, राज्ञोः सूतके (चन्द्रसूर्यापरागे)
 याज्ञवल्करः,—अहं प्रेतेध्वनाध्यायः शिष्यवद्गुरुबन्धुपु^(१) ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रययोस्तथा ॥

अमेध्यशब्दशुद्धान्यग्रगणनपतितान्तिके ।

बोधायनः,—

“अलिग्देशपतिश्रोत्रियेषु अहोरात्रम्” । देशपतिरत्र देशाधि-
 कारी ।

श्रोत्रियश्च भिन्नशास्त्रीयः । राजस्वशास्त्रिनः त्रिरात्रोक्तेः ।
 प्रौढपादः (आसनाद्यारूढपादः) अवशक्त्यिका जानौ पर्यङ्कबन्ध-
 रूपा । वाणशब्दे शरशब्दे इति केचित् । वाणशब्दस्तन्नुसंहित-
 वीणावाचीति साम्प्रदायिकाः । एकमुद्दिश्य अनुविष्टस्य स्पृष्टस्य
 कुङ्कुमादेरिति शेषः । गन्धलेपसङ्गावे अहादूर्द्ध्वं अपीत्यर्थः ।
 पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यत्र अष्टमीखित्यर्थः । ब्रह्माष्टमीति तद्वाक्या-
 वाक्यात् अष्टकाश्राद्धदिननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

यत्तु यमेन,—प्रजापतिं हि तिष्ठन्ति सर्वा विश्वास्तु पर्वसु ।

तस्मात् धर्मार्थकामार्था नैताः पर्वसु कौर्त्तयेत् ॥

इति काम्यं पर्ववर्जनमुक्तं, तद्देदान्तातिरिक्तविद्यापरमिति साम्प्रदायिकाः ।

चतुर्दशष्टम्यौ पचद्वयस्य,

पचद्वये चतुर्दशोरष्टमीद्वितीये तथा ।

इति श्लोकगौतमोक्तेः ।

पङ्क्तौ (श्वादिपङ्क्तौ) स्थितायाञ्च शब्दात् ।

अज्ञानपरिमाणमापस्तम्बीये,— अज्ञाने सर्वत आशम्याप्राप्ते ।
अस्या रयशस्या, सा अदेशमात्रा, अस्यास्यादुक्तलक्षणा । तस्याः प्रासः
प्रक्षेपो यावद्दूरे भवति, तावद्दूरं अज्ञानात् सर्वतो मुक्ता
अध्येयमित्यर्थः ।

यमः,— श्लेषातकस्य क्वायायां शाल्ललेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपितृयोः ॥

वसित्वा (परिधाय) । प्राणि, गवाश्यादि । अप्राणि, वस्त्र-
हिरण्यादि । यस्मात् ब्राह्मणः प्राणी एवास्त्वं सुखं यस्य तथोक्तः ।
यद्यपि “उत्पातेषु शान्तिस्वस्ययने कृत्वा” इति हारौतोक्तेः
शान्तिपर्यन्तमनध्यायः प्राप्नोति, तथाप्यसक्तौ शान्तिकरणाभाव-
निश्चये उत्पातकालीन एवानध्यायः इति मनोरभिप्रायः,
“चौरैरुपप्लुते ग्रामे” इत्यादि पूर्वाक्तानध्यायनिमित्तसमानत्वात् ॥

अनध्यायः चिराच्च न भूमिकम्पे तथैव च ।

इति यमोक्तिः सर्वभूमिकम्पपरा ।

स्वल्पभूवाग्ने तु याज्ञवल्करः,—

सन्ध्यागर्जितनिघांतभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं शुनिगमारण्यकमधौत्य च ॥

शुनिगमहोराचम् गौतमः । आचार्ययोः (गुस्तृक्रयोः) परिवेशे (मण्डले) ज्योतिषोः (सूर्याचन्द्रमनोः) अत्र ये केचिदुत्पातभेदाः उक्ताः, ते तु सर्वपदेन मनुना संगृहीताः । अष्टकासु (पौषमाघफाल्गुनमासीयशृष्णाष्टमीषु) पूर्वमष्टमीषु योजनध्याय उक्तः । सः,—

प्रतिपक्षेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । इति वाक्यात् ।

परदिने कलामात्रसत्त्वेऽपि परदिने भवति “निषेधः कालमात्रके” इति वाक्यात्तिथिमारभ्य पूर्वदिनेऽपि । अष्टकासु तु यथाप्राप्तश्राद्धदिने इति न पौनस्त्यम् । अष्टकासु “चिराचं, चिराचमन्यामेके” इति गौतमोक्तिद्वयं सप्तम्यादिदिनत्रये प्रवृत्तमपि मनूक्तिविरोधान्नाद्रियते । अतन्त्यासु वसन्ताद्युत्पन्नभवासु । इरिणस्थो (मरुद्देशस्थः) यानं (शकटादि) भुक्तमात्रे (यावदार्द्रपाणिरिति सत्यन्तरोक्तिरूपे) । हारीतः,—ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे, देवताद्युत्सवे । भोजनोर्द्धञ्चानध्यायः । सूक्तके (अस्रोद्गारे) ।

आभिवाति आभिमुख्येन वायौ, वाति इत्यर्थः । शस्त्रहननस्य पृथगुक्तेः । आरण्यं (तन्नामकदैवतं देशम्) ।

सामध्वनौ कर्मविशेषापवादमाह अङ्गिराः । सामध्वनौ सत्यपि यज्ञेऽधौथीत भूतत्वात् । आपस्तम्बः । “काण्डोपाकरणे चामाहकस्य । काण्डसमापने चापिहलस्य, काण्डोपक्रमे समापने चानध्यायः ।

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यदनुवाक्यमुपाकुर्वीत । तावत्तदहरधीयीत ।
तथा उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्यां (‘पारायणं
धर्मार्थमादित’ इत आरभ्य समाप्तिपर्यन्तपठनं) तत् चानध्यायेन
वर्ज्यमित्यर्थः । चय्या (वेदत्रयस्य) निष्कर्षं प्रणवव्याहृतिषाविद्या-
त्मकसारमित्यर्थः । प्रत्यहमभ्यस्य पश्चात् वेदाध्ययनं कुर्युः । पणवो
(गोमहिषादयः) ।

विश्वामित्रः,— विद्वद्भूमविद्वराहग्रामान्धभववायसैः ।

हृतेऽन्तराये पश्चाद्यैरनध्यायः ग्रहं मतः ॥

ग्रामान्धभवाः (मनुजाः रजककर्मकारनटकैवर्त्तादयः) श्लोक-
गौतमः,—

यायाद्यदन्तरे व्याघ्रो नैवाधीयेत हायनम् ।

हायनं (वत्सरम्) ।

गुर्वन्ते वासिनां वेदमध्येष्टृणाञ्च मध्यतः ।

शशश्चपाकगमने नाधीयीतापि वत्सरम् ॥

मानवीये आदौ इमान्नित्यमनध्यायानिति यदुक्तं अनध्ययनस्य
नित्यत्वं, तत्प्रवृत्तधारणादिसमर्थस्यैव । “अन्ते तु द्वावेवेति
अशुद्धभूत्यात्मशौचयोर्यदनध्ययननित्यत्वमुक्तं तदसमर्थस्य ज्ञेय”मिति
निबन्धकृतः ।

याजबल्क्यः,— भूतसन्धिषु भुक्त्वा च आहुकं प्रतिगृह्य च ।

भूतसन्धिः (प्रतिपत्) । महाभारतेऽपि,—

इयं यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरपीडिता ।

प्रतिपत्पाठशौलस्य विद्येव तनुनां गता ॥

आपस्तम्बीयेऽष्टम्यादिषु विशेषः,—

उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्तत्रयगामि यत् ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥

केचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।

तावदेव ह्यनध्यायो न हि तस्मिन् दिनान्तरे ॥

तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे (तिथ्यन्तरे)

निर्णयामृते, स्मृतिः,—

प्रतिपल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥

श्लोकभूषः,— चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।

विषुवायनयोर्दन्धे शयने बोधने तथा ॥

पक्षादिषु त्रयोदश्यां तस्यामेवोत्तरा तिथिः ।

दर्शस्य चेद्दिवैवस्थादनध्यायः श्रुतावपि ॥

राजमार्त्तण्डे,— कोपेचैत्राद्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चैत्रावल्यां परेऽपि या ॥

चातुर्मास्ये समाप्ते च या द्वितीया भवेत्तिथिः ।

परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥

चैत्रावली (चैत्रपौर्णमासी) । वृद्धगार्ग्यः,—

शुचावूर्जे तपस्ये वा या द्वितीया विधुक्षये ।

चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

शुचौ (आषाढे) ऊर्ज्ज् (कार्तिके) तपस्ये (फाल्गुने)

विधुक्षये (कृष्णपक्षे) आषाढ्यादिषु पौर्णमासीषु गतास्त्रित्यर्थः ।

मन्वादियुगादितिथयः श्राद्धप्रकरणे वाच्याः । विषुवायनेषु
विशेषमाह गार्ग्यः,—

दिवायने क्रमेद्भानुर्यदि रात्रौ परापरे ।

नाधीयीताहनि रात्रावेवं विषुवयोरपि ॥

दिवा संक्रमे पूर्वापरयो रात्रोरनध्यायः, रात्रिसंक्रमे पूर्वोत्तर-
दिनयोः चयोदय्युत्तरतिथौ चतुर्दश्यामित्यर्थः । दर्शस्य दिवसे
किञ्चिद्दर्शनेऽपि चयोदश्यामनध्यायः । श्रुतौ (अवणदादश्यां)
सत्यतपाश्च,—

आभाकाशितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवतीः ।

द्वादशः संस्पृशेयुश्चेत् तत्रानध्ययनं विदुः ॥

वृद्धमनुः,— जननाद्ग्ररात्रं च श्रवे च समुपस्थिते ।

नाधीयीत द्विजो नित्यं तावदाकाशिकेषु च ॥

महागुरौ द्वादशाहं वेदानध्ययनं प्रजेत् ।

देवीपुराणे,— न सङ्कीर्णं जने कुर्यान्न च तस्करसन्निधौ ।

न श्मश्रुककाकारिकृकवाकुसमागमे ॥

श्मश्रुकरो (नापितः) काकारिः (पेचकः) कृकवाकुः (कुक्कुदः)
“चत्वारौमानि कर्माणि” इति नक्तप्रकरणोक्तस्यतौ सन्ध्यायां
निषेध उक्तः ।

शिवपुराणे,— प्रदोषो हि द्विधा प्रीतो रुद्धिलांछणिको मुने ।

अर्द्धांस्ते च रवेश्चक्रे प्रदोषो मुनिभाषितः ॥

सन्ध्याकाले च पूर्णांस्ते गगने तारकामये ।

तथा,— रविश्चक्रार्द्धमावस्य प्रदोषो रुद्धिसञ्जितः ।

याममेकं चतुर्दशां यामयामार्द्धसप्तमी ॥

यामवयं त्रयोदशां प्रदोषो साक्षणिर्मतः ।

इत्याद्युक्ता,— नृत्यभङ्गाग्नहादेवः क्रुद्धो भवति तत्क्षणात् ।

शापं ददाति तस्मै स जाड्यो भव इति प्रभुः ॥

तथा,— प्रदोषे न हरिं पश्येत् पश्येच्च वृषभध्वजम् ।

वृद्धगार्ग्यः,— रात्रौ यामद्वयादर्वाक् सप्तमी साक्षयोदशी ।

प्रदोषः य तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥

शिष्टाः,— रात्रौ यामद्वयादर्वाक् यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

सर्वचापवादमाह भनुः,—

नैत्यकेनास्त्वनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।

तथा,— वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्वनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

कौर्म,— अनध्यायं तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वैतानि वर्जयेत् ॥

वेदोपकरणं (वेदातिरिक्तविद्यास्थानं) तेन सर्वविद्या न पठेत्
इति यत्र साक्षाद्वचनं तत्रैव वेदोपकरणेऽप्यनध्यायो न सर्वचेति
सिद्धम् ।

इति तिथिषु दैवनिरूपणम् ।

अथ पितृकर्मणि तिथिनिरूपणे प्राप्ते आह्वय मरणोत्तरभा-

वित्वान्मरणस्य तु जन्मोत्तरभावित्वात् जन्मनश्च चतुर्कालाधीनत्वात्
चतुर्प्रमृत्तिकाला निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः,— ब्रह्मचर्यविद्वद्भ्यां वर्षास्वाद्यास्तयो द्विजाः ।

निषेकादिश्रमणान्ताः तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनात् स्रन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

एवमेनः श्रमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् ।

द्विष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहसु समन्वकः ॥

वीजगर्भसमुद्भवं (शक्रशोणितसम्बन्धं, गोचव्याधिसङ्क्रान्तिनि-
मित्तं) न तु पतितोत्पन्नत्वादित्यर्थः । चूडान्तानां नित्यत्वेऽपि
एतत् पापश्रमनं आनुषङ्गिकं फलमित्यर्थः । स्त्रीणां तु विशेषः ।
एताः चूडान्ताः द्विष्णीमित्यादि ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु सम्बिभेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याद्यतससु वर्जयेत् ॥

एवं गच्छेत् स्त्रियं चामां मघां मूलां च वर्जयेत् ।

स्वस्य इन्दौ सहत् पुत्रं लवणं जनयेत् पुमान् ॥

षोडशराचिमध्ये आद्यं रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यम् । अर्वाशिष्टासु
द्वादशसु पञ्चमसप्तमनवमैकादशचयोदशपञ्चदशरूपाः षड्युग्मराचयः
त्याज्याः । इति दशराचयः त्याज्याः । अर्वाशिष्टासु षट्सु
रात्रिषु यद्यत् पर्व पतति, तद्विहाय सङ्गमे, विशिष्टः पुत्रो भवति ।

एकस्यां रात्रौ सहदेव गमनं, न दिस्त्रिरिति ब्रह्मचर्यफलं भवति । मानवीये तु,—षोडशरात्रिषु रात्रिद्वयगमनमेव ब्रह्मचर्यफलप्रदमित्युक्तम् । चामां रजस्तृप्ताप्रतैरवृत्त्यलङ्घाहारादिभिरन्यवस्त्रामित्यर्थः । सघा इत्यादि गण्डनचचोपलक्षणम् । एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्विष्यते । अन्यर्त्तावपि एतत्शुभकालगमने पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । गण्डनचचाणि तु ज्योतिः शास्त्रे,—

अश्विनीमघमूक्तानां तिस्रो गण्डाद्यनाङ्गिकाः ।

अन्ये पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

स्वस्य इन्दौ (वलवति चन्द्रे) एतत् चान्यशुभघटोपलक्षणम् ।

तथा च ज्योतिःशास्त्रे,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनस्तप्तप्रचपास्त्रामिषु ।

तद्द्यूनेष्वशुभोज्झितेषु विकुजे क्षिप्त्रे विपापे सुखे ।

सद्द्यूक्तेषु चिकोणकण्टकविधुध्वायत्रिषष्ठान्विते ।

पापे युग्मनिशास्त्रगण्डमय्ये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥

एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्विष्यते, अन्यर्त्तावपि एतत् शुभकालादिगमनेन पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः । अयुग्मरात्रित्यागो नाधर्मकारणं, किन्तु पुत्रोत्पादनार्थमेव । पर्ववर्जनं तु अधर्महेतुतया एव इति बोध्यम् । गण्डनचचादिवर्जनं प्रथमर्त्तावेव बुधवारादिवर्जनमपि प्रथमर्त्तावेव । “अभिनवनारीगमनं न बुधा बुधवासरे कुर्युः” इत्यादिशासनात् । पर्ववर्जनं तु सर्वर्त्तावपि, चतुर्दश्यष्टमीवाक्येषु तिथीनामेवोक्तेः ।

प्रथमर्त्ता वारादिदोषे ज्योतिःशास्त्रे,—

पुष्पं दृष्टं निन्दिते मे यदि स्यात्
 गान्तिं कुर्यादङ्गनानां च पूर्वम् ।
 तत्संयोगं वल्लभा वर्जयेयु
 र्यावद्भूयो दृश्यते शस्तमे तत् ॥

नचत्रतिथिवारेषु यत्र पुष्पं च दृश्यति ।
 होमं कुर्यात् च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥
 कुशे राज्यैश्चाष्टशतं दुर्वाभिश्च तथैव च ।
 तिलैराज्येन दुर्वाभिर्होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥
 नचत्रदोषशक्त्यर्थं प्रत्येकं तु सहस्रकम् ।

अत्र व्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थं आज्यमिश्रितानां दुर्वाणां अष्टोत्तरशतं
 होमः, तिथिदोषे आज्ञानामष्टोत्तरशतं होमः, नचत्रदोषे आज्यमि-
 श्रितानां कुशानामष्टोत्तरशतं होमः, लग्नदोषे आज्यमिश्रिततिला-
 नामष्टोत्तरशतं होमः, अतिशक्तस्य तु प्रत्येकं सहस्रहोमः, यदा,—

दुर्वातिलाज्यै र्जुङ्गयासहस्रं
 गायत्रीमन्त्रेण तदुक्तदोषे ॥
 दुर्वातिलयोर्होमे हस्तस्य साधनत्वं
 आज्यहोमे सुवस्य साधनत्वं ॥ इति ।

समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रयहोमे प्रत्येकद्रव्य-
 समन्वेनेन सहस्राष्टोत्तरहोमः सिध्यति । सहस्रशतहोमादिषु
 असम्भवात् अष्टोत्तरत्वस्य नियमात् ।

ननु द्वादशमासात् समुच्चयपक्षः प्राप्नोति इति चेन्न । भिक्षा-

वक्ष्यद्रव्यं प्रति साहित्यस्योपपन्नत्वात् । ब्रह्माण्डोक्तहोमस्य काम्य-
त्वाच्च सर्वैः क्रियते । निषेककर्मणि वृद्धिआद्धाभावः “विवाहादिः
कर्मगण” इति वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरि शिष्टोक्तेः । एवं च वृद्धि-
आद्धाभावात् तत्पूर्वविहितानां मातृपूजा वसोद्वारायय्यमन्त्रजपा-
नामप्यभावः एतद् वृद्धिआद्धप्रकरणे लेख्यम् । केचित्तु वृद्धिआद्धा
भावेऽपि,—

निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव आद्धं पञ्चाङ्गमेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकर्माङ्गं आद्धं कार्यम् । “कर्माङ्गं वृद्धि-
मत् स्रत” मिति स्रतेर्मातृपूजादिकवृद्धिआद्धकर्त्तव्यतापि, इति
वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु नान्दीमुखआद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वात्
विकल्प एव, इति शिष्टब्राह्मणानां गर्भाधाने नान्दीमुखआद्धा-
भावसमाचारो, नृपादीनां तु तत्करणे समाचारश्च उभयं प्रमाण
मिति, अस्रत्पितामहकृष्ण-वृहत्पण्डितमहापात्रादयः ।

एवं च गृह्यसूत्रभाष्ये,— “मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
हत्वा” इति पद्धतौ यत्लिखितं तदपि सङ्गतम् । शूद्राणां गाय-
व्यामधिकाराभावाद् ब्राह्मणद्वारा होमः कार्य इति केचित्, तन्न ।
तथा सति यागादावपि शूद्रस्याधिकारो न निर्वायेत । किन्तु
वारादिदोषव्यपोहनार्थम् ॥

योगस्य (१) होमकरणस्य च धान्यमिन्दोः

शंखश्च तण्डुलमण्णी स्तिथिवारयोश्च ।

ताराकलायलवणान्यथगाञ्चराग्रे

दद्यात् द्विजाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्या ।

यदा सर्वत्र हेमदानमात्रम्,—

सर्वदोषोपशान्त्यर्थं हेमदानन्तु केवलम् ।

इति शास्त्रात् ।

विशेषस्त्वस्मत्क्षते आचारसारे द्रष्टव्यः । भट्टः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

“अत्र व्रते” इति सूत्रेण व्रतार्थं णिनिप्रत्ययः । अयमृतुकाल-
गमनविधिरपूर्वविधिः । पुत्रोत्पादनम् प्रत्यप्राप्तस्य ऋतुगमनस्य
शास्त्रेण विधानात् । नात्र नियमविधिगङ्गा, पुत्रोत्पादने ऋतु-
गमनस्य पाक्षिकप्राप्तेरभावात् । नापि परिसंख्याविधिः, ऋतु-
गमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्तेरभावात् ।

तथाच,— विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्येति कीर्त्यते ॥

यत्तु नियम इति विज्ञानेधरैरुक्तम्, तत् पुत्रोत्पादनस्य
नित्यत्वात् ऋतुगमनमपि नित्यं इत्यभिप्रायेण । तस्मात् सन्ध्या-
वन्दनादिवदृतुगमनमपि नित्यम् ।

यथा कामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेरनृतावपि गमने न दोषः । अत एव,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यद्य मिक्षति ॥

इति बोधायनोक्तौ अनृतौ यो दोष उक्तः, स ष्टावगत्वा
अनृतुगमने बोध्यः । यद्यपि,—

य. स्वदारानृतुघातान् स्वस्यः मन्त्रोपगच्छति ।

भूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनश्यति ॥

इति देवलोक्तौ, यथा यमादिवाक्यादिषु ब्रह्महत्यादोषादय
उक्ताः । तथापि,—

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते ।

इति कौर्मोक्तेस्तत्पञ्चविद्यमानपुत्रस्य स्त्रीकामनाविरहेऽपि
ऋतावगमनेऽप्यदोषः । चतुर्दश्यादिषु नचत्रेषु च वर्जनं तत्तत्काल
एव, “निषेधः कालमाचके” इत्युक्तेः । सङ्क्रान्तिमयस्य त्वतिसूक्ष्म-
त्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् तदवच्छिन्नाहोरात्रमेव विषयः । “अतीते नागते
पुण्ये” इत्यादिवक्ष्यमाणोक्तौ दानविषयत्वम्, न तु स्त्रीतैलमांस-
वर्जनविषयत्वम् । पुण्यं नाम विहितविधिवद्भूतकर्म,^(१) इति निषेधस्य
पुण्यत्वाभावात् । ननु ऋतुदोषहोमप्रायश्चित्ते “गायत्रीहोमः
शूद्रस्य निषिद्ध इत्युक्तेः” तत्कथं स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रानधिकारः
कथं वा पौराणिकमन्त्राधिकार इति चेन्न ।

मात्स्ये,— न हि वेदेऽधिकारः कश्चित् शूद्रस्य विद्यते ।

पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्रह्मणैव हि ॥

इत्युक्तेरधिकारः

एतद्वचनं सङ्करजातिविशेषस्य शूद्रस्येति नाचोपयुक्तमिति

शङ्कनीयम् । यत्र प्रतिलोमस्याप्यधिकारः, तत्र सुतरां शूद्रस्येति
कैमुतिकन्यायेन शूद्रविषयत्वसम्भवात् । व्यासोऽपि,—

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ।

अत्र मन्त्रवर्जमिति वैदिकमन्त्रवर्जं इति कल्पतरुकाराः ।
तेषामयमभिप्रायः । “तच्चोदकेषु मन्त्राख्ये” इति जैमिनीयन्यायेन
“वेदभेदे गुप्तवादे” इति स्तौक्तिककोषग्रामाख्येन च मन्त्रशब्दस्य
वैदिकमन्त्रपरत्वमेवेति । अतएव पराशरः,—

कपिलाचीरयानेन ब्राह्मणौगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रो गच्छत्यधोगतिम् ॥

ननु पुराणमधिकृत्य भविष्ये,—

अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं चविर्यं विना ।

ओतथमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कथञ्चन ॥ इति ।

तथा,— श्रौतं स्मार्त्तञ्च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम ।

तस्मात् शूद्रैर्विना विप्रं न ओतव्यं कथञ्चन ॥

इत्युक्तेः पुराणमन्त्रेष्वपि कथमधिकार इति चेत् न । निषा-
दक्षपत्यधिकारन्यायेन पुराणनिषेधस्य कर्मापयोगिपौराणिक-
मन्त्रविशेषाध्ययनविषयत्वे मानाभावात् ।

तस्माद्भ्यकारादेराधानोपयोगिवैदिकमन्त्रपाठवत् शूद्रस्य कर्मा-
पयोगिपौराणिकमन्त्रपाठेऽधिकारस्याविरोधात् । एकोद्दिष्टश्राद्धा-
नन्तरं वाराहे,—

अयमेव विधिः प्रोक्तो शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥ इति ।

इति यदुक्तं, तच्चापि उक्तमन्त्रसूत्रानुसारेण वैदिकमन्त्राणामेवाभावः । नतु पौराणिकमन्त्राणामपि गौणत्वेन तेषां मन्त्रप्रयोगविषयत्वात् । अन्यथा गौर्नास्ति इत्यादौ वाहकादेरभावः प्रसज्येत । तस्मादमन्त्रत्वप्रसिद्धिर्वैदिकमन्त्राभावकृतैव ।

ननु पौराणिकमन्त्रेऽपि शूद्रस्य नाधिकारः, अध्ययनं विना प्रयोगस्यानुचितत्वात् । अध्ययनञ्च,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

इति ब्राह्मणस्य शूद्रे ज्ञानोपदेशनिषेधान्न सम्भवतीति चेदुच्यते । अत्र मतिशब्दो अध्यात्मविषयकमतिपर एव । शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावस्य दर्शितत्वात् । विदुरादेस्तु स्वस्वभावतो विद्यत्वेन, (१) इति समाधानम् । तस्मात् शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठेऽधिकारः । स च नित्यनैमित्तिकेष्वेव कर्मसु, न तु काम्यकर्मसु । काम्य (२) श्रुतीनां सन्धविद्याहिताग्निचैवर्णिकाधिकारिकत्वेनैव अधिकार्यन्तराकाङ्क्षाया अभावात् । अतएव रथकारस्याविद्यत्वादुत्तरकृत्यु नाधिकार इति दृष्टार्थं तस्याधानमिति मीमांसकसिद्धान्तः । ननु वैदिकमन्त्रसाध्येषु कर्मसु कथमिति चेत् ? उच्यते । “अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति गौतमोक्तेर्वैदिकमन्त्रस्थाने नमःपदरूपमन्त्रोद्देशनाधिकारः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च ह्यपयेत् ।

अत्र एवकारादिप्रयोगवत् कारशब्दः प्रयुक्तः । तेन नम इत्येव मन्त्रः । विज्ञानेश्वरैस्तु “नमस्कारमन्त्रो देवताभ्यः पितृ-

(१) स्वतो विद्यत्वेन ।

(२) कामश्रुतीना ।

भ्यश्च इत्यादिमन्त्रो नम इति वा” यस्मिंश्चित्तम्, तत्र प्रथम-
पक्षस्य अस्मद्देशे नादरः । देवताभ्य इति मन्त्रस्य वैदिकत्वान्नम
इत्यस्यैवादरः । ननु मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनद्वारा कर्माङ्ग-
त्वात् नमःशब्देन प्रयोगसमवेतस्य कस्यचिदर्थस्य प्रकाशनात् कथं
वा मन्त्रत्वं, केन रूपेण वा कर्माङ्गत्वम्, इति चेदुच्यते । जपा-
दिमन्त्राणां कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाभावेऽपि अदृष्टद्वारा कर्माङ्गत्व-
वदुपपत्तिः । कर्मसमवेतार्थप्रकाशनं तु नावश्यकं, सार्त्तकर्मसु
वाजसनेयिनां पवित्रकरणादेः केनाप्यप्रकाशनात् ।

आहुविबेककृद्भिस्तु, असन्त्वस्येति परिभाषेत्यादि यदत्र विचा-
रितं तदङ्गभिर्दूषितमतुसन्धेयम्, शूद्राणामामान्तेनैव वैश्वदेवक-
रणात् ।

लौकिके वैदिके वापि ऊतोच्छिष्टे जले चितौ ।

इति सम्बर्त्ताक्तेर्जल एव होमः कार्यः । उपनयनाभावेन वेदा-
भावात् ब्रह्मयज्ञस्य न करणम् । यद्वा पौराणिकमन्त्रेण ब्रह्मयज्ञा-
नुष्ठानं, असम्भवे वज्रभिर्नमःपदैर्वा तदनुष्ठानम् । अन्यत् सवे “शूद्रा
वाजसनेयिनः” इत्यापस्तम्बोक्तेर्वाजसनेयिब्राह्मणवदाचरणीयं इति
संक्षेपः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः । अत्र केचित्,—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्चाहुं च सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद्बुधः ॥

इति सद्यन्तरोक्तेः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशाहे सपिण्डनम् ।

इति विष्णुक्तेः ।

लेख्यं । तत्र जन्मप्रकारो याज्ञवल्कीयेऽनुसन्धेयम् । गर्भिणीपतेः
घौरादिनिषेधः ।

तथाच स्मृतिः,—

वहनं दहनं चैव वपनं सिन्धुमज्जनम् ।

पर्वतारोहणं चैव न कुर्यात् गर्भिणीपतिः ॥

तथा,— नोदन्वतोऽग्निं स्त्रियाञ्च च श्मश्रादि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वत्याः पतिः कुर्वच्चप्रजो भवति ध्रुवम् ॥

एतदिहितेतरविषयमित्याचार्याः । यत एतत् प्रकरणे,

आधानपर्वदीक्षासु प्रायश्चित्ते गुरोर्मृतौ ।

सञ्ज्ञासे यज्ञकाले च सप्तभिर्वपनं स्मृतम् ॥

तथा च अलभ्ययोगादौ समुद्रस्नानम् ।

इति जातकर्म ।

अथ नामकरणाख्यं कर्म ।

“अहन्येकादशे नाम” इतीदमशौचान्तोपलक्षणम् ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति शङ्खवचनात् ।

तस्मात् चक्षुर्विदूश्वराः स्वाशौचान्तदिनेषु नाम कुर्युरित्यर्थः ।
पारस्करः । “दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम
करोति, द्वाचरं चतुरचरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दीर्घाभिष्ठानम् ।
कृतं कुर्याच्च तद्धितमयुक्ताचरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् । शर्म
ब्राह्मणस्य, वर्म चन्द्रियस्य, गुप्तेति वैश्यस्य दासेति शूद्रस्य” । इति ।

अस्यार्थः, मातुर्दशम्यां दशमदिने उत्थापनम् । अशौचान्ते

नामकरणं, ब्राह्मणवधभोजनं नियतम् । घोषवदचरं आदौ यत्प्र-
नाम्नः तद्घोषवदादि । गघडाः, जझजाः, उढौ णो, दधौ नो, वभौ
मो, यरौ छो, वहौ, घोषवन्तः । अन्तर्मध्ये अन्तं अचरं यस्य तदन्त-
रस्यम् । यरलवा अन्तस्याः । दौर्घमङ्गस्त्रमभिष्टानं अवसानं यस्य
तत् तथा । कृतं (कृतप्रत्ययान्तम्) । यद्वा कृतं पूर्वपुरुषेषु विहितं
नाम । तथा च शङ्खः,— “कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्”
इति । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः । स्त्रीनाम्नि विशेषोऽयुक्ताचर-
मित्यादि । ब्राह्मणस्य शर्म (मङ्गलप्रतिपादकं नाम) । चत्त्रियस्य वर्म
(शौर्यप्रतिपादकं नाम) । वैश्यस्य गुप्तं (धनवन्तादिप्रतिपादकम्) ।
शूद्रस्य दासेति (प्रेम्यत्वप्रतिपादकम्) । नात्र नानि शर्मादिप्रयोगः,
ब्रह्मचर्यानिन्तरं शर्मादिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्राक् चूडाकरणादालः प्रागन्नप्राशनाच्छुचिः ।

कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥

इति वृद्धशातातपोक्तेश्च ब्राह्मणबालकादीनां जन्मावधि न
शर्मादि प्रयोगः ।

मनुरपि,— माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् चत्त्रियस्य वलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ इत्यादि ।

तथा,— स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशौर्वादाभिधानवत् ॥

“दिग्निग्निवशाच्चे तत् कुलाचारतो वा” इति ज्योति-
र्वचनात् ।

नामधेयं दशम्यां तु दादशां वापि कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

इति मनूक्तेषु अन्यदापि नामकरणसमाचारः । तत्र दशम-
दिनपक्षो नाद्रियते, अशौचानन्तरमन्यपक्षाणां सम्भवात् इत्यभिज्ञाः ।
कल्पतरुकारास्तु “दशम्यां” इत्यत्र, येषां दशाहात् प्राक् शुद्धिः
तेषामित्याहुः ।

इति नामकरणम् ।

अथ वह्निर्निष्क्रमणकर्म ।

“चतुर्थे मासि निष्क्रमः” ।

मनुः,— चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

यत्तु भविष्ये,—

द्वादशे हनिऽराजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

इति “तत् श्रावामेदात्” इति^(१) कल्पतरुकाराः । इदं च
वाल्मिकस्य चन्द्रतारानुसूत्रे शुभदिने कार्यम् । अत्र दिनस्य अनि-
यतत्वात् चतुर्थमासे यथासम्भवं कार्यत्वात् ।

एवमन्नप्राग्नेऽपि बोध्यम् । चूडादिके तु वर्षमध्ये शुभदिने
इति बोध्यम् ।

इति वह्निर्निष्क्रमः ।

अथान्नप्राशनम् ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि । “यत्तु सम्बत्सरेऽन्नप्राशनम्” इति शंख-
क्षिखितवचनम्, तत् गुणफलविषयं इति कल्पतरुकाराः ।

इत्यन्नप्राशनम् ।

(१) विकल्प इति कल्पतरुकाराः ।

अथ चूड़ाकर्म ।

चूड़ा कार्या यथाकुलम् । मतुः,—

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ।

शङ्खलिखितौ “प्रथमेवर्षे चूड़ाकरणं पञ्चमे वा” ।

पारस्करः,—“यथा मङ्गलं वा सर्वेषां यदा यथाकुलाचारम्” ।

यथामङ्गलमिति, धर्मशास्त्रान्तरविहितकालान्तरस्योपलक्षणम् ।

अतएव कैश्चित् पञ्चमेऽब्दे क्रियते, वज्रभिस्तु उपनयनात् पूर्वं यदा-
कदापि क्रियते ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

सूनुर्मातरि गर्भिण्यां चूड़ाकर्म न कारयेत्,

प्राक् पञ्चवत्सरादूर्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत् ।

चूड़ाकृतौ शिशोर्माता गर्भिणी चेद्यदा भवेत्,

कृते गर्भविपत्तिः स्याद्भृत्योर्वा सुतस्य वा ॥

इदं चूड़ादिकं कर्म मकरादिमासपक्षे,—

चूड़ा माघादिपक्षे लघुचरमृदमे मैत्रहीने मशक्रे,

नानशे सत्तु केन्द्रेष्वशुभगगनगैर्वृद्धिगैर्विष्णुबोधे ।

नोरिक्ताद्यष्टषष्ठान्यतिथिषु न यमाराक्षयुग्माब्दमासे,

नो जन्मर्धेन्दुमासे विधटकुजशशिन्यक्षलग्नार्कशुद्धौ ॥

इति ज्योतिःशास्त्रात् ।

अत्र माघादिपक्षे मौरमासपरम् । “मौरो मासो विवाहादौ”

इत्युक्तेः ॥

इति चूड़ाकर्मकालाः ।

शूद्राणां गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामधेयवह्निर्निष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः ॥ इति ॥

अथ विवाहकालाः ।

विष्णुपुराणे,— वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत्त्रिगुणः स्वयं ।

मनुः,— चिंशद्वर्षे वहेत्कन्यां चत्वारं द्वादशवर्षिकीं ।

व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सौदति सत्वरः ॥

सत्वरः गृहस्थाश्रमे त्वरायुक्तः सन्नित्यर्थः ।

कश्यपः,— अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

शतानन्दः,— गर्भादष्टमवर्षे तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।

कन्यापरिणयः शस्त इति वात्स्यादिसम्मतं ॥

सम्बर्त्तः,— विवाहस्त्यष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधेः ।

गर्भादिति सर्वचान्वयः ॥

अन्यथा,— कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

मृणष्ट्या पितृस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

इत्यादियमादीनां तु^(१) द्वादशवर्षे विवाहे निन्दावचनमनर्थकं स्यात् । अतएव जन्मावधिसप्तमवर्षे गौरीत्वमाह कश्यपः,—

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारौत्यभिधीयते ॥

भविष्येऽपि,— सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नमिका ।

द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) जन्मावधिद्वादशवर्षे ।

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वादिति कल्पतरुकाराः । तथाच मासद्व-
याधिकषड्वर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नेव वर्षे
कन्याया गौरीत्वमिति च सिद्धं । एवं च^(१) स्त्रीणां जन्मावधेकादश-
वर्षमभिव्याप्य विवाहकालस्य परमावधिरित्युक्तं भवति ।

विशेषं मतुराह,—

असपिण्डाश्च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

दारकर्मणि (दारत्वजनने विवाहे) मैथुने (मिथुनवाच्यस्त्री-
पुंससाध्य आधानकर्मणि) न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि । अपि
तु उभयसाध्येऽपि सा प्रशस्त्यर्थः । “मिथुनसाध्यधर्मपुत्रोत्पत्तौ”
इति कल्पतरुकाराः ॥

व्यासो विशेषान्तरमाह,—

सगोत्रां मातुरप्येके नेकन्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञानादुदहेदविशद्वितः ॥

तदसम्भवे याज्ञवल्क्यः,—

पञ्चमात्सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

मातृतो मातृसन्ताने मातामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि पञ्च-
मादूर्द्ध्वं उदहेत्, पितृसन्ताने पितामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि
सप्तमादूर्द्ध्वं उदहेदित्यर्थः ।

तत्राप्यसम्भवे, वशिष्ठः,—

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

अथोपनयनकांताः ।

विश्वामित्रयाज्ञवल्क्यौ,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे मैत्रे विश्वामित्रे यथाकुलम् ॥

अथ गर्भपदस्य समासे गुणीभूतत्वेऽपि राज्ञामित्यादिष्वप्यन्वयः,

अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामिति वत् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश्वः ।

इति मनूक्तेः ।

मयनमेव नायनं पश्चादुपोपसर्गः । फलकामनायान्तु मनुः,—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वलार्थिनः पठे वैश्वस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥

उपनयनस्य परमावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

आषोडशाद्वा विंशच्च चतुर्विंशच्च वत्सरात्,

ब्रह्मचरविशां काल औपनायनिकः परः ।

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिष्कृताः,

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यास्तौमादृते क्रतोः ॥

उक्तकालव्यतिक्रमेऽपि ब्राह्म्यास्तौमनामकक्रतुकरणरूपप्रायश्चित्ता-
नन्तरमेव संस्कार्य एव इत्यर्थः । स्त्रीणान्तु विवाह एव उपनयनम्,—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

इति मनूक्तेः ।

याज्ञवल्क्यः,— प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे ॥

तथा,— गुरवे च वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाणुभयमेव वा ॥

अविश्रुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

गुरवे वरं (अभिलषितं) अभिलषितदानाशक्तौ तदनुज्ञया इत्यर्थः ।

पारस्करः,— “वयः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातकः व्रत-
स्नातको विद्याव्रतस्नातकः” । समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते
स विद्यास्नातकः यो व्रतं समाप्य वेदमसमाप्य समावर्त्तते, स व्रत-
स्नातकः । य उभयं समाप्य समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः ॥

ननु— अनाश्रमौ न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ।

इति निषेधेऽपि अश्रमदेशे समावर्त्तनानन्तरं कथं विलम्ब्य विवाह
इति चेत्, सत्यम् ।

“अभावे कन्यकायाः स्नातकं व्रतं चरेत्, अपि वा चक्षिण्यायां
पुत्रानुत्पादयौत वैश्यायां वा” इति पैठौनसिवचनात् कलियुग-
निषिद्धेषु “वज्रकालं ब्रह्मचर्यं” इति निषेधोक्तेषु अश्रमदेशमाचारः
सङ्गच्छत एव । चक्षिय वैश्ययोः कलावभावात् न तद्विवाहव्यवहारः ।
शूद्राणां तु यमः,—

शूद्रोऽप्येवस्मिधः कार्य्या विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजत् कन्दसा तं प्रजापतिः ॥

कन्दसा (वेदेन) न समसृजत् (न समयोजयत्) ।

ब्राह्मे,— विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

मात्रशब्देन विवाहेतरसंस्कारनिवृत्तिः, तथाच यमब्राह्मोक्तिभ्यां

“एतद्वाङ्निषेधार्थं, न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थम्” इति विज्ञानेश्वराः।
 कल्पतरौ तु “असमानजातीयकन्याविषयमेतदिति” । “सवर्ण-
 मातामहकुलविषयमेतदिति” मदनपात्रः । विमादसपिण्डेऽपि
 निषेधमाह सुमन्तुः,— पिदपत्यः सर्वा मातरः तद्भातरौ मातुलाः ।
 तदुचितरस्य भगिन्यः, तदपत्याः भागिनेयाः स्युः, ताः सङ्करकारि-
 ण्यस्तत्कुल्यां नोदहेदिति । सर्वमिदं सम्भवपरं । अत्यन्तासम्भवे तु
 सुमन्तुः,— “चीनतीत्य मादतः, पञ्चातीत्यपिदतः” ॥ पैठीनमि-
 रपि “चीन् मादतः, पञ्च पिदत इति वा” अत्र “समानजातीये
 पञ्च, असमानजातीये चीनिति व्यवस्थितो विकल्पः” इति कल्पतरौ
 यद्यप्युक्तं तथापि अस्मद्देशे वृद्धैरत्यन्तासम्भवपरमित्येव लिखितं ।
 वृद्धानां तु, पिदबन्धुमादबन्धुलक्षणं यथा, आदिपुरुषस्य सगोत्रत्वे-
 ऽपि पिदसन्तानो भवति । अन्यगोत्रत्वे मादसन्तानो भवति” इति ।
 “यत्तुपिदस्वसुः स्वसुः पुत्राः” इत्यादिकात्यायनोक्तिमुदाहृत्य
 तिथितत्त्वकारैः पिदबन्धादिलक्षणं उक्तं । “तत् अग्रौचे क्रिया-
 कर्तुरधिकारे च” अस्मद्देशनिबन्धकारैर्लिखितत्वात् न तल्लक्षणमा-
 द्रियते^(१), तत्र आत्मबन्धोरपि उपान्तत्वात् । काचिदस्मद्देशविह-
 र्हापि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,—

चतुर्थीमुदहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीमपि ।

पाराशर्यमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमी ॥

पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां नोदहेदिति यद्वचः ।

पिदपत्ते निषेधोऽयं मादपत्ते न दूषणं ॥

(१) आद्रियते । तत्र आत्मबन्धोरपि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,— ।

कूटस्थगणनाद्यान्तु यस्यां पङ्क्तौ वरस्य तु ।

जनको विद्यमानश्चेत् स पक्षः पितृपक्षकः ॥

जननी विद्यमाना चेत् स पक्षो मातृपक्षकः । इति,

विवाहयेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः, “असमानार्थगोत्रजाम्” इति
अपेक्षितं श्रापं प्रवरद्वयार्थः । गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं ।

श्रापस्तम्भः,—समानगोत्रप्रवरां कन्यामुद्धोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य पिण्डादं ब्राह्मणादेव होयते ॥

एवं प्रवरैक्येऽपि,—

परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पार्यक्येन परिगणनात् त्यागश्चोपभोगस्य, न तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यां गोत्रजामथवापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं ॥

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।

इति श्रान्तातपोक्तेः ।

समानप्रवरस्वरूपमाह बौधायनः,—

एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरैश्च निवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृश्वङ्गिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः । भृश्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह

संयद्धकारः,—

पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाह स्त्रिषु द्वयोः ।

भृश्वङ्गिरोगणेऽपि वारयेत् ॥

तथाच पञ्चार्पेयाणां ऋषिचयानुवृत्तौ मिथो न विवाहः ।
 व्यार्पेयाणां ऋषिद्वयानुवृत्तौ न विवाहः । शेषेष्वेकानुवृत्तौ विवाह
 इत्यर्थः,—

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽचिगौतमौ ।

वशिष्ठः गौतमोऽगस्तिरेषां येऽथेतुयायिनः ॥

येषां तुष्ट्यर्षिभूयस्त्वं नोदहन्ति मिथस्तुते ।

एषामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्त्तनं, तेषां मिथो न
 विवाहः । सर्वर्षितुष्ट्यत्वे च विवाहः स्फुट एव ।

कश्यपः,—अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां तु यच्च वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु तां ॥

पश्चादरेण यदुत्तं तस्याः प्रतिलभेत मः ।

तथा गच्छेयुर्द्विद्विषां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

अनेकेभ्यो धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञाय यच्च वह्मनां वराणां
 आगमनं, तत्रादिवरः तां कन्यां लभेत, अन्ये तु पूर्वदत्तमूल्यं
 लभेरञ्चित्यर्थः ।

नारदः,—प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीनृत्तन् समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्वरं ॥

प्रतिगृह्य वाग्दत्तां स्वीकृत्येत्यर्थः । कात्यायनः,—

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः साधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विधानतः ॥

यमः,—वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना सा कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोऽत्र पाणिपादणिकः ।

मनुः,— कन्यायां दत्तशुल्कायां स्रियेत यदि शुल्कादः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

अथ पुत्रदुहित्रोरब्दमध्ये व्रतविवाहविचारः ।

व्योतिःशास्त्रे,—

नपुंविवाहोर्द्ध्वमृतपुत्रयेण विवाहकार्यं दुहितुश्च यद्वात् ।

न मण्डनादुपरि मुण्डनं स्यात् तन्मुण्डनान्मण्डनमन्वगेव ॥

तथाच पुत्रोपनयनादूर्द्ध्वं दुहित्वविवाहः ।

प्रत्युद्वाहो नैव कार्योऽप्येकस्मिन् दुहित्वद्वयं ।

न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यके ॥

नूनं कदाचिदुद्वाहो नैकधा मुण्डनद्वयं ।

पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयं ॥

पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूत्रयः ।

एतत् विमादकन्याविषयं । अन्यथा स्मृतौ,—

एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यो गार्गस्य वचनं यथा ॥

इति एकोदरवैधर्थ्यं स्यात् । अमन्भवे तु,—

विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।

असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तृतीया विधवा भवेत् ॥

इत्यादीनामपि वैधर्थ्यं स्यात् । तथा,—

एकोदये क्रूरतलपहणं यदि स्या-

देकोदरस्यवरयोः कुलमेति नाशं ।

एकाब्दके तु विधवा भवतीति कन्या,

न ह्यन्तरव्यवहितं शुभदं वदन्ति ॥

अधिकोऽत्र एकस्यविवाहे दोषः ॥ इति ।

अथ ज्येष्ठपुत्रदुहित्रो ज्यैष्ठमासि व्रतविवाहादिविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—ज्यैष्ठे मासि तथा माघे^(१) चौरं परिणयं व्रतं ।

ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

रत्नमालायां,—

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्यैष्ठमासि न हि पाणिपौडनं ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

जन्ममासि न च जन्मभे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।

आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्यैष्ठमासि न हि जातु मङ्गलं ॥

अत्र जन्ममासि इत्यादित्रिकनिषेधोऽपि ज्येष्ठपर एव ।

अन्यथा,—जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या जन्मभोदये ।

जन्मभे च भवेदूढा कन्या हि ध्रुवसन्ततिः ॥

जन्मोदये जन्मसु तारकासु

मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा,

व्रते न विप्रोऽध्ययनं विनापि

प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥

इत्याद्युक्तिविरोधः स्यात् ।

पितृज्येष्ठं विना चान्यो ज्येष्ठपुत्रो न दूष्यति ।

मातृतो ज्येष्ठपुत्रश्चेन्न दोषो वै प्रजायते ॥

असम्भवे तु ज्योतिःशास्त्रे,—

कृत्तिकास्यं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।

उत्सवेषु च सर्वेषु दिनद्वादशकं त्यजेत् ॥

वृषमासे प्रथमं कृत्तिकानक्षत्रे द्वादशाहं रवेर्भोगः “सौरौ मासो विवाहादौ” इत्युक्तत्वात् ॥ ज्येष्ठो (वृषः),—

प्रथमं ज्येष्ठमासस्य मादृत्यो वर्ज्येद्दिनं ।

शुभकर्मण्यप्रजानामष्टौ च मुनिभागुरिः ॥

द्वादशाहं चैव गार्ग्यस्य द्वादशाहं बृहस्पतिः ।

अजभोगाग्निभं भोगं यावन्मुनिपराशरः ॥

अजोऽत्र मेघमासः तथाच मेघमासान्त्यदिनपञ्चकेऽपि वर्जनं ।
तावत्प्रभृतिः कृत्तिकाप्रवृत्तेरिति पराशराभिप्रायः ॥

अथाशुद्धिकालेषु कर्मकरणाकरणविचारः ।

तत्रादावस्मत्कृतशुद्धिभारकारिकाः लिखित्वा पञ्चात्माचि-
वचनानि लेख्यानि । तथाच,—

कालस्याशुचिताऽधिमास्यथ हरिस्त्रायेऽथ घाम्याचने,

गुर्वादित्य उदीरितोभयविधे राशैकतारैक्यतः ।

तस्यां सिंहवृहस्पतौ मुरगुरौ बाले च वृद्धे कवौ,

मन्थ्यास्त्रंगतवाल्मेवार्द्धकवशाचष्टे च शुद्धिं ब्रुवे ॥

लुप्ताब्देऽधिकवसरे मकरगे जीवेऽपि कालोऽशुचिः ।

तत्रोद्गादिषु सर्वकर्मकरणं देशेषु शिष्टैर्मतं ॥

कालाशुद्धिषु काम्यकर्मकरणं नैवाथ नैमित्तिकं ।

नित्यं कार्यमिह प्रतिप्रसवाद्भूलं विशेषं ब्रुवे ॥

जातेष्टिं गतिसंयुतां न हि तदा कुर्यादयोत्सर्जन-
 घानादिं घृणोदितं लगतिकं जन्माद्यशौचं चरेत् ।
 पुंस्रतिप्रमुखास्रखादनविधिप्रान्तानि कर्माणि षट्,
 प्रैतं सर्वमलभ्ययोगविहितं आद्धादिकं कर्म च ॥
 शुद्धे मासि मलीस्रुचे च तनुयाच्छ्राद्धं तु दग्धोदितं,
 दानश्राद्धविधौ युगादिषु तथा आद्धादि मन्वादिषु ।
 प्रेताब्दोदककुम्भदानमथ नो हि प्रेतपचाष्टका-
 न्वष्टक्यप्रथितानि जातु मलिने आद्धानि कुर्यात्सुधीः ॥
 आद्धे मासि मलेऽधिमासविहितं आद्धं त्रिपचोदितं,
 षष्ठ्ये सति तस्य पूर्णदिवसाधोऽप्यूनषाण्मासिकं ।
 शुद्धे मासि मृतस्य मासि मलिनेऽप्याद्याद्विकं त्राचरे,
 दन्यदार्षिकमाचरेद्धि मलिने नष्टस्य मासे मले ॥
 नव्यस्त्रीगमनं तथा परिणयानन्तर्यभाङ्गूतने-
 न्दोर्वन्दापनमचनूतनगयाश्राद्धं विदध्यात्सुधीः ।
 विघ्नेश्वरतमब्दपचविहितं तत्राय संसर्पके,
 क्षीणे मासि विवाहमुख्यरहिताः स्रुत्याः श्रुतेषु क्रियाः ॥
 मासश्चाधिक आश्विने यदि भवेत् तत्पूर्वतो वामरा-
 नष्टौ चाधिकमासमेव सकलं शुद्धां च शुक्लाष्टमीं ।
 यावद्वाप्य शिवार्चनं विरचयेच्चेन्मुख्यपचचमो-
 ऽग्रतः शुद्ध इहाचरेन्नवदिनादिष्वेकपचं सुधीः ॥
 मलमासस्वरूपं ब्रह्मसिद्धान्ते,—
 चाश्वौ मासौ ह्यसकान्तौ मलमासः प्रकौर्त्तितः ।

गृह्यपरिशिष्टे,—

मलं वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं ।

कालाधिक्यं विष्णुधर्मोत्तरे उक्तं,—

सौररेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनषट्कं न पूर्यते ॥

दिनरात्र्यश्च ते राम प्रोक्ताः सम्यक्सरेण यद् ।

सौरसम्यक्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

वर्षद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

स चाधिमासकः प्रोक्तः सर्वकर्मसु गर्हितः ।

सौरवर्षस्य पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिंशत्दिनात्मकत्वं । चन्द्राब्दस्तु चतुः-

पञ्चाशदधिकत्रिंशत्दिनात्मकत्वमिति एकादशदिनाधिकत्वं ॥ नन्वेवं

मति दिनार्द्धन्यूनोऽधिको मास इति चेत्सत्यं । अतएव सिद्धान्ते,—

द्वात्रिंशद्विर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः ॥ इति ।

ननु आधिक्ये मति मासस्य मलत्वं कुत इति चेत्,

तस्य नपुंसकत्वादित्येवेत्य । तथाच, ज्योतिःशास्त्रे,—

असङ्गन्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः ।

कलान्तरात्समायाति स नपुंसक इत्यते ॥

नपुंसकत्वं कुत इति चेत्, पुरुषस्य सूर्यस्य तन्मासेऽभावादि-
त्येवेत्य । तथाच, तत्रैव,—

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

शिष्टवाक्यं,— गुर्वादित्ये गुरौ मिंहे नष्टे शुक्रे मलीशुचे ।

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

तथा,— वास्यं वृद्धिं गते जीवे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

वृद्धिं (वृद्धत्वं) गुर्वादित्यो द्विविधः । एकराशिगतत्वेन एकनक्षत्र-
गतत्वेन चेति । एकनक्षत्रगतत्वं च भिन्नराशिस्थित्वे सतीति बोध्यं ।

तथाच कश्यपः,—

अथैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू

शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्चमिंहे ।

नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा-

दौरादिकर्मगमनागमनं च धीरैः ॥

नारभ्यत इत्यनेन आरम्भव्रतं कार्यं । अथैकेत्यत्र मन्दिरं राशिः
तथाच वृहस्पतिस्मृत्या एकराशिगतौ यदीत्यर्थः । एतेन वृहस्पतेरस्तं
गमनमप्युक्तं । रविभोग्यनक्षत्रगतत्वमस्तत्वमिति लक्षणात् । गुर्वादित्य
इत्युक्तौ सर्वधर्मनिषेधः काम्यपरः ॥ अत्र साधिवाक्यानि मलमाम-
प्रस्तावे लेख्यानि शुक्रनष्टत्वात्तुर्विध्यप्रतिपादकोक्तयो लेख्याः ।
उत्तरसौरे,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनस्थान्द्रोऽधिवत्सरः ।

वर्षानि तत्र यज्ञार्घ्यप्रतिष्ठादीनि नाकिनां ॥

स्युटसंक्रान्तिहीनश्चेत् केऽप्याज्जरधिमासवत् ।

शतानन्दः,— अतिचारगतोजीवो नैति चेत्पूर्वमन्दिरं ।

सुप्तसम्बत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः, प्रतिष्ठादौ मकरवृहस्पतिरपि वर्ज्य उक्तः
तत्र शुभसम्बन्धरे कर्मनिषेधेऽपवादमाह सत्याचार्यः,—

राशिचयं सञ्चरतेऽब्दमध्ये

नायाति पूर्वं यदि शुभवर्षं ।

जीवो न कर्माणि तदा च

कुर्याद्विहाय गौड़ोद्भविहारदेशान् ।

न्योतिःशास्त्रे मकरवृहस्पतावध्यपवादः,—

नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे ।

गण्डुक्वाः पश्चिमे पारे मकरस्यो न दोषभाक् ॥

एतदधिसम्बन्धरेऽप्युपलक्षणं, अस्मद्देशेऽग्निष्ठाचारात् । तथाच

शुभवर्षाधिकवर्षमकरवृहस्पतिषु सर्वकर्मकरणं निःसन्दिग्धमेव ।

सर्वस्वपि कालाशुद्धिषु काम्यकर्मणो वर्जनं, न नित्यनैमित्तिकयो-

रिति सामान्यतः । विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः ।

अथ मलसामकारिका ।

काम्यारम्भसमापने न मलिने मासे तु कृच्छादिकं,

प्रारब्धं हि समापयेत्तदपि यत् मासात्कृतं भावनात् ।

आरम्भस्य समापनस्य च यदा मध्येऽधिमासस्तदा-

रम्भं कर्म समाचरेद्य नवे तीर्थाभरेज्ये त्यजेत् ॥

रोगावर्षणशान्तिमुख्यकरणाकालप्रतीचासह-

स्यारम्भं च समापनं च मलिने काम्यस्य कुर्यादुधः ।

नो मुञ्चेत्सकलं तदाप्यगतिकं नित्याग्निहोत्रादिकं

नित्यं सोमसवादि नो गतियुतं नाधानमथाचरेत् ॥

नपुंसकेऽधिके मासे मण्डलं तपते रवेः ॥

गातातपस्त्वाह,—

मलीशुचैः समाक्रान्तं सूर्यमङ्गान्तिवर्जितं ।

मलीशुचं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितं ॥

यत्तु काठकण्टधे,—

यस्मिन्मासे न मङ्गान्तिः मङ्गान्तिद्वयमेव वा ।

मलमामः स विज्ञेयो मासे चिंशत्तमे भवेत् ।

इति स्फुटमानाश्रितं । द्वाचिंशद्विरिति मध्यममानाश्रितमिति
न कश्चिद्विरोधः ।

लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नौ यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निमोमौ स्यतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलीशुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्यतः ॥

तथाच, शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोमासः, संक्रान्तिरहितोऽधिमास इत्यापद्यते । दर्शान्तमासः संक्रान्तिद्वययुक्तः चयमासः । उभयोरपि मलत्वमित्यर्थः । ननु अधिमासे जातस्य उत्तरवर्षेषु कस्मिन् मासे स्नानचक्रपूजादि, स्यतस्य तु कुत्र आह्लादि अनुष्ठेयमिति चेत्, उच्यते । तस्य उत्तरमासेऽन्तर्भावात् उत्तरमासे तदनुष्ठेयं ।

तथाच, ज्योतिःपितामहः,—

षष्ठ्या तु दिवसै मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वाह्ने तु परित्यज्य उत्तराह्ने प्रशस्यते ॥

इति ज्योतिःशास्त्रे । तथाच एतद्वाक्यमुपजीव्य माधवाचार्याः,—
चान्द्रोऽधिमासः संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति । अत्र कश्चिद्विशेषः सुधीभिरवधेयः ॥

तत्र कंचिन्मासं धृत्वा विचारणीयं । तथाच, भाद्रेमासि
अधिमासपक्षे आदौ मलपौर्णमासीपक्षः, तदुत्तरं मलदर्शपक्षः,
तदुत्तरं शुद्धपौर्णमासीपक्षः । तत्र कस्यचित् जन्म मलदर्शपक्षे,
कस्यचिज्जन्म शुद्धपौर्णमासीपक्षे, तत्राधिमासस्य शुद्धदर्शान्तमासे-
ऽन्तर्भावे सिद्धे सति मलपौर्णमासीपक्षस्य शुद्धपौर्णमासीपक्षेऽन्त-
र्भावः । मलदर्शपक्षस्य भाद्रशुद्धदर्शरूपे पौर्णम्यन्तपक्षमाश्रित्य
आश्विनदर्शपक्षतया व्यवह्रियमाणेऽन्तर्भावः । तथाच मलमासवर्षे
शुद्धपौर्णमासीपक्षे यस्य जन्म, पश्चात्जातस्यापि तदुत्तरशुद्धवर्षे
त्वादौ स्नानचक्रपूजा । यस्य मलदर्शपक्षे जन्म, तस्याधिजातस्यापि
आश्विनकृष्णपक्षतया व्यवह्रियमाणे कृष्णपक्षे पश्चात् स्नानचक्रपूजा ।
एवं आद्धादौ बोद्धव्यं । अयमधिमासः चैवादिमन्त्रसु मासेषु
भवति । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चैवादर्वाक् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत् ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

घटकन्यागते सूर्य्ये वृश्चिके वायु धन्वनि ।

मकरे वायु कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

ननु द्विसंक्रान्तमास एवैव मासेषु पततौति चेत्, न ।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् ।

दिसक्रान्तिमास चयास्य कदाचित् ॥

चय कार्त्तिकदित्रये नान्यदा स्यात् ।

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वय स्यात् ॥

इति, कार्त्तिकदिमासत्रये चयमास । चयमासयुक्ते वर्षे चयमासात् पूर्वं द्वित्रेषु मासेषु मध्ये एकोऽधिमास । चयमासा-
दूर्द्धमपि मासत्रयमध्ये ऽपराऽधिमास ।

स च ज्योति शास्त्रे,—

दर्शद्वय नेषमुख्यैकराशिस्थिते तु चैत्रप्रमुखोऽधिमास ।

दर्शान्त ऊर्ज्जादिकमासि सूर्ये राशिद्वयस्थे चयमास उक्त ॥

ननु यथा एकाधिकमासोपेताब्दस्य त्रयोदशमासात्मकत्व । तथा
अधिमासद्वयोपेताब्दस्य चतुर्दशमासात्मकत्व प्राप्त । न च तद्युक्त,

त्रयोदश तु श्रुतिराहमास चतुर्दश क्वापि न चैव दृष्ट ।

इति वचनात् इति चेत्, नैष दोष । असक्रान्तत्वेन अधिक-
प्रसिद्धियुतयोर्द्वयोर्मध्येपूर्वस्याधिकत्वनिषेधात् ।

तथाच जावालि,—

एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वं स्यादुत्तरस्तु मल्लौस्तु च ॥ इति,

प्राकृत शुद्धिकर्माहर्ह इत्यथ । अतएव चयमासपूर्वस्यासक्रान्त-
मासस्य सम्यक्सर्पति कर्मणे इति ससर्पनामकत्व । चयमासस्य
कर्मानर्हत्वात् अहस पापस्य पतिरहस्यतिनामकत्व ।

तथाच, त्रिवाचादाविति प्रकृत्य ज्योतिर्ग्रन्थे,—

यस्मिन् मासे न सक्रान्ति सक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पांश्चस्यती मामावधिमासस्य निन्दितः ॥

एतद्वचनमुपजीव्य माधवोये,—

त्रयस्याज्या विवाहादौ संसर्पांश्चस्यती उभौ ।

गृह्यौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमामो विविच्यते ॥

इति त्रयोत्तरासंक्रान्तमासस्य मलत्वमेव, “उत्तरस्तु मलौष्णुच” इति वचनात् । नन्वेवं चतुर्दशमासात्मकभावे एकादशात्मकत्व-प्रसक्तिः । तच्च द्वादश मासाः सम्बत्सर इति नित्यवत् श्रुतिविरुद्धं । ननु तर्हि केवलाधिमासस्य त्रयोदशात्मकमपि तद्विरुद्धमिति चेत् न । क्वचित् त्रयोदशमासाः सम्बत्सर इति श्रुतेः । तथा सति त्रयमासोपेते त्रयोदशमासात्मकेऽपि श्रद्धे द्वयोरसंक्रान्तयोः परित्यागे सत्यवशिष्टाः संक्रान्ता एकादशैव मासा इत्यतो नित्यवच्छ्रुति-विरोध इति चेन्न । द्विसंक्रान्तियुक्तस्य त्रयमासस्य मासद्वयत्वेन गणनात् ।

तथाच स्मृतिः,—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधे श्विन्यौ त्रयमासस्य मध्यगौ ॥ इति ।

चालनसंस्काराभावे इदं बोध्यं । “न चलति यदि वै तन्मासयुग्मं विचिन्त्य” इति वटेश्वरसिद्धान्तोक्तेः ।

इत्थं मलमासे निरूपिते वर्ज्यावर्ज्यानुच्यन्ते ।

तच्च पैठीनसिः,—

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्कृता इति कौर्त्तिताः ॥

निष्फला इत्युक्तेः काम्यकर्मनिषेधः ।

इष्ट्यादि सर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्जयेत् ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तेः ।

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः मन्मलौक्षुचे ।

इति वृद्धस्यत्युक्तेर्नित्यनैमित्तिककरणं ।

अधिमासे निपतितेऽप्येव एव विधिक्रमः ।

इति स्मृतेरारम्भसमाप्तिमध्ये मलमासपातेऽपि पूर्वारम्भकाम्यं कार्यमेव । आरम्भसमापने तु शुद्धकाल एव,—

असूर्या नाम धे मासा न तेषु मम सन्मताः ।

व्रतानां चैव यज्जानामारम्भाश्च समाप्तयः ॥ इत्युक्तेः ।

यत्तु काठकगृह्ये,—

प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्म समापितं ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यं न संशयः । इति ।

तत् सावनमानप्रवृत्तशुक्लपञ्चायणं हि न सत्रादिविषयं ।

गार्ग्यः,—अपूर्वदेवतां वृद्धा शुचिः स्यान्नष्टभागवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तथाचापूर्वदेवदर्शनापूर्वतीर्थयात्रे निषिद्धे । मलमासे प्रकान्ते द्विवेद्यहःसु गच्छत्सु यदि कश्चिदालो वालग्रहवृद्धरात्रमादिना गृह्येत यदि वा रोगवृद्धिर्महिती स्यात्, यदि वा वृष्टिप्रतिबन्धः स्यात्, यदि वा राजद्रोह आपतेत्, यदि वा अभिचारः केनचित् प्रारभेत, तत्र मद्यमांसस्य समाप्तिप्रतीक्षायां वाक्तादिवाधादिकं स्यात्, तस्मात्तत्प्रतीकारस्य कर्तुमुचितत्वादात्यधिककार्येषु शुद्ध-

नपेक्षणस्य श्रौतसर्गिकत्वात् । “अथैव यजेताभिचर्यमाणः” इत्यादि
वर्त्तमानार्थज्ञानप्रत्ययान्तशब्दादिभिः समानकालत्वाविशेषाच्च मल-
मासेऽपि तादृशकर्मणमारगाः समापनं च कार्यमेव । नित्यनैमि-
त्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं, तदेव मलमासे कार्यं । सगतिकं
तु न कार्यं । तथाच, काठकगृह्ये,—

मलमासेऽनन्यगतिं कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां ।

गृह्यपरिशिष्टेऽनन्यगतिकानि यथा,—

अवषट्कार-होमाद्यपर्व चान्द्रायणं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत् ॥

अवषट्कारहोमाग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः ।

काठकगृह्ये,—

सोमयागादिकर्माणि काम्यान्यपि मलौक्षुचे ।

घटीष्ट्याश्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्वस्वमासविशेषस्य विहितं वर्जयेन्मले ॥

तथाच वसन्ते विहितस्य सोमयागस्य मलमासे च वर्जनेऽपि
शुद्धमासेऽनुष्ठानसम्भवात् सगतिकत्वं ।

एवमादि सगतिकनित्यानां वर्जनं । घटीष्टिः काठकशाखादौ
सिद्धा ।

मास्ये,— आधानं यज्ञकर्माणि प्रायश्चित्तकृतानि च ।

न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्रगुर्वोरूपज्ञवे ॥

संक्रान्तिरहिते मासे कुर्यादाश्रयणं न वा ।

इति पैठौनसिना विकल्पितत्वादाश्रयणस्य भगतिकागतिकयो-
रुदाहरणं न विरुद्धं । जातेष्टेऽग्नौचेऽवसिते यथातुष्टानं, तथा
मलमासेऽथवसितेऽनुष्टातुं शकत्वात्सगतिकनैमित्तिकत्वाज्जातेष्टिर्न
कार्या । एवमादिसगतिकनैमित्तिकानां वर्जनं ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्थानं श्राद्धदानजपादिकं ।

कार्याणि मलमासे तु नित्यनैमित्तिकं तथा ॥

इति धमवचनादगतिकनैमित्तिकानि ग्रहणस्थानादीनि कार्या-
ण्येव । जन्ममरणार्त्तवाग्भौचादीनां भावनमानप्रवृत्तत्वान्तदाहरणं ।
“सूतकादिपरिच्छेद” इत्यादि तद्वचनमुक्तं ।

स्यतिसंग्रहे,— नामकर्म च पुंसतिः सौमन्तोन्नयनं व्रतं ।

मलौक्षुचेऽपि कुर्वीत निमित्तं यदि जायते ॥

जातकर्मान्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

श्राद्धजातकनामानि येन संस्कारसत्रताः ॥

मलौक्षुचेऽपि कर्त्तव्या इष्टीः काम्याश्च वर्जयेत् ॥

गौतमः,— दानकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

ग्रहणे पुंसवादौ च तत्पूर्वस्य परस्य च ॥

नवश्राद्धं तु,—चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमे दशमे तथा ।

यद्वच दीयते जन्तोस्तान्नवश्राद्धमिष्यते ॥

पुंसवादिपदेन पुंसवनसौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणवह्निनि-
ष्क्रामणान्नप्राशनानां संग्रहः ।

तथाच शतानन्दः,—

पूङ्गवाङ्कमङ्गलं कर्म मलमासेऽपि कारयेत् ।

तेषां सावनमानेन षष्ठिभिः परिकीर्त्तनात् ॥

एवं च,—नामाद्यप्राशनं चौलं विवाहं मौग्जीवम्भनं ।

नियुक्तं जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनं ॥

अस्तगे च गुरौ शके वाले वृद्धे मल्लीक्षुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां चैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवचने जातकर्मादीनां यो निषेधः स प्रातिस्विक-
कालेषु कदाचिदनुष्ठितानां तेषां कालान्तरेऽनुष्ठानपक्षे वोद्धव्य-
मिति सर्वं समग्रमिति वदामः ।

वृहस्पतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मल्लीक्षुचे ।

तीर्थस्नानं गजह्वायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

गजह्वायालक्षणं लिखितं । अस्या नैमित्तिकत्वेऽपि पुनर्वचनमेव-
जातीयानां महावैशाखीप्रभृतीनां मल्लीक्षुचे नित्यनिवृत्त्यर्थमिति
केचित्, तत्र ।

रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंमवे तथा ।

यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यति ॥

इति मरौचिवचनात् । तथाच वृहस्पतिवचने गजह्वायापदं
अलभ्ययोगोपलक्षणमित्यवगन्तव्यं । अतएव कालादर्शीयसंग्रह-
कारिकायां,—

रोगशान्तिरस्तभ्ये च योगे श्राद्धव्रतानि च ।

इति मलमासे कर्त्तव्यत्वेनोक्तं । सर्वनित्यकर्मणां मासद्वयेऽपि
कार्यत्वेन उक्तत्वात् मलमासेऽपि दर्शश्राद्धं युगादिश्राद्धदाने च स्युः ।

काम्यस्यापि मन्वादिश्राद्धस्य,—

मन्वादौ च युगादौ च मासयोरुभयोरपि ।

इति मरौचिवचनादुभयचायनुष्ठानं । अत्र युगाद्युपादानं दृष्टान्तेन । तथाच मन्वादिश्राद्धं युगादिश्राद्धवदुभयचापि कार्यमित्यर्थः ॥

अतएव संयहकारः,—

युगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपाचिकं ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

आपरपाचिकं (अमावास्याविहितं) । तैर्थिकमिति पूर्वदृष्ट-
तीर्थविषयं ।

मास्येऽपि,— दर्शे चाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मल्लीश्लुचे ॥

एवं सति,— सम्बत्सरातिरेकेण यदि स्यात्तु मल्लीश्लुचः ।

तत्र त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादधिधुसंक्षये ॥

इति च्यव्यष्टज्ञोक्तिः काम्यामावास्याश्राद्धविषया इति मन्तव्यं ।

याज्ञवल्क्यादौ तिथिवारविहितं काम्यं श्राद्धं द्रष्टव्यं ।

अतएव जावालिः,—

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मल्लीश्लुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥ इति ।

कौशुभिः,— अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुसञ्चितं ।

सम्बत्सरे विष्टब्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकं ॥

अष्टकाश्राद्धस्य नित्यत्वात् प्रेतपञ्चश्राद्धस्य नित्यकाम्यत्वाच्च

कर्त्तव्यताशङ्कायां वचनवलात्तयोः शुद्धमास एवानुष्ठानं, न मले ॥
तथाच “महालयाष्टके आद्धे” इत्यादि काठकगृह्यवचनं पूर्वमुदाहृतं ।
हारीतोऽपि,—

उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यमुत्सवमष्टकाः ।

मासवृद्धौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैटकं ॥

भृगुरपि,— वृद्धिआद्धं तथा सोममन्याधेयं महालयं ।

राज्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥

नागरखण्डेऽपि,—

नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पिहपचः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

अत्राषाढीमधिकृत्य सप्तमपञ्चमौ द्रष्टव्यौ । “आषाढ्याः प्रथमः
पचः” इति वचनात् ।

अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु ।

इति कालादर्गीयसंग्रहवाक्ये तु महालयग्रब्देन तीर्थ-
विशेषस्य माघत्रयोदशां^(१) वा विवक्षितत्वमिति माधवाचार्याः ।
तस्मादधिमासेऽपि सर्वथा न महालयग्रआद्धं, नाष्टकाआद्धं, तदनु-
सन्धित्वास्तान्वाष्टकाआद्धमपि कार्यं । मासिकआद्धं मलमासे कार्यं ।
प्रत्यहं प्रेताब्दोदकुम्भदानमपि कार्यं,—

यत्र वा तत्र वा षष्ठे मासि पाण्मासिकं भवेत् ।

वैपक्षिकं विपक्षे च पूर्णे स्यात्तदनन्तरं ॥

इति कात्यायनोक्तौ यत्र वा तत्र वा शुद्धे मल्लोन्मुचेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशेऽङ्गीत्यर्थः । इति षट्चत्वारिंशद्विस एव चैपचिकश्राद्धस्थानुष्ठानात् मलमासेऽपि चैपचिकश्राद्धं ॥ पाण्मासिकमत्र जनपाण्मासिकमित्यर्थः । पाण्मासिकान्तःक्रियमाणतया तस्य पाण्मासिकसंज्ञा ।

एकत्वेन तु पाण्मासं यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः समत्सरस्यैव स्यातां पाण्मासिके तदा ॥

इति कात्यायनोक्तिश्च ।

तथाच प्रथमषण्मासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासपूर्व-
तिथिरेव प्रथमषण्मासिकस्य काल इति सिद्धान्तितत्वात् न मल-
मासेऽपि जनपाण्मासिकश्राद्धं “यत्र वा तत्र वा” इत्युक्तेः । शुद्ध-
मासमृतस्यापि द्वादशमासस्याधिमासत्वे तत्रैव सपिण्डीकरणं कार्यं ।
हारीतः,— असङ्क्रान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं दिजैः ।

लघुहारीतोऽपि,—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः ।

क्वचित्तयोद्देशेऽपि स्यादाद्यं त्यक्त्वा तु वत्सरं ॥

द्वितीयवर्षादाब्दिकं शुद्धमास एव, न भले ।

तथाच, सत्यव्रतः,—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

किन्तु मलमासमृतस्य कदाचित्तस्यैव मासस्य वर्षान्तरे मलत्वे
तन्मलमास एव आब्दिकमण्यनुष्ठेयं । तथाच,—

वर्षे वर्षे तु यत् आर्द्धं मृतादे तन्मस्तीक्ष्णुचे ।

कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरत्र तु ॥

पैठीनसिरपि,—मलमासमृतानां तु आर्द्धं यत्प्रतिवत्सरं ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ॥

नूतनस्त्रीगमनं, विवाहोत्तरं चन्द्रवन्दापनाख्यं कर्म च मलमासे-
ऽपि कार्यं ।

तथाच सत्यन्तरे,—

सीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवग्रह्या नवः शशी ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितं च यत् ॥

नूतनमपि गयाआर्द्धं तत्र कर्त्तव्यं,

अधिमासे जन्मदिने चास्ते च गृहशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयाआर्द्धं सिंहस्थे च वृहस्पतौ ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

गणेशव्रते विचार्यते । स्कान्दे गणेशव्रतं प्रकृत्य,—

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ।

अथवा गणनाथस्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ॥

इति एकमाससमाप्यद्विमाससमाप्यषण्माससमाप्यवर्षसमाप्यद्वा-
दशवर्षसमाप्येषु पञ्चसु पक्षेषु वर्षसमाप्यव्रतपक्षस्य प्रतिमासं प्रति-
शुक्लचतुर्थीकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वात्तद्वर्षमध्ये मलमासपाते चयोदशसु
मासेषु कार्यमेव । “चयोदशमासाः समत्सरः” इति श्रुतेः । चयो-
दशमासात्मकत्वादपि वर्षस्य । ननु “षष्ठ्या तु दिवसैः” इति वचनेन
तद्व्रतं उत्तरमास एव कर्त्तव्यं न पूर्वसिन्नयीति चेत्, न ।

तादृशवाक्यानां मलमासस्य उत्तरमासगोपत्वप्रतिपादकत्वमिति माधवाचार्यैरुक्तत्वात् । “काम्यव्रतादिकर्मणां आरम्भसमाप्तिविषयत्वाच्च” इत्यन्ये । तत्र “असूर्या नाम ये मासाः” इति तत्रैव लिखितं । तथा मलमासे आरम्भसमाप्ती एव निषिद्धे । आरम्भसमाप्त्योर्मध्यपातिन्यधिमासेऽप्यारब्धकर्मणोऽनुष्ठानस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

यदि भाद्रमासेऽधिमासः, तदा शुद्धमासे प्रारम्भः, आवणे तु समापनस्य विहितत्वात् । भाद्रमासेऽधिमासपातेऽपि न कश्चित् विरोध इति, तद्व्रतं सम्वत्सरपञ्चमाश्रित्य प्रवृत्तं चेन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयमेवेति सिद्धं । नन्वेवं सति आश्विनमासेऽधिमासपातश्चेत् दुर्गाशरदुत्सवः कथं भवेदिति चेत् उच्यते । आरम्भस्य समाप्तिश्चेत् इत्यादि वचनात् षोडशदिनात्मकः शरदुत्सवः कार्यः ।

शार्द्धमासात्मकत्वं कथमिति चेत् ? उच्यते । “चैत्रशुक्लादिकाः मासाः” इति न्यायेन दर्शान्तमासपक्षे यो भाद्रपदस्य कृष्णपक्षः स एव पौर्णमास्यन्तमासपक्षे आश्विनकृष्णपक्षः, तत्र आश्विनमासात् पूर्वं कृष्णाष्टम्यादि दर्शान्तं दिनाष्टकं समग्रो मलमासः । शुद्धाश्विनमासशुक्लपक्षान्महाष्टम्यन्तं दिनाष्टकं एवं मिलित्वा शार्द्धमासात्मकत्वं नवदिनादिषु पञ्चसु पक्षेषु अशक्ततया कार्येषु आश्विनशुक्लप्रतिपदि एव समारम्भः कार्यः ।

नवाहपञ्चाहव्यहृद्द्वैकाह्रूपाः पञ्चपक्षाः । तेषु पूर्वपूर्वाशक्तः परं परमेकं पक्षमेव कुर्यात् । एतत्पक्षे प्रजापतिः,—

उपाकर्म च हव्यं च कथं दुर्गोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

यथा षोडशाहपचे 'अथारभ्य महाष्टमीपर्यन्तं' इत्युक्तेखात्
कदाचित्तिथिवृद्धौ दिनाधिक्येऽपि न दोषः । तावन्मासाधिक्येऽपि
न काचित्स्थितिरिति सर्वं सुखं ।

अथ हरिस्त्रापदक्षिणायनयोः कारिके ।

यद्विष्णौ शयिते व्रतादिगदितं याम्यायने चात्र तत्
कार्यं शारद्वाजपेय इतरत्कर्म प्रतीक्षासहं ।

नारीनूतनसंगमो नवगयाश्राद्धं च गोदावरी,—

स्नानं नूतनचन्द्रवन्दनविधिः सर्वं परं पूर्ववत् ॥

प्राक्पश्चाच्छयनाद्धरेर्वितनुयाद्याम्यायनेकर्कट-

स्थेऽर्कं तौलिगतेऽस्त्रिगेऽपि सदनारम्भप्रवेशौ बुधः ।

उद्गाहं तनुयादस्तौ च निखिले याम्यायने चागती-

न्युयाणां नरसिंहमातृगिरिजादीनां प्रतिष्ठाविधिं ॥

विनायकव्रतादीनां च हरिस्त्रापदक्षिणायनयोरेवोक्तत्वान्तयो-
रपि तेषां करणं । एवं शारद्वाजपेयस्यापि । एवमनन्यगतिकं
प्रतीक्षासहं कर्मापि तत्र कार्यं ।

प्रथमपर्वान्तरं कालविलम्बे वज्रतरदोषस्य वक्ष्यमाणत्वादनयोरपि
नारीनूतनसङ्गमः कार्यः । गयाश्राद्धं प्रेतपक्षफलाधिक्योक्तेरशुद्ध-
कालेऽपि प्रतिप्रसववचनस्योक्तेस्तु कार्यमेव । •

गोदावरीस्नानस्य सिंहवृद्धस्यतावेव विहितत्वान्तत्कार्यं । दम्पत्यो-
र्नवचन्द्रवन्दनापनस्य विवाहानन्तरमेव विहितत्वात्समाचाराच्च तदपि
कार्यं । अन्यत्सर्वं भलमासवद्दोषं । साक्षिवचनान्यप्युक्तानि । नित्य-
नैमित्तिकसर्वनिषेधस्य हरिशयनदक्षिणायनयोरौत्सर्गिकत्वेऽपि

आवणे मृत्युलाभश्च हानिर्भाद्रपदे तथा ।

पद्मीनाशस्तथाश्विने कार्त्तिके स्युर्द्धनानि च ।

.मार्गशीर्षे भवेद्भक्तं पौषे तत्करतो भयं ॥

इत्यादिमात्स्यवचनादयाम्नायनानादरवद्धरिशयनस्याप्यनादरेण
आवणकार्त्तिकयोर्गृहहारम्भप्रवेशप्रसक्तौ “आदित्ये यूपकर्त्तिक्रिय^(१)-
मिथुनघटालिखिते” इति ज्योतिर्वचनेन सौरमानेनैव गृहहारम्भ-
प्रवेशयोः सिद्धान्तितत्वात् हरिशयनात् पूर्वं कर्कटमासे पतिते
तथा हरिशयनोत्तरं तुलामासे स्थिते गृहहारम्भप्रवेशौ कार्यौ ॥
न जातु हरिशयनमध्ये । एवं च मात्स्यादिवचनस्य सावकाशत्वे
किमिति निषेधोद्धरणं कार्यमिति सम्प्रदायविदः । वृश्चिकमासस्य
दक्षिणायनान्तर्गतत्वेऽपि मात्स्योक्तवचनेनैव गृहहारम्भप्रवेशकरणं ।
विवाहविषये ज्योतिःशास्त्रे,—

वात्स्यो वर्षमनोजमिच्छति तथारैभ्योऽयनं चोत्तरम्,
स्त्रीनामानमृतुं विहाय मुनयो माण्डव्यश्चिख्या जगुः ।
चैवं प्रोज्झ्य पराशरस्त्वकथयत् पौषं च दौर्भाग्यदम्,
आषाढादिचतुष्टयं न शुभदं कैश्चित्प्रदिष्टं द्विजैः ॥
आषाढे धनधान्यभोगरहिता, नष्टप्रजा आवणे,
वेश्मा भाद्रपदेऽश्विने च मरणं, भोगार्थिता कार्त्तिके ।
पौषे प्रेमवती वियोगवज्जला चैवे मदोन्मादिनी,
शेषेऽपि विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत् ॥

(१) यूपकर्त्तिक्रिय इत्यादि ।

स्त्रीनामानं स्त्रीलिङ्गमित्यर्थः । तथाच वर्षाः शरदिति चतु-
दयं, इति कर्कटादिसौरमासचतुष्टयं वक्ष्यं इत्यर्थः ।

आषाढादिवज्रघ्नीहावाषाढः कैचिदित्यते ।

माण्डव्यादिवचो दृष्ट्वा मार्गशं सन्यथापरे ॥

अस्यार्थः । आषाढादिचतुष्टयमित्यत्र आषाढः आदिर्येषां ते
आषाढादयस्तेषां चतुष्टयमित्येतद्गुणसंविज्ञानो वज्रघ्नीहिः । तथाच
आवणादिषु न विवाहः कार्यः, आषाढे तु कार्य एवेत्यर्थः । एवं
दक्षिणायनमनादृत्य वृश्चिके विवाहसमाचारः समूलः । “सौरमासो
विवाहादौ” इत्युक्तेराषाढादिशब्दानां मिथुनादिपरत्वमेव । अगति-
कानां सूतकाद्यशौचग्रहणस्नानादिनवस्त्रीसङ्गमेन्दुवन्दापनादीनां
दक्षिणायनमासपक्षेऽपि करणं । माघभैरवादीनां च प्रतिष्ठादि-
वाक्यं अयनप्रकरणे लिखितं ।

अथ गुर्वादित्ये कारिका ।

जीवेऽप्यस्तमितेऽध्वरादिकरणं शस्तं प्रतिष्ठाव्रत-
चौरोद्वाहगृहप्रवेशशसदनारम्भा विवर्ज्या हि षट् ।
गुर्वादित्य उग्रान्ति सद्यकरणदीन्यत्र तारुण्यवान्,
जीवश्चेदुदितोऽथवाप्यतरुणः त्याग्ये विवाहव्रते ॥

शतानन्दः,—

गुरावस्तं गते वज्रघ्नीः प्रतिष्ठोद्वाहमेखलाः ।
गृहहारम्भप्रवेशौ च चूडेत्येवं षडेव तु ॥
अन्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।
कुर्वीततन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितं ॥

रविस्तराग्निं संत्यज्य उदितः स्याद्युवा गुरुः ।

रविराग्निसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥

गुरावयुवति त्याज्यं विवाहं प्राह चाङ्गिराः ।

अन्ये तु व्रतमुदाहं त्याज्यमाज्जर्मनौषिणः ॥

गुरुणा संयुते सूर्ये शुक्ले चास्तमुपागते ।

असौम्यदिवसे प्राप्ते व्रतोदाहौ विवर्जयेत् ॥

वाले नवदिनं प्रोक्तं वृद्धे चैव चतुर्दश ।

वाल्म्यं वृद्धिं गते जीवे शुभकर्म विवर्जयेत् ॥

“गुर्वादित्ये गुरुदयेऽपि कार्यं गृहादि इति गम्यते” इति

निबन्धकृतः ॥

अथ सिंहवृहस्पतौ ।

कुर्यात्सिंहवृहस्पतावपि गयाश्राद्धं च गोदावरी-

स्नानं पुंसवनादिकान्नकवलान्तानि स्वकालेषु चेत् ।

षट्चायात्ययिकागतिग्रहणकाद्यास्तभ्ययोगांस्तथा

नव्यस्त्रीगमनं च सोमयजनाङ्गाधानसोमाध्वरान् ।

अथ शुक्रास्तमये ।

सन्ध्यास्तङ्गतवाच्यवार्द्धकवशाञ्जष्टः कविः प्रोच्यते-

ऽग्न्याधानाद्यखिलं हि वर्ज्यमुदितं तत्राधिमासे यथा ।

एकयेदुदितो युवा दितिसुताचार्यामराचार्ययो-

रुद्वाहं प्रविधाय सर्वमितरत्कर्त्तव्यमेके जगुः ॥

“न त्याज्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पतौ” इति गयाश्राद्ध
कार्यं । तत्काल एव गोदावरीस्नानस्य कर्त्तव्यत्वात् सुतरां तत्-

करणं । पुंसवनसौमन्तोष्यनजातकर्मनामकरणनिष्क्रामणाक्षप्राशनानां
संस्कारपद्धक्षां कालस्य नियतत्वात्तेषां करणं । निषेधवाक्येषु
चूडादीनामेवोक्तात्वाच्च, केवलं विहितकालेष्वनुष्ठेयः, उत्कृष्ट काला-
न्तरे तत्करणप्रसक्तौ सिंहवृहस्पतौ तानि सर्वथानुष्ठेयानि । तच्च
तिथिनवत्रयशुद्धिर्वा कालशुद्धेरपि अपेक्षणीयत्वात् ॥

तथाच कालप्रतीक्षासहकर्मणां अगतिकानां प्रेतक्षत्यागौचादीनां
ग्रहणाद्यलभ्ययोगविहितकर्मणां च करणं । दोषातिशयश्रवणान्नय-
स्त्रीगमनमपि कार्यं “न षट् न कालं पृच्छेत्” इति श्रुतेः ।
सोमयागे अशुद्धकालस्यानिषिद्धत्वात् आचाराच्च सोमः कार्यः ।
तथाच तदङ्गाधानस्य सुतरां करणं । “यागकरणनिषेधोक्तिस्तु
भूतिपुत्राभिचारादिकाभ्यागपरा” इति याज्ञिकाः । तच्च निषेध-
वचनानि, श्रौतकः,—

स्नानं तीर्थगतिव्रतचुरमहादानप्रतिष्ठादिकं ।

सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्तुंस्तथा सूर्यगे ॥

सूर्यगे गुर्वादित्य इत्यर्थः । शातातपः,—

माघे एव यदा माघी सिंहे चैव यदा गुरुः ।

व्रतं चौरं तथोदाहं गृहकर्म विवर्जयेत् ॥

शतानन्दः,—

माघे च माघी यदि पौर्णमासी,

तस्यां विधौ सिंहगते च जीवे ।

नोदाहकर्माच्च च कामरूपे,

समाचरेद्याम्यदिशि प्रशस्तम् ॥

माघे न यदि माघी स्यान्महामाघः स उच्यते ।
 यज्ञोद्वाहौ न कुर्वीत यावत् सिंहेगतो गुरुः ॥
 महामाघीं विनैवाह माण्डव्यः सिंहे गुरौ ।
 विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः श्रुणु ॥
 श्रुतिवैधव्रतचूडानवग्रहयज्ञप्रतिष्ठार्घाः ।
 रविभवनस्थे जीवे कार्या वर्ज्या विवाहस्तु ॥
 तत्सर्वं दाक्षिणात्यविषयं । अतएव राजमार्त्तण्डे,—
 यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं यागसद्मप्रवेशौ,
 प्रासादोद्यानहर्म्यभवनरभवनारम्भविद्याप्रदानं ।
 मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वते ये,
 मृत्युस्तेषां हरिज्ये गुरुदिनकरयोरेकराग्निस्यथोद्य ॥
 गुरौ हरिस्थे न विवाहमाज्जहारौतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
 यदा न माघी मघसंगता स्यात्तदा तु कन्योद्धहनं वदन्ति ॥
 मघामृचं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
 विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥
 कल्पतरौ देवीपुराणे,—
 सिंहसंस्थं गुरुं शूक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।
 प्रारब्धं न च सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥
 पुत्रभ्रातृकलचाणि हन्यात्श्रीघ्नं न संशयः ।
 कारको व्रजते नाशं सन्तानं क्षीयतेऽचिरात् ॥
 देवारामतडागेषु प्रपोद्यानगृहेषु च ।
 सिंहस्य मकरस्य च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इत्यादि नानाविद्ब्रूवाक्यैः सिद्धवृहस्पतौ विवाहोपनयनादि-
कर्मकरणमन्देहे शुर्वादित्य इत्यादिपूर्वोदाहृतोक्तिवलात् देशाचार-
सावदादौ विचिन्त्य इति सिद्धान्तितत्वात् अपिवा कारणा-
गच्छणे प्रयुक्तानि प्रतीयन्निति जैमिनीयन्यायाच्च विवाहोपनयन-
नवतीर्थयाचादिकं सर्वथा न कार्यं इति सिद्धान्तः । अस्माद्देशा-
चारस्तु तथैव दृश्यते ॥ राजमार्त्तण्डे,—

भवेत् सन्ध्यागतः पश्चादस्तमेति दिनचयं ।

दिनानि पञ्च पूर्वेण सर्वकर्म^(१) विवर्जयेत् ॥

वास्तो दिनचतुष्कं स्याद्बुद्धः पश्चादभिमन्यते ।

अहं सन्ध्यागतः शुक्रस्त्रिधाण्येवं विवर्जयेत् ॥

तथाच सन्ध्यास्तमितत्ववास्तववृद्धत्वेषु चतुर्षु शुक्रस्य नष्टत्वं । तत्र
सर्वकर्मवर्जनं । वृहस्पतिः,—

वाले वा यदि वा वृद्धे शुके चास्तमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥

मलमासदृष्टान्तोपादानामलमासे यावन्निषिद्धं तावत् सर्व-
मिह निषिध्यते । सकलकाम्यान्पि वर्ज्याणि । तथा,—

अपूर्वदेवतां वृद्धा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयाचां चिवर्जयेत् ॥

तत्र विचारान्तरमाह शतानन्दः,—

शुद्धभार्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा ।

विवाहवर्जमन्यानि कुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

रविणामन्तिरन्येषां यद्वाणामस्त उच्यते ।

अर्वागूर्द्धमधस्तात्स्यात् मौढ्यावर्द्धकशैशवाः ॥

ज्योतिःमागरे,—

तथा मलीशुचे मामि सुराचार्येऽतिचारगे ।

वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागौरितास्त्यजेत् ॥

प्रतानन्दसंग्रहे,—

कुजशुक्रबुधार्काणां फलं वक्रातिचारगं ।

वृहस्पतेस्तु तच्चास्ति पूर्वराशिगतं फलं ॥

तथा,— मत्तं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं न तत् ।

किन्तु नष्टक्षतावाप्तौ मनोरथवचः श्रुणु ॥

यथाचारं गताः सर्वे भद्राः स्युः स्वफलप्रदाः ।

नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्वराशिगतो गुरुः ॥ इति ।

अथ जन्ममरणाद्यशौचविचारः ।

तच्चादावस्मत्कृतशुद्धिभारकारिका लिखित्वा साचिवचनानि लेख्यानि ।

वाघ्यं चाभ्यन्तरं च द्विविधमिति मतं कर्त्तव्यं शौचं तु बाह्यम् ।

देहे स्यात्तद्दिनेऽप्येत्युभयविधमिदं ज्ञातिजन्मादिजन्यम् ॥

कास्तद्यानापनोद्यं यदवधि विदितौ जन्ममृत्यु तथाद्यम् ।

श्रेयाद्यैः सर्ववर्णेष्वपि सगतिं सतां यत्र कुचाप्यशौचम् ॥

कर्त्तव्यं शौचं द्विविधं, बाह्याभ्यन्तरभेदात् । तथाच देवस्तः,—

अशौचं द्विविधं शौचं वाघ्यं चाभ्यन्तरं तथा । इति ।

आभ्यन्तरं कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तापनोद्यमफलक्षणं यन्वगौरवभया
तस्मात् विचार्यते । वाद्यमपि द्विविधं, शरीरस्य कर्मानर्हत्वप-
क्षेकं । अगौचिस्त्वत्वाश्रयद्रव्यस्थापीति । इदं च वाद्यागौचं जन्म-
मरणादिना जायते, स्त्रीणां चतुःप्रसवादिना च । तच्च वक्ष्यमाण-
कालविशेषेण स्वानेन चापगच्छति ।

कालोऽग्निकर्म मृदायुर्मनोज्ञानं तपो जलम् ।

यस्यात्तापो निराहारः सर्वोऽग्नौ शब्दिहेतवः ॥

“वर्षणोजलम्” इति कालो दशाहादिरिति विज्ञानेश्वराः ।

देवस्तः,—जनने मरणे नित्यमगौचमनुधावति ।

सपिण्डान् पितृवन्भूश्च यत्र कचन् तिष्ठति ॥

पितृवन्भवः (समानोदकाः) यत्र कचनेति एकग्रहे अन्य-
चापि वेत्यर्थः । जननं मरणं च ज्ञातमेवागौचनिमित्तं । तस्मादि-
देशादिवशात् विलम्बेन अवशे तु अवशिष्टदिनैरेव शब्दिर्भवति ॥

तथाचादित्यपुराणे,—

अपि दाहघट्टीचोश्च सूतके मृतकेऽपि वा ।

अविज्ञानेन दोषः स्यात् आह्लादिषु कथञ्चन ॥

कौर्म,— देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव च ।

तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते ॥

बृहस्पतिरपि,—

अन्यदेशमृतं जातं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

अनिर्गते दग्धाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

सापिण्डो तद्देशं त्रिदिनमपि समानोदकत्वेऽपि यावत्,

ज्ञानं स्याज्जन्मनाम्नोरपि भवति समानोदकत्वं हि तावत् ।
 तुर्याद्या लेपभाजो जनकप्रभृतयः पिण्डभाजोऽथ पिण्डोत्-
 खृष्टा स्यात् सप्तमश्चेत्यपि भवति सपिण्डत्वमासप्तमं तत् ॥
 जीवः सप्तदशान्तान्निगदति पुरुषान् व्याप्य चैकोदकत्व-
 मज्ञाने जन्मनाम्नोरपि भवति तदभ्यन्तरे तन्निवृत्तिः ।
 एवं सत्येव यस्मान्मनुवचनसुराचार्यैवाचौ विरुद्धे,
 न स्यातां तत् सुधीशा विदधत सुविचार्यैव जीवस्य पक्षम् ॥

वृहस्पतिः,—

दशाहे न सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥

सपिण्डाश्च मात्स्ये,—

लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषं ॥

मनुः,— सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावश्च जन्मनाम्नोरवेदने ॥

एतद्भाष्याने नेधातिथिः । “स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामह
 तदन्वये थावन्तः सप्तमास्ते तस्य सपिण्डा” इति ।

समानोदकभावश्च निवर्त्तताचतुर्दशात् ।

इति वृहस्पतिवचनं ।

मन्वर्थविपरीता तु या सृतिः सा न शस्यते ॥

इति स्ववचनविरोधादेव नादरणीयमिति केचित् । वस्तुतस्तु
 चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं जन्मनामज्ञानेऽपि न समानोदकभावः । चतुर्दश

पुरुषमध्ये जन्मनाम्नोरज्ञाने मनुवचनस्य सावकाशत्वाद् दृष्टस्यति-
वचनस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वम् ।

तत्रास्तत्पथे सपिण्डसमानोदकयोः पौर्वापर्यविपर्ययो निवन्ध-
सौकर्यार्थः ।

एकाग्रेरप्यनग्रेरपि मरणदिनावध्यगौचन्तु साम्ने,
दाहोर्द्धं दैवतस्येद्दनमपि कृतं लौकिकेनाग्निनास्य ।

नास्त्यवागौचमेतत्तनयकुलभुवां किन्तु दाहो यदाग्न्यः,
अग्निनास्याग्निना स्यात्तदवधि गदितं पर्णदाहेऽस्य तदत् ॥

अग्निनामग्नौ दाहात् पूर्वं ज्ञातीनां पुत्रस्य च अग्नौचाभावः ।

अनग्निमत उत्कान्तेः साम्नेः संस्कारकर्मणः ।

शुद्धिः संवयनं दाहान्मृताहस्य यथातिथि ॥

इत्यङ्गिरः स्मृतेः ।

जातुकर्णः,— एकाग्रेर्मरणादूर्द्धमग्नौचं आहमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥

ऊर्द्धं त्रिपदाद्यच्छाद्धं मृताह्नयेव तद्भवेत् ।

अधस्तात् कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥

अतएव विज्ञानेश्वराः “आहिताग्नौ पितरि देशान्तरमृते पुत्रा-
दीनामर्वाक् संस्कारात् मन्थोपामनादीनां कर्मणां लोपो नास्ति”
इति लिखितवन्तः । तथा चाहिताग्नेर्दैवालौकिकाग्निना दाहेऽपि
पश्चात् अग्निना यदासिदाहः ततःप्रमृत्येवाग्नौचं, तत्पूर्वमग्नौचं
नास्ति, एवं निर्णीते माग्निके पितरि मृते पुत्रस्य दाहादूर्द्धं
अग्नौचं, ज्ञातीनां मरणादूर्द्धमिति शुद्धिशुद्धकारव्यवस्था निरस्तैव ।

अस्थभावे पर्णनरदाहस्य उक्तत्वात्तदाहेऽपि ततःप्रमृत्येवाशौचं ।
तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशस्यस्य मरणे अस्थीन्यभ्यज्य मर्पिषा ।

दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥

अश्रुमलाभे पर्णानि शकलान्यूर्णयावृता ।

दाहयेदस्थिसंख्यानि ततःप्रमृति सूतकम् ॥

आवृता परिपाय्या, सूतकं अशौचम् ।

दम्पत्योराहिताग्न्योरपि सति तु वितानाग्निनैकस्य दाहे,

पश्चादन्यस्य मृत्यामरणजनिमताप्यग्निना लौकिकेन ।

दाहेऽशौचं न दाहावधि भवति परं मृत्युघस्त्रावधि स्यात्,—

श्रौताधानस्य मध्ये यदि भवति मृतिर्मृत्युघस्त्रावधि स्यात् ।

दम्पत्योः पूर्वमृतस्य श्रौताग्निना दाहे पश्चान्मृतस्य वक्ष्यमाणोक्त्या

लौकिकारणिजन्येनाप्यग्निना दाहे मरणदिनावधेवाशौचम् । पश्चा-

न्मृतस्येति वचने लौकिकाग्निनेत्युक्तेराहिताग्निनाभावात् । तथाचा-

दित्यपुराणे,—

आहिताग्न्योस्तु दम्पत्यो र्यस्त्वादौ म्रियते भुवि ।

तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥

पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।

अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृध्वाग्निना द्विजैः ॥

तदभावे पञ्चाशोत्थैः पचैः कार्यः पुमानपि ।

ग्रतैर्गन्धिभिः तथा पश्चात् शरपचैर्विधानतः ॥

वेष्टितव्यस्तथा पश्चात्कृष्णभारस्य चर्मणा ।

ऊर्णसूत्रेण संवेष्ट्य प्रक्षेप्यस्तथा यवैः ॥

मपिण्डैर्जलसंमिश्रैर्दग्धय्य वृषाग्निना ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वान्धवैः ॥

वृषाग्निः (लौकिकाग्निः) एवं च सति आहिताग्नेरित्यत्र निष्ठान्ते आहिताग्निपदे साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतेराहिताग्निधर्माः साङ्ग-
प्रधानाभिनिवृत्त्यन्तरमेव । तथा च संस्कृते कर्मसंस्काराणां तदर्थ-
त्वादिति जैमिनिना पञ्चमाध्यायतृतीयपादे ऋष्ययान्तस्य क्रियोप-
रमप्रतीतेरेव सिद्धान्तता । एवं च आधानमध्ये यजमानमरणे ना-
हिताग्निलविधिरिति मरणदिनावधेवाशौचम् ।

आशौचे कर्मणां नो भवति किल निषेधान्वयो येन कृत्वा,
तस्मिन् सन्ध्यादिके स्यादपि विहितनिषिद्धलयोगादिकल्पः ।
किन्तु स्यात् पर्युदासस्तदिदमभिहितं सम्भवत्यत्र यद्यत्,
सन्ध्यादि स्यादुपास्यं भवति हि तदशौचादभिन्नेष्वहःसु ॥

तथाशौचे कर्मनिर्षेधविचारः । तत्र कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इत्यादिषु अशौचे कर्मणां निषेधः, येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः
स्यात् । किन्तु पर्युदासः । यत्सन्ध्यादिकमुपास्यं, तदन्यत्राशौच-
दिनेभ्य इति । तथा च विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ इति ।

विभ्रमो (भयं विनायाकुलता) अत्र निवन्धकतः जननमरणा-
शौच एव पर्युदासः सन्ध्याया अकरणत्वप्रतिपादकवह्निश्रव-

णात् । विभ्रमातुरभयेषु सति सम्भवे कार्यतैव । असम्भवे लकरणे-
ऽपि न दोष इति तात्पर्यम् ।

मन्ध्या स्मार्त्ताग्निहोमः श्रुतिपठनमुखाः पञ्चयज्ञाश्च दाना-
दाने स्मार्त्तं च कर्म त्रिविधमहिमरूक्संक्रमस्नानदाने ।
दर्शश्राद्धादि पितृयं न भवति तु भवेज्जातकर्मापि षष्ठाह-
हाद्युक्तं प्रेतकर्मादशमदिनमथ स्नानमुख्यं ग्रहे च ॥

ग्रहो(ग्रहणं) । अग्नौचे केषाञ्चित् कर्मणां लोप एव, केषाञ्चि-
त्तन्मध्येऽपि करणं । केषाञ्चित्तदनन्तरमेव करणमिति व्यवस्था
क्रियते ।

अथ जावालिः,—मन्ध्यापञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

ननु मन्ध्याया अग्नौचेऽप्यपरित्यागः, पुलस्त्य आह,—

मन्ध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिम् ॥

इत्यत्र विरोधाभावः, कथमिति चेत् ? उच्यते, पुलस्त्यवच-

नस्य मानसिकमन्ध्याकरणे तात्पर्यम्, न तु साक्षात्
मन्ध्याकरणे ।

मृतके सूतके चैव मन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनमोक्षारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते दिजः ॥

इति वचनान्तरात्, अञ्जलिप्रक्षेपमादस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । नैत्य-

कशब्देन आवश्यककर्तव्यनैमित्तिकानामपि संघट्टः । अनारब्धका-
न्यासां तु सर्वथ सर्वथा निवृत्तिः । तथा च कालिदामचयिनिनः,—

“स्मार्त्तं च कर्म त्रिधा त्याज्यं” इति । त्रिधा (नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च) रविसंक्रान्तिखानादिकं नैमित्तिकत्वादर्थम् ।

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन ।

इति वाक्यस्य प्रामाण्ये सूतिकादिमध्यपतितजातकर्मसञ्चयना-
दिविषयत्वमिति सर्वनिबन्धकतः ।

यमशङ्कनैः,—दानं प्रतियहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशौचे विनिवर्त्तते ॥

तेन दर्शष्टिकादिश्राद्धानां पितृकर्मत्वान्निवृत्तिः । होमोऽत्र
स्मार्त्तः, श्रौतस्याप्यशानुष्ठेयत्वात् । तथा च पारस्करः, “नित्यानि
विनिवर्त्तरन् वैतानवर्जं” इति ।

मार्कण्डेयः,—षष्ठेऽङ्गि रात्रिभागन्तु जन्मदानाश्च कारयेत् ।

रक्षणीया तदा षष्ठी निशां तत्र विगेषतः ॥

जन्मदानां षोडशमाहृणां षष्ठी षष्ठी देवी निशां निशां व्याप्य
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

प्रजापतिः,—एवं प्रेतक्रियायान्तु पूर्वाशौचं न बाधकम् ।

स्मृत्यन्तरे,—यहणे भावमाशौचं विमुक्तौ सूतकं स्मृतम् ।

एवं यहमुक्तेरपि खाननिमित्तत्वम् । अतएव लिङ्गपुराणे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्वाध्यात् सूतके मृतकेऽपि वा ।

अस्वाधौ मृत्युमाप्नोति स्वाधौ पापं न विन्दति ॥

तद्विहितश्राद्धदानादिकमप्यत्र कार्यम् । तथा च तत्रैव,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राजदशने ।

तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

अथ यत् शुद्धभिधानं तद्दानश्राद्धार्थमेव, पूर्वेण स्नानस्य प्राप्तेः ।
यत्तु,— सूतके मृतके चैव न दोषो राज्जदर्शने ।

स्नानमात्रं च कर्त्तव्यं श्राद्धदानविवर्जितम् ॥

इति गौड़देशीयसम्बत्सरधृतवाक्यम् । तत्र मूलं न दृश्यते ।

श्राद्धे चैपचित्तकैकादशदिनविहिते चाब्दिकं मासिकान्यू,

नाब्दोत्पन्नं सपिण्डीकृतिरपि न भवेदूनषाण्मासिकं च ।

प्रेतसाग्नेस्त्रिपक्षाभिहितमपि भवेद्योजनं नो निरग्नेः,

किन्तु श्राद्धान्यगौचव्यपगमदिवसे तान्यवश्यं भवेयुः ॥

योजनं सपिण्डीकरणं ।

स्मृतिः,— मासिकार्थं तु संप्राप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं वापि मनीषिणः ॥

मासिकार्थं मासिकाभिधेये कर्मणीत्यर्थः । तथा च एकाद-
शाहश्राद्धस्य जनमासिकमज्ञत्वात् चैपचित्तकश्राद्धस्य सार्द्धमासिकत्वात्
जनषाण्मासिकोनसाम्बत्सरिकयोः पाण्मासिकमज्ञत्वात् सपिण्डीकर-
णस्य द्वादशमासे विहितत्वाच्च एकादशाहचैपचित्तिकोनषाण्मासिकोन-
साम्बत्सरिकसपिण्डीकरणानि मासिकश्राद्धवदगौचानन्तरदिवसे
कार्याणीत्यर्थः । अथ यत् “दर्शं” इति पक्षान्तरं । तदगौचान्त-
दिने विघ्ने सतीति बोध्यम् । “एकादशे नवश्राद्धे” इति वक्ष्यमा-
णोक्तेः एकादशाहश्राद्धप्रस्तावे तस्य जनमासिकमज्ञत्वं वक्तव्यम् ।
अथैवं सति,—

श्राद्धश्राद्धमशुद्धोऽपि कुषादिकादशेऽहनि ।

कर्त्तुं न्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव यः ॥

(१) प्रेतसाग्नेस्त्रिपक्षादि ।

इति शङ्खवचनस्य का गतिरिति चेदुच्यते, अत्र केचित्
विज्ञानेश्वरोत्थितमपि तदभिप्रायमुन्नीय द्वादशाक्षराद्यौचि-
चत्रियादिपरतया समादधते । तत्र सम्यगिति प्रतीमः । तथा-
शौचापगम इति विष्णुना सर्वसाधारणेन एकादशाक्षराद्धम-
शौचापगम एवोक्तम् ।

मात्स्येपि,— तत एकादशाक्षरे तु द्विजानेकादशैव तु ।

चचादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयतोद्विजान् ॥

इति चचादीनामशौचान्त एकादशाक्षरत्वमुक्तम् । अतएव
कल्पतरुकारैर्मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यमिति याज्ञवल्कीयवचने एका-
दशाक्षपदमशौचान्तोपलक्षणमिति व्याख्यातम् ।

रात्रां तु दशमः पिण्डो द्वादशेऽहनि दीयते ।

वैश्वस्य पञ्चदशमे ज्ञेयस्तु दशमस्तथा ॥

शुद्धस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णं हि दीयते ।

इत्यादि पुराणोक्तौ पूरकपिण्डदानस्य चचादीनां द्वादशदि-
नादिपूक्तत्वात् पूर्वमुत्तरषोडशाधिकाराभावात् । अतएवाचामि-
युक्ता आद्यं आहुं अशुद्धोऽपीत्युक्तेः कल्पतरुकारादिभिरना-
दृतत्वेन अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं इत्याहुः । अतएव पर्णदाहादि-
प्रयुक्तव्याघ्राद्यौ अशौचान्तदिन एव एकादशाक्षराद्धममाचारः
सङ्गच्छते । न त्वेकादशाक्षरपर्यन्तापचेति कामधेनुकारः । अतएव
आद्यश्राद्धमिति संज्ञा ब्राह्मणस्य सर्ववर्णोत्तिमत्वादधिकेन व्यपदेशा-
भवन्तीति न्यायादेकादशोक्तिरिति सिद्धं । यदि आद्यं श्राद्धमिति
शङ्खोक्तेः काचादग्न्यकारादृतत्वेन ग्रामाध्यमङ्गीकार्यम्, तर्हि तद्देशी-

यानां वैकल्पिकं तदिति बोध्यं नत्वसद्देशीयानाम् । एवं निरग्नि-
पुत्रेण साग्निकस्य पितुः त्रिपदे सपिण्डीकरणं कार्यमिति यद्वक्ष्यते
तदप्यगौचान्त एव कार्यम् । “देये पितृणां आद्धे” इत्यव्ययश्लोके
सांसिकार्थं इत्युक्तौ, संगृहीत्वाच ।

अस्पृश्यस्पर्शनोक्ताश्वनमिव सदा स्नानमवाप्यमन्त्रम् ।

प्राणाहुत्यः समन्ताः परमिह तदपोशानयुग्मं समन्त्रम् ॥

सावित्र्याः प्रास्य नौराञ्जलिमिह च परिक्रम्य सन्धाननिषेधे ।

सूर्यं वन्देत कर्मैयदथ भगवतो वन्दनादौनि न स्युः ॥

स्मृतिः,— सूतके मन्त्रवत्कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

अपोशानद्वयं मुक्त्वा तथाप्राणाहुतौरपि ॥

एवं च प्रातःस्नानं मन्त्ररहितं कार्यम् । विष्णुत्रचाण्डालादि-
स्पर्शविहितस्नानस्य शौचेऽप्यमन्त्रकत्वात्तुतरामन्त्राण्यमन्त्रकत्वम् ।

ननु,— अस्नाताग्री मलं भुङ्क्ते अजपौ पूयशोणितम् ।

अहुत्वा च रुमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

इति जावालिवचनात् । भोजननिमित्तयोजपस्नानयोरगौचे
ऽपि कार्यत्वमिति चेत्, न । नैमित्तिकानामस्यच निषिद्धत्वात् ।
अथवा एतदाक्षयागौचेतरदिनेषु सावकाशत्वेन सर्वकर्मत्याग-
स्यतेर्निरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् तदाकौकदेशोक्तस्मार्त्तद्वोमदानयो-
रपि कार्यत्वपाताच्च । नन्वच नैमित्तिकस्य निषेधे चण्डालाद्यस्पृश्य-
स्पर्शनिमित्तस्नानस्य नैमित्तिकत्वादकरणं प्रमज्येत इति चेत्, न ।
शक्तिविषये न मुहूर्तमप्रयतः स्यादित्यापस्तम्बोक्तेर्निषेधपरिपालन
रूपेण शौचस्य कार्यत्वं न तु नैमित्तिकत्वात् ।

सन्धानिषेधे पैठौनसि,—“सावित्र्याऽञ्जलि प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं
कृत्वा सूर्यं नमः कुर्यात् एतावत् कार्यं” इति । तस्मात् सर्वथा
जपो न कार्यं । जपस्य किञ्चित्करणमिति केचिद्वदन्ति, तन्न
चात् । वाचनिकोऽर्थे शङ्काया अनुचितत्वात् । किञ्च “पूर्वां सन्ध्यां
जपंस्तिष्ठेत्” इत्यादिना अञ्जलिप्रक्षेपजपयोः सन्ध्याया प्राधान्या-
न्निषेधस्य निरवकाशत्वं स्यादिति सङ्क्षेपः । वाराहे द्वात्रिंशदप-
राधमध्ये,—“उच्छिष्टे चैव वा शौचे भगवद्वन्दनादिकम्” इति
गणनात् भगवद्वन्दनादिकं न कार्यम् । उच्छिष्टे लेपाद्यशौचे ।
अशौचे सूतकाद्यशौचे ।

शरीरं स्याद्ब्रतोक्तं निखिलनियमनं कार्तिकादिब्रतेषु,
प्रारब्धेऽप्येव देवापचितिवितरणे किन्तु वान्यैर्विधेये ।
यद्वाघान्तेषु कार्यं यजनवितरणे पञ्चगव्याशनान्ते,
तदन्नार्यश्चरेयू रजसि परमुपोष्यादसीयास्तु रात्रौ ॥

लिङ्गपुराणे,—

प्रारब्धे तु व्रते पश्चादशौचं यदि जायते ।
शरीरनियमं कार्यं पूजादानविवर्जितं ॥
अशौचान्ते ततः स्नात्वा पञ्चगव्यकृताशनः ।
देवं पूर्वोक्तविधिना^(१) दक्षिणां दापयेत्तदा ॥
भवेद्रजस्वला नारी यद्येव प्रतवामरे ।
भवितव्यं तदाप्येव शरीरक्लेगयुक्तया ॥
यस्मिन् दिने भवेच्छुद्धा विधिं तस्य समाचरेत् ।

(१) संपूज्य विधिना ।

व्रतस्य राजशार्दूल नैव खण्डकृतं भवेत् ॥

अङ्गिराः,—प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तेन तद्व्रतं तामामुपहन्यात्कदाचन ॥

स्वभाव एष नारीणां ज्ञेयो मूत्रपुरीषवत् ।

ततोऽर्थाच्च प्रदुष्यन्ति चरेयुरेव तद्व्रतम् ॥

तथा,—नियमस्या यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।

उपोष्यैव च ता रात्रीः श्रेष्ठं स्नात्वा व्रतञ्चरेत् ॥

गारुडपुराणे तु पचान्तरम्,—

अन्यैर्दानादिकं कार्यं काथिकं स्वयमेव तु । इति ।

अतएवैकादशीप्रस्तावे, माधवाचार्याः,—स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः । किन्तु देवार्चनादिरहितं सूतकादाविव उपवास-
मात्रं कार्यमित्यादि ।

देवार्चार्चान्गोत्रैर्हरिगिरिशशिवाव्रह्मपूजा तु नित्या,

मानस्येकादशी श्रीमधुरिपुयजनं मानसं वायघान्ते ।

आरब्धं पूर्वरिक्यैर्व्रतसुरयजनं स्यादथारब्धजापं,

स्रोत्राद्य तीर्थयात्राद्यनुदिवसमिह स्यादघान्ते समाप्यम् ॥

देवार्चार्चा देवप्रतिमायाः पूजेत्यर्थः । व्रतरूपं सुरयजनं शरत्-
कालीनदुर्गोत्सवादि । पूर्वरिक्यैरशौचात् पूर्वमञ्चितद्रव्यैः । जप

एव जाप्यम् । तीर्थं गङ्गागयादि । यात्रा श्रीगुण्डिकादिदेवोत्सवः ।

अशौचे सर्वकर्मनिषेधेऽपि “नार्चयित्वा तु यो भुङ्क्ते” इत्यादिवि-
शेषवाक्ये विष्णुब्रह्महरदुर्गाणां पूजायाः कार्यत्वशङ्कायां नैमित्तिक-
त्वात् स्नानजपवत् निषिद्धत्वेऽपि,

स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै ॥

वाङ्मक्रियाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

इति यमोक्तिवृत्तान्मानसौ पूजैव कार्या । पुण्याञ्जलिचयदानं
अष्टपुष्पिकापूजा कार्येति कैश्चिद्व्यभिहितं तन्न चारु । अशक्ति-
विषये तथोर्विधानादशौचे प्रसराभावात् ।

यत्तु राघवभट्टेन,—अपोदेवार्चनविधिः कार्यो दीक्षाचित्तेनैरैः ।

नास्ति पापं यतस्त्रोषां सूतक वा यतात्मनाम् ॥

इति लिखितं तदशौचाभावकत्वात् यतिब्रह्मचार्यादिविषयम् ।
तथा च,— असपिण्डगृहे नीत्वा पूजनीयः सदाशिवः ।

इति वाक्यादमगोचरगृहे पूजा कारयितव्या । सदाशिव इत्युप-
लक्षणादिगुणादिदेवानामपि । एवं च सति “प्रतिष्ठितार्चा न
त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम्” इति ह्यशौर्षवारुस्य ब्राह्मणान्तर-
द्वारा करणान्न विरोधः ।

स्तान्दे, चन्द्रशर्मणो वैष्णवार्चाप्रतिज्ञायां,—“मया भक्त्या प्रकर्तव्यं
प्रत्यहं पूजनं तव” इति वाक्यं भगवत्प्रीतिरूपफलकामनया
यावज्जीवकृतसङ्कल्पस्यैवादेयमिति केचित्, वस्तुतस्तु नित्यारम्भायाः
विष्णुपूजायाः सन्ध्यादिनित्यकर्मवत् अशौचेतरदिनविषयत्वमेवेति
सर्वं समञ्जसम् । एकादश्यां तु मानस्येव पूजा,

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्नलुप्यते ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

इति वाराहोक्तेः ।

माधवीये तु पञ्चान्तरमुक्तम् । तथा च एकादशीं प्रकृत्य,
मात्स्ये,—सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥ इति ।

सूतके मृतके चैव त्रिविधौ च न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ॥

इति वाक्यात् प्रारब्धशरत्कालीनदुर्गास्ववादिभ्रतेषु नाशौचम् ।

अशौचिद्रव्यस्य पूजानर्हत्वेऽपि तदर्थपूर्वमञ्चितद्रव्यैः पूजा ।

वृहस्पतिः,—विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वमङ्गल्पितं द्रव्यं न दुष्यति कदाचन ॥

लेङ्गे,—सूतकान्मृतकात्पूर्वं धर्मार्थं यत्प्रकल्पितम् ।

द्रव्यं तेन यजेद्धीमांस्तथैवोत्पादितैरपि ॥

पैठौनसिः,—विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

विष्णुः,—व्रतयज्ञविवाहेषु आद्धे होमेऽर्चने जपे ।

प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इतीदं सहस्रनामादिस्तवोपलक्षणम् ।

सर्वमङ्गल्पितेऽर्थे च तस्मिन्नाशौचमुच्यते ।

इति यमोक्तेः । तस्माद्वृत्तानां तत्तत्कर्मसु नाशौचम् । किन्तु वज्र-
दिनमाध्यानि प्रारब्धस्तवपाठजपहोमादिकर्माणि कालप्रतीचासहानि
चेत्तर्हि अशौचमध्येऽपि प्रत्यहमनुष्ठायाशौचान्त एव समाप्यानि ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षाशमकरणविपत्त्यादिदेशादिभङ्गा-

दिप्यारम्भः समाप्तिः स्तवपठनश्रवादेर्भयेतां न दोषः ।

पूर्वारम्भे विवाहप्रतमदनजलाधारदेवप्रतिष्ठा-

दानश्राद्धादिकृच्छ्रादिकमघपतने स्थास्यमाय्यं तदापि ॥

नाशौचम् कचिदित्यनुवृत्तौ ब्राह्मे,—

अकासमृत्योः शान्त्यर्थं महादाने च रोगिणाम् ।

दुर्भिक्षप्राणरक्षार्थं कृतयज्ञस्य देहिनिः ॥

राष्ट्रभङ्गे स्थितस्याथ पुत्रदारांश्च रक्षतः ।

ग्रहोपतापशान्त्यर्थं क्रियमाणे च कर्मणि ॥

तथोपसर्गात्स्वं देहं रक्षमाणस्य नो भवेत् ।

महादानपदं शान्तिमात्रोपलक्षणम् ।

दक्षः,— स्वस्वकालं त्विदं सर्वम् शौचन्तु परिकीर्तितम् ।

आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेपि न सूतकम् ॥

विष्णुः,— “न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्प्रतयोः” देवप्रतिष्ठा-
पदं सर्वप्रतिष्ठोपलक्षणम्, विवाहपदं व्रतादेरुपलक्षणम् ।

याज्ञवल्क्यः,— ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञे कर्मणि कुर्वताम् ।

सचिन्नतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविश्रवे ।

आपद्यपि च कष्टायाम् सद्यःशौचं विधीयते ॥

ब्राह्मे,— निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।

देहे पिष्टेषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे,— न दीक्षणात् परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ।

श्रादिपदम् प्रारब्धकर्मोपलक्षणम्, तस्मादेतेषाम् प्रारब्धत्वे-

ऽशौचस्याबाधकत्वात् यागवत् समाप्तिरित्यभियुक्ताः ।

कच्छ्राद्यन्तर्होमद्विजभुजिकरणे दाढभोक्तोर्न दोषो
 नित्यामक्तस्य कच्छ्रादिकविधिषु समारम्भणे नापि दोषः ।
 आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दीमुखं स्यात्
 आह्वादादौ पाकसिद्धिर्नतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सत्ते ॥
 अग्नौचं नो भवेदित्यतुष्टत्तौ,

ब्राह्मे,— नित्यं व्रतपरस्यापि कच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

नितृत्ते कच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततकच्छ्रचान्द्रायणाद्याचरणशैलस्य कच्छ्राधारभो-
 ऽप्यग्नौचं नास्ति । कच्छ्रहोमादियमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दाढ-
 भोक्तोश्च नाग्नौचम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं यागे सङ्कल्पो व्रतमचयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ आह्वे पाकपरिक्रिया ॥

निमन्त्रणं तु आह्वेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः ।

व्रतज्ञापयोरिति पाठान्तरम् । निमन्त्रणपक्षस्यास्य हेतुः नादर-
 एव । “आह्वादादौ तु पचिक्रिया” इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाक-
 सिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

आग्नौष्यन्नं मपिण्डानृत इतरजना दातुरत्तुर्दयोर्वा-

ज्ञानेऽत्रोयुर्न कामादनवृक्षिततयाशुर्यदा वा समाधाः ।

भुज्यर्ह्ये तु दातुः पतति मति तदन्नाम्बुनी मन्यजेयु-

चांगोदाद्यादिमथे मति तु यदपरे दधुरन्नं तदधुः ॥

मनुः,— उभयत्र दशाहानि कुलप्यान्नं न भुज्यते ।

यदायमन्ति तेषान्नु दशाहेन विशुध्यति ॥

उभयत्र सूतके मृतके चेत्यर्थः । अपि दातव्यहौचोसेत्यादि
पुराणवाक्यादात्तुरज्जानेऽन्नस्यादुष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकम् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतवाक्यादोषः ।

या तु,— सूतकेऽपि कुलस्थान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति यमोक्तिः । सा ज्ञातीनां स्ववंशान्नभुक्तिपरा,

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्चं सगोत्रजान् ।

इति ब्राह्मोक्तिः ।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तुरेव स्नात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

विष्णुः,—ब्राह्मणानामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवा-
शौचं यावत्तेषामशौचं, अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । इति ।

एवं च सकामाशौचान्नभोजने प्रायश्चित्तोक्तेस्तन्निषिद्धमेव ।

अकामभोजने तु अशौचिसमाशौचाचरणम् ।

आदित्यपुराणे,— भोजनाद्धं तु मग्न्यान्ने विप्रे दातुर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा मनाहितः ॥

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो दिजाः ।

विपद्यत इति जायत इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च षट्त्रिंशन्मते,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु तन्नरा मृतसूतके ।

अन्यगोहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः सूताः ॥

पुनः आदित्यपुराणे,—

विवाह्यज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्दद्यात् दाता भोक्तृञ्च न स्पृशेत् ॥

दद्यात् दापयेत् इत्यर्थः । न स्पृशेत् अग्नौचप्रयुक्तदोष इति शेषः ।

विवाह्यज्ञयोरिति सर्वात्सवोपलक्षणम् ।

तथा षट्चिंशन्मते,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु लन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

प्रेतान्नं सूतिकान्नं यदि परमदने कापि सूते तदास्या-

ष्योत्थानं नान्नमाद्यं परश्वपतनेऽप्याश्वमानिर्हतेन ।

उत्थात्रं जन्मतः स्यादहनि तु दशमेऽथाग्निमत्सन्निदात्रो-

रामात्रं मृत्युगौचेऽस्थिवयनपरतः सूतके त्वादितोऽद्यात् ॥

न भुञ्जीतेत्यनुवृत्तौ,

मनुः,— उद्यान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्दृग्मम् । इति ।

पर्याचान्तं आचमनस्थानस्थम् ।

यमः,— प्रेतान्नं सूतिकान्नञ्च दादशाहं यवान् पिबेत् ।

इति यमोक्तौ प्रायश्चित्तोक्तेः तदन्वयोरभ्युपगमात् ।

प्रेतान्नं प्रेतमुद्दीश्व शुचिनापि दत्तम् ।

सूतिकान्नं सूतिकासुद्दिश्व पक्वम् ।

आपस्तम्बः,—

अनुत्थितायां सूतिकायामन्तःशवेन च ।

अग्न्यर्थः, अग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहे सूतिका,

ज्ञानपर्यन्तं तद्गृहे न भोक्तव्यमिति । एवं परगोत्रे शवे गृहे
तावत्कालं न भोक्तव्यं इति । “उत्थानं जन्मतोदशमदिने”
नामकरणप्रस्तावे पारस्करसूत्रं लिखितम् । ननु अन्तःसूतके
त्यानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करसूत्रान्तरे एकादशदिने
नपदं प्रयुक्तमिति चेत् ? उच्यते । आउत्थानादित्यत्र आङो
वेध्यर्थता । तथा च उत्थानदिनमभियाषाशौचमिति । एका-
दशदिने अशौचापगम इति न कश्चिद्विरोधः ।

राः,— न दोषश्चाग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शाव आशौचे त्वस्त्रिमञ्चयनात्परम् ।

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नं विगर्हितम् ॥

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां चिरात्वं तु व्रती भवेत् ।

अग्निहोत्रिणां सदाक्षदानशौलानाञ्च मृतकाशौचे पञ्चदिन-
आमान्नग्रहणे सूतके आद्यदिनतोऽपि आमान्नग्रहणे च न
ः । पक्वान्नभक्षणे प्रायश्चित्तम् ।

अग्नीषोमीयपर्यन्तमपि न हि मतं दीक्षितस्यान्नमाश्वम्,
किन्त्वापद्येव सोमकथण इह कृते भोज्यमेवं विपत्तौ ।
यज्ञेऽपेक्ष्यं हि यद्यद्द्रविणमिदमवस्थाप्य वाद्यं तदन्यत्,
चातुःप्राग्ने तु भक्ष्यं न हि निगदितमाधानकर्माङ्गभूते ॥

यः,— ब्रह्मोदने च सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ब्रह्मोदनं आधानाङ्गभूतं चातुःप्राग्ने, अत्र चत्वारः ऋत्विजः
ग्रन्तीति विधिः । सोमोऽग्नीषोमीयपशुपर्यन्तम् । “अग्नीषोमीय-

संस्थार्या यजमानस्य गृहे न भोक्तव्यम्” इति श्रुतेः । “क्रीतराजको भोव्यान्नः” इति आथर्वणश्रुतिरापदिषया । क्रीतो राजा सोमो येन स तथोक्तः । आपस्तम्बः,—“यज्ञार्थं वा विनिर्दिष्टे भोक्तव्यम्” । अस्यार्थः, यज्ञार्थम् यावद्द्रव्यमपेक्षितं तावति द्रव्ये पृथक्कृते अवशिष्टाद्भौचित्यं भोक्तव्यमिति एतदप्यापदिषयमेव ।

दुग्धेदध्याव्यतैलाञ्जनफललवणक्षौद्रमांसेषु मूल-

कादौ काष्ठे च मूलौषधतण्डुलसुमनःशस्यशाकेषु पण्डे ।

पक्के सक्यौ यवादौ पचनविरहिते तण्डुलादौ न दोषः,

किन्वाशौची न दद्यात् पर उत वितरेदाददीत स्वयं वा ॥

मरीचिः,—लवणे मधुमांसे च पुष्यमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठतण्डुलैर्वै दधिसर्पिःपयोऽप्यु च ॥

तैलौषधाञ्जने चैव पक्कापक्के स्वयङ्गहे ।

पण्डेषु चैवं सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥

अत्र पयःपदं दधिसाहचर्यात् दुग्धपरं । पक्कं सक्युमोदक-
गुडादि अपक्कं तण्डुलादि ।

सूत्यन्तरे,—लवणं सर्पिर्मांसञ्च पुष्यमूलफलानि च ।

काष्ठं शाकं तण्डुलं तोयं दधिक्षीरं दूतं तथा ॥

औषधं तैलमञ्जनं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः ।

अशौचिनां गृहाद्याह्नं स्वयं शस्यञ्च मूलकम् ॥

एतत् सर्वमशौचिगृहगतमपि स्वयं गृह्यमाणं न दोषावहम् ।

अशौचिना चेदीयेत तर्हि दुष्टमेव । तथा च अशौचीतरदीयमान-

मपि न दोषावहम् । अत्र वाक्ये शुष्कान्नपदेन तण्डुलादेर्यद्वहणम्^(१) ।
ननु वाक्यद्वयेऽपि अग्नौचिगृहस्थितजलस्यापि याद्व्यत्वमिति चेत्, न ।
तस्य त्वत्यन्तासम्भवे त्वयाचितविषयत्वात् ।

अन्यथा,— सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः ।

पिवेत्पानीयमद्यानात् सम्यक् स्नायात् सृशेत् वा ॥

पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।

इत्याद्यङ्गिरःप्रभृतिवाक्यमनर्थकं स्यात् । “भोजनकाले अग्नौ-
चपाते तु अन्यस्य गृहाञ्जलमानीय आचमनीयं” इत्याद्यपि
व्यर्थं स्यात् ।

विप्रादाग्नौच्युक्ताद्भजनप्रभृतिभिः संस्क्रियाभिर्विशोध्यम्,

धान्याद्यं याद्व्यमामं गदितमपि विपत्तौ तु पक्वान्नवर्जम् ।

विप्रैः सप्तशुद्धजातेः परमिह तु पणाः कर्षिकास्ताम्रिकाख्या,

याद्व्या उक्ता अतोऽस्मिन् रजतमपि हिरण्यादिकं याद्व्यमाहुः ।

अङ्गिराः,— संस्कारैः शुध्यति ह्यामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम् ।

तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृत्तिसूतान्तरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं क्षत्रियान्तथा ।

वैश्येभ्यः सर्वधान्यानि शुद्धात् याद्व्याः पणास्तथा ॥

संस्कारैः दलनादिभिः । “एतच्चापद्रुतस्य” इति कल्पतरु-
काराः । ताम्रिकाः कर्षिकाः पणाः, पणानां याद्व्यलोक्तेः । रज-
तादीनामपि याद्व्यत्वमित्यभियुक्ताः ।

पूर्वाग्नौचेऽपि तातः सुतजनुषि विलोक्यास्यमस्त्रायदृष्टा,

त्वम् । नपुंसकोत्पत्तावपि भूयसः स्त्रीधर्मस्य दर्शनात् स्वानाभावः ।
तथा च जैमिनिसूत्रं “विरोधिधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्व”
इति । अतएव एतत् सर्वं विविच्य कालिदासचयिनिभिरप्युक्तं
“पुत्रीमज्जनतोऽय सर्वजननौस्पर्शं दशाह्वात् शुचिः” इति । पुत्री
(पुत्रवान्) न तु तातादिशब्दः प्रयुक्तः गृहपतेर्वक्ष्यमाणस्वगृहस्थि-
तदुद्दिष्टप्रभवनिमित्तादिमंसर्गाग्रौचे पुत्रादिद्वारैव वैश्वदेवादिक-
रणम् । सर्वार्थत्वादैश्वदेवक्रियादीनामलोपः ।

तथाचाङ्गिराः,—अग्रौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद्भवेत् ॥

गृह्याणां गृहभवपुत्रादीनां, गृहद्रव्याणां च इत्यर्थः ।

स्मार्त्ताग्रौ कर्म किञ्चिन्न भवति तु कृतः पौर्णमास्यश्चक्ष्ये,—

दारब्धत्वात् समाप्तो भवति किल तदाग्रौचपातेऽपि दर्शं ।

श्रौताग्नावग्निहोत्राहुतिमुखमखिलं नित्यकर्माप्यग्रौचे,

स्नानात्तत्कर्मशुद्धैः स्वयमपि कुलजैरन्यगोत्रैश्च कार्यम् ॥

यद्यपि,— अकृतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ।

तथा,— कृतमोदनमकुश्यादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ग्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति ह्यं त्रिधा बुधैः ॥

इति कन्दोगपरिशिष्टे उक्तम् ।

जावालिनापि,—जन्मदानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाग्रौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजेः ॥

इत्युक्तम् । शालाग्निः स्मार्त्ताग्निः केवलशब्दात् पञ्चादिपिण्ड-
पितृयज्ञनिषेधः ।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातुकर्णवाक्यात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्प इति । तथापि,—

सूतके मन्त्रवत् कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

इति स्मृतेर्न किञ्चित् स्मार्त्ताग्नौ कुर्वन्ति । किन्तु स्मार्त्ताग्ना-
वपि पौर्णमास्यचरौ कृते समावास्थायामग्नौचपाते त्वारब्धत्वात्
समापनमेव ।

पौर्णमासादिदर्शान्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

इत्युक्तेः । श्रौताग्नौ तु पारस्करः,— नित्यानि विनिवर्त्तेरन् वै
तानवर्जम् । वैतानिकानि नित्यान्यत्र दर्शपौर्णमास्याश्रयणाग्निहोत्र-
चातुर्मास्यादीनि ।

व्याघ्रपादः,— “श्रौते कर्मणि तत्कालं प्रातः शुद्धिमवाप्नुयात्” ।

अग्नौचमध्येऽपि ऋत्विक् यजमानस्येत्यर्थः ।

अतुः,— “न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्” । सनाभ्यः
सपिण्डः । तत्कर्म श्रौतेष्वार्षिजं असगोत्रालाभे कर्म कुर्वाणो
नाशुचिर्भवेदित्यपि शब्दार्थः ।

नित्यः सोमोऽपि तद्वत् पशुरपरि तयोः पर्वसत्त्वान्न कार्या,—
वन्ते पर्वण्यग्नौचं यदि पतति नवाक्षेष्टिरचागते स्यात् ।

नाग्नौचे स्वात्प्रवासो न च भवति निजस्थार्त्तवेष्टादिपत्तौ,
सोऽप्यचाथ प्रवेगो न च भवति भवेत् पर्वपाते तु सोऽपि ॥

निष्ठपशुवन्सोमयोर्नित्ययोरपि पर्वान्तरभावकाशचात् नाग्नौ-
चेऽनुष्ठानम् । आश्रयणमप्यन्तिमपर्वगतमनन्यगतिकत्वात् अन्ते-
कार्यम् ।

सूतके मृतके चैव यस्य भार्या रजस्वला ।

प्रवासे गमने तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

इत्यगौचे पद्या रजस्यपि प्रवासः निषिद्ध एव । तथाप्याद्याधिके कार्ये शुद्धिविधानादेव विपत्तौ तु प्रवासे कार्यं अग्न्युपस्थापनं कार्यम् । तथा प्रवेशोपस्थापनञ्च पर्वसन्निधावावश्यकत्वात् कार्यमेव ।

पित्रोर्मध्ये दशाहं यदि भवति सुतः माग्निको दर्शपाते,

‘त्यक्त्वास्मिन् पितृयज्ञं सकलमनुचरेच्छ्रौतदर्शोक्तकृत्यम् ।

अस्मिन्नावस्यपिण्डीकरणमृषिगिरा यन्निषिद्धं विना तत्,-

नो युक्तः पिण्डयज्ञस्तदितरविहितश्रौतलोपः कुतः स्यात् ॥

स्मृतिसंग्रहे,— दशाहमभ्यन्तरे यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वं सर्वदा तस्य यावदाभ्युदयमवस्यति ॥

काष्ठांजलिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुक्षरब्दोपरौतरः ॥

इतरोऽनग्निः ।

जावालिनः,— नामपिण्डाग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापौ भवत्यकुर्वन् हि पित्रहा शोपजायते ॥

“असपिण्डी सपिण्डनमकृत्वा” इति कल्पतरुकाराः ।

एवं च दशाहमध्ये दर्शपाते सपिण्डीकरणमात्रस्य निषिद्धत्वात् सपिण्डीकरणं विना च पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धत्वात् तमेव विना श्रौतमन्यद्वर्गकर्म कार्यमित्यभिप्रेक्ताः । मातुः पिण्डपितृयज्ञे प्रवेशाभावेऽपि,

एकादशाहं निर्वर्त्ये अवाग्दशाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति वाक्यान्मातुरपि सपिण्डीकरणं कृत्वैव पिण्डपितृयज्ञ-
करणमिति । द्वादशाहमध्येऽप्येवम् । विमातुस्तु स्वकाल एव
सपिण्डनमिति वक्ष्यते ।

साग्निस्त्वेकादशाहे यदि पतति कुहूद्वादशाहेऽथवान्या-

गौचे कृत्वा सपिण्डीकृतिमपि तनुयात् त्रौतदर्शोक्तकृत्यम् ।

यागोऽगौचे समाप्तो यदि भवति रजो योपितो यागमध्ये,

तच्छुद्धौ तत्समाग्निस्त्वधविगमभवे पर्वके जातकेष्टिः ॥

दृष्टव्यतिः,— द्वादशैकादशे वाङ्नि साग्निः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

शावागौचस्य मध्येऽपि कुर्यादेवाविशङ्कयन् ॥

इति पुनस्तु साग्निकत्वे द्वादशाहे दर्शपातेऽगौचेऽपि द्वादशाहे
सपिण्डीकरणम् । एकादशाहदिने दर्शपाते तु एकादशाह एव ।

अगौचानन्तरं दर्शपाते तु अगौचापगमदिने सपिण्डनम् । देये
पितृणामित्युक्तैः ।

ब्राह्मे,— गृहीत मधुपर्कस्य यजमानस्य अलिजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य सङ्ग्रामखे ।

स्नान त्वमृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

अलिजां मधुपर्कग्रहणानन्तरं यजमानस्य दीक्षायां पश्चात्
पतितमगौचं तत्कर्मसमाप्तिपर्यन्तं न भवतीत्यर्थः । तथाचागौचेऽपि
यागममाप्तौ न दोषः । यागस्य मध्ये पक्षीरजोदर्शने तत् शङ्कायेव

यागसमाप्तिः । 'यस्य पत्नी अनालम्बुका स्यात् तामवरुध्य यजेत'
इति श्रुतेः ।

अनालम्बुका (रजोवती) श्रौतमपि जातेष्ट्यादिकं अग्नौचाप-
गमपतिते आद्ये पर्वणि कार्यं, नाग्नौचमध्ये । तथाच पूर्व-
मीमांसायां चतुर्थाध्यायतृतीयपादो नविंशाधिकरणस्य संयहकारिका
माधवीये,—

जातकर्मानन्तरं स्यादग्नौचापगतेऽथवा ।

निमित्तमग्निधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥

इति । अग्नौचानन्तरकार्या जातेष्टिरग्नौचानन्तरपतिते पर्वण्येव ।
“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायाम् पौर्णमास्याम्
वा यजेत” इति श्रुतेः । सामान्यतः सर्वांसामिष्टीनां पर्वण्येव
विधानात् ।

अङ्गाग्नौचं समये भवति हि मृतके व्याप्य तुर्याहमस्मिन्,
खण्डे भागं तृतीयं न तु जनुषि कुले चानमस्मिन् वपुः ।
मातुः सूत्यन्तमेव स्पृशति यदि पिता तां तदन्तः समृत्या-
ग्नौचोऽङ्गाग्नौचयुक्ता अपि कुलजमना^(१) ह्यादिसर्वाधयोगे ॥

सम्बर्त्तः,— ततः सञ्चयनादूर्द्धमङ्गस्पर्शो विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाग्नौचमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,— चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु ।

चेचस्य पञ्चमे ज्ञेयः सप्तमे च तथां विशः ॥

शूद्रस्य दशमेऽप्येवं खण्डाग्नौचं विभागतः ।

चत्रस्य पञ्चम इत्यादि तु चत्रियादीना द्वादशाष्टाशौचपत्रे,
अम्नादेगे तु सर्ववर्णाना दशाष्टाशौचपत्राश्रयणात् चतुर्थेऽह्न्येवाग्नि-
चयनमङ्गाशौच च तावत् ।

देवस्य,—अशौचकालात् विज्ञेय स्पर्शनन्तु त्रिभागत ।

सूतके तु सूतिका विना कुलेऽङ्गाशौचाभावः ।

तथाचाङ्गिरा,—सूतके सूतिकावर्जं मस्यर्गं नैव दुष्यति ।

ब्राह्मे तु विशेष,—

अन्यास्तु मातरस्तदत् तद्गृहं न व्रजन्ति चेत् ।

मपिण्डाद्यैव मस्यृशा मन्ति सर्वेऽपि नित्यशः ॥

शङ्खलिखितौ,—“स्नानोपस्पर्शनादेव पिताशुद्धः, नाङ्गीच्छेदनात्
परं दशरात्रपर्यन्तं मातुरप्यङ्गाशौचम्” ।

तथा च हारीतसूत्र,—“अत ऊर्ध्वमममालम्बनमादशरात्रा-
दिति” ।

देवलोऽपि,—“माता शुद्धेदशाह्ने” । इति ।

यदि पत्न्या प्रसूताया नरः सम्पर्कमृच्छति ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥

पारस्कर,—“स्पर्शतश्च पितुर्नैतरेषाम्” । इत्यनेन षडङ्गविदपि
ब्राह्मणः पिता सूतिकास्पर्शे दशरात्रपर्यन्तमङ्गाशौचीत्यर्थः । अन्यथा
तु तत्स्पर्शं स्नानमात्रम् ।

तथाचाङ्गिरा,—मस्यर्गं सूतिकायाश्च स्नानमात्रं विधीयते ।

ज्ञातौनामपि द्वित्रिचतुरादियत्किञ्चिदशौचमन्निपाते त्र्यशौ-
चापगमान्तमङ्गाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,— सर्वमङ्गमसंसृज्यं तत्र स्यात्सूतके मति ।

सूतकमध्ये सूतके नितरां सूतकमध्ये सूतके ।

पिचोर्मुत्यां शरीरं गृहमशुचि भवेद्वर्धमेकं न दैवम्,

पितृ कर्मापि काम्यं परगृहपचनचौद्रमांसाशनं च ।

स्वाध्यायान्याब्दिकाद्युत्सवशुभकरणं चेन्नतीर्थादि न स्यात्,

किन्तु स्युर्नित्यनैमित्तिककरणपरप्रेतकृत्यान्यपौह ॥

षण्मासान् स्याद्विमातुर्मरण इदमघं व्याप्य भार्याविनाशे,

त्रैन् मासान् स्यादशौचद्वयदितमपि सुतभ्रातृनागे चिपचान् ।

तन्मध्ये चेत्सपिण्डीकरणमपि कृतं काम्यकृत्येऽपि वृत्ते,

द्रव्यादानादिरूपेऽधिकृतिरपि मता पूर्त्त इष्टेऽपि तत्र ॥

दान नित्यव्रताङ्गं ग्रहणमिहिरसङ्क्रान्तिदाने च पैत्रो,

यज्ञस्वारासनौराग्रयसुरसदनान्यन्नदानञ्च पूर्त्तम् ।

इष्टं त्वातिथ्यमुक्तं श्रुतिपठनतपःश्रौतशालाश्रिकार्या,—

न्तर्वदौदानमुक्तं स्मृतिषु निगदितं वैश्वदेवोऽपि सत्यम् ॥

नोद्वाहे दारसत्वे त्वधिकृतिरितरान्नादिभुक्तौ महे नो,

दर्शादौ दीपदाने निवपन इह न प्रेतपचे गयायाम् ।

नान्येषां तर्पणेनाब्दिक इव जननीवार्धिके नाधिकार,—

स्नाताब्देऽथास्ति ताताब्दिक इह जननीवर्धमध्येऽधिकारः ॥

इति चतुर्भिः कुलकम् । अन्याब्दिकादि इत्यनेन पितृव्यादि-

तर्पणस्यापि संग्रहः । इतरान्नादि इत्यनेन मांसमाचिकयोः संग्रहः ।

महे उत्सवे । दर्शादित्यनेन अष्टकान्वष्टकाद्युगाद्यादीनां संग्रहः ।

निवपनं, निवापः आहुतिमिति यावत् । दीपदाने प्रदीपामावा-

स्यायां दीपदाने । गयायामित्यत्रापि निवपन इत्यन्वयः । अन्येषां
पितृव्यादीनां दशशब्देन यथा पित्रोर्वर्षमध्ये पितृव्यादितर्पणश्राद्धे
न कार्यं, तथा जनकवर्षे जननीवार्षिकमपि न कार्यमित्यर्थः ।
जननीवर्षे तु जनकसांवत्सरिकं कार्यमितीयान् माहतः पितुर्भेदः
इति सूचनार्थं अथशब्द उपात्तः ।

विश्वामित्रः,— पिता चोपरनेक्षस्य गृहं तस्याश्चिर्भवेत् ।

पितेति माताप्युपलक्ष्यते । गृहमिति देहोऽपि ।

तथा च देवीपुराणे,—

प्रभृतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याश्चिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं स्थाद्यावत्पूणे न वत्सरः ॥

महागुरुनिपाते च सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

महागुरुः मातापितरौ ।

पुनर्विश्वामित्रः,—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायश्चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

स्नानमिति तीर्थस्नानम् । “तीर्थस्नानं महादानं” इत्येतत्
समानम्, यमोक्तेः । स्वाध्यायो वेदपाठः । अन्यतर्पणमिति पितृ-
व्यादिश्रद्धुमुपलक्ष्यते ।

शातातपः,— अन्यश्राद्धं परान्नञ्च मधु मांसञ्च मैथुनम् ।

वर्जयेदब्दमेकञ्च महागुरुनिपातने ॥

मधु क्षौद्रं । मैथुनं विवाहः । यमः,— “माङ्गल्यमुत्सवं काम्यम्”
इति निषेधं प्रकृत्योवाच । इति सामान्यतोऽग्नौचप्रकरणेऽपि “तथैव

काम्यम् यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते” इति व्याघ्रोक्तेः काम्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिकयोः ।

तथा,— अन्येषां प्रेतकार्याणि मद्यागुनिपातने ।

कुर्युः संवत्सरात् पूर्वं नैकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वृहन्मनूक्तेः ।

पितृव्यादीनां प्रेतकार्याणि “नैकोद्दिष्टं न पार्वणं” इति कुलभेदेन द्विविधमप्याब्धिकं न कार्यम् ।

विमात्रादिविषये वृहन्मनुः,—

पित्रोरब्धमशौचं स्यात् षण्णामान् मातुरेव च ।

मासत्रयन्तु भार्यायास्तदङ्गं भ्रातृपुत्रयोः ॥

मृताविति शेषः । मातुरिति विमातुः पित्रोरिति पूर्वमुक्तत्वात् ।

कनिष्ठमातुः षण्णामान् मातापित्रोश्च वत्सरम् ।

इति वाक्यान्तरात् अपकृत्य सपिण्डीकरणे कृते काम्येष्वधिकारः । तथा प्रतिग्रहादिष्वपि । तथा च मातृस्थे,—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभाक् भवेत् ।

वृत्तपूर्त्तेष्टियोऽग्न्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

वृत्तं प्रतिग्रहादि दष्टं यागादि गृहस्थो भवेदित्यनेन पुत्रः स्वविवाहं कुर्यात् । गृहस्थपदस्य संगृहीतदार एव मुख्यार्थत्वात् । ननु गृहस्थायमविहितकर्मानुष्ठानयोग्यतापरत्वमसु ? इति चेत् न । लक्षणाप्रसक्तेः मुख्यार्थसमभवे लक्षणाया अनङ्गीकारात् । अत्र पूर्वोक्तयोः परिगणनं पूर्वाचार्यैः कृतम् ।

तथाचाग्नेयपुराणे,— वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानभारामाः पूर्त्तधर्मे च मुक्तिदम् ॥

तथा,— ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यमङ्गलमणेषु च ।

द्वादशादौ च यद्दानं पूर्त्तं तदपि नाकदम् ॥

कात्यायनः । आहिताग्नेः पिचर्चनं पिण्डैरेव, तथा ब्राह्मणा-
नपि भोजयेत् पूर्त्तरिति ।

दृष्टलक्षणं महाभारते,—

एकाग्निहोत्रवहनं चेतायां यच्च ह्ययते ।

अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

जातुकर्णः,— अग्निहोत्रं तपः श्रौचं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवश्च दृष्टमित्यभिधीयते ॥

द्वादशादीत्यादिपदेन जन्माष्टम्यादिप्रताङ्गदानसंग्रहः । एतेन
चेत्रतीर्थादियानादीनां अचानुक्तेर्न तत्करणं समाचारश्चैवमेव ।

तथा वचनवलात् भार्यायां विद्यमानायां विवाहान्तर्गकरणा-
भावः । एवं मातापित्रोर्वर्षे सपिण्डीकरणे कृते पित्रव्यादितर्पण-
श्राद्धादिकं न कार्यम् ।

यमः,— माङ्गल्यमूत्सवं चैव परपाके च भोजनम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मधु मांसं परान्नञ्च मैथुनं चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥

दृढमनुः,— दीपदानं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपात्रिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मैथुनमत्र विवाहः, विवाहं विना मिथुनवासम्भवात् । ननु

“गृहस्थश्च ततो भवेत्” इत्युक्तौ विवाहः कार्य इत्युक्तम् । अत्र च निषेध इत्युभयोः कथं सङ्गतिरिति चेदुच्यते । विद्यमानपक्षीकेन पत्यन्तरस्त्रीकारो न कार्य इत्युभयोर्न विरोधः । तथा च पूर्वम-विवाहितो मृतपक्षीकश्च विवहेदिति निष्कर्षः । तदेतत् विविच्य “नोद्वाहेदारमत्वे” इत्यस्मात्कारिकायां निर्विद्धम् । दृढमनूक्तौ अपरपाक्षिकमिति अपरपक्षे विहितामावास्याश्राद्धम् । एतदष्ट-कान्वष्टकाद्युगाद्यादीनामुपलक्षणम् । अतएव प्रेतपक्षश्राद्धमपि न कार्यम् तस्य नित्यकाम्यत्वात् । “पितर्युपरते” इति वक्ष्यमाणोक्तेः । मातापितृविषये वृहन्मनुः,—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्त्तते ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धादुते समाः ॥

समाः सांवत्सरिक वर्जयित्वा इत्यर्थः । इदं सन्निहितवाक्येन सम्बध्यते, न पूर्ववाक्येनापि ।

मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।

तस्या न वत्सरं कुर्यात् प्रेते पितरि च कश्चित् ॥

इति श्रद्धोक्तेः, इति छत्यकौमुदीकारादयः । कुर्यादिति पुनरुपादानात् नञ् पूर्ववाक्ये सम्बन्धशङ्का नास्त्येवेति तन्मतं समीचीनम् । तस्मात् जनकमरणाद्धे मातृवार्षिकमपि न कार्यम् । मातृमरणाद्धे तु पितृवार्षिकश्राद्धमात्रं कार्यमित्युच्यते । अमावास्यादिनित्यश्राद्धानि उभयोरप्यद्धे न कार्याणीति सिद्धान्तः । अत्र विप्रमिश्रैः “स्यते समाः” इत्युभयत्रापि योजयित्वा अस्मद्देशे निर्विज्ञान मातृसावत्सरिकानुष्ठानाद्यसम्बद्धव्यावाभावादनुसङ्गाधि-

करणादयमन्ववादुभयोः संवत्सरे उभयोः सांवत्सरिकं कार्यमिति
यदिमिति तत्र विचारमहम् इत्यन्तुपिष्टरणाः ।

तथाहि,—

अनुपद्वाधिकरणेषु अमन्वद्व्यवायाभावो नानुपद्वातिमित्तम् ।
किन्तु आकाङ्क्षादिमद्भाव एव तन्निमित्तमिति विचारितं “पितर्यु-
परते” इति वाक्ये आकाङ्क्षादिविरहाद्यानुपद्वाप्रसङ्गोऽपि । अनेनैवा-
स्मारयेन “मातर्यपि च” इति वाक्यस्य प्रामाण्ये मातृसांवत्सरिके
विकल्प इति तैर्युक्तम् । ग्रहणं स्मृतौ तदाक्यस्योपालम्भादप्रामाण्य-
ग्रहा दूरापानैव । यच्चोक्तं विकल्प इति तत्रापि प्रष्टव्यम् । किं
वाक्ययोर्विरोधादिकल्प इति कल्पनीयम् ? अथवा स्मृत्याचारयो-
रिति ? तत्र न प्रयमः, उभयोर्वाक्ययोरपि संवत्सरे मातृसांव-
त्सरिकानुष्ठानाभावस्य स्पष्टमभिहितत्वेन विरोधाभावात् तस्माद्
द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयः । सोऽप्युक्तः । तथाचारस्य कृत्यकौमु-
द्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात् । स्मृत्यपेक्षयाद्यन्तरितप्रामाण्ये-
नाचारस्य दुर्बलत्वमिति सिद्धान्ताच्चेत्यलमतिविस्तरेण । विस्तारस्तु
अस्मत्कृते शुद्धिपारे द्रष्टव्यः इति चतुष्कस्य ।

अथ बाह्याशौचशुद्धिः ।

सर्वे वर्णा अशोभिर्दशभिरिहगतैः सहस्राश्चानुलोम्यो-
त्पन्नाः शुध्यन्त्यथो तेऽभिषवणशुचयः प्रातिलोम्योद्भवाश्चेत् ।
विंगत्या स्त्री शुचिः स्यात् सतजनुषि दिनैस्त्रिंशता स्त्रीप्रसूतौ,
योपितुंसोर्यमलाज्जनुषि गुरुमदृग्भागतस्त्रिंशतैव ॥

— शुद्धेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

each	Rs. 1	14
h	2	4
-5 @ /6/ each	1	14
1	0	12
	1	8
Parāgata Smṛti, (Text) Vol I, Fasc 1-3; Vol II, Fasc 1-6; Vol III, Fasc 1-6 @ /6/ each	7	8
Parāgata Institutes of (English)	0	12
Prabandhaśantamāni (English) Fasc 1-2 @ /12/ each	1	8
*Sama Vāda Samhita (Text) Vols I, Fasc 5-10, II, 1-6; III, 1-7, IV, 1-6, V, 1-8, @ /6/ each Fasc	12	6
Saṅkhyā Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
	2	4
	0	12
	12	0
	7	*2
	II, Fasc 1-10, Part IV, Vol II,	
Fasc 1-12 @ /6/ each	14	10
	0	12
	1	14
	1	2
	4	8
	0	4
	0	12
each	1-7, @ /6/	
Vijñāna Smṛti, (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each	4	8
Vivadaratnakara, (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	0	12
Vṛhannaradiya Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/	2	10
Vṛhat Svayambhu Purana Fasc 1-6	2	4
Tibetan Series		
Pag Sam Thā Sthā Fasc 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher Phyin Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-4, Vol III Fasc 1-5, @ 1/ each	13	0
Rtogs brjad dpag khbrī Sthā (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0
	4	14
	1	8
	22	0
	5, Vol III,	
	39	12
	37	0
	6	0
	0	6
	7	2
	1	0
	of the	
	1-21 @	
1/ each	21	0
Farhang-i Rashidi, (Text) Fasc 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrist-i Insh, or, Insh's list of Shyakh Books, (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each	3	0
Futuh-ush Sham of Waqidi, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	3	6
	1	8
	0	12
	4	8
	1	2
	76	4
	III, I R,	
	use II 12,	
Index to Vol II Fasc 10-12 @ /6/ each	13	2
Magistat of Waqidi (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
* The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied		

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6/ each	Rs	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III Fasc 1 @ /12/ each	12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Ma as r : Alamgiri (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	3	4
Nukhbatul Fikr (Text) Fasc 1	0	6
Nizami s Khiradnamah : Iskandari (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8
Riyazu s Salatin (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14
Tabaqat : Navir (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	6
Ditto Index	1	0
Tarikh : Firuz Shahi of Zayan d din Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10
Tarikh : Firuzshahi of Shama : Sira) Aif (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0
Was o Ramin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each	6	6
Tozuk : Jahangiri (Eng) Fasc 1	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XII and XX @ 10/ each 30 0
- 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1860 to 1893 (incl @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No
- 3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1850 (7) 1857 (6) 1858 (6) 1859 (8) 1870 (8) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 5 1884 6, 1885 6 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (6) 1898 (8) 1899 (8) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
N B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each volume
- 4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 2 0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by B B Shaw (Extra No J A S B 1878) 4 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868) 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 1875) 4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882) 4 0
- 5 Anis ul Musharrah a 3 0
- 6 Catalogue of Fossil Vertebrata 3 0
- 7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal by W A Bion 3 8
- 8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 16/ each 32 0
- 9 Jawanul ilmi r riyaz 168 pages with 17 plates 4to Part I 2 0
- 10 Khizanatul ilm 4 0
- 11 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each 40 0
- 12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each 18 0
- 13 Sharaya-nul Islam 4 0
- 14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös 10 0
- 15 Ditto Grammar 8 0
- 16 Kaçmançabdiñipta Parts I & II @ 1/8/ 3 0
- 17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O R Wilson 1 0
- 18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein in D. JI Extra No 2 of 1899 4 0
- ~ Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each 29 0
Nepalese Baidi at Sanskrit Literature, by Dr R. L. Mitra 6 0
N.—All Cheques Money Orders &c., must be made payable to the ' Treasurer, Asiatic Society,' only

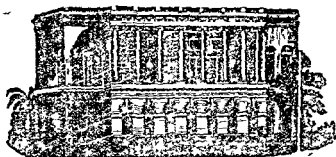
Books are supplied by V.P.P

20-6-1901

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1026.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

SADĀÇIVA MIÇRA

OF PURI.

VOL. I, FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1902.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUTAO & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO
HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

*Copy plate copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied unless the
of the Fascicle is being ordered out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Rs	1	8
Advaitachinta Kaustubhe Fasc 1		0	6
*Agni Purana (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1-5 and Vol II, Fasc 1-5 Vol III Fasc 1 5 Vol IV, Fasc 1 5 @ /6/			
Ann Bhāṣyam (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		7	8
Aphorisms of Sandilya (Engl sh) Fasc 1		1	14
Aṣṭaśaṣṭika Prajñāparamitā (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		0	12
Aṣṭava dyāla (Text Fasc 1 5 @ /6/ each		2	4
Avadana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		1	14
*Bhāṣat (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		10	0
Bhāṣa Dipika Vol I, Fasc 1-3		1	14
Bṛhaddēvata (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	2
Bṛhaddharma Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		1	8
Bodhi caryāvatara of Candidevi Fasc 1		2	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-3 @ 2/ each		0	6
*Catapatha Brahmana Fasc 1-6		6	0
Catasahasika Projñāparamitā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		2	4
*Caturvarga Chātamanī (Text) Vols II 1-20; III Part I Fasc 1-16 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		1	8
Catasahasika prajñāparamitā Part I Fasc 1-3 @ /6/		19	14
*Olokavartika, (Engl sh) Fasc 1-3		1	2
*Granta Sūtra of Āpastamba (Text) Fasc 4 16 @ /6/ each		2	4
Ditto Chāṅkhayana (Text) Vol I Fasc 1-7 Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		4	14
*Gri Bhaṣyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		5	10
Gadadhara Paddhati Kalasara Vol I Fasc 1-4		1	2
Kala Madhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Viveka Fasc 1-4		1	8
Katantra (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		1	8
Katha Sant Sagarā (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each		4	8
Karma Purana (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		10	8
Lalita Vistara (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		3	6
Madana Parijata (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		2	4
Maha bhāṣya prād podyōta (Text) Fasc 1 9 & Vol II Fasc 1 6 @ /6/ each		4	2
Manu's Saṅgraha (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		5	10
Markandeya Purana, (Engl sh) Fasc 1 6 @ /12/ each		1	0
*Mānava Darśana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each		4	8
Narada Smṛti (Text Fasc 1-3 @ /6/		4	14
Nyayavartika (Text) Fasc 1-5 @ /6/		1	2
*Nirukta (Text) Vol III Fasc 1 6; Vol IV, Fasc 1-8 @ /6/ each		1	14
Nityacarapaddhati Fasc 1-6 (Text) @ /6/		5	4
Nyayabandha (Text)		2	4
Nyaya Kusumajali Prakarana (Text) Vol I Fasc 1-6 Vol II Fasc 1-3 @ /6/ each		0	10
Padumavati Fasc 1-4 @ 2/		3	6

वैश्यः पञ्चदशाहेन शुद्रो मासेन शुध्यति ॥

इति मनुनोक्तम् ।

तथापि,— सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरथ वा इति शातातपो ऽब्रवीत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यात् अस्मद्देशे सर्वेषां वर्णानां दशाहागौचममा-
चारः । दशाहेन इत्यादौ गतेनेति शेषः । अनुलोममङ्गराणामपि
दशाहागौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,— गौचागौचं प्रकुर्वीरन् शुद्रवद्वर्णमङ्गराः ।

इति । प्रतिलोममङ्गराणान्तु भूचपुरौषोत्सर्गवत् मलापकर्ष-
स्नानमात्रम् । “प्रतिलोमा धर्महीनाः” इति गौतमोक्तेस्त्वेषां
विध्यनधिकारात् । यत्तु,—

एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

व्यहात्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥

तथा,— सम्पर्कविनिवृत्तानां न प्रैतं नैव सूतकम् ।

इति पराशरवाक्यं तत्कलौतरयुगविषयम् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डभरणे मतिः ।

कन्यान्तराणि कुर्वाणः कलौ स्यान्मोहकिल्बिषी ॥

इति द्वारौतोक्तेः । तेन गुणतारतम्यादिनाथगौचमङ्कोचो न
कलौ । मरणग्रहणं जन्मनोऽप्युपलक्षणं, विप्रग्रहणं वस्त्रादेरपि ।
पेठौनमि,— “सूतिकां पुत्रवतीं स्नातां विंशतिरात्रेण कारयेत्
मासेन स्त्रीजननीम्” इति पुत्रवतीं, पुरुषजननीमित्यर्थः । मासोऽत्र
मासः, अगौचे तन्मासस्यैवीकृतात् ।

तथा च शङ्खव्यासौ,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासान्दपास्तथा ।

मध्यमघटभुक्तिश्च धावनेन प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

ननु पुत्रकन्ययोर्ममलतया जनने तु मातुः केन शङ्खिरिति चेत्? अत्र केचित् यमलतया पुत्रकन्ययोर्जनने प्रथमतो यज्जन्म स्त्रियाः पुंसो वा, तज्जननेनैव मातुरग्नौचम् प्रथमतस्तस्यैव प्रवृत्तत्वात्, द्वितीयस्य तन्नान्तरीयकत्वात् तदननुवन्धत्वेन पृथग-ग्नौचप्रयोजकत्वाभावात् द्वयोरप्येकसंप्रयोगजन्यशुक्रशोणितजन्यत्वेन एकत्वाच्च । तन्नान्दमेवेति अस्मात्पितृचरणाः । तथा,—

गुरुणा लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ।

इति वक्ष्यमाणवृहन्मतुवचनेन लघुनः पुत्रजननाग्नौचस्य गुरुणा स्त्रीजननाग्नौचेन बाधात् मासेनैव मातुः शङ्खिः ।

अथोच्यते,—

न वर्द्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

इति वचनात् पुत्रजननाग्नौचस्य वक्षवत्वमिति । तदपि मन्दम् । लघुगुरुविचारस्य उच्छेदापत्तेः । “न वर्द्धयेत्” इत्येतस्य तु अग्नौचस्य दशाक्षप्रभातश्रवणे निदिनवृद्धिनिषेधपरत्वमिति वक्ष्यते । तथाच कन्यापुत्रयोर्ममलतया जनने स्त्रीजननेनैव मातुरग्नौचमिति मिद्धान्तः ।

योपित् मामावृतौ स्याच्छुचिरभिपवणात् स्पर्शने अग्नौचकृत्ये, तुषांहे पञ्चमाहे स्रवविरहवतौ चेद्रतौ स्मार्त्तकृत्ये ।

पण्णामाम् माममक्षौरपि गतदिवसेः सर्वथोर्द्धं मसूत्या-

शौचोऽथो सर्वसूतौ दशदिवसपरं श्रौतकृतस्पर्शयोग्या ॥

वशिष्टः,—“चिराचे रजस्वला शुचिर्भवति” चिराचे गते इति शेषः ।

शङ्खः,—शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि न शुद्धा दैवपिव्ययोः ।

दैवे कर्मणि पिव्ये च पञ्चमेऽह्नि शुध्यति ॥

भर्तुरपि पादसम्बाहनादिव्यापार एव शुद्धा, न स्मार्त्तकर्मणि ।
किन्तु श्रौतकर्मसु शुद्धा । तथाच कात्यायनसूत्रम्,— “यव्या उद-
क्याया दौचारूपाणि विहाय इत्युपक्रम्य चिराचान्ते गोमयमित्रेण
उदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति” इति । पञ्चमेऽह्नि तु
स्मार्त्तकर्मसु अभिगमने चाधिकारवतीति सिद्धम् । चतुर्थदिनरात्रौ
अभिगमने चाधिकारोऽस्यायुर्गुणरहितपुत्रोत्पत्तिरूपदोषसहिष्णो-
रिति पूर्वं लिखितम् ।

अत्र यद्यपि केचित्,—

एकाकिन्यो विवाहादौ देशभङ्गेऽप्यवापदि ।

उपोषणेन शुध्यन्ति सद्यो नार्यो रजस्वलाः ॥

अत्रिः,— रजस्वला यदा जाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वांगशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरर्वांगिकाहं विंशतेर्ह्यहम् ।

यस्यासु नियमेनाष्टादशदिनमध्ये भूयो रजोदर्शनम्, तस्याः
स्यादेव चिराचाग्नौचमिति विज्ञानेश्वरा व्यवस्थापयामासुः । तथापि
एकाकिख्यादौनामपि तथाचारो न दृश्यत इत्यस्माभिः तत्किञ्चिन्न
निवद्धम् । यद्यपि स्मृत्यन्तरे वर्णविशेषे त्वग्नौचविभिन्नत्वमुक्तम् ।

अतौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ।

इति मनूक्तेः, सर्ववर्णस्त्रीसाधारणोऽयं विधिः ।

तृतीयमासमारभ्य षण्मासान्तं तु व्यवस्था ब्राह्मि,—

षण्मासाभ्यन्तरे यावत् गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदामाससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

अत ऊर्द्धं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते ।

तासामिति वज्रवचनात् स्वजात्युक्तमिति लिङ्गाच्च सर्ववर्णस्त्री-
साधारणमिदम् । अत ऊर्द्धमित्युक्तेः सप्तमादिसप्तमासेषु जातमृतौ
मृतजनेन च सर्वथा मातुः सूतकाशौचमेव । “प्रजातायाश्च दश-
रात्राशौचम्” इति कात्यायनसूत्रात् सूतिकाया दशरात्रादूर्द्धं
श्रौतेऽधिकारः ।

यत्तु,— ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः ।

गतैः शूद्रा च संस्पृष्टा च्योदशभिरेव च ॥

इति ब्राह्मवचनम् । तदनूठापरम् । यद्वा शूद्राणाम् मासाशौच-
पक्षाभिप्रायम् ।

दशाक्षमेवाशौचन्तु सर्वेषामपरे विदुः ।

इति दशरात्राशौचपक्षस्य अस्माद्देगे सर्ववर्णानामादृतत्वात् ।

सूतिका सर्ववर्णानां दशाक्षेन विशुध्यति ।

इति वचनान्तरेण च सर्वस्त्रीणामपि दशरात्रात्परं स्पर्शयो-
ग्यत्वमेव ।

स्त्रावः स्त्रातुर्यमासावधिरय कथितः पात आपद्यमासम्,
सद्यःशौचं कुले स्त्रात् श्रवनमिह पितुः स्त्रादथापप्रसूतिः ।

पठोर्द्धं मासयुग्मे च पितृकुलभुवां जातमृत्यां मृतस्योत्-

पत्नौ तिष्ठो निशाः स्युः श्रुतिरिति यदि शिशुः पूर्णमन्त्राण्यगौचम् ॥

स्मृतिः,— आचतुर्याङ्गवेत्सावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा स्यात्सप्तमाष्टममासयोः ॥

सावपातयोः सपिण्डानां सद्यःशौचम् । वण्मासाभ्यन्तरमिति
ब्राह्मोक्तौ वाक्यशेषे,—

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ।

दृष्टुक्तेः । गर्भस्तावे पितुः स्नानमात्रम् । “सप्तमाष्टममासयोस्तु
जाते मृते मृते जाते कुलस्य चिरात्रम्” इति हारीतोक्तौ जातशब्द-
लिङ्गात् सपिण्डानां चिरात्राशौचमेव । पितुरप्यनयोर्मासयोस्त्य-
हाशौचम् ।

जीवन् जातो यदि प्रेथान मृतो वा यदि जायते ।

सूतकं मातुरेव स्यात् पित्रादीनां चिरात्रकम् ॥

इति दृढन्मनुवचनात् हारीतोक्तकुक्षशब्दस्य पित्रादिपरत्वेन
व्याख्यानान्न । मातुरशौचं तु पूर्वश्लोके लिखितम् । सप्तमाष्टममास-
योरपि बालजीवने सपिण्डानां समानोदक्तानां यथाद्योरयं सम्पूर्णा-
शौच उत्सर्गविद्भूमेव ।

सर्वेषां प्रेतजाते भवति हि नवमासेषु मासेषु पूर्णं,

जातप्रेते तु वप्तुर्जनुरवधि दशाहाघमङ्गाशचित्वं ।

जातौनां नाघमात्रं यदि तु शिशुमृतिः स्मृतिमध्येऽपि नादौ-

क्केदोर्द्धं तत्र ताते जनुरवधि दशाहाघमन्येषु नाघम् ॥

नवमादिमासे मृतजाते, पारस्करः,—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ तु कौर्म,—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वसृग्श्च एव च ॥

मद्यः शौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

तत् सूतकं जननाशौचमित्यर्थः । तथाचात्र पित्रोर्जननावधि-
दशरात्रम् । सपिण्डानां मद्य इति वचनात् पितुरप्यङ्गाशौचं
दशाहान्तं इत्यस्मद्देशे व्यवस्था सुस्थिरा । अन्यप्रकारा व्यवस्था यथा
वृहत्प्रचेताः,—

मुहूर्त्तं जीवितो बालो यदि पञ्चत्वमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाह्येन मद्यःशौचास्तु गोत्रिणः ॥

मुहूर्त्तमपि नाङ्गीच्छेदोपलक्षणम् । या चायन्या व्यवस्था, नाङ्गी-
च्छेदात् पूर्वं बालमरणे पुनर्हरीतः,— “जाते मृते मृते जाते
पुनर्वादशाहं सपिण्डानां” । इदं नवमदशमादिमासविषयम् । पुन-
र्हरीतवचनस्य सप्तमाष्टममासयोः व्याहाराशौचविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रस्थिते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्यशौचं विधीयते ॥

इति वृहन्ननुवचनाच्च सपिण्डानां दशाहमेव । जातमात्रस्येति
कौर्मवचनात् नाङ्गीच्छेदात् पूर्वमपि मद्यःशौचम् । इति व्यवस्था
अस्मद्देशे नाद्रियते । धर्मसन्देहे “स्वस्य च प्रियमात्मनः इति
याज्ञवल्क्येन आत्मतुष्टेर्धर्मं ग्रामाण्यस्य सिद्धान्तितत्वात् । “यस्मिन्
देशे य आचारः” इति मनूकस्य । यच्च विज्ञानेश्वरैः पञ्चमपठ-
मासयोर्गर्भपाते कुलस्य विराघं, सप्तमादिषु जातमृते मृतजाते वा

विशेषाद्दशरात्रं, दशरात्रान्तर्वाल्मरणेऽपि कुलस्य स्मृतिकाशौचं
स्मृत्यन्तरमस्मादेन व्यवस्थापितम् तदपि नास्मद्देशे आद्रियते । अथ
“प्रकृतं जातमात्रस्य” इत्यादिवचनात् सर्वत्र जातशब्दानां जातमात्र
परत्वम् तथाच नाङ्गीच्छेदोत्तरं दशाहमध्ये वाल्मरणे मातापित्रो-
रित्यनुवृत्तौ पारस्कर. “अन्तः सूतके चेदोत्यानादाशौचं सूतक-
वत्” इति । अस्मार्थः । आ उत्त्यानादिति पदद्वयम् । तथा पित्रो-
र्जननावधिदशरात्रावसानपर्यन्तमेव अशौचं इत्यर्थः ।

ज्ञातिविषये तु शङ्कः,—

वाल्मस्तन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति ।

मद्यःशौचं सपिण्डानां न प्रेतं नैव सूतकम् ॥

एकः प्रेतः परस्वेच्छसिति यमजयोस्तददेकोऽव जात-
प्रेतोऽन्यः प्रेतजातस्तदिह जनिमनादृत्य मृत्योर्वलित्वात् ।

मद्यःशौचाः सपिण्डा जनुर्वधिदशाहं पिताङ्गाशुचिः स्यात्

मद्यः शौचे तु श्रिष्टाविदधति सकले स्नानमात्रं न चान्यत् ॥

यमलज्जननेऽप्येकस्य जीवने अन्यस्यमृतौ, तथैकस्य मृतजननेऽन्यस्य
जातमृतौ जातमात्रस्य “वाल्मस्तन्तर्दशाहे तु” इत्यादिवाक्येभ्यो
जननापेक्षया मृतेर्वलित्यस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ज्ञातीनां मद्यः
शौचम् । पित्रोर्दशरात्राशौचं अङ्गाशौचं च । मातुः सम्पूर्णशौच-
मुक्तमेव । अस्मद्देशे “दिसन्ध्यं मद्य इत्याहुः” इत्युक्तिमनादृत्य
मद्यःशौचे स्नानसमाचारः । “मद्यःशौचे स्नानमात्रं पाकत्यागो न
विद्यते” इत्यपि श्रिष्टाः ।

पुत्रे पित्रो रदात्माह् मृत उदितमहस्तत्तदहं तु व्रतात् प्राक्,

ज्ञातेः सद्योऽहरेकं व्यहमुदितमधोदन्तचूड़ाव्रतेभ्यः ।
 सर्वेषां पूर्णमूर्द्धं त्वघमपि रदनचौरकर्म व्रतोक्तं,
 काले तेषामभावेऽप्यध उत भवने तत्तदुक्तं ह्यशौचम् ॥

एकादशाहादुत्तराशौचविचारः कौर्मै,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाऽहमिष्यते ।

जातदन्ते त्रिणचं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु याज्ञवल्क्यः,—

आदन्तजन्मनः सद्य आचूड़ानैशिकी मता ।

चिराचमाव्रतादेशाद्दशराचमतः परम् ॥

अत्र दन्तजननादयः कालोपलक्षका इति कल्पतरुकारादयः ।
 तथाच दन्तजन्मकाले दन्तानुत्पत्तावपि वालमृतावहरशौचम् ।
 एवं चूड़ाकाले चूड़ाया अभानेऽपिव्यहाराशौचम् ।

अत एव तृतीयाब्दे चूड़ाकरणाभावे अङ्गिराः ।

यद्यप्यष्टतचूड़ोऽपि जातदन्तश्चसंस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येन मशौचं व्यहमाचरेत् ॥ इति ।

एवं उपनयनकाले उपनयनाभावेऽपि सम्पूर्णाशौचमेव ।

तथाच ब्राह्मे,—

अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्द्धरः ।

अष्टहौतप्रतोदस्तु वैश्यः शूद्रस्त्वस्तधृक् ॥

म्रियते यत्र तत्र स्यादशौचं व्यहमेव च ।

द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां च पञ्चाब्दिकः ॥

पञ्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ।

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादित्रयाणां उपनयनधनुर्ग्रहण-
प्रतोदग्रहणकालः । शूद्रस्य षष्ठेऽब्दे वस्त्रग्रहणकालः । ततः पूर्वं
वालमृतौ विराचम् । तदूर्द्ध्वं वालमृतौ सम्पूर्णाग्रौचं इत्युक्तं भवति ।
एवं चोपनयनस्य कालोपलक्षकत्वमुक्तम् । एवं दन्तजन्मादिषु बोध्यम् ।
यत्तु,— चतुर्थे पञ्चमे मासे दन्तजन्म सुदृश्यते ।

एवं ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽब्दे उपनयनम् । प्रथमेऽब्दे चूडा-
करणं तत्र दन्तजन्माद्युक्ताग्रौचमेव । तथाच जावालिः,—

व्रतचूडाद्विजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।

दशाहस्यह एकाहः शुध्यन्त्यपि हि निर्गुणाः ॥

द्विजानां (दन्तानां) अत्र प्रतीतिपदोपादानादकालेऽपि तद्दर्शने
यथोक्ताग्रौचम् । अन्यथा व्रतचूडादिकेचित्युक्तं स्यात् ।

पिचोः पुत्रीमृतावारदनमहरतः सर्वदोर्द्ध्वं व्यहं स्यात्,

भ्रातुः स्नानं तथाहस्यहमपि रदनात् क्षौरतः प्राक्विवाहात् ।

जातेः सद्यः क्षुरात् प्रागहस्यपरि च वाग्दानकाले व्यहं स्यात्,

वाग्दानेऽस्तुष्टिते तु व्यहमुभयकुले चेत् विवाहो न पिब्ये ॥

कन्याग्रौचे कौर्म,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमुच्यते ।

दन्तजन्मोर्द्ध्वं सत्यन्तरे,—

अप्रन्तासु च प्रन्तासु संस्तुतामंस्तुतासु च ।

मातापिचोस्त्रिराचं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

कन्यामरणाधिकारे पुनः कौर्म,—

आदन्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।

आप्रदानात्त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु ब्राह्मे,—

आजन्मनस्तु चूडान्तं सद्यःशौचं विधीयते ।

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव च ॥

अतःपरं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ।

वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् ॥

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव च ।

स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सूतके मृतके तथा ॥

अस्यार्थः । चूडानन्तरं वाग्दानपर्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् ।

वाग्दानकालानन्तरं वाग्दानकर्मानुष्ठानपर्यन्तं अहम् ।

तथाच मतुः,— स्त्रीणामसंस्क्रतानां तु अद्याच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।

असंस्क्रतानां अविवाहितानां ।

तथाच विष्णुः,— “स्त्रीणां विवाहः संस्कारः” । इति ।

“अद्यात् शुध्यन्तिवान्धवाः” इत्यनुष्ठौ, शङ्खोऽपि,— “अनू-
दानां तु कन्यानां” इति । वाग्दानकर्मण्यनुष्ठिते तु विवाहपर्यन्तं
पितृकुले भाविभर्तृकुले अहम् । पितुर्वरस्य चेति पूर्वणान्वयः ।
उभयत इत्युक्तावपि पितुर्वरस्य चेत्युक्तिः स्पष्टार्था । विवाहानन्तरं
भर्तृकुल एवाशौचं, न पितृकुले । वृहस्पतिः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम्,—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥

इति यमोक्तेः । तत्पूर्वं त्रिरात्रमुभयत्र । यद्यथादिपुराणे,—
सापिण्ड्यं स्नातु कन्यानामदत्तानां त्रिपूरुषम् ।

इत्युक्तम्,

तथापि मन्वर्थविरोधात् तत्रानादरसमाचारः । ततो दत्ताना-
मिति ब्रह्मवाक्यात् पितृकुले सप्तपञ्चनन्तरं नात्रौचमित्यर्थः ।
केवलं तदुत्तरमपि पित्रोः ग्रहं वक्ष्यते च ।

षष्ठो आसौ रदेषु चुरकरण द्वादशसृतीयोऽब्दपट्कात्-
मासदन्दाधिकास्यात्पर उपनयने वाक्प्रदाने च कालः ।
अब्देऽतीते द्वितीये दहनमथ पुनः शुद्धजातेरशौचे,
भेदोऽयं षष्ठवर्षः परिणयसमयस्तत्तमारभ्य पूर्णम् ॥

ब्राह्मे,— अजातदन्तो वा मासै र्मृतः षड्भिर्गतो वह्निः ।

इति पण्मासस्य दन्तजन्मकालत्वं । “दन्तजन्म सप्तमे मासि”

इति रुद्रधरलिखनं तु वज्रनिबन्धविरोधात् सर्वथा नादेयम् ।

मनुः,— चूडाकर्म दिजातीनां सर्वेषामेव धर्मेतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ॥

तत्र “चूडा कार्या यथाकुलं” इति याज्ञवल्क्योक्तेरसद्देशे
तृतीयवर्ष एव चूडाकाञ्च इति सिद्धान्तितम् । यद्यपि,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्जामेकादशे त्रैके विशामेके यथा कुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्यविश्रामित्रौ । तथापि अशौचाधिकारे,

द्विजन्मनामयं कालः स्त्रीणां चैव षडाब्दिकम् ।

पञ्चाब्दिकसु शूद्राणां स्वजात्युक्तमतः परम् ॥

इति ब्राह्मोक्तौ चैवर्णिकदशाहाशौचपचाश्रयणेन अहाशौचस्य षष्ठवर्षाधिकत्वस्य उक्तत्वात्, गर्भाष्टमपचाश्रयणेन द्विमासाधिकवर्ष-
षट्कानन्तरं उपनयनकाल इति सिद्धम् । वाग्दानकालविषये
शुद्धिगुत्सकारैः,—

‘अष्टवर्षा भवेत् गौरौ’ ।

गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा दृष्टुमुज्जेत् ।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यादिवाक्यैः वाग्दानं प्रत्यष्टवर्षस्य मुख्य-
कालत्वावगमादित्युक्तम् । पञ्चाननसु वाग्दानकालस्य मुनिभि-
रनुक्तत्वात् उपनयनकालस्य वाक्प्रदानकालत्वेन प्रमाणसम्भव
इत्याह । वस्तुतस्तु द्विमासाधिकषड्वर्षानन्तरं विवाहकाल इति
विवाहप्रस्तावे प्रमाणान्युक्तानि । यत्तु शुद्धिगुत्सकता उक्तं, तन्न
सचिरम् । “अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा” इत्यस्य गर्भाष्टमपरत्वम् । “अ-
ष्टवर्षा भवेद्गौरौ” इति वाक्यं तु कन्याया गौरीत्वप्रतिपादकम्,
न तु विवाहकालप्रतिपादकम् । गौरीं वेतिवाक्ये फलातिशय
उक्तः, न तु विवाहकाल इति व्याख्यानात् ।

स्त्रीपुंस्त्वयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

इति नारदोक्तेः वाग्दानस्य विवाहप्राक्कालीनत्वसिद्धेः । सुतरां
मासदयाधिकवर्षषट्कानन्तरं वाक्प्रदानस्य काल इति सिद्धम् ।

अथ वाल्मरणे दाहकालविचारः ।

दिवर्षमध्ये वाल्मरणे निखननम्, याज्ञवल्क्यः,—

ऊनदिवर्षं निखनेन शुर्यादुदकं ततः ।

मानवीये तु,— जनद्विवर्षकं प्रेतं निदधुर्वान्धवा वहिः ।

नास्य कार्योऽस्थिमंस्कारो नास्य कार्योदकक्रिया ॥

अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा चिपेयस्यहमेवहि । इति ।

“अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा” इत्यनेन दृष्टान्तेनापूर्णद्विवर्षं भूमौ निधाय^(१) और्द्धदेहिकेषु उदासीमैर्भवितव्यमिति विज्ञानेश्वरादयः ।

अह्नाशौचोक्तिस्तु संवत्सरचूडाभिप्राया इति ।

यद्यप्यज्ञतचूडोऽपि जातदन्तश्च संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं अहमाचरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं वर्षचयोर्द्धं चौलोत्कर्षं ज्ञेयं इति च । एवं “जनद्विवर्षस्य दाह्येषौ पादिकौ” इति केषाञ्चिस्लिखनं न सम्य-
गित्यवधेयम् । “अद्विवर्षं मातापित्रोरेकरात्रं चिरात्रं वा शरीर-
मदग्ध्वा निखनति” इति पारस्करसूत्रे तज्जातदन्ते एकरात्रं, जा-
तदन्ते चिरात्रमिति वागब्दो व्यवस्थावाची । तथाच तृतीया-
द्विवर्षं मरणे चूडायां कृतायामश्रुतायामपि दाह एवेति सिद्धम् ।
शूद्राणां सर्वत्राशौचे ब्राह्मणस्याप्येव षष्ठवर्षस्य विवाहकालत्वं,
तदवधि पूर्णाशौचं च इत्येव भेदः । तत्र प्रमाणवाक्यं प्राग्लिखितम् ।

सूतौ सूतिः समा चेत् मृतिरपि मृतके पूर्वजाशौचशेषा-

हैः शुद्धिर्दीर्घमाद्यं परमपि लघुनो बाधकं स्यात् सदृक् चेत् ।

दीर्घं चाल्पं पुरोजं परमपि मृतकं शोधकं सूतकस्य

त्यक्तोदक्यां क्रियाकृतमृतपतिवनितासूतिकाः पुत्रवधौ ॥

समानजातीयाशौचमन्निपाते विष्णुः,— “जननाशौचमध्ये यद्य-

‘न वर्द्धयेदघाहानि’ इत्येतेन निषिद्धत्वात् वैकल्पिकानि यथा-
देगाचारं व्यवस्थितानीति नास्मद्देशे विचार्यन्ते ।

अतिक्रान्ते दगाहे तु चिराच्चमशुचिर्भवेत् ।

इत्यादिमन्वाद्युक्तमपि अस्मद्देशे समाचाराभावात् न व्यवस्था-
प्यते । अतएव विज्ञानेश्वरैर्नानादिवसशोधकवाक्यान्मुदाहृत्य “स-
माचाराभावान्न व्यवस्थाप्यते” इत्युक्तम् । अन्तरङ्गगुणवद्भावेन शुद्धि-
विचारो न कलावस्तीत्युपाह्वः । अथ सजातीयविषये उगानाः,—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न च पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति ॥

वृहन्मचुरपि,—गुरुणा लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ।

अतएव अल्पकालीनमरणाशौचस्य दीर्घकालीनसूतकं बाध-
कम् । इति चारलताकृता यदुक्तं तच्चादेयमिति । तयोर्विजा-
तीयत्वात् मृतेर्वर्लीयस्त्वाच्च ।

अङ्गिराः,—अनिर्दगाहे मरणे पश्चात् स्थान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्वबन्धुभिः ॥

देवलः,—मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

षट्चिंशन्मते,—

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ।

वृद्धाचिः,—सूतकात् दिगुणं शावं शावात् दिगुणमार्त्तवम् ॥

आर्त्तवात् दिगुणा सूतिस्ततोऽधिगवदाहकः ॥

गवदाहको दाहादिप्रेतकर्मकर्त्ता पुत्रादन्योऽपीत्यर्थः । पूर्वस्मादु-
त्तरोत्तरमशौचं बलवदित्यर्थः । ततोऽपीति पाठे सूतितोऽपीत्यर्थः ।

वृद्धमनुः,—

शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।

शेषाहोभिर्भवेत् शुद्धिरुदक्यां सूतिकां विना ॥

श्रीरामायणे सीतां प्रति, अतुसूयावाक्यम्,—

नातोविशिष्टं पश्यामि वान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।

पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेवमः ॥

तथाच क्रियाकर्त्तारं सूतिकां म्रियमाणपतिकां रजस्वलां च स्त्रियं त्यक्त्वा अन्येषां पूर्वाशौचेन शुद्धिः । पुत्रं प्रति पित्रशौचस्य बलवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तस्य क्रियाकर्त्तृत्वेऽपि अकर्त्तृत्वेऽपि पितृ-मरणेनैव शुद्धिः । तत्समानधर्मत्वात् तद्भार्याया अपि । तथाच पुत्रवध्वोरपि पूर्वाशौचशेषेण न शुद्धिरितिस्यूणानिखननन्यायेन उक्तम् । चतुर्भिः कुलकम्,—

पित्रोर्मृत्युं दशाहात्परमपि शृणुयाद्दूरगोऽप्यात्मजस्येत्
स्त्रालोपोऽर्वाद्र्वासास्तदवधि च दशाहान्यशौची नियम्य ।

नित्यं स्त्रालाम् दद्यादथ न यदि कृतं प्रेतपिण्डाद्यतीते
ऽप्यब्दे कुर्यादशौचे स्थितवति विदिते शेषघसैर्विशुध्येत् ॥

पित्रोराशौचमाद्यं परमपि सकलाशौचसंग्रोधकं स्यात्
तत्रादौ मातृमृत्यां पितुरुपरितने नाप्यशौचेन शुद्धिः ।

तातस्यैकादशाहे भवति तदुभयोः सर्वमेकादशाहो-
क्तं कर्माथो तयोः स्वस्वमृतितितिथिदिनाद्येव कर्मापरं स्यात् ॥

माता ताताघमध्ये यदि भवति मृता तत्समायादशाहा-
न्तं सर्वं कर्म वसुर्दशदिनपरतः पश्चिणीं वर्द्धयित्वा ।

तत्राद्यचीन् द्वितीयेऽहनि च वित्तुयात् सप्तपिण्डानयास्याः,
पित्रोरेकादशाहोदितविधिमपराहे परं स्वस्वमृत्योः ॥

मध्येऽब्दे चेद्विमातुः मरणनिशमनं मज्जनं चोपवासः
पुत्रस्य स्यादग्नौचं दशदिवसमतीते तु वर्षं चिराजम् ।
पविष्यन्तर्निग्नैकाभित उभयदिने चाहस्तं त्रिसन्ध्यं,

यावत् सूर्योदयं यन्निशि मृतकरजःसूतयोऽहस्तदेकम् ॥

पित्राद्यग्नौचे विशेषः ।

पैठीनसिः,—पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्योऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकौ भवेत् ॥

आग्नेये,—

पितृमात्रपघाते तु आर्द्रवासा क्षुपोषितः ।

अतीतेऽब्दे प्रकुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

अतः पुनः पित्रोर्दशाहोत्तरमरणश्रवणे स्नातोदकं कृत्वाऽर्द्रवासाः
तदवधि दशाहोक्तनियमान् कृत्वा नित्यं स्नानोदके च कृत्वा दशा-
हमग्नौचमाचरेत् । वर्षोत्तरमपि मरणश्रवणे तथैव सर्वं कुर्यात् ।
केनचित् क्रियायामकृतार्या तु सर्वं पिण्डादिकं कर्मापि कुर्यात् ।
दशाहमध्ये श्रवणे तु “प्रोषितश्चेत् प्रेयात् श्रवणप्रमृति कृतोदकाः
कालविशेषमामौरन्” इति सर्वसाधारण्येन पारस्करोक्तेः । केनचित्
क्रियायामारभ्यायामपि सर्वनियमवान् प्रोषदिनैः शुभ्येत् । एवं
पित्रोर्दशान्तरमरणे वर्षोत्तीतेऽपि दशाहाद्यग्नौचविधानादक्ष्यमाण-
नानानियमविधेय सर्वाग्नौचापेक्षया पित्रग्नौचं सुस्तरमेव । तस्मात्
तदग्नौचं पूर्वं परमपि सर्वाग्नौचमग्नौचकमेव ।

अत्रापि विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

मातर्यग्रे प्रसीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः श्लेष्णेण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

इति मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृमरणेन एव शुद्धिः । द्वयोरेकादशाहकृत्यं पितुरेकादशाहदिने कार्यम् । “पितृमरणाशौचमध्ये पश्चान्मातृमरणे तु पितुरशौचं समाप्य पश्चात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धिः, न पूर्वश्लेष्मात्रेण, दशाहानन्तरं पक्षिणीं समाप्य द्वयोरेकादशाहकृत्यं कार्यम्” इति विज्ञानेश्वराः । एतदन्येऽप्यस्मद्देशीया निबन्धकृतः संसेनिरे । अत्र यत् केचित् “पूर्वां वा परतीऽथवैवमनयोर्मातुः पिताशोधकः” । इति कारिकां निबध्य पितृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने मातृवियोगे मातृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने पितृवियोगे चोभयथापि पितृवियोगदिनमारभ्य दशाहोरात्रैः शुद्धिः ।

तथाच महाभारते,—

माता भस्मा पितुः पुत्रो येन ज्ञातः स एव सः ।

भस्मा चर्मपुटिका, एतेन पितृपुत्रयोरेकात्मत्वप्रदर्शनेन मातृरपेक्षया पितुरेव परमान्तरङ्गत्वं सूचितं इति युक्तिमूचुः । तन्न हचिरम् । “मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीं” इति वाचनिकैर्ये न्यायावतारस्यानुचितत्वात् युक्तिविहङ्गत्वाच्च । तथाच माता, भस्मा, इति नाशौचप्रकरणेऽभिहितम् । तथापि पितुराधिकशोक्तिर्यद्यप्यशौचप्रयोजिका च स्यात् । श्रीरामायणे, स्मृतौ, च, “उपाध्यायाद्ग्र-पिता” इत्याद्युक्ता,

गर्भधारणपोषाभ्यामेभ्यो माता गरौयसी ।

इत्यादिना,

उपाध्यायाद्ग्राचार्या आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।

इति मानवभविष्यपुराणवाक्येन च वन्दनादौ मातुराधिक्यदर्शनेन च मात्राग्रौघं किमिति बलवत्तरं न स्यात् ।

किञ्च “अन्तरङ्गभावेन शुद्धिविचारो न कलौ” इत्यप्युक्तं किञ्च पितृदशमेऽहनि पितृकर्मसमाप्तौ स्वल्पावशिष्टायां एव मातृमरणे मातुर्दशदिनविहितकर्मणां स्वल्पकालेन कर्तुमशक्यत्वेन पक्षिणौप्रक्षेपं विनाऽनिर्वाह्यात् पितृवियोगमध्ये मातृमरणे पक्षिणौप्रक्षेपो युक्ततमः । सर्वत्राप्यग्रौचपाते एकादशाहकर्मनुष्ठानस्य अग्रौचान्तदिने सिद्धान्तितत्वात् पक्षिण्यनन्तरदिने द्वयोरप्येकादशाहकृत्यं कार्यमिति विज्ञानेश्वराभिप्रायः । मासिकादीनि तु स्वस्वमरणतिथ्यवधेव कार्याणि । त्रैपक्षिकं स्वमरणदिनावधेव । अत्र विमातुर्विशेषो दक्षेणोक्तः,—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं दिजोत्तमः ।

सवत्सरे व्यतीते तु चिराचमशुचिर्भवेत् ॥

इति संवत्सरात् पूर्वं दशराचमित्यर्थः । विमातुर्मातृत्वमत्वात् श्रवणदिने स्नानोपवासावुत्सर्गसिद्धौ ।

अङ्गिराः,— द्विसन्ध्यं सद्य इत्याहुस्त्रिसन्ध्यमहरच्यते ।

एका रात्रिर्दिने द्वे च पक्षिणौत्यभिधीयते ॥

पक्षिण्यां यथा पिण्डव्यवस्था, सा पूर्वपक्षे निबद्धा ।

तत्र स्रतिः अष्टाशौचे,—

प्रथमेऽङ्गि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ।

द्वितीयेऽङ्गि त्रयः पिण्डाः पचिष्ठां प्रथमे त्रयम् ॥

द्वितीयेऽङ्गि च सप्तस्युरिति खण्डाशौचौ विधिः ।

सद्यःशौचे स्नानमात्रममाचारात् पथेऽस्माभिर्न निवद्धम्,
त्रिसन्ध्यमहरित्युक्तम् । तत्र रात्रौ सूतकादिपाते गणनं कथं स्यात् ?
इत्यपेक्षायां जावलिः,—

रात्रावेव ममुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

चतुर्णां प्रमाणानि ।

पत्नी पत्या सहाग्रिं प्रविशति यदि वाशौचमध्येऽनुगच्छेत्:

भेदेऽप्यत्रोभयत्रोभयमृतदिनयोः पत्यशौचेन शुद्धिः ।

आशौचे चेदतीतेऽप्यनुगमनमिहाशौचमेव त्रिरात्रम्

विप्रानेवानुगच्छेत्तदितरवनिता अन्वयुः चत्रियाद्याः ॥

व्याघ्रपादः,— मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेत् ज्वलनं गता ।

तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत् ॥

नवश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्तं स्यात् सकृद्द्वयोः ।

अत्र मृत्युहभेदेऽपि नवश्राद्धानि यदिने ॥

भर्तुर्यत् क्रियते पत्न्या अपि तत्रैव तत्क्रिया ।

चतुर्थ्यादिश्राद्धं, नवश्राद्धमिति पूर्वमुक्तम् ।

वैशम्पायनः,— एकचित्वां समाहूदौ दग्धौ निधनं गतौ ।

पृथक् पिण्डं च श्राद्धं च श्रोदनं न पृथक् पृथक् ॥

एकपात्रे अन्नं पक्त्वा दिधा विभिज्य दद्यात् इत्यर्थः ।

एकचित्यां समारूढौ त्रियेते दम्पतौ यदि ।

तन्त्रेण यपणं दत्त्वा पृथक् पिण्डं समापयेत् ॥

इति वाक्यान्तरात् । अत्रापि पिण्डपदं पूर्ववाक्यात् आद्धोप-
लक्षकम् ।

एकां चितिं समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति ।

तद्भर्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्मरणदिनभेदेऽपि सपिण्डान्तकृत्यस्य पत्न्या सहोक्तौ
पत्यशौचेन शुद्धिः कैमुतिकन्यायसिद्धा । पूर्वद्युः स्वत्पावशिष्टायां
रात्रौ भर्तृमृतौ परेद्युर्दाहाराभे सहगमनेऽपि दिनभेदः सम्भवति ।
एवमग्निप्रवेशं विना पत्न्या दाहाद्यापन्मरणेऽप्यन्नमेकभाण्डे सम्पाद्य
पृथक् दद्यात् ।

एकाहे तिथिभेदे तु नवश्राद्धेषु तन्त्रता ।

श्राद्धानि मासिकादीनि मृततिथ्योर्द्वयोः पृथक् ॥

इति वाक्यात् । सहगमनानुगमनयोरेकविधिलात् दशाहमध्ये-
ऽनुगमने पत्यशौचेन शुद्धिः । दशाहोत्तरमनुगमने तु पुत्रादीनां
चिरात्रमशौचम् ।

अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्यहेन तु ।

स्वाम्यशौचे व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं विधीयते ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । अन्विताया अनुगमनकक्षयाः ।

पुनः पैठीनसिः,—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणा ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥

पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अन्यासां चैव नारौणां स्त्रीधर्मोऽयं व्यवस्थितः ॥

श्रौताग्नेः पर्णदाहो यदि भवति दशाहान्तरे वा तदूर्ध्वं,

ज्ञातॄणां चात्मजानां तदवधि तदघं सर्वथैव चिराच्चम् ।

पर्णो दाहो निरग्नेर्यदि भवति दशाहान्तरे शेषघसैः,

शुद्धिः स्यान्न अहैः स्यात् यदि भवति तदूर्ध्वं तदैव अहैः स्यात् ।

छन्दोगपरिशिष्टे “अग्न्यामलाभे” इति वाक्ये “ततः प्रमृति स्तूतकं” इति यदुक्तं, तत् आहिताग्निविषयम् ।

एतत् तु,— यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्ध्वं दाहकर्मणः ।

इत्यस्यैवानुवादः । यद्यपि ब्राह्मे आहिताग्नेरित्युपक्रम्य,

“अनाहिताग्नेर्दहसु” इत्युक्त्वा,

एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिराच्चमशुचिर्भवेत् ।

इति साग्निनिरग्निसाधारण्येन दाहावधि चिराचाग्नौचमुक्तम् ।

तथापि श्रौताग्नेर्दशाहावध्येवाग्नौचमित्युक्तत्वात् दशाहमध्येऽपि पर्ण-

दाहे तदुत्तराग्नौचस्य समानविषयत्वेन बाधकत्वम् । निरग्नेस्तु

दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्य अग्नौचस्य भिन्नविषयतया

पर्णदाहनिमित्ताग्नौचेन न बाधः । प्रत्युत दीर्घकालीनेन दशरा-

चाग्नौचेन अल्पकालीनस्य पर्णदाहनिमित्तचिराचाग्नौचस्य बाधः ।

ननु निरग्नेरपि पर्णदाहनिमित्तचिराचाग्नौचं दशराचाग्नौचस्य

बाधकमस्त्विति चेन्न । तस्य दशाहोर्ध्वपतितपर्णदाहमावकाशत्वेन

भिन्नविषयतया बाधकत्वमभावात् ।

साग्नेरेवास्त्रिदाहो भवति चयिनिनः कालिदामा अवोचन्
तत्राग्नौचं अहं स्यादिति निगमविदोऽन्ये दशाहं ब्रुवन्ति ।
ऊढा पुत्रौ प्रसूते यदि पितृमदने तत्त्रिरात्रं तु पित्रोः,
तस्या मृत्यां तयोर्वा त्रिदिनमपि मृतौ यत्र कुचापि वाचे ॥
विदेशस्थेत्यादि पूर्वोदाहृतकाल्यायनोक्तौ “पाचन्यामादिपूर्व-
वत्” इत्युक्तत्वात् पाचन्यामार्थमेव पुनर्दाहप्रवृत्तेः । साग्नेरेवास्त्रि-
दाहः त्रिरात्राग्नौचानुवृत्तौ कालिदामचयिनिनः “दग्धेऽस्त्रिपार्णे
नरे” इति । तत्र टीकायाम् “एवं पर्णनरं दग्ध्वेति,” पर्णनर-
दाहे अष्टाग्नौचविधानात् तत्सन्धियोगशिष्टास्त्रिदाहे अष्टाग्नौचमेव
इति व्याख्यातं तदन्ये न सहन्ते । पर्णदाहापेक्षया मुख्येऽस्त्रिदाहे
पर्णदाहोक्तस्य त्रिरात्राग्नौचस्य कथमतिदेशः स्यादिति । तस्माद-
स्त्रिदाहे दशाहमेवाग्नौचं । तथाच वशिष्ठः, “आहिताग्निश्चेत् प्रवसन्
म्रियेत, पुनः संस्कारं कृत्वा श्रव इवाग्नौचं” इति । तत्र पुनः
संस्कारपदोपादानादस्त्रिदाह एव न पर्णदाह इति । पर्णदाहवि-
चारः पूर्वोक्तः ।

कौर्मै,— दत्ता नारी पितृमृदे प्रधाने सूयतेऽथवा ।

म्रियेत वा तदा तस्याः पिता शुभ्येच्छिभिर्दिनेः ॥

प्रधाने समर्गे, पितेति मातुरूपलक्षणम् । वशिष्ठः “प्रत्ता-
नां तु स्त्रीणां त्रिरात्रमग्नौचं विज्ञायते” इति पित्रोरिति शेषः ।
वृद्धस्यति,—

शावाग्नौचं त्रिरात्रं स्यान्महागुरुनिपातने ।

दुहितृणां तु विज्ञानां सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

दुहितृपदमभिव्याहारात् महागृहं पितरौ विश्रामां
 विवाहितामां, तच्च स्वगृह इत्युपादानाभावात् यच्च कुत्रापि
 स्थितौ दुहितृणां पित्रोश्च मृतावन्योऽन्यं ग्रहं, रदोत्पत्त्यनन्तरं
 यदाकदाचिद्दुहितृमरणे पित्रोः चिराचागौचस्य उक्तत्वेऽपि पुनरु-
 पादानं स्फुटत्वाय “यच्च कुत्रापि” इत्यस्य प्राप्तर्यञ्च ।

मन्यामी प्रैति चेत्तन्निशमयति सुतमहिने स्नानपूर्वं,
 नीरं दत्तैव मद्यः शुचिरय यतिनोऽप्यातुरस्याभियुक्ताः ।
 मृत्यौ केचिन्नयेति ब्रुवत इह परे तन्निरस्यैव पूर्णा-
 शौचं दाहादिकृत्यं परमितरगृहस्थाविशेषं वदन्ति ॥

“अग्निजलसंपामंदेशान्तरस्थसत्र्यास्यनशनमहाध्वनिकानामुदक-
 दानं कार्यम्” इति सुमन्तुवाक्यात् । “मद्यस्ते मद्यःशौचं विधी-
 यते” इति ब्रह्मवाक्याच्च सत्र्यासिमृतौ पुत्रस्यापि तद्दिने उदक-
 दानमात्रम् । श्रवणे मद्यःशौचमेव । अनुक्तोऽप्युपवासः कार्यः ।
 यत्तु वक्ष्यमाणप्रचेतोवाक्ये जलदानस्य निषिद्धत्वं तत्प्रथमदिनव्यति-
 रिक्तविषयम् । एवं आतुरसत्र्यासिमरणेऽपि मद्यःशौचमिति
 केचित् । वस्तुतस्तु सुमन्तूक्तौ सत्र्यासिपदोपादानेऽपि “मद्यस्ते मद्यः
 शौचं विधीयते” इति वाक्ये सत्र्यस्तपदे च निष्ठान्ते साङ्गप्रधान-
 क्रियोपरमप्रतीतेर्दौर्चितनियमे^(१) साङ्गदौचाव्यापारोपरमप्रतीतिव-
 त्सर्वैतिकर्तव्यतायुक्तस्य सत्र्यासस्य अपवर्गं सत्र्यस्तत्वं दौर्चितत्ववदिति ।
 तदुक्तं पूर्वमीमांसापञ्चमाध्यायतृतीयपादे । “परेणावेदनात् दौर्चितः
 स्यात् सर्वे दौचाभिसम्बन्धादिति” । प्रैषोच्चारणमात्रेण सत्र्यस्तत्वा-

(१) प्रतीतेर्दौर्घोपरमे ।

भावात् सद्यस्ते सद्यःशौचमित्यस्यापवादस्याभावात् दशाहाशौचमेव ।
एवं च सुमन्तूकौ सद्याभिपदं सद्यस्तपरं । किञ्च आतुरस-
द्याभिनो दैवाज्जीवने,

अग्नीन् परिचरेत् सत्यक् न त्यजेदाहकारणात् ।

इति श्रीधरस्वामिवाक्यात् सर्व एव मरणोत्तरसंस्कारा गृह-
स्याविशेषाः ।

सद्यःशौचे हि वर्णी वज्रभिरभिमतश्चोपकुर्वाणको यः,
कैश्चित् सोऽपि व्रतेऽस्मिन् गतवति गदितोऽग्नौचवान् वा चिरात्रम् ।
पित्रोर्भृत्यां तु दाहादिकमखिलविधिं सोऽपि कुर्वीत किन्तु,
प्रेताच्च नैव खादेन्निजनियमयुतो ज्ञातिपम्पर्कहीनः ॥

कन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारौ स्वकं कश्चित् ।
न दीक्षणात्परं यज्ञे न कच्छादितपश्चरन् ॥
पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कश्चित् ।
अग्नौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् ग्रहं तु ब्रह्मचारिणाम् ॥

सूतकेऽग्नौचे स्वकं ब्रह्मवर्याश्रमविहितम् ।

मनुरपि,—

आदिष्टौ नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
संप्राप्ते तु दकं कुर्यात् चिरात्रमग्नौचिर्भवेत् ॥

आदिष्टं व्रतं अस्यास्तीति आदिष्टौ ब्रह्मचारौ ।

याज्ञवल्क्यः,—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्धृत्यापि व्रतौ व्रतौ ।

भकटान्नं च नाश्रीयान्न च तेः सह संवसेत् ॥

अथ विज्ञानेश्वराः, माता च पिता च पितरौ, एतन्निर्द्धत्यापि
व्रतौ ब्रह्मचारी व्रत्येव, न पुनरस्य व्रतभङ्गः । कटशब्देन अशौचं
लक्ष्यते । कटमहितमन्नं भकटान्नं ब्रह्मचारी नाश्रीयात् नचाशौ-
चिभिः सह संवसेत् एवं वदता याज्ञवल्क्येन आचार्यादिव्यति-
रिक्तप्रेतनिर्द्धारणे ब्रह्मचारिणो व्रतभङ्ग इत्युक्तं ।

अतएव वशिष्ठः, “ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र
मातापितृभ्योः”, इति विज्ञानेश्वराणामयमभिप्रायः । पिता मातृ-
त्येकशेषः । कटशब्दः शववाची, तच्चाशौचे लक्षणेति । अस्मद्देशे
आचार्योपाध्यायाशौचस्थानादृतत्वात्तद्विषये न किञ्चिन्निवर्द्धं “पित-
र्यपि मृते नैषां” इति वाक्यं हि ब्रह्मचारिणः पित्रमाहमृतावपि
तदाश्रमविहितकर्मप्रतिपादकम् । न तु पित्रमाहप्रेतकर्मनिवार-
कम्, अन्यथा याज्ञवल्क्यवशिष्ठवाक्यविरोधः स्यात् ।

ब्रह्मचारी द्विविधः,—

द्विविधो ब्रह्मचारी स्यादाद्यो ह्युपकुर्वाणकः ।

द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेव व्रते स्थितः ॥

इति द्वावोक्तेः ॥

एकाहं स्यात् प्रयांते मरणमनुपनीतासपिण्डेऽथ सद्यः—

शौचास्तृचादिशिल्पिद्विजनिचयमतौ सूपकारादिकारुः ।

अन्यानिर्वाहकार्येष्वपतिषु च निजेत्येकभूमौपतीष्टो,

वैद्यः सत्री च भूपानुचरनृपतयो दामदास्यावमात्यः ।

हारीतः “एकाहमसपिण्डतः” इदमनुपनीतासपिण्डपरम् ।

सद्यःशौचे विष्णुः,— नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतीनां व्रते,
न सत्रिणां सत्रे, स्वकर्मणि च राजाज्ञाकारिणां, न कारुणां
कारुकर्मणि ।

प्रचेताः,— कारवः शिन्पिनो वैया दामदास्यमथैव च ।

राजानो राजंभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकौर्त्तिताः ॥

कारवः सूपकारादयः । शिन्पिनो वर्द्धकिचिचकारशौचिक-
चेलनिर्णैजकतन्तुवाद्यादयः ।

दामस्तु,—अधिकारौ तु यो यस्य स दामस्तस्य कौर्त्तितः ।

इति लघुहारीतोकलक्षणः ।

धामः,— चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्मात् चिकित्सकः स्वर्गं शुद्धो भवति नित्यशः ॥

पराशरः,— “यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । वद्वो ब्राह्मणाः समूय
यस्य शुद्धिमिच्छन्ति तस्य सद्यःशौचमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,— “यस्य चेच्छन्ति भूमिपः” अतएव “यस्य चेच्छन्ति
नरेन्द्राः” इति शातातपोक्तौ वङ्गत्वमविवक्षितम् । तस्मादेकेनापि
मूर्द्धाभिषिक्तेन यस्य दध्यते, तस्य सद्यःशौचम् । पराशरः,— “वैशा-
मात्यास्तथैव च” । अशौचेऽपि शिष्यादिकर्मणामन्यानिर्वाहे तैरेव
शिन्पिप्रभृतिभिर्यज्ञपावादितत्तणादिकं कारयित्वा तत् कर्म कार्यं,
इति तेषां तत्कर्मसु तात्कालिकौ शुद्धिरित्यर्थः । एवं सति श्री-
पुरुषोत्तमवेवे श्रीजगन्नाथादिमूर्त्तिनिर्माणादौ तच्छिन्पिनां अशौ-
चाभावसमाचारः तन्मूल एव ॥

कोपादेः स्वेच्छयाम्भोविषमृगपतनोदन्धनैर्वैद्युताग्न्य-

स्नाम्याद्यैर्दीपिष्टष्टिष्वपचभुजगगोमृद्विदंष्ट्रादिहिंस्रैः ।
 राज्ञा विप्रेण मष्टेऽनशनमृतमहापापिनोद्याभिग्रतो,
 मद्यःशौचं तु पूर्णं त्वनवहिततया दुर्मृतौ स्याच्च वैध्याम् ॥
 कोपादेरिति अपमानादेः संग्रहः । वैध्यां दुर्गतावपि विधि-
 विहिते दुर्मरणेऽपीत्यर्थः ।

पराशरः,—

. अपमानादय क्रोधात् खेदात् परिभवात् भयात् ।
 उदध्य सिद्यते नारी पुरुषो वा कथञ्चन ॥
 पूयशोणितसंपूर्णं अन्धेतमसि दारुणे ।
 षष्टिसहस्रवर्षाणि^(१) हत्वात्मानं वसेन्नरः ॥

गौतमः,—

प्रायोऽनशनग्रस्त्राग्निविषोदकोदन्धनपतनैश्चेच्छताम् ।
 शङ्खः,— भृग्वन्यनशनाभ्योभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।
 पतितानाञ्च नाशौचं शस्त्रविद्युद्धताञ्चये ॥
 तथा,— व्यापादयेदघातानं स्वयं योऽग्न्युदकादिषु ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निनाप्युदकक्रिया ॥

विष्णुपुराणे,—

वाञ्छे देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते ।
 मद्यः शौचं तथेच्छातो जलान्युदन्धनादिषु ॥
 सत्यन्तरे,— खेच्छ्या मरणे विप्राश्चृद्विदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
 अन्यान्यज^(२)विषोदन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥

(१) अन्यान्यज ।

(२) यद्विषयसहस्राणि ।

संपूर्णं सर्वगात्राणां विषाद्याकर्षणेऽपि वा ।

विषाग्निगर्भपातैश्च रोहारोहादिभिस्तथा ॥

येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः ।

पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा ॥

स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ।

न तेषां स्नानसंस्कारौ न आर्द्रं न सपिण्डता ॥

सद्यःशौचे मनुः,—

डिग्भाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

आहवे हतस्येति पराङ्मुखहतस्येति बोध्यम् ।

अन्यथा, महाभारते, महता प्रबन्धेन उक्ता उदकादिक्रिया
वर्था स्यात् । इदं सद्यःशौचं क्रोधादिना बुद्धिपूर्वतया यच्च मरण-
शङ्का, तत्रावस्थितं भवति । प्रमादेन यदा विधिवाक्येन विहित-
भृगुपातादिना दुर्मरणेऽपि सम्पूर्णाशौचमेव ।

तथाच शङ्काङ्गिरसौ,—

अथ कश्चित् प्रमादेन विच्यतेऽण्डुदकादिषु ।

तस्याशौचं विधातव्यं कार्या चास्योदकक्रिया ॥

दुष्टिकिकैर्महारोगैः पीडितश्च पुमानपि ।

प्रविशेत् ज्वलनं दौष्टं करोत्यनशन तथा ॥

तथा,— स्वयं देहविनाशे तु काले प्राप्ते महामतिः ।

उत्तमानामुयाप्तोकान् नात्मघाती भवेन्नरः ॥

यत्तु,— दृढस्यैव क्रियासुप्तप्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेत् यस्तु मृगान्यनशनाम्बुभिः ॥

तस्य चिराच्चमाशौचं द्वितीये तस्मिन्समयः ।

द्वितीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

इति शातातपवाक्यं, तस्य मगुणनिर्गुणत्वविचारस्य कलौत-
विषयत्वात् कल्पियुगेतरविषयत्वम् । एवं कालिदामचयिनिभिर्युद्धे
पराङ्मुखहतस्यापि कालान्तरे मृतौ यत्तन्माशौचं लिखितं, अन्य-
त्रापि यद्व्यवस्थापितं, तत्सर्वं कलौतरविषयमेवेति ज्ञेयम् ॥

नष्टे मातामहे तु श्वशुरगुरुषु वा मातुलेऽशौचमुक्तं,
त्यक्त्वा स्नानोपवासौ विदधति सुधियस्तन्निधाणं च नाशे ।
नाशौचौ ब्रह्मविद्यायां सकल दह यतिर्नैष्ठिकब्रह्मचारी,
वानप्रस्थोऽप्यवृत्तिर्हरिभजनपरः त्यक्तमद्यापि शूद्रः ॥

यद्यपि स्मृतिषु मातामहश्वशुरगुरुमातुलानां मातामहौश्वशू-
रुपव्रीमातुलौनां ग्रहपचिष्णाद्यशौचमुक्तम् । तथापि तदनादृत्य
स्वर्गहे तन्मरणेऽपि वार्त्ताश्रवणेऽपि वा स्नानोपवासावेव समाचर-
न्तीति श्रिष्टाः । पूर्वं तत्तत्कर्मणां तत्तत्कर्मिषु अशौचाभावमुक्त्वा
इदानीं यतिप्रभृतीनां नैवाशौचमित्याह नाशौचीत्यादिना ।

यद्यपि,— सतीप्रतिब्रह्मचारिदाब्रह्मविदां तथा ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति याज्ञवल्क्याद्युक्तिषु प्रतिप्रभृतीनामपि सद्यःशौचं माध्या-
रण्येनोक्तम् । तथापि,—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्त्त्यते सद्भिः—

इत्यादिवाक्यादेकदण्ड्यादिमकलमग्न्यामिनां नैष्ठिकब्रह्मचारि-

राष्ट्रवृद्धविदां प्रतिपदनिवृत्तवानप्रस्थानां च सर्वथा नाशौचम् ।
नाशौचं विद्यते कचिदित्यनुवृत्तौ, वानप्रस्थस्य भवदा,—

प्रतिपदाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यत इति

कन्दोगपरिमिश्रितोक्तेः । प्रतिपदनिवृत्तत्वं वनस्थानामिति वाक्ये-
ष्यन्तेति । तथाच सवृत्तिवानप्रस्थो नाशौचं कुर्यात् । उपकुर्वाण-
कप्रद्वारिणोऽशौचाभावेऽपि पितृविययेऽशौचस्योक्तत्वात् नैष्ठिक-
प्रद्वारिण एवाशौचाभाव उक्तः । यदि शूद्रोऽपि पुत्रकलत्रादिकं
त्यक्त्वा वैष्णवो भवति तदा तस्यापि घृतिवदशौचाभावः ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य आसेकं शरणं प्रज ।

इति सर्ववर्णाश्रमसाधारण्येन श्रीभगवदुक्तेरिति वदन्ति । हरि-
पदस्य उपसक्तत्वात्, हरादिसर्वदेवैकभक्तानां त्यक्तगृहाणां
नाशौचम् ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचनां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

इत्यादिभगवदुक्तेः ।

सर्वदेवनमस्कारः केनैव प्रति गच्छति ।

इति सुराणान्तरोक्तेश्च ॥

दाहे वाहे शवस्थानुगमनकरणे स्नानप्राणायामाद्या
द्राक्ष्यस्वर्गं मजातेरिदमपि रुदिते यावदाश्रयितः स्यात् ।
ऊर्ध्वं चाचाममात्राद्भवति हि शुचिताऽथो न शूद्रस्य विप्रा
दाहं वाहं शवस्थानुगममपि तथा रोदनं जातु कुर्युः ॥
मजातौयमवस्थ दहनवहनानुगमने च केवलस्वर्गं च मजातौ-

थाद्रास्त्रिस्पर्गं च अम्यिसधयावधि^(१) रोदने च ज्ञातिभिन्नानां
निर्हरणाद्यग्नौचापगमार्थं ध्यानं प्राणायामाद्य ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिणामपि ।

इच्छतां तत्क्षणच्छुद्धिः परेषां ध्यानसंयमात् ॥

संयमात् प्राणायामात्, परेषां ज्ञातीनां ।

अङ्गिराः,—प्रेतसंस्पर्गसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दूयति ।

अथ वायग्निदाता च मद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

तत्राग्निदातुः स्नानेन मद्यःशौचं तत्कर्मण्येव नान्यतः ।

बोधायनः,—शवोपस्पर्गनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेलोऽपः स्पृष्ट्वा मद्यः
शुचिर्भवति, अभिसन्धिपूर्वं चिरात्रमृतुमत्याश्च । अभिसन्धिः
धानादिकेच्छा, सचेलोऽपः स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्द्धत्य बन्धुवत् ।

• विशुध्यति चिराच्चेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमत्ति तेषाञ्च दशाहेनैव शुध्यति ।

अनग्नश्चन्नमज्जैव न चैतस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति मनूक्तिस्तु कस्मैतरविषया ।

अनुकम्पेच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं हतं प्राग्य विशुध्यति ॥

इतिवाक्यान्तराद्य नाग्नौचाधिक्यादर इत्यग्नौचाग्नौचाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

नारं स्पृष्ट्वास्त्रि मस्त्रेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्त्रेहं गामालभ्यार्कमीचते ॥

एतत् मजातीयस्त्रिविषयम् ।

ब्राह्मो,— स्त्रुतस्य यावदस्त्रीनि ब्राह्मणस्याहृतान्यपि ।

तावत्तद्वान्धवस्तत्र रौति चेद्वान्धवैः सह ॥

ततः स्नात्वा भवेच्छुद्धिस्तत्स्पृष्ट्वाचमनं चरेत् ॥

ऊर्द्धमाचमनमिति । यावदस्त्रिमञ्चयनं न क्रियते, तावद्वान्धवः
उदासीनोऽपि रौति चेदित्यर्थः । मजातीयविषयश्चेतत् । चक्षिय-
वैश्वयोः कल्पियुगेऽभावात्तच्छ्रवस्य विचारो न कृतः । शूद्राणां
वहनदहनादिकं ब्राह्मणैः सर्वथा न कार्यम् ।

ब्राह्मणो न दहेत् शूद्रं मिवं वाप्यन्यमेव वा ।

मोहाद्गन्ध्वा ततः स्नातः स्पृष्ट्वाग्निं प्राशयेदुष्टतम् ॥

उपवासरतः पश्चात्चिरात्रेण विशुध्यति ।

इति प्रायश्चित्तोक्तेः,

ब्राह्मणो नानुगन्तव्यो न तु शूद्रो कथञ्चन ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विप्रैर्दग्धाद्य ये शूद्रा गतिं तेषां मजाम्यहम् ।

इति जैमिनीयरामायणे भरतवाक्ये दोषोक्तेस्त्यलमति

विस्तरेण ॥

प्रेतस्पर्शा दिवा चेक्षिणि निशि तु दिवा ग्राम उक्तः प्रवेशो

यदादाय द्विजाज्जामतिविपदि पुनः सोऽवधिर्न प्रतीक्ष्य ।

पुत्राणामाङ्गरेके श्रवनमिति परे सर्वमापिण्डभाजां

केचित् प्रेतावराणां मृतिदशमदिनेऽथ स्त्रियस्तत्रिपिद्वम् ॥

पारस्करः,— “प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरानवत्रदर्शनात्,
रात्रौ चेदादित्यस्य” । प्रेतस्पर्शानुवृत्तौ हारीतः,— “ब्राह्मणानाम-
नुमत्या वा” तथाच यदा ग्रामप्रवेशं विना आत्यन्तिकः कार्यनाश
आपद्यते^(१), स्पर्शिनोऽशक्तिर्वा, तदा ब्राह्मणाणां गृहीत्वा पूर्वाक्ता-
वधिसुलंघ्य ग्रामप्रवेशेऽप्यदोषः ।

सत्यन्तरे,—

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते ।

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजां गयां ।

मृते मरणे नैमिषं पुष्करं गयां इति पाठान्तरम् । अत्र
यन्मुण्डनमुक्तं तन्मातापित्रोर्मरणावधिदशमाह एव । उपवासो
मृताह एवेत्यस्मद्देशसमाचारः । पितृमात्रपुत्रघात इति आग्नेयोक्तेः ।
देशविशेषे तु गङ्गायामिति वाक्ये मातापित्रोर्मृतेऽहनि इति पठित्वा
मातृपितृमरणदिनेऽपि चौरं कुर्वन्ति ।

अस्मद्देशे तु,—

आर्द्रवासश्च मलिनः श्मश्रुलो दशभिर्दिनैः ।

मातापित्रोः क्रियां कुर्यात् ज्ञातिवन्धुसमन्वितः ॥

इति दृढस्यत्युक्तौ श्मश्रुलः क्रियां कुर्यादित्यभिधानात् क्रिया-
कर्तुर्दशमदिनात् पूर्वं चौराभावसमाचार इति । क्रियाकर्तुर्वपनम् ।

पारस्करः,—“वपनश्चानुभाविनां” अनु पद्याद्वावयन्तीति अनुभाविनः,
प्रेतकनौयांसखेपां तथाच प्रेतज्येष्ठानां न वपनमित्यस्याभिप्रायः ।

केचित्तु,— तत्र त्याज्यानि वामांसि केशग्रन्थुनखानि च ।

इति याज्ञवल्क्योक्तैः सर्वमपिण्डानां वीरमिति । पञ्चवर्षेऽपि
स्त्रीणां नैव वीरम् ।

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने प्रेतकृत्ये तु योषिताम् ।

निषिद्धं वपनं केचित् तीर्थेष्वपि यथेच्छया ॥

इति स्मृतेः ।

न स्यादाचार्यमातापितृमरणदिनात् द्वादशाक्षनधीति,
न स्यात् शिष्ये गुरौ कृत्विजि च मृतिमति वीणि न स्युर्दिनानि ।
ग्रामान्त्ये-शवे नाध्ययनमभिहितं नौयमाने च दृष्टे,
स्वग्रामौणे मृते नाशनमतिनिकटग्रामगेऽपि प्रमीते ॥

अनध्यायानुवृत्तौ आपस्तम्बः,— “वीरमरणं गुरुष्वष्टाख्ये व्यहम्
तथा मातरि पितर्याचार्ये च द्वादशाहं” इति । वीरमरणमेव
वीरमरणमिति अध्ययननिवृत्तिरित्यर्थः । गुरुपुं प्रेतेष्वित्यनुमङ्गः ।
अष्टाख्ये (अष्टकायां) ।

उपनीय वदेद्देदं आचार्यः स उदाहृतः ।

इत्युक्तसंक्षेपे आचार्ये । “अष्टविक्रं यज्ञहृदुच्यते” इत्युक्तसंक्षेपे
अष्टविक्रि ।

याज्ञवल्क्यः,— व्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विंगुरुवन्धुषु ।

तथा,— अमेध्यशवशुद्रान्धमशानपतितान्तिके ॥

अनध्ययनानुवृत्तौ नारसिंहे,— “नौयमानं शवं दृष्टेति” ।

मनुः,— स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृतेऽपि वा ।

न भुञ्जीताशनं धौमाना धर्मशोककारणात् ॥

स्वग्रामे (स्वग्रामीणे) । ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे इत्यर्थः ।

वर्षान् पञ्चोत्तरांशेत् पितरि दश गते नागतिर्नापि वार्त्ता,
तन्मेषु द्वादशाब्दान् तदुपरि निखिलं प्रेतकर्मादि कार्यम् ।
जीवंश्चेत् कश्चिदायात्तमपि घृतघटे प्रास्य चोद्वास्य कार्यम्,
जाताद्यं कर्म नेहाजिनधृतिवपने मेखलादण्डभिन्नाः ॥

इत्येवं संस्कृतः सोऽप्यचल उपवसेत् द्वादशाहं व्यहं वा,
तस्मादागत्य पूर्वां स्त्रियमपि विवहेत्तदिनाश्रे तथान्याम् ।
साम्नेरायुधतौष्टिस्त्रिह भवति पुरोडाशकोऽष्टाकपाल,
सैन्द्राग्नेयो निरग्नेश्चरिह तु मतः सोऽयमायुधताख्यः ॥

प्रास्य घृतकुम्भे चिन्ना, अचले (पर्वते) जाताद्यं कर्म, जातकर्मादि-
पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

गतस्य न भवेद्वार्त्ता यस्य द्वादशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतवान्धवैः ॥

पिता प्रवसितो यस्य न च वार्त्ता न चागमः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशाह्यात् कार्या पिण्डोदकक्रिया ॥

सुततुल्या वान्धवाः सुतवान्धवाः इति मध्यपदलोपिसमासः ।

अन्यथा पितेत्यादितदनन्तरवाक्यस्यसंलग्नता स्यात् ।

तथाच जातकर्णः,—

पितरि प्रोपिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशादपात् कृत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

तदानीमेव सर्वाणि प्रेतकार्याणि सञ्चरेत् ॥

हारौतेन तु,— प्रोषितस्तु पिता पुत्रैः प्रतीक्ष्यो विंशतिः समाः ।

तौर्णः पञ्चदशाद्यापि पञ्चान्मृतवदाचरेत् ॥

इति विंशतिवर्षपञ्च उक्तः । स पक्षो नाद्रियते इति ।

विहितक्रियस्य जीवतः तस्य दैवादागमने, वृहन्ननुः,—

जीवन् यदि समागच्छेद् दृतकुम्भे नियोज्य तम् ।

उद्धृत्य स्थापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्तिरात्रमथवास्य तु ।

स्त्रात्वोद्वेक्षतो भार्यामन्या वा तदभावतः ॥

अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्मसोमेन वा यजेत् ।

तथैवेन्द्राग्निपशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥

इष्टिमायुशर्तौ कुर्यादिप्सितांश्च कर्तृस्तथा ।

इदं सामेः । निरग्नेस्तु चरुरेव स चैन्द्राग्नेयः । तदुक्तं गृह्यप्राय-
श्चित्ते,— “आहिताग्नेः पुरोडाश एव अनाहिताग्नेस्तुर्भवति, इति” ।

पुनरुपनयने वर्ज्याष्टाह मतुः,—

वपनं मेघस्तादण्डो मैत्र्यवर्या व्रतानि च ।

न वर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥

तत्र वृहन्ननूवचनस्यार्थकमः कालदर्शकारिकायां स्फुटमुक्तः ।

यद्वा गच्छेत् पुमान् जीवन् स पैत्र्येऽधिकसंस्कृतः ।

दृतकुम्भे स्थापयित्वा तमुद्धृत्य शुभे क्षणे ॥

संस्तुतं जातकर्माद्यैरुपनीतं विधानतः ।

द्वादशाहं त्रिरात्रं वा विहितोपोषणं व्रतम् ॥

गिरावागत्य पूर्वां वा तदभावे परां स्त्रियम् ।

ऊढवन्तं च संस्क्रुर्यात् चरुणायुष्मतेन च ॥

इति कारिकयोः । इत्यशौचकारिका ।

अथ कृतानशनादिप्रतिज्ञापूर्वकान्तर्जलस्य दैवाज्जीवने गृहा-
श्रमं कर्तुंकामत्वे प्रायश्चित्तं अनशनमधिकृत्य आग्नेयवाराहयोः,—

कारयेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा ।

जातकर्मादिसंस्कारैः संस्क्रुर्यात् तं तथा पुनः ॥

अनुगमनेऽशौचस्य उक्तत्वात् तत्प्रसङ्गादनुगमनं विचार्यते ।

अग्निप्रवेशं प्रकृत्य व्यासः,—

यदि प्रविष्टो नरकं यदा पागैः सुदारुणैः ।

संप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥

तिष्ठते विवशो दीनो वेध्यमानः स्वकर्मभिः ।

व्यालपाही यथा व्यालं वलादुद्धरते विलात् ॥

तद्वद्गर्तारमानीय दिवं याति च सा वलात् ।

अङ्गिराः,— गृते भर्त्तरि या नारी समारोहेत् ऊताशनम् ।

सारन्ध्रतिष्ठमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिस्रकोट्योऽङ्गकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।

तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे रमते क्षीमया सह ॥

व्यालपाहीत्यादि ।

तथा,— मातृकं पैतृकं चैव यच्च कन्या प्रदीयते ।

पुनाति चिकुलं नारी भर्तारं यानुगच्छति ॥

तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा ।

क्रीडते पतिना साङ्गं यावदिन्द्रायतुर्दश ॥

ब्रह्मघ्नो वा पितृघ्नो वा हतघ्नो वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥

साध्वीनामेव नारीणामग्नौ प्रतपनादृते ।

नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेत्तदेहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावच्च मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन ॥

साध्वीनामिति सर्ववर्णसाध्वीनामित्यर्थः ।

महाभारते,—

आर्त्तार्त्तं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना हृष्टा ।

मृते स्मियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

इति सर्ववर्णभाधारण्येन तल्लक्षणोक्तेः । तत्र वालापत्यादिस्त्रीणां नाधिकारः ।

तथाच व्याघ्रपादः,—

न स्मियेत समं भर्त्ता ब्राह्मणी शोकमोहिता ।

प्रमज्ज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी ॥

अन्यत्र,—उपकारं चरेद्भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।

करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्तुः शोकवती सती ॥

तथा,—स्त्रैरिणीनाञ्च नारीणां पतितानाञ्च योषिताम् ।

नास्ति पत्याग्निसम्बन्धः पतितौ हि तथा हि तौ ॥

पतिद्विद् स्त्रैरिणी नारौ नानुगच्छेत् कदाचन ।

वालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टरजसस्तथा ॥

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे ।

पारस्करः,— वालसंवर्द्धनं त्यक्त्वा वालापत्या न गच्छति ।

रजस्वला सूतिका च रत्नेर्गर्भश्च गर्भिणी ॥

अन्यत्र,— दत्तौयेऽङ्गि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः ।

तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ॥

तथाच,— “रजस्यतुर्थदिने सहगमनेऽधिकारः” ब्राह्मणस्त्रीणां पतिदेहदाहकाले एकचितावेव सहगमनं नान्यचितौ । तत्र “मृता-
नुगमनं नास्ति” इति पैठीनसिवाक्यं लिखितम् ।

पुनस्तदाक्यमपि,—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुप्रजेत् ।

या स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पति नयेत् ॥

पृथक् चित्तिमिति उशनोवाक्यमपि लिखितम् । तथाच चत्त्रियादिस्त्रीणामेव पतिदाहानन्तरं यदा कदाचिदपि चिह्नानि गृह्यैवानुगमनमिति सिद्धं ।

तद्विधियं ब्राह्मे,—

देशान्तरगते तस्मिन् साध्वौ तत्पादुकाद्वयम् ।

निधायोरपि तच्चित्ता प्रविशेत् जातवेदसम् ॥

यत्तु कैश्विकम्,— “स्त्रःकामा प्रेयादिति श्रुतेः”,

अतिप्रवृद्धस्वर्गामिकामाया^(१) एव अयमनुगमनोपदेश इति

(१) सर्गादिकामाया एव ।

पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषेधादात्महत्याप्रायश्चित्तं
कार्यमित्याशङ्कितं, तन्न, स्त्रीणामनुगमनस्य प्रायश्चित्तत्वात् ।
तथाच प्रायश्चित्तप्रकरणे, गारुडे,—

ब्रह्मघ्नं वा हतघ्नं वा महापातकदूषितम् ।

भर्तारमुद्धरेन्नारी प्रविष्टा सहपावकम् ॥

एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्वुधाः ।

प्रचेताः— चित्तौ परिख्यञ्च विचेतनं पतिम्,

प्रयाति 'या मुञ्चति देहमात्मनः ।

कृत्वा हि पापं शतलक्षमप्यसौ,

पतिं गृहीत्वा परलोकमाप्नुयात् ॥

सत्यनुगमने आत्महत्यादोषाभावः स्फुटमुक्तो ब्राह्मे,—

अग्नेदेवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी

सहगमननियुक्तमन्त्रलिङ्गादित्यर्थः ।

तथाच मन्त्रः,—

“इमा नारौरविधवाः सपत्न्योराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु,
अनश्रवो^(१) अनमीवाः सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनिमये” इति ।
इमाः नारौः नार्यः अविधवाः भर्तृवियोगरहिताः संविशन्तु
मंशेरतां किंविशिष्टाः सपत्नीः पतिव्रताः । आञ्जनेन अञ्जनसंवाञ्जना
सर्पिषा विशिष्टा इति शेषः कृताञ्जनादिप्रसाधना इत्यर्थः । अनश्रवो
अकृतरोदनाः शोकमोहरहिताः संहृष्टा इति यावत् । अनमीवाः
अरोगाः, सुरत्नाः शोभनाभरणाः । किमर्थमारोहन्तु इत्याशङ्काह

अप्रेयोनिमुत्तमयोनि जनयो जनयन्त्य' आरोहन्तु, आरोहण-
मन्त्रानुयानम् । एवं रजस्वलादिव्यतिरिक्तानां सर्वासां सहमरणे-
ऽधिकारः ।

ननु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् कथं
पत्नीगतानुगमनेन पतिगतदुरितापूर्वस्य चय इति चेन्न । पति-
पत्न्योः सहकर्तृत्वेन अग्निहोत्रादिमाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः । आर्त्त-
त्यादिवाक्ये पत्यनुकूलायाः पतिव्रतात्वात् सहमरणे तस्या एवाधि-
कारे सिद्धेऽपि,—

अवमन्ति च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्त्तानुमरणे काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्त्युत ॥

आदिप्रवृत्तिर्या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।

ऊर्द्धं गच्छति सा नारी भर्त्तानुमरणे गते^(१) ॥

इति उतप्रश्नश्रवणात् पत्यवमाननकर्त्त्यादीनामपि परलोक-
प्राप्तिः पापक्षयश्चेति तत्साधकत्वेन चारितार्थमिति । पत्यौ मृते या
सिध्यते सा पतिव्रतेत्यनेन सहगमनस्य नित्यत्वाद्भोगभांदिना
पतिव्रताया अपि सहगमनाभावेऽपि ब्रह्मचर्याचरणान्न व्रतचरितः ।

तथाच विष्णुः,— “मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति”
एतत्पुनरेव, सर्वविधवाधर्मानुक्ता,—

एवं धर्मममायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।

पतिलोकमवाप्नोति न भवेत् कापि दुःखिता ॥

तथा,— मृतकृत्यं समाप्यैव वक्ष्यचर्यं व्यवस्थिता ।

प्रव्यागतिमाप्नोति हरिं स्वामिवदाचरेत् ॥

इत्यग्निप्रवेशविचारः ।

अथैतत् प्रासङ्गिकतया सर्वे दाहभेदा लिखन्ते । तच्चादौ सन्निहितत्वाद्ग्निप्रवेशदाहविधिः ।

नारदः,—

अग्निप्रवेशे नारीणां किं कर्त्तव्यं महासुने ।

स्नानमङ्गलसंस्कारभूषणञ्जगधारणम् ॥

मङ्गलञ्च तथा सूत्रं पादालककमेव च ।

शक्त्या दानं प्रियोक्तिश्च प्रशंसासत्वमेव च ॥

नानामङ्गलवाद्यानां श्रवणं गीतकस्य च ।

मङ्गलसंस्कारो नूतनवस्त्रालंकारादिः । दानं ब्राह्मणदीनानाथार्थिभ्यः, प्रियोक्तिः सर्वत्र प्रियभाषणम् । प्रशंसासत्वं गुणैककीर्तनपरम् ।

मृतं पतिं समालिङ्ग्य या वस्त्रिं प्रविविच्छते ।

सा स्नात्वा पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तादिकं कृमात् ॥

वैतरणादिदानानि दत्त्वा पाथेयकान्यपि ।

नववस्त्रयुगच्छन्ना गन्धमाल्यादिभूषिता ॥

सिन्दूरकज्जलोपेता घृताक्तालकभूषिता ।

शोकमोहादिरहिता नानावाद्यरवान्विता ॥

क्षिपन्ति पथि लाजादीन् चितायाः सन्निधिगता ।

तत्र प्रेते चिताच्छेदे प्रात्रन्यासे तु साग्निके ॥

‘ आभीना प्राङ्मुखी तोयपावमादाय साचतम् ।

अद्येहेत्यादिदेव्यन्तं वाक्पासुचार्यं पूर्ववत् ॥

मम सभर्तृकाया ब्रह्महत्यादिनानाविधपापक्षयपूर्वकचतुर्दशे-
न्द्रकालावच्छिन्नविशिष्टस्वर्गप्राप्तये पतिशरीरेण सह अग्निप्रवेश-
महं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य मन्त्रेण प्रार्थयेज्जातवेदसम् ।

त्वमग्निः सर्वभावज्ञ अन्तश्चारी जगद्गुरुः ॥

कर्मसाक्षी ज्ञतवहः पावकोऽसि प्रधाँनतः ।

यथाहं स्वं निजं कान्तं मनसा कर्मणा गिरा ॥

अनुरक्ता तथा देव देहि जन्मान्तरे पतिम् ।

“त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिवस्त्वं शुद्धोभारुतं पृचो ईशिषो-
त्वं वातैररुणैयांशिपं गत्यस्त्वं पूषा विदधतः शासिनुन्ना”^(१) ।

इति प्रार्थ्यं चिताग्निं चिः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ।

“इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु अन-
यवोऽनमीवा. सुरक्षा आरोहन्तु जनयो योनिमये” ।

इन्द्रादयोऽष्टदिक्पालाः साक्षिणः सन्तु कर्मणि ।

इन्द्रियाणि च भूतानि मनो भूतानि पञ्च च ॥

प्रत्यागन्तुमना नाकं प्रविशामि ज्ञताशनम् ।

सर्वेन्द्रियाणि दद्यामि प्रविशाम्यग्निमयदम् ॥

पत्या सहैव याम्यामि स्वर्गोक्तं पतिदेवता ।

पतिपावकरूपाय स्वाहेमं मम विषदम् ॥

दमं मन्त्रं समुच्चार्य पावकं प्रविशेत् सती ।
 पतिदिष्टं स्त्रैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ॥
 अथ तस्यां मृतायान्तु पुत्रो मन्त्रमनूहितम् ।
 सक्तं पठित्वा मन्त्रेण^(१) जुहुयादाहुतिं द्रव्योः ॥
 तौ पृथक्कृत्य दग्धव्यौ पृथगस्थिते कृते ।

अन्यत्सर्ववाक्यानि लिखितानि । इति सहगमनविधिः^(२) ॥

अथ सूतिरजस्वलयोर्दाहे विधेयः ।

स्नापयित्वा चतुर्थेऽङ्गि मृतामृतमतीं दहेत् ।
 अतिक्रान्ते तु दशमे स्नापयित्वा प्रसूतिकाम् ॥
 दाहेच्छा चेन्नयोजाता मध्ये व्यहदशाद्ययोः ।
 तदा तामस्पृशन्नङ्गिः स्नापयित्वा घटे जलम् ॥
 प्रपूर्य पञ्चगव्येन पुण्ड्रिर्भरभिमन्त्र्य तत् ।

स्नापयित्वा दहेत् कच्छं ततः कुर्युः शवस्पृशः ॥

पुण्यार्चम्,— “पावमानीः स्वस्थयनीः सुदुष्पाञ्च दतश्रुतः ।
 अयिभिः संस्मरन्तो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥
 पावमानी दिशतु न दमं लोकमथोऽप्यमुम् ।
 कामात् सम्बर्द्धयन्तु नो देवीदैवैः समाहिताः ॥
 येन देवाः पवित्राणा आत्मानं पुनते सदा ।
 तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु माम् ॥
 प्राजापत्यं पवित्रञ्च शतोद्दामहिरण्यम् ।
 तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनौमहे ॥

पत्यादिना सगोत्रिणा अग्नौचानन्तरं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ।

यथाह विष्णुधर्मात्तरे,—

चतुर्णामिव वर्णानां गर्भिणीं प्रेततां गताम् ।

दहेत् वहेच्च यस्तस्य कथं शुद्धिर्विधीयते ॥

भर्ता तस्याः पृथक् कृत्वा गर्भस्योत्प्रेषणं स्वयम् ।

दृतेन मधुनाभ्यक्तं शवधर्मेण दाहयेत् ॥

आवाग्नौचेन भूतेन प्राणायामशतेन च ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च सगर्भाञ्चैव दक्षिणाम् ॥

दत्त्वा ब्राह्मणमुख्याय शुध्यते नात्र संशयः ।

गर्भभेदकर्त्ता पतिः कृच्छ्रैकं कृत्वा अन्यश्चेत् कृच्छ्रद्वयं कृत्वा
तद्दिनं उपोष्य अपरदिनप्रभाते प्राणायामशतेन पूतः पञ्चगव्य-
पानानन्तरं तदङ्गदक्षिणां सगर्भां गां दत्त्वा शुद्धो भवति ।

इति गर्भिणीदाहविधिः ।

अथ अनुपनीताविवाहितकन्ययोर्दाहविचारः ।

भूमिसंस्कारवन्न स्यात् हिरण्यकलैर्विना ।

असंस्कृतप्रसूतस्य दाहः कार्यो निरग्निवत् ॥

अस्योदकक्रिया कार्या दशपिण्डाश्च पूरकाः ।

विना दर्भैर्दशदिनैस्त्रिभिर्वा नास्त्रिमञ्चयः ॥

सद्यःशौचे सद्य एव दशपिण्डास्त्यहाशुचौ ।

प्रथमेऽङ्गि चयः पिण्डा द्वितीयेऽङ्गि चतुष्टयम् ॥

तृतीयेऽङ्गि चयः पिण्डाः पक्षिण्यां प्रथमे चयम् ।

द्वितीयेऽहनि सप्त स्युरिति खण्डाशुचौ विधिः ॥

पूर्ववत् कन्दकां दद्यात् पिता हत्वोदकक्रियाम् ।
 विनास्त्रि सञ्चितं दद्यात् दशपिण्डान् त्रिभिर्दिनैः ॥
 अदिवर्षस्युतं ग्रामात् वह्निः प्रक्षाल्य वारिणा ।
 यमगाथां ततो गायन् यमसूक्तमपि स्मरन् ॥
 गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य घृताक्तं निखनेद्भुवि ।
 वने हि काष्ठवत्^(१) क्षिप्वा न कुर्वीतोदकक्रियाम् ॥
 अपि वा दहनं कार्यं पक्षेऽस्मिन्नुदकक्रियां ।

इत्यसंस्कृतप्रमीतदाहः ।

अत्र पुत्रस्य उपनयनकाले प्राप्तेऽप्युपनयनाभावे एवं प्रेतहृत्य-
 माचर्यते संपूर्णाग्रौचक्ष त्रिभिर्वेति यो विकल्प उक्तः, स चूडा-
 कालानन्तरं व्रतकालपर्यन्ताभिप्रायकः ; इदानीन्तु शिष्टैरपि
 चूडाकालप्रवेशानन्तरं दाहमात्रं क्रियते न पिण्डादिकम् । एवं
 दुहितुर्विवाहकाले प्राप्ताग्रौचक्ष त्रिदिनत्वादेव त्रिभिर्दिनैः पिण्डा-
 दिकं कार्यम् । इत्यसंस्कृतप्रमीतकृत्यम् ॥

अथ पतितप्रेतहृत्यम्

क्षिप्वा मध्येन मरणमुद्दिश्य स्वात्मघातिनम् ।
 नीत्वान्धजा वह्निर्ग्रामात् क्षिपेयुरशुचिस्थले ॥
 अनुद्दिश्यात्महन्तारं पतितं ब्राह्मणकौर्त्तितम् ।
 गङ्गादितीर्थं प्रक्षिप्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 कर्त्ता दार्ढ्यं समाह्वय कुलटादत्तवेतनाम् ।
 अशुद्धघटहस्तां चिः प्रनूयात् प्रेतदमये ॥

(१) काष्ठवज्जह्यात् ।

इन्द्रः पुनाति सहसा पुनातु

सोमः स्वस्तवरुणः प्रमौल्या ।

यमो राजा प्रसूनाभिः पुनातु

मा जातवेदा भोजयन्त्या पुनातु ॥

अप्यस्तमस्तो^(१) मे सर्वे सर्वजिगीषमाः ।

तपस्तपसे धीवं पावमानी अचोऽब्रवीत् ॥

यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं

यज्जायमानस्य च किञ्चिदन्यत् ।

जातस्य यच्चापि च वर्द्धतो मे

तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥

यदन्तिकाञ्च^(२) दूरज्ञा भयं विदन्ति मामिह ।

पवमानस्तु सोऽय नः पवित्रेण विचर्षणाः ॥

यः पाता स पुनातु नः । यत्ते पवित्रमर्चिष्यमग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनीहि नः । यत्ते पवित्रमर्चिर्वदग्ने तेन पुनीहि । ब्रह्म

सर्वैः पुनीहि नः । उभाभ्यां देवमविताः पवित्रेण सर्वेण च^(३) । मा

पुनीहि विश्वतः । त्रिभिर्द्वं देव सर्वतो वशिष्टैः—सोमधामभिः ।

अग्ने ? दक्षैः पुनीहि नः । पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु

मनसा धिया ।

विश्वेदेवा पुनीत मा जातवेदः पुनीहि माम् ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्धित्वा वन्द्यमापः ॥

(१) तपस्तपापे ।

(२) यदन्ति यच्च दूरञ्चे ।

(३) गयेन ।

शतं पवित्रा वितता ह्य^(१) सुनाभिः त्वा देव सविता पुनातु ।
 हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो या स्वग्निः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शंशु^१ स्योना भवन्तु ।
 यामां राजा वरुणो जातिमध्ये सत्यानृते अवपश्यं जनानाम् ।
 यामां देवादि विकृषन्ति भिक्षया अन्तरौचे वज्रधा निविष्टाः ।
 या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्ता आपः शंशु^१ स्योना भवन्तु ।
 शिवेन वा चक्षुषा पश्यन्त्या शिवया तन्नोपसृशन्तु त्वन्ते । दृत-
 शुतः शुचयो याः पावकाः तास्ता आपः शंशु^१ स्योना भवन्तु ।
 आपोहिष्ठेति चक्षुचयम्,—

वस्त्रान्तरवृतं कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ।

उदक्यां वा प्रसूतां वा यद्यग्नौचां दहेन्मृताम् ॥

कच्छ्रमेकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्येन शुध्यति ।

दाहकर्त्ता कच्छ्रैकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

इति सूतकोदक्यादाहविधिः ॥

अथ गर्भिणीदाहविधिः ।

गर्भिण्याञ्च मृतायाञ्च गर्भजौवनशङ्कया ।

विमोच्य गर्भं दग्धया निक्षिप्य स्रोतसां परे ॥

मृतगर्भभिन्नकर्त्ता पतिः कच्छ्रं समाचरेत् ।

अन्यस्तु कच्छ्रद्वयं कच्छ्रैकं दाहवाहकाः ॥

निक्षिप्य गर्भं स्रोतसां परे नद्यां परे जनाः ॥

हे दासि । गच्छ मूल्येन तिलान्यादाय सत्वरम् ।
 प्रपूर्य तिलतोयेन तं घटं दक्षिणामुखीम् ॥
 संकीर्त्य पापिनो नाम विनयस्त्र जलं पदा ।
 इति संप्रेषिता दासौ ब्रह्महन्मुकाभिधा ॥
 तिलोदकं पिवेति दिरभिधाय घटीजलम् ।
 सतिलं वामपादेन विनयेदश्चिच्छले ॥
 समाप्तेऽब्दे क्रियाकर्त्ता मृताहे ज्ञातिभिः सह ।
 दग्ध्वा पर्णनरं कुर्याद्दशाहविहितां क्रियाम् ॥
 दशाहादत्सरं यावत् स्वे स्वे काले तु षोडश ।
 श्राद्धानि कृत्वा कुर्यात्तु नारायणवल्लिं ततः ॥
 श्रद्धमथे यदा चैषामौर्ध्वदेहिकमिच्छति ।
 तदा मृताहात्तत् कुर्यात् प्रायश्चित्तपुरःसरः ।
 इह चान्द्रायणं तप्तहृच्छ्रदयसमन्वितम् ॥
 प्रत्यान्नायविधावष्टधेनुदानं प्रकीर्तितम् ।
 दाहेऽस्यां दिगुणं कार्यं तदा पर्युषिते शवे ॥
 अभावेऽस्यां (१) पर्णनरदाहश्चेत्तच्चतुर्गुणम् ।
 अन्वजातिहतं तुष्णीं दग्ध्वा ह्यवोक्तनिष्कृतिम् ॥
 मन्त्रवद्हनं कुर्यात्तदस्थिषु यथाविधि ।
 साग्निसेत् पतितः प्रेतस्तदग्निमपु निक्षिपेत् ।
 पाश्चाणि दग्ध्वा कुर्वीत प्रागुक्तपतितक्रियाम् ॥
 इति पतितप्रेतकृत्यम् ।

अथ पर्णनरदाहविधिः ।

रुन्दोगपरिगिष्टे,—

अस्थ्यामलाभे पर्णानि ^(१)सकलान्पूर्णायावता ।

दाहयेदस्त्रिसंख्यानि ततःप्रभृति सूतकम् ॥

आवृता परिपाय्या । अस्त्रिसंख्या तु पञ्चाधिकं शतत्रयम् ।

तथाचादित्यपुराणे,—

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।

शतैस्त्रिभिस्तथापश्चा शरपत्रैर्विधानतः ॥

वेष्टितयस्तथा यक्षात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।

ऊर्णसूत्रेण बद्धा तु प्रलेपयस्तथा यवैः ॥

सपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धयस्तथाग्निना ।

[^(१)तदभावे अस्थ्यामलाभे सवृन्तपलाशपत्राणां पशुत्तरत्रिशतैः

मुह्यप्रतिनिधिं कुर्यात् ।

तथाच पराशरः,—

आहिताग्निर्दिजः कश्चित् प्रवासे कालचोदिते ।

दैवनामह्वानुप्राप्ते तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे ॥

प्रेताग्निहोत्रसंज्ञेयं श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः ।

कृष्णाजिनं समास्तीर्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ॥

पलाशानां सवृन्तानां विभागं ब्रूहि याज्ञिक ।

(१) शकलाणि ।

(२) [ ] बन्धनिमध्यगता पङ्क्तयः कियति पुस्तके न सन्ति ।

चत्वारिंशद्भवेन्मूर्द्धि घौवायाश्च दशैव च ॥
 उरसि त्रिंशतं दद्यादुदरे विंशतिस्तथा ।
 वाक्कोशैव शतं दद्यादङ्गुलिषु दशैव तु ॥
 षड्वै वृषणयोर्दद्यादष्टाङ्गं मेढ्र एव च ।
 उर्वोश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं आनुजङ्गयोः ॥
 पादाङ्गुलिषु दश च यज्ञपात्रं ततोऽन्यसेत् ।
 ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रलिप्य च तथा धवैः ॥
 प्रपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्ज तथाग्निना ।]
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्ववान्धवैः ॥
 एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

अयं दाहः साग्निरग्निमाधारणः । “गतस्य न भवेद्वार्त्ता”
 इत्यादिवचनमध्ये तथा निर्णीतत्वात् । एवं पर्णनरं संपाद्य पूर्ववद्ध-
 स्तोदरे^(१) चन्दनादिवस्त्रयज्ञोपवीतभाल्यष्टादि दत्त्वा आज्येन दण-
 मादाय प्रदक्षिणं कृत्वा सुखाग्निसन्त्रेण अपसव्यस्रमग्निं शिरःस्थाने
 निरग्नेर्दद्यात् । त्रिभिरश्वत्थपत्रैर्दग्धव्यञ्जेण घृताक्तेन अग्निं प्रज्वाल्य
 शिरःस्थाने दद्यात् । एवं दाहे कृते तूष्णीमुदकधारां परितो
 दद्यात् । साग्निकानामन्यत् पाचासादनादिकं सर्वं वक्ष्यमाणा-
 हिताग्निविधिना कुर्यात् । एतस्मिन्नग्नौचे त्रिदिनाग्नौचवत्
 पिण्डव्यवस्था,

प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिमक्षयनं तथा ॥

(१) दत्तद्वये ।

त्रौन् प्रदद्यात् तृतीयेऽग्निं वस्त्रादिचालनं तथा ।

इति यर्णनरदाहविधिः ।

अथ निरग्निदाहः ।

तत्रादौ गृह्णाभ्यन्तरमृतस्य विशेषः । यदि गृह्णाभ्यन्तरे दुर्बलस्य प्राणा गतास्तदा बान्धवेर्गृहात् ग्रीध्रं ब्राह्मणानग्निश्च पुरस्कृत्य धान्यपिधानसन्नपिधानं नवकपर्दांश्च गृहीत्वा शवो वह्निर्नैयः । समाचारादर्द्धमार्गे शनैः शनैर्गत्वा अन्नपिधानादिकं प्रक्षेप्यं ततो जलाशये कर्त्तव्यम्,

यत्र देगे जलं नास्ति सरसी वा न विद्यते ।

नदीनाञ्च कथा कार्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम् ॥

तद्गृहस्थितभुक्ताभुक्तसर्वमृन्मायमाण्डानि त्यजेत् । इति विशेषः । दाहार्थं दणकाष्टादीनि सर्वथा शूद्रद्वारा न नेतव्यानि, प्रमादात् शूद्रद्वारा नयने तत्कालं ब्राह्मणेर्नैयम् । “क्षेत्राश्रुबान्धवेर्भुक्तं” इत्यादिस्मृतेः, सर्वथा रोदनं कार्यम् । पुत्रादिब्राह्मणद्वारा निर्यासप्रधानवनस्पतिवटप्रक्षोदुम्बराणामभ्यतमस्य निर्यासमानौघ चन्दना-शुरूकपूर्वरमृगमदजातिफलानि पिष्ट्वा मिथीकृत्य शवस्य समीपे कृत्वा मृज्जलेन संशोध्येत् । ततः स्नात्वा घृततैलाभ्यां स्थापित-निर्यासगन्धसहिताभ्यां शवमभ्यज्य जलसमीपं नयेत् ।

तत्र कुशानास्तौर्यं दक्षिणशिरसं समाचारादुत्तरशिरसं वा उत्तानदेहं स्थापयित्वा,

ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोद्धयाः ।

कुश्चेवञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥

कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणाशिनी ।

भद्रा च काशी सरजूर्गण्डकी पन्नगा तथा ॥

भैरवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥

इति पठित्वा मनसा तानि तीर्थानि ध्यात्वा गन्धमात्यैरलङ्कृत्य
नासिकाद्वयचक्षुर्द्वयकर्णद्वयेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तधिरण्यशलाका^(१)नि
क्षिप्त्वा वस्त्रेणाच्छाद्य कोलाहलवाद्यं^(२) सम्पाद्य आमपात्रेणान्नमा-
दाय अग्निपुरःसरं प्रेतमनुगम्यार्द्धपथेऽर्द्धमुत्सृज्य श्मशानं गत्वा
पुत्रादिः श्मशाने आसीनो दक्षिणमुखः सद्यं जान्वाकुक्ष्य
रेखाकरणावनेजनकुशाक्षरणपिण्डदानप्रत्यवनेजनजलाञ्जलीन् नाम-
गोत्राभ्यां कुर्यात् । ततः क्रियाकर्त्ता स्नात्वा ब्राह्मणद्वारा दारुसञ्चयं
सम्पाद्य समे भूमिप्रदेशे बज्रक्षट्णे दुर्वादिकमुत्पात्य गोमयेनोपलिप्ते
प्राचीनावीती दक्षिणमुखः सद्यं जान्वाच्य कुशगोमयकुशोदकपात्र-
^(१)न्यासादिपरिमूहनादीन् पञ्चभूषणस्कारान् स्रष्टुं कृत्वा अग्निमुप-
समाधायान्नेर्दक्षिणभागे चन्दनादिसुगन्धिकाष्टेन चितां रचयित्वा
समाचाराक्षतुर्भिः सह शवं गृहीत्वा वारचयमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
नामोच्चार्य वारचयमाह्वय चितायां कुशानास्तीर्थं उत्तानं दक्षिण-
शिरसमुत्तरशिरसं वा निपात्य ज्वलमानमग्निं कृत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वायजानता ।

मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

(१) धिरण्यशकम् ।

(२) कोलाहलवाद्यम् ।

(३) •पात्राण्यासाद्य ।

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमायुतम् ।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु स्वाहा ॥

इत्युक्त्वा शीघ्रमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ज्वलमानमग्निं शिरःस्थाने
आसीनो दद्यात् । श्वसम्बन्धपरिधानोत्तरीयव्यतिरिक्तं वस्त्रं
खट्वादिस्थितं एकदेशं वा अग्न्याग्निमभ्युत्थाप्य ण्डालेभ्यो दद्यात् ।
माधु दग्ध्वा ज्वलत्काष्ठत्रयदग्धव्यस्य श्वस्य किञ्चिदवशिष्टमवस्थाप्य
दाहकैः सह प्रदेशप्रमाणानि सप्तकाष्ठानि गृहीत्वा चितायां सप्त-
प्रदक्षिणानि कृत्वा प्रत्येकं तानि प्रक्षिप्य कुठारेणोल्मुकोपरि सप्त-
प्रहारान् कृत्वा “क्रव्यादाय तुभ्यं नमः” इति सप्तकृत्यः पठित्वा
सथमावृत्य पुत्रादिदाहकाश्च सर्वे चितां पश्यन्तः पङ्क्तिक्रमेण,—

अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशून् ।

वैवस्वतो न हृष्यति सुराय इव दुर्मतिः ॥

इति यमगाथां यमसूक्तञ्च पठन्तो वालानयतः कृत्वा जला-
शयान्तं गच्छेयुः ।

इति निरग्निदाहः ।

अथ केवलस्मार्त्ताग्निमहाहः ।

शालाग्नौ चरुमसगोत्रेण अपयित्वा शालाग्निं स्मार्त्तपात्राणि चरुं
च पृथक् शवं च शकटे संस्थाप्य “अपेतः, इत्यध्यायं जपन् दक्षिणां
दिशं गच्छन्^(१) अर्द्धपथे चरोरर्द्धं दत्वा अग्न्याग्ने श्रेष्ठं पिण्डं दद्यात् ।
परिसमूहनादिसंस्कृतभूमौ वस्त्रं निधाय चितां विरचय्य पूर्ववत्
शवं स्नानादिभिः संस्कृत्य,

चितौ प्राग्धीवमजिनमास्तीर्योत्तरलोमकं ।

तत्र प्राक्शिरसं प्रेतं निधायोत्तानशायिनं ॥

हिरण्यशकलान्यस्य मुखे नासिकयोर्दृग्गोः ।

कर्णयोश्च विनिक्षिप्य सष्टतामुरमि सुचं ॥

स्रुवं नासिकयोः साज्यं चमसं शिरसोऽन्तिकं ।

पार्श्वयोः सूर्गमकले^(१) मुष्कयोररणिद्वयं ॥

दक्षिणे च करे वज्रमूर्धोर्मध्ये उलूखलं ।

ऊर्वलो मुषलं चात्र मन्त्रं चापि विनिक्षिपेत् ॥

मृन्मयान्यप्सु निक्षिप्य अग्निं दद्याद्दिजातये ।

चितिमध्ये सादयित्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य द्वाक्तां
कुशमुष्टिं,

अस्मात् त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायते पुनः ।

“असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा” इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च
पूर्ववत् स्मार्त्ताग्निद्वन्द्वोपस्थासु निरग्नेरिव “क्षत्वा तु दुष्कृतं
कर्म” इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्मार्त्ताग्निमदाहः ।

अथ साम्निकदाहः ।

तत्र विज्ञेयः । सायमाहुत्यां ऊतायां प्रातराहुतेः प्राक्
यजमानमृतिशङ्कायां तदैव प्रातराहुतिर्देया । तस्य होमस्य
सायमादिप्रातरपवर्गत्वेन एककर्मणोऽवशिष्टत्वात् । जीवेत् चेद्यज-
मानः पुन नंप्रातर्होमं कुर्यात् । अग्निहोचमध्ये हविर्यज्ञादि

प्रागासादानाच्चेत्सरणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः । आसना-
दूद्धं चेदाहवनीये दाहः । आरम्भपदार्थे चेन्मृतिस्तदा स पदार्थः
समाप्यः । एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शात् पूर्वं सरणशङ्का तदैव पिण्ड-
पितृयज्ञरक्षितां दर्शेष्टि कुर्यात् । पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादिष्टेः ।
इत्यमन्त्येष्टिरित्युच्यते, एवं आरम्भचातुर्मास्यस्य सुनासिरीयान्तं
समापनं, यदि साङ्गप्रधान कर्त्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाज्येन
पुरोऽनुवाक्याज्वाभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-
पक्षस्थानादृतत्वात्, तदैककरणविचारो न लिख्यते, एकस्यैव
समाचारात् । दुर्वलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-
मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कल्प्यते । मरणानन्तर पुत्रः
प्त्वात्वा प्राचीनावीतो दक्षिणामुखः सक्तत् सक्तत् परिसमूहनादि-
पञ्चभूमंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाम्नी उद्धृत्य शस्त्रनर्या-
धाय्येषु करौषचूर्णशाल्मलौटलषणादिगर्भास्तिष्ठो उवा अधि-
श्रित्य तावत् सतापयेत्, यावत्तास्त्रग्निरुत्पद्येत ।

आवसथ्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिश्रयेत् । ततो मृतदेहं पूर्ववत्
सम्याप्य नववस्त्र परिधाप्य यज्ञोपवीत दत्वा अलङ्कारैरलङ्कृत्य
सुगन्धिद्रव्यैरुपलिप्य शकटे निवेश्य सन्तापजानग्नीन् उवास्यान् पृथक्
असन्तापजौ पाचस्यौ सभ्योपासनाग्नी श्वदाज्यमाज्य कुशास्त्रिलान्
सर्वाणि च श्रौतस्मार्त्तयज्ञपाचाणि सप्त हिरण्यशकलानि नापि
चुरकाष्ठादिसर्वमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरु तु असगोत्रेण
, याहयित्वा त शकट दक्षिणां नयन्तः ।

सपिण्डाः,—अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्च पुरुष पशु ।

चितौ प्राग्धीवमजिनमास्तीर्योत्तरलोमकं ।

तत्र प्राक्शिरसं प्रेतं निधायोत्तानशायिनं ॥

द्विरण्णशकलान्यस्य मुखे नासिकयोर्दृशोः ।

कर्णयोश्च विनिक्षिप्य सद्यतामुरमि स्रुचं ॥

स्रुवं नासिकयोः साज्यं चमसं शिरसोऽन्तिकं ।

पार्श्वयोः सूर्गसकले^(१) मुखयोररणिद्वयं ॥

दक्षिणे च करे वज्रमूर्धोर्मध्ये उलूखलं ।

ऊर्वक्षीं मुषलं चात्र मन्त्रं चापि विनिक्षिपेत् ॥

मृन्मयान्यप्यु निक्षिप्य असिं दद्याद्द्विजातये ।

चितिमथे सादयित्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य हताक्षां
कुशमुष्टिं,

अस्मात् त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायते पुनः ।

“असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा” इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च
पूर्ववत् स्नान्ताग्निद्वन्द्वोपव्यास्य निरग्नेरिव “हत्वा तु दुष्कृतं
कर्म” इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्नान्ताग्निमहाहः ।

अथ साग्निकदाहः ।

तत्र विशेषः । सायमाहुत्यां हुतायां प्रातराहुतेः प्राक्
यजमानमृतिशङ्कायां तदैव प्रातराहुतिर्देया । तस्य होमस्य
सायमादिप्रातरपवर्गत्वेन एककर्मणोऽवशिष्टत्वात् । जीवेत चेद्यज-
मानः पुन नंप्रातर्होमं कुर्यात् । अग्निहोचमथे हविर्यज्ञादि

प्रागासादानाद्येन्नरणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः । आसना-
दूर्द्ध्वं चेदाहवनीये दाहः । आरब्धपदार्थे चेन्नृतिस्तदा स पदार्थः
समाप्यः । एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शात् पूर्वं मरणशङ्का तदैव पिण्ड-
पितृयज्ञरक्षितां दर्शेष्टिं कुर्यात् । पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादिति ।
द्वयमन्तेष्टिरित्युच्यते, एवं प्रारब्धचातुर्मास्यस्य सुनासिरीयान्तं
समापनं, यदि साङ्गप्रधानं कर्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाव्येन
पुरोऽनुवाक्याज्वाभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-
पक्षस्थानादृतत्वात्, तदैककरणविचारो न लिख्यते, एकस्यैव
समाचारात् । दुर्बलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-
मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कल्प्यते । मरणानन्तरं पुत्रः
हत्वा प्राचीनावीतौ दक्षिणामुखः सकृत् सकृत् परिसमूहनादि-
पञ्चभूतसंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाग्नौ उद्धृत्य गन्धनर्या-
धाय्येषु करौषचूर्णशाल्मलीतूलषणादिगर्भास्तिष्ठो उवा अग्नि-
श्रित्य तावत् संतापयेत्, यावत्तास्त्रग्निस्तप्येत ।

आवसथ्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिश्रयेत् । ततो मृतदेहं पूर्ववत्
संस्थाप्य नववस्त्रं परिधाय यज्ञोपवीतं दत्वा अलङ्कारैरलङ्कृत्य
सुगन्धिद्रव्यैरुपलिप्य शकटे निवेश्य सन्तापजानघ्नीन् उवास्यान् पृथक्
असन्तापजौ पात्रस्थौ सभ्योपासनाग्नौ पृषदाव्यमाज्यं कुशांस्तिलान्
सर्वाणि च श्रौतस्मार्तयज्ञपात्राणि सप्त हिरण्यशकलानि नापि
चुरकाठादिष्वमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरुं तु असगोत्रेण
ग्राहयित्वा तं शकटं दक्षिणं नयन्तः ।

सपिण्डाः,—अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुं ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्यते^(१) पिबमते स्वाहा ।

इति च । अपेताध्यायं ऋग्वेदप्रसिद्धं यमसूक्तं च पठन्तोऽनु-
गच्छेयुः । अग्नीनां यथा निर्वापो न भवेत्तथा रचेयुः । यदि
नद्यादौ मृतिः, तदा प्रागुक्तेन विधिना शकटेन दाहदेशं प्रति
नयेयुः । तत आवसथ्याग्निं चरोरर्द्धमार्गं अन्नं दद्यात् ततो नद्या-
दिसमौपे शुचौ तृणवज्जले उद्धृतचौरिणि सतौषधिकदुर्वासुग्जा-
श्वगन्धाष्ट्रिपणींसावपणींविशाखाङ्गुणिकाथण्डातके देशे पञ्चभू-
संस्कारं कृत्वा गार्हपत्यं संस्थाप्य ततः अष्टप्रक्रमे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं
आहवनीयं दक्षिणाग्निं तृतीये दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । सभ्यावसथ्य-
योरैशान्यां निधानं । तथा च साय्वायनः^(२)—“सभ्यावसथ्यावाहिताग्ने-
र्दहनकर्म न प्रयुज्येत” ।

इति, चितादेशात् प्रागुदिच्यां दिशि पञ्च प्रक्रमानातिक्रम्योत्-
सृजतीति । ततो नर्यगांस्थान्तरा काष्ठानुचितिं कृत्वा प्रेतस्य केश-
शत्रुनखच्छेदनं कृत्वा दृक्क्यातोद्धरणेन तं विपूरिषं कृत्वा प्रचाल्य
सर्पिषान्तरभ्यञ्ज्य पुरीषकेशादीनि निखनेत् । ततस्तं, पूर्ववच्चव-
वन्तादिभिरलङ्कृत्य प्राग्धीवं कृष्णाजिनमास्तीर्यास्मिन् प्रेतं प्राक्-
शिरममुत्तानं निवेशयेत् । ततः सप्त क्षिरपशुकलानि^(३) मुख-
नामिकादयदृग्दयकर्णद्वयेषु निक्षिप्य मृतदेहे श्रौतानि यज्ञ-
पात्राणि उत्तानानि कृत्वा मादयेत् ।

(१) त्वाङ्गिरस्यते ।

(२) साय्वायनः ।

(३) शलाकाः ।

तद्यथा,—

द्वतपूर्णां जुह्वं दक्षिणकरे, करस्यपुष्करामनुवाङ्गदण्डां रिक्ता-
मुप^(१)हतं वामकरे । उरसि प्रत्यकुदण्डां ध्रुवां । वामनासिकायाः^(२)
प्रत्यकुदण्डं वैकङ्कतं सुवं । कर्णयोः प्रत्यकुदण्डे प्राग्निच^(३)हरणे ।
शिरसि प्रणीतां । स्वर्ग^(४) द्विधा कृत्वा पार्श्वयोः । उदरे षष्ठदाज्य-
पूर्णां प्रत्यग्दण्डामिलापाचीं । शिश्ने शस्यां दृषणयोररणी । वज्रा-
ग्निहोत्रहरणीखादिरसुवाणां आङ्गत्वर्थं स्थापनं ।

अवशिष्टानां दारवपात्राणां उर्वामध्ये सादनं मृन्मयाश्रमय-
पात्राणां कपालानां च अशु निक्षेपः । अयोमयानां ब्राह्मणाय दानं,
स्मार्त्तपात्राणामपि स्मार्त्ताग्निमत इवासादनं, दाहस्तृतेनाग्निनैव ।
ततो दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायाः । तत आज्यस्थाली कुशाः
सुवं सुक् आज्यमिति एतानुपकल्प्य आज्यस्थाल्यामाज्यं निह्वय
गाहपत्ये अधिश्रित्य खादिरसुवाग्निहोत्रहवणी संमृज्याज्यमुदास्य
कुशैस्तूयावेक्ष्य^(५)सुवेण षष्ठद्वहीत्वाऽग्निहोत्रहवण्युपरि समिधं दत्त्वा
वज्रोपयह आहवनीये समिधं दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती
मुख्यं जान्वाच्य प्रेतमुखसंलग्ने वक्त्रावाङ्गतिं जुहुयात् ।

तद्यथा,—

अस्मात्वमित्यस्य मन्त्रस्य । आदित्य ऋषिः । गायत्र्या निरुक्ति-
श्छन्दः । अग्निर्देवता । अस्मात्वमधिजातोऽसि इति मन्त्रेण होम
इति । इदमग्नये इति त्यागः ।

(१) उपभूतं ।

(२) वामनासिकायां ।

(३) प्राग्निच ।

(४) स्वर्ग ।

(५) च ।

अस्मात्त्वम्

अस्मात्त्वमन्त्रेणामाविति प्रथमान्ना पत्न्या अपि स्त्रीलीङ्गानूहेनैव होमः । शवं दृद्धौ कृत्वा प्रागग्रं वज्रदक्षिणहस्ते । प्रत्यग्दण्डामग्नि-
होत्रहवणीं मुखे प्रत्यग्दण्डं खादिरस्रुवं दक्षिणनामायां ।

एवमेषोऽग्निमान् यज्ञपाधा^(१)युधसमन्वितः ।

लोकानन्दानतिक्रम्य परं ब्रह्म स विन्दति ॥

एवं आहिताग्निजीवद्वर्तृका पत्नी यदि म्रियेत, तदा चौर-
रहितः सर्वो विधिः कार्यः । आहिताग्न्योर्दम्पत्योरेकस्यादौ मरणे
अपरस्मारणान्तरं निर्माय पात्रैर्दाहः कार्यः ।

किन्तु पत्न्या आदौ मरणे पुमान् पत्यन्तरं उदाह्याग्निहोत्रं
यदि कुर्यात्तस्य मपात्रकदाहः पूर्वत् स्यात्^(२) ।

अथ दाहकाले अग्न्युपगमे दाहविधिः ।

यदि वज्रिर्विनश्येत दह्यमानेऽग्निहोत्रिणि ।

दग्धाविशिष्टारणिकवज्रिणा तं पुनर्दहेत् ॥

सकलारणिनाग्रे तु शवशेषं जले क्षिपेत् ॥^(३)

अथ विदेशमृतसाम्निशवस्या^(४)नयनाशक्तौ तत्रैव महं^(५) कृत्वा
अस्थि आनीय पुनः मपात्रकतयाऽस्थिदाहः कार्यः ।

तथा च पराशरः,—

शवस्यानयनाशक्तौ तदस्थौनि ममाहरेत् ।

(१) शा ।

(२) इत्याहिताग्निदाहः ।

(३) इत्यग्न्युपगमविधिः ।

(४) अथ विदेशमृतसाम्निशवस्याः ।

(५) दाहं ।

अग्नानभूमौ चेताग्नीन् विद्धत्य रचयेच्चिताम् ॥

आस्तीर्य कृष्णमजिनं तदस्थीनि पुमाकृतिम् ।

निर्मायाज्येन चाभ्यज्य सादयेदुन्नयेत् पुनः ॥

यज्ञपात्राणि विन्यस्य दधेदाहुतिपूर्वकम् ।

ग्रेवं सर्वं साग्निकदाहे उक्तम् ।

इत्यस्थिदाहः ॥

स च साग्निकस्यैवेति पूर्वमुक्तम् ।

अथोत्सनाग्निदाहः । उच्छन्नाग्निर्द्विविधः । मारुणिपात्रको-
रुष्णादिरक्षितश्चेति, तत्र सपात्रपक्षो मरणानन्तरं पृतः प्राचीना-
वीतौ दक्षिणमुखो पञ्चभूसंस्कारान् पूर्ववत्कृत्वा तत्र पूर्वारणीं
स्थापयित्वा अग्निं मन्यौयात् ।

तत्र मन्त्रः,—

“येऽस्याश्वे जुहुतो मा११ सकामाः संकल्पयन्ते यजमान मा११
संजायन्तु ते हविषे सादनाय स्वर्गलोकं प्रेतमिमं नयन्तु” इति ।

मथित्वा तृष्णीं गार्हपत्यं संस्थाप्य आहवनीयदक्षिणाग्न्योः
पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं तृष्णीं विहरणम् । तत आज्यस्थाली, कुशाः,
सुवः, सुक्, एका समित्, आज्यं चेत्यामाद्य स्थाव्यां तदभावे शंरा-
वादिपात्रे आज्यं निक्षप्य गार्हपत्ये अधिश्रित्य कुशैः सुवसुक्-
संमार्जनं आज्यहोत्पवनावेक्षणं च कृत्वा सुचि द्विधा दत्ताहुतिं कृत्वा
आहवनीये प्रजापतिं ध्यात्वा स्वाहेति सुचा जुहुयात् । ततो
गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु शुष्ककरीषपूर्णतृणपणादिगर्भास्तिष्ठः
उखा अधिश्रित्य यावत्तास्त्राग्निरुत्पद्येत तावत् सन्तापयेत् । ततः

एतेन सर्वपुत्राणां विभक्तानामविभक्तानाञ्च मध्ये ज्येष्ठेनैव कार्यम् । दैवात्तदभावेऽन्यपुत्रस्याधिकारः ।

तत्रापि विशेषः,—

द्वादशविधेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु औरसः कनिष्ठोऽपि कुर्यात् । औरसपुत्रिकापुत्रचेवजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तक्रीतकृतकस्वयंदत्त-सहोदापविद्वान् द्वादश पुत्रानुक्ता “पिण्डहरस्यैषां पूर्वाभावे परः परः” इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

दैवात् पुत्राभावे, आग्नेयहारीत सत्योः,—

असगोत्रोऽप्यसंवद्धः प्रेताग्निं प्रददाति यः ।

उदकं पिण्डदानञ्च स दशाहं समापयेत् ॥

ब्राह्मणे,— असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

विष्णुपुराणेऽधिकारिणः,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वदा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहेन नृप जायते ॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।

मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो योजनेन च ॥

कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।

संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया ॥

उत्सन्नवन्धुरिच्छब्दा कारयेदवनौपतिः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरक्रियाः ॥

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तेषां भेदान् शृणुस्व मे ।

आदाद्याद्वार्यायुधादिस्त्राद्यन्ताश्च याः क्रियाः ॥
 ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ।
 प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ताः नृपोत्तराः ।
 पितृमातृसपिण्डैस्तु समानमलिलैस्तथा ॥
 तत्सद्धान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।
 पूर्वा क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥
 दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्य्यस्तत्तनयैस्तथा ।

अत्र कल्पतरुकाराः, मातृपक्षस्य पिण्डेन संवद्धो मातृसपिण्डः ।
 मातृपक्षस्य जलेन संवद्धो मातृसमानोदकः । उत्सन्ना वन्धवो यस्य
 स तथा, तस्य रिक्त्याद्धनात् तस्य क्रिया, अन्तो मरणं तत्र भवाः ।
 मासि मासीति एकादशाहादिसपिण्डीकरणान्तपूर्वक्रियोपलक्षणम् ।
 तत्र च पितृमातृसपिण्डाः पूर्वक्रियासेव कुर्युर्नोत्तराः । मध्यम-
 क्रियायां ह्येतेषामनियमः । उत्तरक्रियायान्तु पुत्रा वा भ्रातृ-
 सन्तितिपर्य्यन्ताः । दौहित्रैस्तत्तनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयम् ।
 तत अपुत्रविमातृत्रिविधक्रियायां स्वमातृकर्मणि इव सपत्नीपुत्र-
 स्थाधिकारः ।

वक्त्रीनामेकपत्नीनां धन्येका पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तेनैव पुत्रेण प्राह पुत्रवती मनुः ॥

इति मनूक्तेः । सर्वाभावे संधातान्तर्गतानां राजनियुक्तानां येषां
 केषाञ्चिदप्यधिकारः ।

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्वपणं सदा ।

कृत्वा तु पैतृकं शौचं स्वशातिविहितं च यत् ॥
 भ्रातुर्भाता स्वयं चक्रे तद्गार्ह्या चेन्न विद्यते ।
 तस्य भ्रातुः सुतश्चक्रे यस्य नास्ति मघोदरः ॥
 दत्तानामप्यदत्तानां दान्यानां कुरुतेऽपि वा^(१) ।
 चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुममाहिताः ॥
 मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
 तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
 जामातुः श्वशुराश्चकुस्तेषां तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां ओत्रियाणां गुरोस्तथा ॥
 भागिनेयसुतानाश्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ।
 आहुं कार्यन्तु प्रथमं स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
 राज्ञि मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्त्रं वा तदशौचन्तु चित्वा^(२) पथात् करोति सः ॥
 ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामाक्षीमाङ्गयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय चत्रविट्शूद्रयोऽनयः ।
 स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
 स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्माच्च कुर्वते ।
 मात्ये,—भ्राता वा भ्रातृपुत्रश्च भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
 दौहित्रश्चैव शिष्यश्च षडेते पिण्डदाः स्मृताः ॥
 षड्यष्टङ्गः,—पुत्रो भ्राता पिता त्रापि मातुलो गुरुदेव च ।

एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोचाद्यैव बान्धवाः ॥

एतदत्यन्तासम्भवविषयम् ।

सम्भावे तु छन्दोगपरिशिष्टे,—

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आहूमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाज्जतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नातुजस्य तथायशः ।

न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया अपि कश्चित् ॥

मार्कण्डेये,— सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥

सजातीयैर्नरैः सम्यक् दाद्याथाः सकलाः क्रियाः ।

तथा स्त्रीणामप्येवमेवैतदिति । सर्वाभावे स्त्रिय इति पत्नी-
त्यतिरिक्तावच्छादिस्त्रीविषयम् । भातुभ्रातेति वाक्ये अवांगेव
पत्यधिकारदर्शनात् । स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृया-
दीनां पुरुषाणां एकादशाहादि, तादृशेन सम्बन्धेन स्त्रीणामपि
कार्यमिति । आचारस्तु सगोचादिसङ्गावे पत्नी नैव करोति,
“सर्वाभावे” इति मार्कण्डेयोक्तेः । स्त्रीणामपि यत्रमन्त्रवत्-
कुर्यादिति विधिस्तत्र मन्त्रपाठे दोषाभाव इति और्द्धदैहिके
मन्त्रवत् पाठोऽप्यविरुद्ध इति पूर्वं नीर्णीतम् । परन्तु केषाञ्चि-
च्छूद्राणां गृहे विवाहितस्त्रीणां आह्वादिकर्तृत्वसमाचारो दृश्यते,
सोऽपि युक्तः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः ।

तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः । अथ्यष्टङ्गोक्तौ बान्धवा इति वज्रवचनोक्ते-
स्त्रिविधा अथधिकारणः ।

ते च कन्दोगपरिशिष्टे,—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्रा पितृमातृस्वसुः सुताः ।

पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

शूनः पुच्छः,— प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव स्यात् दशाहिकम् ।

पुत्रान्तराभावेऽनुपनीतस्यापि पुत्रस्य तृतीयाब्दकृतचूडले
दशहान्तकर्मसु मन्त्रपाठपूर्वकमधिकारः ।

तथा च मनुः,— न ह्यग्निं युज्यते कर्म यावन्मौञ्जीनिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनियनादृते ॥

ब्रह्म वेदः स्वधानिनियनं प्रेतकर्म ।

सुसन्तुः,— अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।

यद्यमौ कृतचूडः स्याद्यदि स्यान्तु त्रिवत्सरः ॥

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि आहूमेकोऽपि यः सुतः ।

पितृयज्ञाङ्गतिं पाणौ जुहुयान् मन्त्रपूर्वकम् ॥

एवं तृतीयाब्दकृतचूडस्य मन्त्रवदौर्द्धदैहिककरणे सिद्धे कृत-
पञ्चमाब्दचूडस्य कैमुतिकन्यायेन सिद्धोऽधिकारः ।

यत्तु,— कृतचूडस्य कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

खधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥

इति व्याघ्रवाक्यम् । तत्राप्यमाब्दकृतचूडविषयमिति काष्ठा-
दर्शकाराः ।

अथ दशाष्टाभ्यन्तरकार्यविचारः ।

वशिष्ठः,— गृह्णाण्, प्रप्रजित्वापप्रस्तरे अहमनश्रन्तः आसीरन् ।
कौतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन् । अपप्रस्तारः अशौचिनां शयनासनार्थ-
स्तृणमयः प्रस्तारः ।

अतः क्षितिशयनविधिः खट्वादिनिषेधपरः ।

वृहस्पतिः,— अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः ।

अचारलवणाद्याः शुलभ्यक्कीडासनास्तथा ॥

प्रथमेऽङ्गि तुरीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।

नवमे वासपां त्यागो नखलोम्नां तथाऽन्तिमे ॥

गौतमः,— “ब्रह्मचारिणः सर्वे” ।

विष्णुपुराणे,— शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीयते ।

तस्यास्त्रिसङ्ख्यादूर्द्ध्वं संयोगो न तु धीविताम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे,—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनन्तु यत् ।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्रन्ति स्वयान्धवाः ॥

पुनर्गौतमः,—

“मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात्” अन्यच्च सर्वेण मार्जयेयुर्न मांसं
भक्षयेयुराप्रदानात् ।

आग्नेये,— सङ्कल्प्य बन्धवः प्रेतमपस्येन तां चितिम् ।

परिक्रम्य ततः स्नानं कुर्युः सर्वे मवाममः ॥

प्रेताय च ततो दधुर्लोस्त्रीन् चैवोदकाश्रलीन् ।

द्वार्यग्गानि पदं दत्वा प्रविशेयुस्ततो गृहम् ॥

अवतान्निचिपेदङ्गौ निम्नपत्रं विदध्य वा ।

इत्युक्त्वा पुत्रस्याधिककार्यमुक्ताम् ।

पृथक् शयीत भूमौ च क्रीतलब्धामनो भवेत् ।

याज्ञवल्क्येनापि,— क्रीतलब्धामनाद्युक्त्वा,—

पितृयज्ञकृता देयं प्रेतायाञ्च दिनत्रयम् ।

इति पुत्रेणेति शेषः । मङ्गलस्य दाहं कृत्वा तथा च पुत्राणां
तद्विन्नक्रियाकर्तृणां वा सर्वे नियमाः । स्नानोदकदानमांमानशन-
परान्नानशनान्येव सपिण्डानामिति समाचारः ।

विष्णुः,— सर्वपापविशुद्ध्यर्थमध्वयमविनाशनम् ।

तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पथस्तथा ॥

दशमदिनपर्यन्तम् । अन्यत्र,—

प्रथमेऽहनि यद्व्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

ब्राह्मे,— अग्नौचमथे यत्नेन भोजयेच्च स्वगोचजान् ।

अग्नौ मरीचिः,— प्रथमेऽह्नि तुरीये तु पञ्चमे नवमेऽपि वा ।

ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

ब्राह्मे,— समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद्विस्तृतो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥

अन्त्यनामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।

केशशशुनखानान्तु यत्त्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

इत्यादिविधिः । प्रेतक्रियाकालसृष्टे प्रेतसृष्टे । यत्प्राज्यमित्य-
नेन वचःकचशिखोपत्यरोम्नां न वपनम् । नखानामयभागकर्त्त-
एव । प्रथमदिने क्रियाया अनारम्भे चतुर्थादिदिनेषु अग्निसञ्चय-
नसोक्तत्वात्तदन्यतमदिने क्रियारम्भः ।

प्रथमेऽह्नि तुरीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अग्निसञ्चयनं कार्यं द्विजैसाक्षीत्रजैर्गृहे ॥

संवत्सरे वा कर्त्तव्यं यावत्तत्र प्रदीयते ।

इति संवर्त्तकीः । अत एव वर्षमध्ये यदा कदापि प्राप्ते दश-
माहे सुतरां क्रियाकरणसमाचारः ।

सन्ध्याभिनां दाहाद्यभावः ।

ब्राह्मो,— यथाणामाश्रमाणाञ्च कुर्यादाहादिकां क्रियाम् ।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न सान्धेयां करोति सः ॥

महाभारते,— न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कदाचन ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते ॥

किञ्चिदिति दाहादिषपिण्डान्तविषयमिति कल्पतरुकाराः ।

प्रचेताः,— एकोदिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात् पार्वणादन्यत् प्रेतभूताय भिद्यवे ॥

कुर्यादिज्ञादशाहेऽस्य पार्वणं न सपिण्डनम् ।

एकोदिष्टं यतेनास्ति त्रिदण्डग्रहणादिषु ॥

सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा ।

एकदण्डिसन्ध्याभिनां न आहूतम् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युक्तमात्रं ततो देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्युक्तेः,— एवमुक्तासु पूर्वमध्यमोत्तररूपासु तिसृषु क्रियासु
एकेन क्रियमाणास्त्वपि ये केचित् पुत्रनियमा उक्तास्ते सर्वे सर्वेषां
कार्या एव । फलसंस्काराणां फलसामानाधिकरणनियमात् ।
एकेनापि कृतया क्रियया सर्वेषां पृथक् पृथक् फलप्राप्तेः । अन्यथा
तेषां प्रत्यवायपरिहाराभावात् । सर्वेषां अधिकारित्वेन सन्वन्धात् ।
यत्तु “सर्वेषान्तु मतं कृत्वा” इत्यादि । ज्येष्ठस्य कर्त्तृश्रे नियमः ।
अतएव तस्य यावदुक्तमासि^(१) ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयत्वादिति न्याये
फलसंस्कारावचनेन व्यवस्थापिताः^(२) ते सर्वेषामपि फलित्वादा-
वर्त्तन्त इत्युक्तम् । तथा च फलसंस्कारजनकानां नियमानामकृतौ
अन्येषां किञ्चित्संस्कारहानौ फलतारतम्यमेव स्यादिति । एवं
यजमानस्याशक्तौ यज्ञनेन केनचिच्छाद्वादिकं क्रियेत, तदा यज-
मानस्यैव पूर्वदिनोक्ततद्दिनविहितसर्वनियमकरणं, न तु कर्त्तुः,
अन्यस्य कर्त्तुः फलित्वाभावात् । ननु यजमानस्याशक्तौ अन्याद्भव-
दन्योऽपि नियमान् कुर्यादिति चेत् न । फलसंस्काराणामन्य-
कृतानां यजमानयो^(३) योग्यतापादकत्वात् । तथा चोक्तं षष्ठाध्याये,
फलसंस्कारास्त्वग्येन क्रियमाणाः^(४) यजमानस्य योग्यतां जनयन्ति
इति” । ननु सवे कथं अन्वितां फलसंस्कारा इति चेत्, उच्यते ।
तत्र फलसंस्कारा न तेषां योग्यतापम्पादनाय, किन्तु संस्काराणां
कर्त्तृमत्तदशतामम्पादनायेति दिक् ।

(१) यावदुक्त आशौः ।

(२) व्यवस्थापिताः ।

(३) योग्यतापादकत्वात् ।

(४) न ।

अथ गङ्गायामस्थिप्रक्षेपविचारः ।

विष्णुः,— “वतुर्थे दिवसेऽस्थिमक्षयनं कुर्युस्तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः ।”

यावदस्थिमनुष्यस्य गङ्गाम्भसि च तिष्ठति ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकेऽधितिष्ठति ॥

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गायां मरणे घाटूक् तादृक्फलमवाप्नुयात् ॥

यमः,— गङ्गातोयेषु यस्यास्थि वर्तते शुभकर्मणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कथञ्चन ॥

आदित्यपुराणे^(१), तन्त्रयनाधिकारिणः,—

अस्थौनि मातापितृपूर्वजानां

नयन्ति गङ्गाम्भसि ये कदाचित् ।

सद्भावकस्यापि दयाभिभृता-

स्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥

कुलद्वयं वाप्यथ वर्जयित्वा

मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्रयञ्च ।

अस्थौनि चान्यस्य नरो वदंश्च

भाग्यक्षयं लभते दुष्कृतं च ॥

सद्भावकस्य शङ्कभावस्य अतिसुहृद् इति यावत् ।

जन्मभूम्याश्रयं चेत्यनेनापि प्रायिकत्वात् सुहृदेवोच्यत इति नारा-
यणभाष्ये ।

तथा,— मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

(१) आदिपुराणे ।

अस्थीन्यन्यकुलोत्पस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः ॥
 तत्स्थानात् सकलैर्नीत्वा कदाचिज्जाऋवीजले ।
 कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥

तत्स्थानात् अस्थिमञ्चयनात् ।
 तत्रक्षेपविधिरादिपुराणे,—

स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन शिक्वा
 द्विरण्मध्वान्यतिलैश्च योज्य^(१) ।
 ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय
 पश्चन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ॥
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं समे प्रीत इति क्षिपेच्च ।
 उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं
 स दक्षिणां विप्रमुख्याय दद्यात् ।
 एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य
 स्वर्गे गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥

अस्यार्थः,— गङ्गायां स्नात्वा ततोऽस्थीनि पञ्चगव्येन शिक्वा काञ्चन-
 मध्वान्यतिलैः संयोज्य मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणमुखो “नमोऽस्तु
 धर्मायेति” वदन् जलं प्रविश्य “समे प्रीतो भवतु” इति जले
 क्षिपेत् । ततः उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा वृत्ताध्ययनममृत्नाय ब्राह्मणाय
 दक्षिणां किञ्चिद्दद्यात्, इति ।

अथ आहुकालो निरूप्यते ।

तत्रादौ आहुमृतिः ।

यमः,— ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सङ्गताशनान् ।

सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

दत्तानेन विधानेन लभन्ते चतुरो वरान् ।

धनमन्नं सुतानायुर्ददते पितरो भूवि ॥

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कान्तिं पुष्टिं वलं तथा ।

पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पित्रपूजनात् ॥

अन्यत्र,— रतिशक्तिर्वरा कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ।

दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमेव च ॥

आह्वपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ।

हारौतः,— स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वं च विन्दति ।

य एवं वेत्ति सतिमान् तस्य आह्वफलं भवेत् ॥

उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ कृतौ ।

अकरणे दोषं तु स एवाह,—

न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र आह्वं विवर्जितम् ।

अपि मूलैः फलैर्वापि तथा ह्युदकतर्पणैः ॥

अविद्यमाने कुर्वीत नैव आह्वं विवर्जयेत् ।

आह्वस्वरूपं मनुः,—

विप्रस्त्रीकारपर्यन्तस्त्रागो द्रव्यस्य यः पितॄन् ।

उद्दिश्य मुख्यं आह्वं तत्तदङ्गमितरं सतम् ॥

अतएवापस्तम्बः,— तथैतन्मनुः^(१), आह्वशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजा-
पतिः निःश्रेयसार्थं, तत्र पितरो देवताः ब्राह्मणास्त्राहवनीयार्थं

मासि मासि कार्थ्योऽपरपक्षः । स्यादपराहः श्रेयानिति । आद्धमिति
शब्दो वाचको यस्य तत् तथा । ब्राह्मणास्त्वाद्वनीयार्थ इति
त्यक्तव्य^(१) द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वेनेत्यर्थः । तथा च पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्यागो
विप्रस्वीकारपर्यन्तः आद्धमिति लक्षणं । विष्टरब्राह्मणकआद्धेऽपि
पश्चात् ब्राह्मणस्वीकाराल्लक्षणसमन्वयः ।

दैविकआद्धेऽपि,—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आद्धदेवताः । इति स्मृतेः,

एते वै पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।

इति मन्त्रस्तिङ्गाच्च, देवानां पितृलोकसम्बन्धेन पितृत्वात्
यमायमादीनां पितृत्वाल्लक्षणमङ्गतिः । आद्धानुकल्पहिरण्यदाने तु
यथोक्तलक्षणसत्त्वात् सम्यगेव लक्षणमङ्गतिः ।

एतेन आद्धस्य दानत्वं सिद्धमिति । गङ्गातौरैऽन्यपुण्यस्थानेषु च
प्रतिपक्षस्य निषिद्धत्वाच्छ्राद्धनिमित्तत्वम् तेषु न स्वीकार्यम् । ननु
गयाआद्धादौ केवलपिण्डदाने खस्त्वध्वंमपरस्वत्वापत्तिफलकत्याग-
रूपस्य दानस्याभावात् कथं दानतेति चेत्, उच्यते । परमत्वा-
पत्तिर्न दानपदार्थान्तर्गता, प्रतिपक्षस्य वृत्त्यर्थत्वात् प्राप्तत्वेन विधे-
यत्वाभावात् । न चैवं प्रीतिदत्तादिस्वीकार इव मन्त्रादिनियमो
न स्यादिति वाच्यं । भोजनादौ दिङ्मुखादिनियमस्येवादृष्टार्थ-
त्वात् । किञ्च, यदि परस्वत्वापत्तेर्दानपदार्थान्तर्गतत्वं स्यात्तर्हि
विवाहप्रकरणे “पिता प्रत्तामादाय” इति पारस्करसूत्रे प्रत्तामित्यनेन
प्रतिपक्षविह्वेरादायेति श्रयं स्यात् । किञ्च,—

मनसा पाचमुद्दिश्य ततो भूमौ जलं क्षिपेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो न हि विद्यते ॥

इत्युक्तत्यागमाचक्ष्य दानत्वं न स्यात्, इति प्राञ्चः । वस्तुतः प्रति-
ग्रहस्याङ्गत्वादङ्गनां प्रधानदेशकालान्वयित्वात् दानकाले प्रतिग्रहे
समयफलं प्रतिग्रहाकरणे तु अङ्गवैगुण्यं । वचनात्तु परोक्षदानस्थले
काम्यकर्मण्यङ्गवैगुण्ये फलमिति निष्कर्षः । मैथिलाम्ना यागदान-
होमविलक्षणं उत्सर्गाभिधमपि त्यागमाहुः । पुष्करिण्युत्सर्गादौ
आब्रह्मन्तत्पर्यन्तानां स्वीकाराभावेन दानत्वाभावात् । अयमेव
न्यायः परोक्षदानस्थले इति । तस्मिद्धं आहुस्य दानत्वम् । तथा,—

आहुं नामादनौयस्य द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन अहुया त्याग इति
वदद्भिर्विज्ञानेश्वरैरपि दानत्वमुक्तम् । तथा,—

पितृभ्यो ददातीति प्रत्यक्षश्रुतावपि दानत्वम् । नन्वत्र पितृणां
प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहीतृत्वऽपि दानविधौ
उद्देश्यत्वाभावादुद्देश्यत्वे सति प्रतीतिहीतुरेव सम्प्रदानत्वात् सम्प्रदान-
रहिते ददात्यर्थः, कथं सङ्गच्छते इति चेत् उच्यते । उद्देश्यत्वं च
तस्येदमिति ज्ञानविषयत्वं तच्च ब्राह्मणस्यास्ति ।

अपमथ्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ।

द्विगुणंस्तु कुशान् कृत्वा उग्रन्तस्त्वितृचा पितृन् ॥

आवाह्यं तदनुज्ञातो जपेदाद्यन्तुनस्ततः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तादावावाहनेन प्रतिमाया^(१) देवतात्ववत्
ब्राह्मणस्यापि पितृत्वादुद्देश्यलोपपत्तेः^(२); अन्यथा प्रोचेत्यादिब्राह्मण-

(१) प्रतिमाया ।

(२) उद्देश्यलोपपत्तिः ।

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

आहुं प्रतिरुचिश्चैव आहुकाला प्रकीर्तिताः ।

सूर्याचन्द्रमणोः संक्रान्तिसाम्यं व्यतीपात इति लक्ष्मोधरः ।
योगविशेष इत्यर्थः । अस्य पारिभाषिकं लक्षणम् अलभ्ययोग-
प्रकरणे लेख्यम् । गजच्छायालक्षणं तु महालयआहुप्रकरणे लेख्यम् ।
आहुं प्रतिरुचिरित्यस्यार्थः आहुं कार्यमिति यदा रुचिर्जायते
तदैव आहुकाल इत्यर्थः ।

अथ आहुशब्दार्थः ।

मरीचिः,— प्रेतं पिबंश्च निर्दिश्य त्याज्यं यन्निघमात्मनः ।

अहुया दीयते यद्यत्तत्आहुं परिकीर्तितम् ॥

वृहस्पतिरपि,— संसृतं भोजनार्हं पयोदधिघृतान्वितम् ।

अहुया दीयते यस्माच्छाहुं तेन निगद्यते ॥

तच्च आहुं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधम् । तत्र प्रति-
दिनआहुमावस्थाष्टकान्वष्टकायुगादिआहुनि नित्यानि । तत्र
प्रमाणं वक्ष्यते ।

नैमित्तिकानि काम्यान्यथाह गालवः—

प्रेतआहुं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च ।

संवत्सरोदकुम्भश्च वृद्धिआहुं निमित्ततः ॥

तथा,— तिथ्यादिषु च यश्चाहुं मन्वादिषु युगादिषु ।

चक्षुभ्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम् ॥

युगादीनां नित्यकाम्यत्वादचापि ग्रहणमविहृतम् । तिथ्यादि-
ध्विति तिथिवारनक्षत्रयोगकरणेष्वित्यर्थः । तानि च वक्ष्यन्ते ।

विश्वामित्रः, श्राद्धानि दादगत्याह—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं^(१) श्रद्धार्थमष्टमं ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्त्रेकादशं प्रोक्तं पुष्टयर्थं द्वादशं पुनः ॥

विवृतञ्चेतत् भविष्ये,—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनन्तदशक्ताबुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अयुग्मानाशयेद्विजान् ॥

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थमिद्विज्ञेयम् ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ॥

वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ।

सर्वं प्रदक्षिणं काम्यं पूर्वाङ्गे त्वपवीतिना ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पित्रपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति दाभ्यामेतद्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।

नित्येन तत्त्वं श्रेयं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्वणि यत्तु तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥

(१) ग्रामः ।

तुज्ञादिकमसंज्ञतं स्यात् । “पितृभ्यो रोचतां, यथासुखं वाग्यता-
जुषध्व”मित्याद्ययसंज्ञतं स्यात् । अतएव “(१)अमुकसगोचैतत्तुभ्यमन्नं
स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराणोक्तौ पितृगोचोच्चारणमेव, न तु
निमन्त्रितब्राह्मणस्य । ननु “पितृन् यजते”(२) इति श्रुतेः आहुस्य
यागत्वमिति चेत्, न । तत्र यजतेर्दानार्थत्वपक्षाश्रयणात् ।
दानार्थत्वे तु पितृनिति द्वितीयाविभक्तिरनुपपन्नेति चेन्न ।
पितृनुद्दिश्य यजते(३) इति व्याख्यानस्याङ्गीकरणात् । “त्यागो द्रव्यस्य
यः पितृन्” उद्देशेति मनूक्तिरेवात्र प्रमाणं । एतेन यजत इति
वचनमवलम्ब्य आहुस्य त्यागत्वं यागदानोभयरूपत्वं चेति युक्तिजालं
वितत्य वदन्तो निरस्ता एव । तत्र ब्राह्मणभोजनं प्रधानं, उत
पिण्डदानं आहोस्वित् उभयम् ।

यदा पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्याग एव, इति सन्देहे । “विप्रस्त्री-
कारपर्यन्तः” इत्युक्तेर्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानमिति
च केचित् । अन्ये तु पङ्क्तिपावननिमन्त्रणापाङ्क्तभोजनदोषामद्रव्यक-
आहुदर्शनश्राद्धिकप्रतिग्रहानध्यायादिदर्शनात् ब्राह्मणभोजनं प्रधान-
मिति । कर्काचार्यास्तु,— गयाश्राद्धभौषपिण्डदाने शान्तनुद्वस्तो-
त्यानदर्शनकेवलपिण्डदानविधिभ्यः पिण्डदानं प्रधानमिति ।

नारायणभट्टप्रभृतयस्तु “उभयं प्रधानं” इति ।

तथा च,— अग्नौ हुतेन देवस्थाः पितृस्था दिवतर्पणैः ।

नरकस्याद्य दृष्यन्ति पिण्डैर्दत्तैस्त्रिभिर्भूवि ॥

(१) अमुकामुकगोचैतत्तुभ्यमन्नम् ।

(२) यजेत ।

(३) यजेतेति ।

गोष्ठ्यां यत्क्रियते आहुं गोष्ठीआहुं तदुच्यते ।
 बहूनां विदुषां सम्यक्सुखार्थं पितृहृत्प्रये ॥
 क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
 शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
 निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने चैव आहुं कर्माङ्गमेव च ॥
 देवानुद्दिग्य तु आहुं यत्तद्देविकमुच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्पुनः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यत्तु आहुं कुर्यात्तु सपिषा ।
 याचार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
 शरीरोपचये आहुमयोपचय एव च ।
 पुद्ध्यर्थमेतत् विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

उपवीतिनेत्यन्तं वृद्धिश्चाहुः योज्यम् । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । श्रेष्ठं
 स्यादित्यन्तं सपिण्डने योज्यम् । अपिकारेण स्त्रियाः सपिण्डनं
 कार्यं, एकोद्दिष्टपदेन वार्षिकं स्त्रियाः कार्यमित्यर्थः ।
 तथा च याज्ञवल्क्यः,—

एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।

अमावास्यामत्यन्तमयोगे द्वितीया । स तेनामावास्यां प्राप्तेति
 व्याख्या । क्रियते वेत्यत्र पर्वपदेन संक्रान्ताद्यष्टकाष्टकादिपरि-
 ययः । गोष्ठीआहुं कर्तृममुदायः, सम्यक्सुखार्थं आहुसामयीसम्प्रदा
 यत्सुखं तदये बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थआहुः
 कर्तव्ये देशकालादिवगात् पृथक्पाकाद्यमभावे मग्नूय आहुसामयी-

सम्पादनेन यत् आहुं तद्गोष्ठीआहुमित्यर्थः । निषेककाल इत्यादि
 श्रौतस्मार्त्तकर्मोपचक्षणम् । एतच्च कर्माहुंआहुं वृद्धिआहुवत्कार्यम् ।
 “कर्माहुं वृद्धिक्तं” इति पारस्करसूचात् । कर्माहुमज्ञाकरणं
 अकरणे कर्मवैगुण्यद्योतनार्थम् । दैविकं तु नित्यआहुवत् । तदनु-
 वृत्तौ “नित्यआहुवत् कुर्यादिति” पारस्करोक्तेः । गच्छन्नित्यादि-
 तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये, यात्रां समाप्तागमनानन्तरं
 गृहप्रवेशे चेत्यर्थः । सर्पिषा सर्पिःप्राधान्येन यात्राहुआहुमित्यर्थः ।
 शरीरेत्यत्र शरीरोपचयहेतौ रमायनादौ कर्त्तव्ये इत्यर्थः । एतत्-
 वचनक्रमेण आहुकाला विचार्यन्ते । तत्राष्टधाविभक्तस्य दिवसस्य
 पञ्चमो भागो नित्यआहुकालः ।

तथा च दक्षः—

पञ्चमे च तथाभागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कौटानां चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषभुक् भवेत् ।

यथार्हतो यथायोग्यम्,

संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । यद्यपि नित्यआहु
 “अग्निलैः पाणिनैर्वार्धः” इत्यादिविधिरस्ति, तथापि अप्युद्धृत्या-
 द्युक्ताशक्तपक्षनेवाश्रित्य अन्नादिकं स्थापयित्वा कुशमक्षितजलेन वा
 उत्सर्गमाचरतु नान्यत् किञ्चित् ।

तथा च कुन्दोगपरिशिष्टे,—

अप्येकमाशयेत् विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्वये ।

अद्वैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्यो^(१) यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निवपेदपः^(२) ॥

अन्नोत्सर्गार्थमन्ते जलं चिपेदित्यर्थः । तथा च सनकाद्यन्नदान-
मपि नित्यश्राद्धाङ्गं ।

तच्च व्यक्तं स्मृत्यन्तरे,—

नित्यश्राद्धमदैवं स्थान्मनुष्यैः सह गौयते ।

कुलविशेषे एतन्नित्यश्राद्धं एकास्मिन्नेव पत्रे षट्पुरुषात्मकतया
कुर्वन्ति । केचित् पित्रादीनां एकपत्रं मातामहादीनां एकपत्रं कुर्व-
न्ति । अस्मदादिकुलेषु पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, षाट्पुरुषिकं चान्य-
दिति पत्रत्रयं^(३) कुर्वन्ति । अत्र कर्तुर्मांसाशित्वे मत्स्यमांसादिकं
देयम् ।

देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ।

इति नित्यश्राद्धाभिप्रायेण मनुनाभ्यनुज्ञातत्वात् । एवं च,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि मांसवर्जमदैवतम् ॥

इति वाक्यं वानप्रस्थविषयम् । काम्यमांसवर्जनमङ्गन्यकर्तृविषयं
वेति ज्ञेयम् । अस्मदादिकुलेषु तु एतदुभयवाक्यातुरोधेन त्रैपुरु-

पिकपचयोर्नेव मांसदानम् । पाट्पुरुषिकपचे एव मांसदानमिति
समाचारः समीचीनः ।

मांसमन्न तथा आहुं गृहे यद्योपमाधितम् ।

इत्युक्तेषु । एतन्नित्यआहुं अपुत्रभाटपितृव्यादीनां एकपुरुषा-
त्मकं कार्यम् । भ्रात्रादीनामुत्तरक्रियास्तपि कर्तृलोकेः ।

केचित्तु जीवत्पितृकस्यापि साम्निकत्वे,—

न जीवत्पितृकः आहुं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साम्निक ।

इति सुमन्तूकैर्वैकल्पिकमिति तन्न ।

“न जीवन्तमतिदद्यात्”

इति प्रत्यक्षयुतेः ।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधात् । तथा च जीवत्पितृकस्य साम्निकत्वे-
ऽपि पदान्तमेव वैश्वदेवं नित्यआहुर्भावयेति समाचारः समीचीनः
नित्यआहुर्वैश्वदेवादिकं तु पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्तानामेकेन
करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवदिजार्चनम् ।

एकं भवेत् विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ इत्युक्तेः ।

यद्यपि,—

एवं सह वसेयुर्वा पृथक् वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथक् हि वर्द्धते धर्मस्तस्मात् धर्म्याः पृथक् क्रियाः ॥

इति ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलार्थं पुनः काम्यतया पृथक् पृथक्

करणं अविभक्तानां मनुनोक्तं । तथापि तथाचारः कदापि न दृश्यते । तथापि,—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

इति गौतमोक्ते मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वेन अविभक्तसपत्नीभाट्टणामपि एकेन नित्यश्राद्धे कृते अन्येन स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पचान्तरं न क्रियते । एवममावास्यादिश्राद्धेष्वपि पृथक्करणसमाचाराभावः ।

ब्रह्मचारौ भवेच्छ्राद्धे मुक्ता श्राद्धं तु नैमित्तिकम् ।

इत्युक्तेर्नित्यश्राद्धे श्राद्धदिनविहितश्राद्धनियमाभावः । गृहस्वामिनोऽनुपनीतत्वे तु नित्यश्राद्धस्यास्य पञ्चयज्ञान्तर्गतत्वात् करणाभावः । पारस्करसूत्रे समावर्त्तनमुक्त्वा,— “अथातः पञ्चयज्ञा इति” समावर्त्तनानन्तरमेव पञ्चयज्ञेष्वधिकारोक्तेः ।

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन निवर्त्तेरन् ।

इति पठे च जैमिनीयसूत्राच्च,—

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तेरन्निति तस्यार्थः । अविभक्तानां प्रावासे गृहान्तरावस्थाने पृथक्पाके मत्स्यपि न पृथक्वैश्वदेवकरणम् ।

लौकिके वैदिके वापि ह्यतोच्छिष्टे जले चितौ ।

वैश्वदेवस्य कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादोपस्यैव वैश्वदेवनिमित्तत्वमिति एकेन यत्र कुचापि तत्करणे^(१) दोषनिवृत्तेरुत्पन्नत्वात् । एतेन

पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वमाशङ्क्य पृथक्पाके यद्वैश्वदेवान्तरकरणं
तन्निरस्तम् । पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वात् श्रुतेः ।

अथ क्रमप्राप्तनैमित्तिकश्राद्धस्य कालविचारः ।

श्राद्धकालनिगमोक्तकारिका याः स्वदेशबुधतोषकारिकाः ।

अन्यदेशमततापकालिकास्तान्मोक्षमुदितयुक्तिकालिकाः ।

तथा च,—

मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्ध्वं मुहूर्त्तात् दशमादधः ।

एकोद्दिष्टस्य कालोऽयं मुहूर्त्तात् दशमात् परम् ॥

मुहूर्त्तचितयं कालं श्रमावाप्तस्य सप्तमात् ।

परतः पञ्च मुहूर्त्ताः पार्वण्येतरस्य तु ॥

पूर्वाह्ने प्रथमादूर्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

तदाभ्युदयकश्राद्धकालत्वेनावधारितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य कालश्चेन्न लभ्येत दिनद्वये ।

मुहूर्त्तं दशमादावप्येकोद्दिष्टं तदा भवेत् ॥

पार्वण्यस्य तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता श्रष्टमस्तदसम्भवे ॥

दिनद्वयेऽपि लभ्येत कालश्चेत् प्रथमादरः ।

पूर्व वा मुख्यचोदना लोकवत् प्राह जेमिनिः ॥

तथादौ नैमित्तिकस्य वार्षिकश्राद्धस्यावश्यकत्वं भविष्ये,—

मृतेऽहनि पितुर्यस्य न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।

मातृस्यैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥

नाहं तस्य महादेवि पूजां शृण्वामि नो हरिः ।

तथा,— पण्डिता ज्ञानिनो वापि भूर्खा योषित एव वा ॥

मृताहं ममतिक्रम्य चण्डालाः सप्तजन्मसु ।

शतानन्दसग्रहे,—

आद्धानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठं माम्बत्सरं कृतम् ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत अकुर्वन्नरकं प्रजेत् ॥

फलं चाह हरिहरसमुच्चये,—

यहणानां महस्त्रेषु अमावास्याशतेषु च ।

ततोऽचयतर याति यन्तु कुर्यान्मृतेऽहनि ।

तच्च द्विविधम्,—

एकोद्दिष्टं पार्वण चेति ।

यमः,— मपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिमवत्सरं सुतैः ।

मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

अत्र भविष्योक्तिरणुक्ता । यमदग्निः,—

आपाद्य महपिण्डत्वमौरभो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः चयेऽहनि ।

पार्वणविधिनेत्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्येन एकोद्दिष्टमुक्तं । मनुना पार्वणमुक्तम् । एवं च उभयोर्यवव्रीहिवत् विकल्पः । ननु यवव्रीहि-
विकल्पे निन्दोक्तिर्नास्ति ।

इह तु,— ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वण यः समाचरेत् ।

स देवपितृणां स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

मृताहे पार्वणं कुर्वन्नधोऽधो याति मानवः ।

संपृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेत्येषु तु ततो भवेत् ॥

इति मात्स्योक्तौ निन्दोक्तौ, कथं विकल्प इति चेत्, उच्यते ।
न हि निन्दाऽनिन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते । अपि तर्हि मृत्युं सोतु-
मिति न्यायेन उदितानुदितदोमवद्विकल्पोऽस्तु । अतएव कल्प-
तत्कारैस्तुल्यवलत्वाद्विकल्प इत्येवोक्तम् । कर्काचार्यैरपि देशकुला-
चारव्यवस्थेत्युक्तम् ।

कल्पतरौ औरसत्तेजजपुत्रभाग्यनग्रीनां याऽत्र व्यवस्था उक्ता,
साऽस्मद्देशे नैवाद्विद्यते, विज्ञानेश्वरैरपि नादृता । एवं देशकुला-
चारव्यवस्थया उभयोर्विकल्प इति ।

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मात्स्येऽपि प्रतिप्रसवोक्तेरेकोद्दिष्टकुलेऽपि साग्निपुत्रेण
मृताहश्राद्धं पार्वणविधिनैव कार्यम् । तथा त्रिदण्डिमन्यामिनो-
मृताहश्राद्धं पार्वणमेव ।

आपस्तम्बः,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत मन्यामिनां च सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैवगच्छति ॥

तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम् । तथा प्रेतपञ्चमावाख्ययोर्मृताह-
श्राद्धपाते पार्वणमेवेति वक्ष्यते । अथ पार्वणि कुलेऽप्येकोद्दिष्टविधिः ।

आपस्तम्बः,—अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ इति ।

तथा च आङ्गारहाणामपि पुत्रपितृव्यादीनां तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम् सर्वकुलेष्वपि एकोद्दिष्टमेव । तथा साग्निकानग्निकैः सर्वैरपि आमावास्याप्रेतपक्षयोरपि तन्मृताहे एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

अनयोर्लक्षणम् ।

कण्वः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् ।

चीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं भुनक्तो विदुः ॥ इति ।

अतएव पर्वण्यमावास्यायां भवं पार्वणमिति, यौगिकार्थस्य मृताहदादौ अभावेऽपि पारिभाषिकपार्वणत्वं त्रिपुरुषोद्देशेन विहितत्वादमावास्यासाम्येन प्रयुक्तम् । एवं काम्यश्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथ मृताहस्वरूपम् ।

व्यासः,— मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं चयाहं तस्य तदिदुः ॥ इति ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धकालः ।

व्यासः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैवहीनं विधीयते ।

एकोद्दिष्टन्तु तत्रोक्तं मध्याह्ने तत्प्रकीर्तितम् ॥

कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तनघमीपे वा तत्रैव निधत्तात्मवान् ॥ इति ।

तथा च पूर्वोक्तपञ्चदशधा विभक्तस्य दिवसस्य गन्धर्व-
कुतपरोहिणसंज्ञकानां सप्तमाष्टमनवममुहूर्त्तानामेकोद्दिष्टकालत्वेन प्रतीतावपि,—

आरभ्य कुतपे आर्द्धं कुर्यादारोहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमाख्याय रोहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

रोहिणं लङ्घयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

आसुरं तद्भवेच्छार्द्धं पिढ्णं नोपतिष्ठति ॥

इति श्लोकगौतमोक्तेः कुतपरोहिणावेव कर्मकालत्वेन व्यवस्थितौ ।

अत एव,— मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्ताद्दशमादधः ।

इति श्रिष्टाः ।

कुतपलक्षणं वायवीये,—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पिढ्णं दत्तमक्षयम् ॥

इति । तथा च तन्मुहूर्त्तद्वयव्यापिनी तिथिरेकोद्विष्टे ग्राह्यैव ।

तत्र षोढाभेदे सति पूर्वद्युरेव तद्वाप्तौ न मन्देहः । परेद्युरेव तद्वाप्तौ परेद्युरेव । उभयत्र तद्वाप्तौ उभयत्र तद्वाप्त्यभावे वा पूर्वद्युरेव ।

तत्र द्वारीतः,—

अपराहः पिढ्णान्तु यापराहानुयायिनी ।

सा याच्या पिढ्कार्यं च न पूर्वाहानुयायिनी ॥

वृहन्ननुः,—यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराहः स्वयंभुवा ॥

बौधायनः,—उदिते दैवतं भानौ पिढ्यञ्चास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं त्रिरह्य सा तिथिर्ह्यक्षययोः ॥

इत्याद्यपराहसायाहस्तमयथाप्तिविषयसामान्यवचनबलात् ।

तथा उभयव्याप्तिपक्षे मत्तुरपि,—

द्वयाङ्गव्यापिनी चेत् स्थान्मृताहे तु (१) यथा तिथिः ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

उभयदिने साम्येनैकदेशव्याप्तौ तिथेः साम्ये च दृष्टौ च पर-
दिने आहम् । तिथेः चये तु पूर्वद्युः आहम्, पूर्वोदाहृतखर्वादि-
वचनात् । तद्वचनस्य दैवपित्र्यसाधारण्येन निर्णीतत्वात् । उभयदिने
वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ यद्दिने महती व्याप्तिः, तद्दिने एव आहम् ।
महत्वेन निर्णयः पार्वणश्राद्धे वक्तव्यः ॥

इति एकोद्दिष्टश्राद्धकालनिर्णयः ।

अथ पार्वणश्राद्धकालः ।

तत्र यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये “अपराङ्गः पितृणान्तु” इति
शारीतोक्तिः, “यस्यामस्तं रविर्याति” इति दृष्टन्मनूक्तिः “उदिते
दैवतं भानाविति” बोधायनोक्तयः साधारण्येन पूर्वमुक्ताः “अप-
राङ्गः पितृणां” इति श्रुतिश्च (१) ।

दृष्टगौतमः,— मध्याङ्गव्यापिनी या सात्स्यैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् । इति,
अपराङ्गव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥ इति ।

तथा चापराङ्ग एव पार्वणश्राद्धकालः । अपराङ्गस्तु पञ्चदशधा-
विभक्तस्य दिवसस्य दशमैकादशद्वादशात्मकः चतुर्थी भागः ।
ननु मनुना तु,—

तथा श्राद्धस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गो विगिष्यते ।

इति दिवसापराङ्गमेवापराङ्गत्वेनोक्तम् इति चेत्, उच्यते ।

कदाचित् कार्यवशात् पार्वणश्राद्धस्य सहसा कार्यत्वे सति दिवसा-
परभाग एव कार्यत्वं न पूर्वभाग इत्यत्रैव तात्पर्यम्, तदचनस्येति
बोध्यम् । यच्च,—

श्रद्धो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्ता यः स कालः कुतपः स्रुतः ॥

अष्टमे भास्करो यस्मान्मन्दीभवति सर्वदा ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि सुधाभवनमिष्यते ॥

इति मात्स्योक्तौ यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये कुतपस्य प्रारम्भकालत्व-
मुक्त्वा नवमादिमुहूर्त्तानां श्राद्धकालत्वमुक्तम् । तेन मध्याह्नसम्बन्धि-
नमपि नवममुहूर्त्तमादायैवाभावास्येतरपार्वणश्राद्धकालो निर्णयः ।

अत एव अस्मद्देशीयशिष्टाः,—

पार्वणस्य^(१) तु मुहूर्त्ता पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।

तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता अष्टमस्तदमम्भवे ॥ इति ।

तथा च सति अभावास्येतरपार्वणेऽधिकं नवममुहूर्त्तस्य प्रवेशो
न प्रकृतापराह्नस्य हानिः । किञ्च, सप्तमात् परतः इति यदस्म-
द्देशीयशिष्टैः प्रायुक्तं तदप्यष्टममुहूर्त्तस्यारम्भाभिप्रायमित्यवधेयम् ।
तत्र षोढा भेदा उन्नेयाः । तत्र पूर्वद्युरेव तादृगापराह्नव्याप्तौ
पूर्वद्युरेव । परेद्युरेव तज्ज्ञाप्तौ परेद्युरेव श्राद्धम् । दिनद्वयेऽप्यपराह्न-
व्याप्तौ पूर्वद्युरेव । “मुख्यं वा पूर्वचोदनेति” जैमिनीयन्यायात्,

(१) पार्वणस्य मुहूर्त्तास्तु पञ्च ये परिकीर्त्तिता ।

दद्याद्दद्यापिनीत्यादि मनूक्तेषु । दिनद्वयेऽपीति संयुक्तौ स्फुटत्वाच्च ।

यदा दिनद्वयेऽपराह्णे व्याप्त्यभावस्तदा पूर्वद्युरेव ।

तत्र मनुः,— “यस्यामस्तं रविर्यातीत्यादिना” ।

शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि,—

प्रायः प्रातरुपोऽस्या हि तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पिबत्यर्थं पैत्रं^(१) चोक्तं महर्षिभिः ॥

मूलं तिथिमूलम् । “पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः काल-
कोविदैः” । इति नारदीयोक्तेः ।

व्यासः,— अज्ञास्तमनवेलायां कलाभात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके आह्ने नेतरा पुण्यहानिदा ॥

नारदीये,— पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी कृता ।

पित्वेऽस्तमनवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

इति साकल्यमपि प्रतिपादितम् ।

गोभिलः,— सायाह्न्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहता ।

शिवरहस्यत्रयवैवर्त्तनारदीयसौरपुराणेषु,—

दर्शञ्च पूर्णमामश्च^(२) पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ननु अपराह्नव्याप्तभावे परेद्युः कुतपकाले सत्त्वात्तद्दिन एवास्तु
इति चेन्न, पूर्वद्युस्तिथिमूलत्वान्तमयव्याप्तिरूपगुणद्वयसद्भावात्, कुतप-
भारभाकालत्वेनोपादानात् व्यवस्थापकत्वाभावाच्च । यदा दिनद्वये
वैषम्येणैकदेशव्याप्तिमादा यदिने महती व्याप्तिमादिन एव आह्नम् ।

द्विपराङ्गव्यापिनी चेदाद्विकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्वां प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

इति मरीच्युगोः ।

दिनद्वयेऽप्यपराङ्गैकदेशव्याप्तौ माम्येन एकदेशव्याप्तियेत् तत्र तिथेः माम्ये दृष्टौ च परेषुः आहं । तस्मिन्नेव पक्षे तिथेः चये पूर्वधुः आहं खर्वदर्पादिवाक्यात् ।

एतेन,— अपराङ्गद्वयव्यापिन्यतीतस्य तु या तिथिः ।

चये पूर्वा तु कर्त्तव्या दृष्टौ कार्या तथोत्तरा ॥

इति, बोधायनोक्तिरेतत्समानार्थिकैव । अतीतस्य मृतस्येत्यर्थः ।

अत्र यस्मान्मे किञ्चिन्नोक्तम्, तद्दृष्ट्विपक्षोक्षेनेव चारितार्थादिति बोध्यम् ।

ननु,— तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् ह्रामो दृष्टिः परेऽहनि ।

तावान् प्राह्मः स पूर्वधुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥

इति सृतिमुपजीथ उत्तरतिथिगतदृष्टिचयप्रक्षेपेण कृतस्य प्रेक्षावच्छिन्नामणिमाधवाचार्यनिर्णयस्य किमित्यनादरः कृत इति चेत्, उच्यते ।

अस्याः स्मृतेर्मूलाभावेऽपि स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव माधवाचार्य-
स्मादृष्टो निर्णयः कृतः । कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्त्याऽस्मद्देशीयेः
प्राचीनैरन्यगिष्टैरपि स्वदेशाचारविरुद्धः स निर्णयो न कृत इति
अस्माभिरपि नादृतः । ननु अस्मद्देशेऽपि कैश्चिन्नवीनैर्महतां
माधवाचार्याणां निर्णयः कथं न स्वीकार्य इत्याग्रहः क्रियत इति
चेत् । न किञ्चिदेतत् । यदि माधवाचार्यव्यवस्था सर्वत्रैवादरणीया,

तर्हि वक्ष्यमाणमावासाश्रद्धेऽपराङ्गकाक्षीनो दर्श आदिकवन्त
इति पञ्चधाविभागपक्षमादृत्य तत्कृतां व्यवस्थामनादृत्य त्रिधा-
विभागपक्षः किमिति तैरप्याद्रियेत ।

अथ तैर्वक्तव्यम्,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनूक्तेरमावासायां स्वदेशाचार एव गृह्यत इति । तर्हि
स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव तद्व्यवस्था नादरणीयैव । तस्मादस्माद्देशसमा-
चारविहङ्गा माधवाचार्यव्यवस्थास्माद्देशीयैः श्राद्धविषये नाद्रियत एव ।
इत्यमावासेतरपार्वणश्राद्धकालनिर्णयः पार्वणिभिः साम्प्रसारिके
योज्यः । विघ्नवशादपराङ्गसम्भवे मायाङ्गेऽपि सर्वपार्वणश्राद्धकरणे-
ऽप्यदोषः ।

तथा च व्यासः,—स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सत्यकृपाचनियोजकः ।

राक्षेरेन्यच कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

श्रेयः श्राद्धकरणोक्तफलम् ।

अतएव मायाङ्गस्य गौणकालत्वमिति न कश्चिदिरिरेष्यः । तथा
दिवारब्धस्य तस्य रात्रौ समापनेऽप्यदोषः । “न च नक्तवच्छ्राद्धं
कुर्वीत आरभ्य चाङ्गि वा भोजनमाममापनादिति आपस्तम्बोक्तेः ।”
यत्तु स्कान्दे,—उपमन्यं न कुर्वीत पितृपृजां कथञ्चन ।

न काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Rs	5	0
Muntakhabat Tawarikh (Engl sh) Vol I Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1 5 and 3 Indexes; Vol III Fasc 1 @ /12 each	12	0	
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2	
Maasir-i Alamgiri (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	4	4	
Nakhbatul Fikr (Text) Fasc 1	0	6	
Nizam-ul-Khudadnamah: Iskandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each	1	8	
Riyazu's-Salat-in (Text) Fasc 1-5 @ /3/ each	1	14	
Ditto Ditto (Engl sh) Fasc 1-11	1	8	
Tabaqat-i-Nasir (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	14	
Ditto (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each	10	8	
Ditto Index	1	0	
Tarikh-i-Furush-Shahi of Zaynuddin Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10	
Tarikh-i-Furush-Shahi of Shams-i-Siraj-Arif (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each	2	4	
Ten Ancient Arab Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each	3	0	
Was-o-Ram-n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each	1	14	
Zafarnamah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each	6	6	
Tuzuk-i-Jahangir (Eng) Fasc 1	0	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each	50	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (5) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (7) 1850 (6) 1851 (6) 1852 (8) 1853 (7) 1854 (8) 1855 (8) 1856 (8) 1857 (8) 1858 (8) 1859 (8) 1860 (8) 1861 (8) 1862 (8) 1863 (8) 1864 (8) 1865 (8) 1866 (8) 1867 (7) 1868 (7) 1869 (7) 1870 (8) 1871 (7) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (8) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (5) 1884 (5) 1885 (5) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members		
N.P.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume		
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
A sketch of the Lurk language as spoken in Eastern Luristan by R. B. Shaw (Extra No J A S B 1878)	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1868)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E. Blyth (Extra No J A S B 1855)	4	0
Introduction to the Mathali Language of North Bher by G. A. Grerson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)	4	0
Ans-ul-Musharrabin	3	0
Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W. A. Dixon	3	8
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV @ 16/ each	32	0
9 Jawamul-Hukm-r-ya: 168 pages with 17 plates 4to Part I	2	0
10 Khazanatu'l-shin	4	0
11 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
12 Moore and Hewatson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
13 Sharaya-ul-Islam	4	0
14 Tibetan Dictionary by Osoma de Koron	10	0
15 Ditto Grammar	8	0
16 Kaṣṇa-raṣabdamṛṭa Parts I & II @ 1/8/	3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson	1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M. A. Stein Ph.D. JI Extra No 2 of 1899	4	0
Notes of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 29 @ 1/ each	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R. L. Mitra	5	0
V.P.—All Cheques Money Orders &c must be made payable to the Treasurer of the Asiatic Society only		

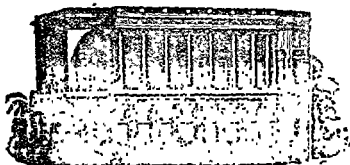
Books are supplied by V P P

20 11-02

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1033.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY
GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY
SADĀÇIVA MIÇRA

OF PURĪ.
VOL. I, FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPPIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Ra	1	8
Advaitachinta Kaustubha Fasc 1		0	6
* Agni Puran (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Antareya Brahmana Vol I, Fasc 1-2 and Vol II, Fasc 1-5 Vol III, Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5 @ /6/		7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sāṅkhya (English) Fasc 1		0	12
Aṣṭaśaṣṭika Prājñā paramita (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		-	4
Āgryavādyaka, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata, (Sanskrit and Tibetan) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ /1/ each		10	0
* Bhāmata, (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṣya Dipika Vol I, Fasc 1-3		1	2
Bṛhaddēvata (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Bṛhaddharma Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Bodhicaryavatara of Candrakīrti Fasc 1-2		0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-3 @ 2/ each		6	0
Qatapati a Bāṇa mātā Fasc 1-6		2	4
Catasaṁskṛita Projñāparimita (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
* Caturvarga Chintamani (Text) Vols II, 1-20 III Part I, Fasc 1-16 Part II, Fasc 1-10 @ /6/ each		14	14
Catasaṁskṛita prajñāparimita Part I Fasc 1-3 @ /6/		1	2
Qlokavartika (English) Fasc 1-3		2	4
* Qranta Śāstra of Aṅgastamba (Text) Fasc 4-17 @ /6/ each		5	4
Dīpa Dīpa (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Qrī Dīpa (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Dan Kriya Kaumudī Fasc 1		0	6
Qadadīra Paddhati Kāṣṭhā Vol I Fasc 1-5.		1	14
Kāṣṭhā Mātā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kāṣṭhā Virekha Fasc 1-4		1	6
Kāṣṭhā (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	8
Kāṣṭhā Śāstra Sūtra (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Karma Purana, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3	4
Lalita Vistara (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		-	4
Madara Parijata (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		4	2
Malikā bhāṣya prādhyōtana, (Text) Fasc 1-6 & Vol II, Fasc 1-7 @ /6/ each		1	0
Manutika Śāstra, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		1	2
Markandeya Upanishad, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	6
* Mārkaṇḍeya Darśana, (Text) Fasc 7-10 @ /6/ each		4	14
Varada Smṛiti, (Text) Fasc 1-3 @ /6/		1	2
* Nyāyavārtika (Text) Fasc 1-3 @ /6/		1	14
* Nirukta, (Text) Vol III Fasc 1-6 Vol II, Fasc 1-4 @ /6/ each		1	4
Nityanarasimhaḥ Fasc 1-6 (Text) @ /6/		2	4
* Nyāyabandhika (Text)		0	14
* Nyāya Kusumajalā Prakarana Text Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-3 @ /6/ each		3	6
Palanawati Fasc 1-4 @ 2		4	0

इति । तत् मति सम्भवे तत्र नादरणौषमित्येव परम् ।

किन्तु,—

रात्रौ आह्नं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तिता हि गा ।

मन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्यं चैवाचिरोदिते ॥

इति मनूक्त्वा रात्र्यादिषु आह्वारम्भः सर्वथा न ^(१)कार्यः । अत्रा-
सम्भवपक्षा ये उक्तास्ते काम्यश्राद्धेषु नादेयाः । आवश्यककर्मणांमेव
गौणकालाभ्यनुज्ञानात् ।

तथा च मण्डनाचार्याः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि तत्कार्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

इति । एतादृशो मुख्यसदृशः । तथा यत्र यत्र दिनदयापराह्ण-
व्याप्तौ पूर्व्वेद्युः आह्नं निर्णीतम् । तत्र केनचिन्निमित्तेन पूर्व्वद्युरकरणे
परेद्युरप्यनुष्ठेयम् । अङ्गलोपाद्वरमङ्गवैगुण्यसहनमिति तिथिशेष-
करणपक्षोऽयं काम्यनित्योभयसाधारणः ।

तथाच, काम्यव्रतप्रसङ्गे माधवाचार्याः,—

मुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथिशेषोऽपि गृह्यते ^(२) ।

इति । यत्तु माधवाचार्यैराब्दिकपरित्यागे प्रत्यवायवाह-
न्यादसम्भवे रात्रावपि तदारम्भः कार्यः इत्युक्तं तदस्मद्देशीयैः
कदाचित् ^(३) नाचर्य्यते ।

अस्मर्ग्यं लोकविदिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः, “रात्रेः पूर्वं यथाविधि । रात्रेरन्यत्र

कुर्वाण ” इत्यादि मनूक्यादेश्च । ननु तर्हि आब्धिकलोपः प्रसज्येत
इति चेत्, न । आद्धविघ्ने कालस्य विहितत्वात् ।

तथाच मरीचि,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषत ॥

इति सर्वविघ्नोद्देशेनोक्त्वा पुनर्द्रव्याद्यसम्पत्तौ, ग एव,—

आद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽविज्ञाते च मृतेऽहनि ।

कुर्वाद्यन्नेन कृष्णायामेकादश्या विधुचये ॥

विधुचये दर्श । एतत्कृष्णैकादश्यामसम्भवे “दर्शं वापि मनी-
षिण”, इति सूत्यन्तरात् ।

कार्णाजिनिर्व्यक्तमाह,—

आपन्नोऽप्याब्धिक नैव कुर्वाद्यामेन कर्हिचित् ।

अन्नेन तदमायान्तु कृष्णे वा हरिवासरे ॥

हरिवासर एकादशी । तथा भार्याया रजस्वलायामपि
आब्धिक पक्वान्नेनैव कार्यं, नामेन न हेम्ना वापि ।

तथा च लोपादि,—

पुष्पवत्स्रपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निः ।

अन्नेनैवाब्धिकं कुर्वाद्देव्या वामेन न क्वचित् ॥

हारीतोऽपि,—आद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्ध प्रकीर्त्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससम्बत्सरादृते ॥

मास मासिक सम्बत्सराब्धिक इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि
हेमामश्राद्धविधायकवचनानि आब्धिकेतरपराण्येव ।

ननु,— आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तत्कार्यं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि ॥

इत्युक्तेः का गतिरिति चेत्, उच्यते,

अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते पत्युराब्दिके ।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि ॥

इति श्लोकगौतमोक्तिमनार्थमेवेति बोध्यम् । केवलं चन्द्र-
सूर्यापरागदिने आब्दिकपाते आग्नेन हेन्ना वा तच्छ्राद्धं कार्यम् ।

तथाच गोभिलः,—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अग्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

दर्शे रविग्रहणे तत्पूर्व्यामचतुष्के पाकाभावादन्नासम्भवा-
दामेन हेन्ना वा आहुकरण, मुक्त्यनन्तरं आहुकालसम्भवे पक्वान्नेनैव
तत्करण स्वतःसिद्धमेव इत्यभिप्रायः । चन्द्रग्रहणे तु ग्रहणात् पूर्वं
पौर्णमास्यां कदाचित् आहुकालसम्भवे पक्वान्नेनैव, कदाचिदसम्भवे तु
तत्रापि हेन्नामेन वाब्दिकआहुम् ।

तथा च बौधायनः,—

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः सदाचरेत् ॥ इति ।

शातातपोऽपि,—

आपद्यन्मग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि ॥

एवमादिवाक्यानि विश्वनाथमिश्रादिभिरत्रैव लिखित्वा एवं

यस्तास्तमिते चन्द्रे यावत् स्थानोदयस्तत्र नाश्रीयादित्यशननिषेधाद-
त्रापि ब्राह्मणसम्भवेन हेन्वासेन वा कुर्यादिति स्पष्टमुक्तम् । आङ्का-
नन्तरं प्रतिपत्तिकर्माणः स्वभोजनस्याप्यभावादित्यलमतिविस्तरेण ।

आमादिलक्षणमाह वशिष्ठः,—

शस्यं चेन्नगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥

अशौचेन विघ्ने तु अशौचगतदिन एवाब्दिकम् ।

तथा च षष्ठ्यष्टङ्गः,—

आब्दिके चैव संप्राप्ते अशौचं जायते यदि ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आङ्कं प्रदीयते ॥

तथा— शुचिभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन ॥

अशौचानन्तरदिनेऽपि विघ्ने तदुत्तरदर्शे आब्दिककरणम् ।

तदाह गोभिलः,—

देये प्रत्याब्दिके आङ्के तन्तरा मृतसूतके ।

अशौचानन्तरं कुर्यात् तन्मासेन्दुचयेऽपि वा ॥

इन्दुचयेऽमावास्यायाम् । देयेऽवश्यकर्त्तव्ये । अशौचान्तर्दिने
मलमासपाते तु मलमासानन्तरभाविदर्शं एवाब्दिकम् ।

मलमासमृतानान्तु आङ्कं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं मान्येषान्तु कदाचन ॥

इति पैठौनपुत्रेयो यस्मिन्मलमासे मृतः कालान्तरे तस्मिन्नेव
मलमासे मति तस्यैव तत्र आङ्कमिति । मलमासप्रकरणे सम्यग्नि-

चारितत्वात् । शूद्रेण तु अद्विकमपि आसेनैव हेमैव वा कार्यं,
न सर्वथा पद्मानेन ।

तथा च शास्त्रः,—

तीर्थेऽनग्रावापदि च देशभङ्गे रजस्यपि ।

हेमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात् सदैव हि ॥

शातातपादिवचनमप्युक्तम् । शूद्रः सदैव हीत्युक्तेः सुतरां
शूद्रस्य दर्शादश्राद्धं वक्ष्यमाणप्रेतश्राद्धानि च हेमासेन वा ।
हेमामयोर्विकल्पो त्रीहियववत् समवल्लः ।

ननु,— आमश्राद्धन्तु पूर्वाङ्ग एकोदिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्वणश्चापराङ्गे तु प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

इति शातातपोक्तेरपराङ्गं वाधित्वा पूर्वाङ्ग एव आमश्राद्धं
विहितमिति चेन्न । एवमादिवाक्यानां कल्पतरुप्रभृतिष्वनादृतत्वे-
नानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्, इति बहवः । वस्तुतस्तु प्रायश्चित्त-
दानादौ आमद्रव्यकवैष्णवश्राद्धविषयत्वेनास्य वाक्यस्योपपत्तिः । दानस्य
दैवत्वेन पूर्वाङ्ग एव कर्त्तव्यत्वे तदङ्गस्य श्राद्धस्य सुतरां तत्र विधा-
नात् । अन्यत्राप्येवमूह्यम् । एवञ्च सति कालादर्शे महता प्रबन्धे-
नास्मिन् विषये यत्लिखितं तत्सर्वं निरस्तमेव । तथा च आमश्राद्धं
यत्र यत्र प्रसक्तं स्यात् तत्र तत्रापराङ्गादिकाल एव कार्यं न सर्वथा
पूर्वाङ्गे । शूद्रस्य तु सुतरामपराङ्गादावेव । हेमश्राद्धन्तु प्रत्येकं
पितृनुद्दिश्य हिरण्योत्सर्गमात्रम् । तत्रेतिकर्त्तव्यतायाः कैरथ-
लिखनात् ।

इत्यामश्राद्धनिरूपणम् ।

अथाज्ञातमृताद्यादिनिर्णयः ।

प्रवासमृतस्य मासाद्यज्ञाने वृहस्पतिः,—

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा ह्याषाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रोषिते संस्थिते सति ।

मामश्चेदथ विज्ञातस्तद्दर्शं च तथाब्धिकम् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्वाक्त्या दिग्वा ॥

भविष्ये,— दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

पूर्वाक्त्या दिग्नेति मृताद्याद्यज्ञाने यथा व्यवस्था तथाचापी-
त्यर्थः । तेन प्रस्थानमासदिनज्ञाने तद्ग्रहणं । प्रस्थानमासमात्रज्ञाने
तन्मासौयदर्शस्य ग्रहणम् । प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने आषाढाद्यन्यतम-
मासेषु तस्यास्तित्येर्ग्रहणम् । मरणमाममरणदिनप्रस्थानमासप्रस्थान-
दिनानां सर्वेषामज्ञाने तु श्रवणदिने तदसम्भवे श्रवणमाससम्बन्धिदर्शं
श्राद्धम् । तदाह प्रचेताः,—“अपरिज्ञाते मृतेऽमावास्यायां श्रवण-
दिवसे वेति” । मृते मृताहे ।

नैमित्तिकश्राद्धे मघायोगेऽपि (१) पिण्डदानम्,—

मृते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाग्रः स्यादिति निश्चितम् ॥

इति कार्णाजिन्युक्तेः, श्राद्धपदमत्र पिण्डदानपरम् ।

(१) मघायोगे पिण्डदानं ।

स्यते नैमित्तिकं काम्यं आहुं यस्तु मघेऽहनि ।

दद्यात् पिण्डञ्च तस्यैव ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति सत्यन्तरात् । इति नैमित्तिकत्वेन लक्षितस्याब्दिकस्य
एकोद्दिष्टपार्वणभेदेन कालौ निरूपितौ । अयमापराह्निकश्चाहु-
कालोऽमावास्याव्यतिरिक्तसर्वपार्वणश्राद्धेषु ज्ञेयः । सपिण्डीकरणान्त-
प्रेतश्राद्धानां दृष्टिश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि पृथगुपादानाच्चात्र
तस्मिन्निहितम् ।

अथ काम्यश्राद्धकालाः ।

विष्णुः,—आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विग्रेषेणायनद्वयं व्यतीपातो
जन्मर्चमभ्युदयश्च,—

१ एतांसु आहुकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेषु यदन्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

विषुवती, मेघतुलासंक्रान्ती, अयनद्वयं, मकरकर्कटसंक्रान्ती,
रविसंक्रान्तिपदेनैतासां^(१) प्राप्तावपि पुनर्यहणं फलातिशयार्थम् ।
इदं संक्रान्तिश्राद्धं यद्दिने दानं भवेत्तदिन एव, आहुस्य दानत्व-
निर्णयात् ।

अथ रथ्यादिवारेषु दृहस्यतिः,—

आरोग्यञ्चैव सौभाग्यं शत्रूणाञ्चापराजयः ।

सर्वान् कामान् प्रियां विद्यां धनमायुर्थथाक्रमम् ॥

सूर्यादिषु वारेष्वेतच्छ्राद्धकृत्तमते फलम् ।

ववादिकरणेष्वेवं श्राद्धकृत्तमते क्षणम्^(२) ॥

तथा प्रतिपत्प्रभृतिषु याज्ञवल्क्यः,—

कन्याः कन्यावेदिनश्च पशुद्रव्यं सुतानपि ।
द्यूतं कृषिञ्च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरौप्ये सकूप्यके ।
ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

कन्यावेदिनो, जामातृन्, पशवोऽजादयस्तद्रूपं द्रव्यं, द्यूतं, द्यूत-
जयमित्यर्थः । कृषिवाणिज्ये तयोर्लभौ । द्विशफाः, गवादयः ।
एकशफाः, अश्वादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः ।

वृत्ताध्ययनसम्पत्तिरित्यते ब्रह्मवर्चसम् ।

इत्युक्तेजोयुक्तान् । सकूप्ये, ताम्रमौसकादिमहिते, स्वर्णरूप्ये ।
कामान् काम्यन्ते ये ते कामा इति व्युत्पत्त्या स्वर्गपुत्रपश्चादीन्
एतानि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपदादिष्विति विज्ञानेश्वराः ।
“कृष्णः पितृष्वे विशिष्यते” इति स्मृतेरिति तेषामभिप्रायः । चतु-
र्दशीनिषेधविचारो महालये लेख्यः ।

अथ कृत्तिकादिनचत्रेषु याज्ञवल्क्यः,—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजय शौर्यं चैवं वलं तथा ।
पुत्रान् श्रेष्ठ्यस्त सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥
प्रवृत्तचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रभृतौनपि ।
अरोगित्वं यशो वीर्यशोकातां परमां गतिम् ॥
धर्मं वेदान् भिषकुमिद्धिं कृष्यङ्गामयजाविकम् ।

अश्वानायुस्य विधिवद्यो वा आद्धं प्रयच्छति ॥

क्षत्तिकादिभरणन्तं स कामानामुयादिमान् ।

आस्तिकः अद्धानस्य व्यपेतमदमत्सरः ॥

स्वर्गो निरतिशयसुखं, तेजः आत्मशक्त्यतिशयः, शौच्यं निर्भय-
त्वम्, चेवं प्रीत्यादिफलवत्, वलं शरीरदारुणं, श्रेष्ठं ज्ञातिषु, ज्ञाति-
श्रेष्ठ्यमिति पूर्वोक्तेः । सौभाग्यं, जनप्रियत्वम्, मुख्यता अग्रणीत्वं,
प्रवृत्तचक्रता प्रवृत्तं चक्रं मण्डलं येन स तथोक्तस्य भावस्तन्ता
अप्रतिहतज्ञेत्यर्थः । परमागतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।

अथ योगेषु मरीचिः,—

क्षत्तिकादिषु चलेषु आद्धे यत्फलमीरितम् ।

विष्कुम्भादिषु योगेषु तदेव फलमीरितम् ॥ इति ।

ववादिकरणे आद्धफलं रव्यादिवारवत्, तच्चैवोक्तम् ।

अथ मन्वादिआद्धान्यपि काम्यानि, भविष्यमाख्ययोः,—

अश्वयुक्-शुक्लनवमी कार्त्तिकी द्वादशी शिता^(१) ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी शिता ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।

कार्त्तिकी फाल्गुनी ज्येष्ठी चैत्री पञ्चदशीति च ॥

मन्वन्तरादयस्यैता दत्तस्याद्यहेतवः ।

अत्र द्वादशी सितेति श्रितशब्दस्तृतीयायामप्यनेति । द्वादशी सितेति दशम्यामिति । तथा चामावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताद्याः तिथयः शुक्लाः, पुनः पुनस्तथाशब्दोपादानात् । यस्त्वत्र अश्वयुक्शुक्लनवमी-
त्यादिदृष्टगर्गोक्तौ तिथिभेद उक्तः, स सङ्ख्यान्तरविषयः ।

मन्वादिषु फलं मास्ये,—

कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।

हायनादिद्विसाहस्रं पिढ्यां ढप्तिमादरात्^(१) ॥

भारते,— या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।

स्नात्वा ऊत्वा च दत्वा च जप्त्वा नन्तफलं लभेत् ॥

काम्येषु युगादीनां ग्रहणेषुपि तत्र श्राद्धानां नित्यत्वमपीति उभयात्मकत्वात् विचारो नित्यप्रकरणे लेख्यः । तथा वक्ष्यमाणेषु अर्होदयाद्यस्तभ्ययोगेषु ।

तथा,— आकामावेषु यच्छ्राद्धं यच्चदानं यथाविधि ।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्रुतम् ॥

इत्यादीनि बह्विनि काम्यश्राद्धानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि, विस्तरमयान्न लिख्यन्ते ।

अथ दृष्टिश्राद्धं, तच्च नैमित्तिकम् ।

नैमित्तिकमतो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः । तच्च आवश्यकम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

दृष्टिश्राद्धमहत्वा यो दृष्टिकर्म ममाचरेत् ।

वृद्धिर्नो वर्द्धते तस्य स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥

भारतेऽपि,—

अष्टका ये चाभ्युदयास्तीर्थयात्रोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्याद् भुवः स्मृतः ॥ इति ।

मासिकार्याद्दर्शनाद्वादित्यर्थः । एतान्मावश्यकानौत्तर्यः । वृद्धिः
पुत्रजन्मादिशुभं तत्र आद्धमिति कन्दोगपरिगृष्टविष्णुपुराणा-
द्युक्तश्रौतस्मार्तवृत्तिविषयम् ।

तथाच कन्दोगपरिगृष्टे,—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनौयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

पूजयन्ति अभ्युदयसाधनेन प्रीणयन्तीति पूजाफलोक्तेः ।

पूजास्थानतदुपकरणानि तत्रैवाह,—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

तत्र प्रतिमादिपत्रे स्फटिकादिनिर्मितत्वं, शुभ्रपदोक्तेः । समा-
चारस्तु अवतपूज्यपत्र एव । तथा,—

कुड्यलगां वसोद्धारिं सप्तवारान् हृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनौचां न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आद्धदानमुपक्रमेत् ॥

तथा,— असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव सुमातरः आद्धकर्म च ॥

एतदेव तत्र विवृणोति,—

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

वलिकर्मणि दर्शं च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनौषिणः ।

एकमेव भवेत् आहुमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

अतएव सोमयागे तु पुनः पुनः प्रयोगे मातृपूजादिकं भवत्येव ।

नवयज्ञोऽत्र आसहायणापरनामिका नवान्नेष्टिः ।

कर्मादिष्वित्यस्यापवादस्तत्रैव,—

नाष्टकासु भवेत्आहुं न आहुं आहुमिध्यते ।

न सोध्यन्ती जातकर्म प्रोषिता गतकर्मसु ॥

सोध्यन्ती आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहितहोमः ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणा स्यात् ॥

प्रदोषे आहुमेकं स्योद्धोनिष्कालप्रविशयोः, ।

न आहुं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥

हस्ताभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकन्तु कारयेत् ।

वृहत्पत्रबुद्रपशुस्यस्यं परिविश्र^(१)तोः ॥

सूर्येन्द्रोः कर्मणी चे तु तयोः आहुं न विध्यते ।

न दशायन्विनेकेन विषमदृष्टकर्मणि ॥

कृमिदृष्टचिकित्सायां न वै शेषेषु विद्यते ।

मातृपूजायामपि^(१) गणकर्मण्यपवादस्तत्रैव,—

गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

ब्राह्मे,— कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ॥

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य वा ।

पितृचान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेगे नववेम्भनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिकं तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

चूडादिकं इत्यादिशब्दस्य संस्कारमात्रोपलक्षणत्वाद्विनिष्क्रम-
णान्नप्राशनादिष्वपि वृद्धिश्राद्धं ।

तथा,—

यज्ञोदाहप्रतिष्ठासु मेखलावन्मोक्षयोः ।

पुत्रजन्मदृष्टोत्सर्गं वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

इत्यत्र यज्ञशब्दोपादानात् महादानादावपि वृद्धिश्राद्धं कार्यम् ।

एवञ्च,— नानिद्वा तु पितृन् आद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।

इति शातातपोक्तौ वैदिककर्मपदेन सामान्यविधिः स्पष्टः,
संक्षिप्येत विशेषत इति न्यायात्, ।

पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति, आग्नेयं चतुर्द्धा करोति, इति उप-
संहारवच्छन्दोगपरिशिष्टादिगणितवैदिककर्मपरं बोध्यम् । ननु
छन्दोगपरिशिष्टादौ “तथातो गोभिलोक्तानां” मित्यभिधानात्,

गोभिलोक्तगृह्यमात्रे वृद्धिश्राद्धं विधीयते ।

इति श्राद्धादिष्वपि तदुक्तेः । प्रसङ्गान्निषेधो न गृह्यान्तरकर्म-
णीति चेन्न, शाखान्तराधिकरणन्यायेन गृह्यान्तरकर्मण्यपि श्राद्ध-
विधिनिषेधप्रवृत्तेः ।

केवलं तु,—

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदुत्तुष्टेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति तदुक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः इत्यादीनां गृह्यान्तरकर्मणि न
प्रवृत्तिः । तदुपरिष्ठात् स्पुटं भविष्यति । एवं यथाश्रुतार्थावस्थितौ
यानि कर्माणि विधिवशेनार्थवशेन वा एकस्मिन् दिने क्रियन्ते ।
‘आधानं होमश्च, यद्वोत्सव्यं क्रियमाणं जातकर्मादि, तत्र प्रतिकर्म-
माह पूजादिनान्दौमुखश्राद्धान्तकर्मणामारभ्याचारः’^(१) संगच्छत एव ।
अत एवोत्सव्यैकदिनक्रियमाणेषु कर्मसु तत्र न्यायेन सकृत्करणमिति
यत्राचीनैरपि कैश्चिन्निखितं तत् कैरपि नाद्रियते ।

तत्र कर्तृनिरूपणम्,—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्कृमात् ॥ इति ।

आ उद्वहनादित्यत्राङ्गोऽभिविध्यता, कन्यापुत्रविवाहेष्विति विष्णुपुराणोक्तेः । तथाच विवाहमभिव्याषेत्यर्थः ।

तत्र,—नान्दीश्राद्धविधिं कुर्यादाद्ये पाण्यिहे वुधः ।

अत ऊर्ध्वं सुतः कुर्यात् स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति स्मृतेः ।

सुतसंस्कारकर्मस्वित्युक्तेषु पुत्रस्य संस्काररूपप्रथमविवाह एव पिता कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहेषु पुत्रः स्वयमेव, जीवत्पितृक-
श्राद्धविगेषाधिकारप्रतिपादकवक्ष्यमाणहारीतोक्तेः । पितरि जीव-
त्यपि पितामहादीनां नान्दीश्राद्धं कुर्यादिति सिद्धं । एवं पुत्र-
मातामहादीनां द्वितीयादिविवाहे नान्दीमुखश्राद्धमितिच सिद्धं ।
तत्र परिशिष्टं वाक्यं वक्ष्यते । एवं सति स्वपितृभ्य इत्यत्र स्वगब्देन
सुतमातामहादिव्यावृत्तिः तस्य पितुरभावे तत्कृमात् संस्कार्यपुत्र-
दुहित्रादिकृमात् संस्कार्यपित्रादिभ्यो मात्रादिभ्योऽपि दद्या-
दित्यर्थः । अतएव,

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

महपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति लघुहारीतोक्तेर्भावादेः कन्याप्रदले उपनयनकर्तृत्वे वा
विवाहोपनयनाद्यर्थे संस्कार्यकन्यापुत्रादिपितृमातृसपिण्डीकरणं कृत्वा
संस्कार्यपित्रादिभ्यो दद्यादाभ्युदयिकश्राद्धमिति गम्यते । तस्मात्
पितरुपरमे संस्कार्यपित्रादिभ्य एवाभ्युदयिकं श्राद्धं दद्यादिति सिद्धं ।
वायवीये,—

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

अत्र मातुः पृथक् आद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

गौतमशातातपौ,—

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पित्राणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

चिष्वपेतेषु युग्मांसु भोजयेत् ब्राह्मणान् शुचिः ।

तथाच, नवपुरुषात्मकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । एवं सति षड्भ्यः

पितृभ्य इत्युक्तिश्छान्दोग्यविषयैवेति ज्ञेयं ।

न योषिभ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्रेभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त्यन्तरेण तत्स्त्रीणां साम्बत्सरिकश्राद्धं विना श्राद्धान्तराभावात् । अत्र पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखनामकता । तथाच, कात्यायनसूचम्,— “नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तां इति न स्वर्धां प्रयुञ्जीत युग्मानाशये” इति । अत्र पितर इत्यादीनामुपलक्षणत्वान्मातृवर्गस्य मातामहवर्गस्य च नान्दीमुखनामकत्वम् । “अथ नान्दीमुखेभ्यश्च मातृभ्यः श्राद्धमुत्तमं” इति मात्स्योक्तेः, “नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां” इति गोभिलसूचञ्च ।

यत्तु, ब्राह्ममाख्ययोः,—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोऽप्यश्रुमुखाश्चैते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
 ते तु नान्दीमुखा नान्दीमृद्विरिति भण्यते ॥
 ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ये स्युर्नान्दीमुखास्त्विति ।
 प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु माङ्गलीया यतस्तु ते ।

इति यत् दृढपितामहादीनां नान्दीमुखत्वमुक्तम् । तत्पित्रा-
 दिषु त्रिषु जीवसु दृढप्रपितामहादित्रयाणां आभ्युदयिकश्राद्धं
 कार्यमित्येवं परं ज्ञेयमिति कल्पतरुकाराः । मातृपूजावसोद्धारायुज्य-
 मन्त्रजपनान्दीमुखश्राद्धानां परस्परसमन्वयेन नान्दीमुखश्राद्धस्या-
 वश्यकत्वात्, इति नान्दीमुखश्राद्धस्य मातृपूजापूर्वकत्वं कुन्दोगप-
 रिशिष्टादौ व्यक्तमेव । अतएवात्र विप्रमिश्रैः पित्रादित्रिके जीवति न
 नान्दीमुखश्राद्धं केवलं मातृपूजामात्रं कार्यमिति यस्मिंश्चित्तं तद्विरा-
 पास्तं । त्रिषु जीवसु विष्णुना पार्वणनिषेधात् विकृतित्वाच्च दृद्धि-
 श्राद्धस्येति नारायणभाष्ये यस्मिंश्चित्तं तदपि न रुचिरं ब्राह्म्यादि-
 वाक्यस्य विशेषविधित्वेन कल्पतरुकारव्याख्यानादाचारविरोधाच्च ।
 एवं मात्रादित्रये जीवति उपरितनपुरुषत्रयस्य श्राद्धं । एवं माता-
 महादित्रिकस्यापि । एवं च तत्र कस्यचिन्मरणे उपरितनपुरुषं प्रवेश्य
 श्राद्धं कार्यम् । तद्विषये, “पूर्वाह्नः कालः” इति यदुक्तं, तत्र प्रथम-
 मुद्धर्त्तादूर्ध्वं मुद्धर्त्तचतुष्टयत्वमिति ज्ञेयम् । तच्छ्राद्धकालः शातात-
 पीये,— “प्रातर्दृष्टिनिमित्तकं” इति पूर्वमुक्तः ।

मास्ये,— उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥

ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवांस्यथैव च ।

अथ यद्यपि शातातपाद्युक्तविधिरस्ति । तथापि अग्रजौ पिण्ड-
दानद्विरण्डानब्राह्मणभोजनोत्सर्गाणां उक्तत्वात्, अष्टब्राह्मणभोज-
नोत्सर्गाणां उक्तत्वाच्च अष्टब्राह्मणभोजनोत्सर्गमाचरन्ति श्रिष्टाः ।
आभ्युदयिकश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि सत्यो नान्दीमुखे वसुरिति
वक्ष्यमाणवाक्यात्सत्यवसुसंज्ञयोर्विश्वेदेवलं । अष्टब्राह्मणभोजनं कुत
इति चेत्, उच्यते । त्रिष्वप्येतेष्वित्युक्तेरेकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
त्रौस्तौन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति आश्वजायनसूत्रे द्वौ द्वाविति
आभ्युदयिकश्राद्धविषयमिति कल्पतरुव्याख्यानादष्टपार्वणादावयुग्म-
ब्राह्मणनियमादिति स्मृत्यन्तरात् पार्वणे श्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके
इत्यभिधानाच्च । मात्रादित्रिकस्य पित्रादित्रिकस्य मातामहादि-
त्रिकस्य च श्राद्धस्थानेषु प्रत्येकं भोजनद्वयं भोजनषष्ठं भोजनद्वय-
मिति भोजनषष्ठं विश्वेदेवानां स्थाने भोजनद्वयमिति अष्टभोज-
नानि सिद्धानि । समवे उक्तविधिना करणं समीचीनम् । नात्र
तिथिद्वैधविचारावकाशः वृद्धिदिन एव तद्विधानात् ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने ।

दानान्येतानि शस्त्रानि निशि देवालये तथा ॥

इति भविष्योक्ते रात्रौ विवाहे वृद्धिश्राद्धं प्राप्तमपि दिवैव
माचरन्ति । भविष्यद्विवाहस्य दिवसस्य निमित्तत्वाद्वाचिप्रसङ्गा-
भावात्, प्रोतवृद्धिनिमित्तकमिति कालविधानात् रात्रौ श्राद्धस्य
निषेधताश्च । इदं वृद्धिश्राद्धं यत्कर्मार्थं क्रियते तत्र दैवाद्विप्रपाते

पुनर्यस्मिन् दिने विवाहादिकर्मकरणं, तद्दिने तदङ्गानां माह-
पूजावसोर्धारायुध्यमन्त्रजपवृद्धिआङ्गानां पुनः करणम् ।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारप्राप्तौ तस्यैकादशाहादिआङ्गपूर्व-
कत्वात् एकादशाहादिआङ्गानुच्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यवृद्धशातातपौ,—

मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च^(१) वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरश्चैव मासमेकादशेऽहनि ॥

अत्राहःशब्दस्य तिथिपरत्वेनैव मृततिथौ मासिकान्याद्भिकं
च । आद्यआङ्गं तु एकादशाह एव, तत्र सावनमासोक्तेः^(२) । अत-
एव त्रैपक्षिके च न तिथिद्वैधविचारावकाशः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव आङ्गान्येवन्तु षोडश ॥

अत्र षाण्मासिके जनषाण्मासिको न वार्षिके ।

एकाहेन तु षण्मासा यदा श्रुरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः सम्बत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

इति तदुक्तेः । षण्मासदयान्तक्रियमाणतया षाण्मासिक इति
नारायणभाष्ये । षाण्मासिकयोः त्रिदिनन्यूनत्वात् वाक्यान्तरोक्तदि-
दिनत्वपक्षौ नाद्रियेते ।

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं घण्टामासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति आद्धान्येतानि षोडश ॥

इति जातुकर्णेन,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्याच्छाद्धानि षोडश ।

इति पैठौनसिना,—

आद्धानि षोडश छत्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति गोभिलेनापि त्रैपक्षिकं प्रवेश्य सपिण्डीकरणं त्यक्त्वा
षोडशशाद्धानि उक्तानि । यत्तु,—

द्वादशाहे त्रिपक्षे वा घण्टासे मासिकाब्दिके ।

आद्धानि षोडशैतानि संस्कृतानि^(१) मनोषिभिः ॥

इति व्यासोक्तौ द्वादशाहोपादानं तदेकादशाहे दैवादद्यप्रेते-
कोद्दिष्टशाद्धकरणे बोध्यम् ।

एकादशेऽङ्गि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भारत ।

द्वादशे वाङ्गि कुर्वीत अनिन्द्ये तथवाहनि ॥

इति कौर्मोक्तेः । यच्च,—

ऊनपाण्मासिकं षष्ठे मास्याद्ये चोनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा ॥

इति शास्त्रोक्तौ ऊनमासिकोपादानं तदेकादशाहस्य द्वाद-
शाहस्य वा नामान्तरम् ।

मरणात् द्वादशाहे स्थान्मास्थूने चोनमासिकम् ।

इति गोभिलोक्तः । एतत् कालादर्शस्तुमन्त्रेयम् । अन्यैव
दिशा अन्यान्यपि वाक्यानि समाधेयानि ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् यानि श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानि च ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥

इति पैठीनस्युक्तेः सपिण्डीकरणश्राद्धपूर्वश्राद्धानां पूर्वोक्तै-
कोद्दिष्टकालवत् कालव्यवस्था । साग्रेस्तु तद्वाहवध्येव त्रिपचान्तं
सर्वकर्म कार्यम् ।

तथा च जातुकर्णः,—

ऊर्ध्वं त्रिपचात् यच्छ्राद्धं मृताह्नयेव तद्भवेत् ।

अधस्तत्कारयेद्द्वीमान्^(१) आहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि,—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वाहादेकादशेऽहनि । इति ।

अत्रिः,— प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

अथश्राद्धनिमित्तेन चैकमेकादशेऽहनि ॥

सत्यव्रतः,— एकादशेऽङ्गि प्रातरुत्थाय प्रेतार्थमेकादशब्राह्मणानामन्व्य
मध्याह्ने नानाभक्ष्यरसपानाद्यैः भोजयित्वा विधिवत् पिण्डदानं । यथा
अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र पाठक्रमादर्थक्रमोवस्तवत्तर-
इति न्यायात् यवागुपाकानन्तरमग्निहोत्रहोमः तद्वदत्रापि श्राद्धा-
नन्तरं दानं दत्त्वा दग्धदानपात्राणां भोजनमित्यर्थः । श्रीरामायणे

लोहितो यस्य वर्णेन शिरः पुच्छस्तु पाण्डुरः ।

ताम्रः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां इत्यधिकं वृहस्पतिराह ।

मात्स्यविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

चरणाश्च मुखं पुच्छं श्वेतानि यस्य गोपतेः ।

सुलाचारसर्वर्णस्तु स नीलो वृष उच्यते ॥

नीलवृषाभावे अन्येऽपि वृषा देयाः । वक्रिपुराणे,— “भाग्य-
शौख्यप्रदः शुक्लः” इत्यादिना सर्ववर्णानामुक्तत्वात् । विधवायाः
स्त्रियो मरणे वृषोत्सर्गः, न जीवत्यतिकायाः ।

यदि पुत्रवती नारौ म्रियेत पत्युरग्रतः ।

वृषं नैवोत्सृजेत्तस्या यावन्तिष्ठति तत्पतिः ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

अत्र पूर्वाज्ञादिकालस्यानुक्तावपि सौकर्यार्थमादावुत्सृज्य श्राद्धं
कुर्वन्ति । इति ।

अथ पुष्करविचारः ।

वराहसंहितायाम्,—

पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफाल्गुनी ।

पूर्वभाद्रविशाखे च षडेते षष्ठपुष्कराः ॥

द्वितिया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिर्भौमो रविर्यत्र तिथिवाराः प्रकीर्तिताः ॥

ज्ञानिर्वा यदि वा दृष्टिर्भयं रोगोऽथवा भवेत् ।

मृतोऽपि निर्गुणो वापि शवो येषु गृहेषु च ॥

त्रिपुष्करे चीन् गृह्णाति शवो दाभ्यां द्वयं तथा ।

एकेन तु भवेद्रोगी^(१) क्षर्यद्धानि च निर्दिशेत् ॥

तस्मात् वारश्च च्छ्वश्च तिथिं यत्नेन सचयेत् ।

राजमार्तण्डे,—

त्रिगुणा स्यान्निभि र्योगो दाभ्याश्च द्विगुणी भवेत् ।

एकेनैव भवेद्द्वानी रोगस्यैव प्रजायते ॥

तथा,— त्रिपुष्करन्तु यद्वृत्तं सर्वत्र त्रिगुणी भवेत् ।

शोको वा जायते तत्र त्रिगुणस्य न संशयः ॥

अत्र शान्तिर्वराहपुराणद्युक्तविधिना कार्या इति । तद्दिनेऽसम्भवे
शीघ्रं शुभदिने कार्या ।

द्वादशाहे ब्राह्मणभोजनं कुर्वन्ति । एकादशाहोक्तभोजनस्य
तद्दिने प्रेतश्राद्धशेषस्य रात्रिपर्यन्तं सत्त्वेन करणसम्भवात् ।

अग्नौ जुत्वा ततो विप्रान् भोजयेदपरेऽहनि ।

इति पैठीनस्युक्तेश्च । अपरेऽहनि द्वादशाहे इति निबन्धकृतः ।

अथ मासिकनिर्णयः ।

मासिकानां प्रतिमासकर्त्तव्यत्वं प्रागुक्तं ।

तत्र करणाशक्तौ मरीचिः,—

मुख्यं श्राद्धं मामि मामि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्याद्वैकाहे द्वादशापि वा ॥

मामि मामि इति मुख्यं पचः । अपर्याप्तावसम्भवे मासद्वयान-
न्तरं श्राद्धद्वयं । तत्राप्यशक्तौ द्वादशभिर्दिनैर्द्वादश श्राद्धानि । तद्-

(१) भवेद्रोगी ।

आङ्गानन्तरमेव नानादानानि प्रतिपादितानि । तत्रादौ नग्राच्छा-
दनम् ।

प्रेतस्याच्छादनार्थन्तु प्रथमं वाससी शुभे ।

दत्तान्यानि च देयानि प्रेतकालोचितानि च ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । शुभे नवे । ततो मृतशय्यादानं भविष्यो-
त्तरविधिना । विस्तरभयात् स न लिखितः ।

स्मृतिः,— गोभृहिरण्यवासांसि दीपमन्त्रं जलं तिलाः ।

शय्या प्रपानकं चैवं प्रेतदानानि वै दश ॥

भविष्योत्तरविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

वस्त्रयानाश्वगोभृमौशय्याच्छवासनानि च ।

प्रेतकाले प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

आग्नेये,— आसनं तैजसं पात्रं स्रवणं गन्धचन्दनम् ।

धूपं दीपञ्च ताम्बूलं लोहं रूप्यञ्च रत्नकम् ॥

ब्रीह्यादिनानाद्रव्याणि दत्त्वा स्यात् भुक्तिमुक्तिभाक् ।

अन्यानि काष्ठपादुकादीनि स्नान्दादिपूक्तानि पद्धत्यनुसारेण
देयानि । तानि विस्तरभयात् लिखितानि । यदि दैवान्मरण-
दिने मृताहपञ्चकस्य दानाभावः तदा सर्वेषामादौ तत्पञ्चकदानं ।
एकादशाहस्याङ्गमपि चिदण्डिन्यासिनः पार्वणमेवेति प्राक्-
लिखितम् ।

अथ वृषोत्सर्गः ।

यमः,— एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

मुच्यते प्रेतलोकात् स स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥

वक्त्रिपुराणे,— ये प्रतभावमापन्ना ये चान्ये आद्धवर्जिताः ।

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

तदकरणे प्रत्यवायोऽन्यत्र,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतत्वं सुखिरं तस्य दत्तैः आद्धशतैरपि ॥

श्रुतिरपि,— न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलाञ्जलिम् ।

न प्रयच्छति यः पुत्रः पितुरुच्चार एव सः ॥

एकादशाहे दैवादकरणे, आग्नेये,—

एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः ।

सुच्यते प्रेतभावात्स घण्टासेऽप्यादिकादिषु ॥

तत्राप्यसामर्थ्यं, भविष्योत्तरे,—

कार्त्तिक्यामथवा माघ्यामयने वा युधिष्ठिर ।

चैव्यामथ तृतीयायां वैशाखां द्वादशेऽङ्गि वा ॥

अत्र द्वादशाहोक्तिः ।

द्वादशाहे वृषोत्सर्गः कर्त्तव्यः चक्षियेण तु ।

इति वाक्यात् चक्षियविषय एवेति चेत्, न । द्वादशाहे

चक्षियागौचस्य सत्त्वात् । तर्हि तद्वचनस्य का गतिरिति चेत् ।

तस्य प्रामाण्ये चक्षियस्य दशाहागौचपचाश्रयणादिति समाधेयम् ।

विष्णुस्मृतौ तु आश्वयुज्यां वा दत्तुकम् ।

पुनर्यमः,—

एष्टया वधवः पुत्रास्तत्रैकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाय्वमेधेन नीलं वा वृषसुत्सृजेत् ॥

सम्भवे एकस्मिन्नपि दिने द्वादशश्राद्धानीत्यर्थः । एवं च मासिकाप-
कर्षं तन्मध्ये तदन्तकालकर्तव्यत्वेन वैपचिकोनषाण्मासिकोनसाम्ब-
त्सरिकमपि ण्डीकरणापकर्षः सिध्यति ।

अथ मासिकेषु साग्निकैकाग्रिनिराग्नौनां व्यवस्था । प्रथममासिकं
साग्रेदांश्चावधेयम् । ऊर्द्धं त्रिपञ्चादिति पूर्वोक्तेः । निरग्निवदेकाग्रेरपि
मरणावधिः ।

एकाग्रेर्मरणादूर्द्धमग्नौचं श्राद्धमेव च ।

यस्य तु त्रयमग्नौनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥

इति जातुकर्णोक्तेः । द्वितीयमासिकादिकं तु साग्रेरपि मृत-
तिथिष्वेव । वैपचिके तु नैव मृततिथ्यादरः । षट्चत्वारिंशद्दिन एव
तस्यानुष्ठानम् ।

तथाच काष्ठाजिनिः,—

जनान्यूनेषु मासेषु वर्द्धमाने^(१) ससेऽपि वा ।

वैपचिकं त्रिपञ्चे स्थान्मृताहे त्रितराणि तु ॥

भविष्ये,— वैपचिकं भवेद्दृष्टे त्रिपञ्चे तदनन्तरम् ।

दृष्टे प्रवृत्ते ।

कात्यायनोऽपि,—

यत्र वा तत्र वा मासि षष्ठे घाण्णमासिकं भवेत् ।

वैपचिकं त्रिपञ्चे च पूर्णं स्थात्तदनन्तरम् ॥

यत्र वा तत्र वा इति शब्दे मल्लिनेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशदङ्गीत्यर्थः ।

अथ षाण्मासिकम् । तत्पूर्वदिने जनषाण्मासिकम् ।

तत्र पैठौगसिः,—

षाण्मासिकाब्दिके आह्ने स्यातां पूर्वद्युरेव हि ।

एकाहेन तु इति वचनमप्युक्तम् । अतएव प्रथमषण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते तु, अधिमासं गृहीत्वैव षष्ठमासपूर्वतिथावेव जनषाण्मासिकं कार्यम्, यत्र वा तत्र वा इति पूर्वोक्तेः ।

अथ द्वितीयषाण्मासिकम् ।

तस्य जनसावत्सरिकमिति नामान्तरम् ।

पूर्वद्युराब्दिकं आह्नं परेद्युः पुनराब्दिकम् ।

इति गङ्गोक्तेः । एतत्षण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते सति त्रयोदशमासिकपूर्वतिथावेव जनसावत्सरिकम् । “द्वादशमासाः समत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः समत्सरः” इति श्रुतेः ।

ननु अब्दमध्ये अधिमासपाते तत्र सर्वकर्मनिषेधात् तत्र मासिकं आह्नं न कार्यं, किं वा कुत्र वा कार्यं, इति सन्देहे, गमस्ति,— एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमेत्तिकमुच्यते ।

तत् कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

पूर्वमासे मल्लीश्रुचे ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

समत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकम् ।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी ॥

भरद्वाजः,— अधिमासे तु यच्छ्राद्धं कुर्यात्तदधिमासिकम् । इति अधिमासविहितं आह्नं अधिमास एव कार्यम् ।

मरीचिरपि,—

प्रतिमासं मृताहे च यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमन्यथा किल्विषी भवेत् ॥

द्वादशमासे अधिमासपाते द्वादशमासमृताहपूर्वदिने जनमास-
त्सरिकं कार्यम्, तस्य सपिण्डनपूर्वदिने विधानात्, सपिण्डनस्य च
मलमासेऽपि विधानात् । तद्वाक्यं सपिण्डीकरणप्रस्तावे वाच्यम् ।

मासिकादीनां देवादकरणे श्रव्यशृङ्खः,—

मासिकाब्दे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् कुर्यादन्तरितं तदा ॥

कण्डोऽपि,— नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरमासगत्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते ९

अन्तरितं श्रुतं सातग्यात् समानतन्त्रत्वात् श्रुतमासिकं
उत्तरमासिकञ्च उत्तरमासमृताहे कार्यमित्यर्थः ।

अन्यत्र,—एकादशे नवश्राद्धे षष्ठासे मासिकेऽपि वा ।

श्राद्धिके च त्रिपक्षे च श्राद्धेऽतीते कथञ्चन ॥

कुर्यात्तत्क्रमगो दर्शं यद्वा कार्यवशाद्बुधः ।

एकदेव समस्तं तत् सपिण्डीकरणान्तकम् ॥

समारभ्य विधानेन पक्षाब्देन समापनम् ।

अशौचेन विघ्ने तु अशौचानन्तरदिन एव कार्यं, इत्यशौच-
प्रस्ताव उक्तम् । प्रेतश्राद्धानां मध्ये एकस्य भमादकरणे पश्चात्करण-
मेव । समकक्षाणां षोडशश्राद्धानां एकतमाकरणे षोडशानाम-
पूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वस्य दर्शापूर्ववदसिद्धेः ।

न च, यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।

पतितापतिता वापि एकोदिष्टविधानतः ॥

इति जावास्तुक्तेः ।

तथा,— व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि यो नरो धर्ममोहितः ।

ददाति नरकं याति पितृभिः सह शश्वतम् ॥

इति देवलोक्तेश्च, क्रमरूपाङ्गसिद्धौ कथमपूर्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । सर्वशक्त्यधिकरणे नित्यकर्मण्यङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानस्य सिद्धान्तत्वात् ।

तथाच ह्यन्दोगपरिशिष्टे, सर्वकर्मसु दैवादित्यथाक्रियायां तस्मिन् कर्मणि सत्येव सुकरत्वे यत्कार्यं तदाह,—

(१) प्रवृत्तिमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतः तदन्यथा जातं^(१) तत एव समापयेत् ॥

अन्यथाकृतेः तत्प्रयोगमध्ये त्वज्ञाने यत्कार्यं तत्तत्रैव,—

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

नावृत्तिः न साङ्गप्रधानावृत्तिः । दैवात् प्रधानकर्मणो कृतौ, अङ्गस्याकृतौ च यत्कर्त्तव्यं, तत्तत्रैव,—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गे तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

तद्वैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणम् । तथाच योगो याज्ञवल्क्यः,—

आश्वलायनः,— “अथ सपिण्डीकरणं सम्पूर्णं सम्बत्सरे त्रिपचे वा यदहर्वा वृद्धिलमापद्यते” इति ।

अत एव शातातपः,—

अर्वाक् सम्बत्सराहृद्भौ सम्पूर्णं वत्सरेऽपि वा ।

पैठीतसिः,— “मृतस्य मासि मासि आह्वं कुर्यात् सम्बत्सरान्ते विसर्जनं नवमास्यं” इत्येके । विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवमास्यं नव-
भिमासि निष्पाद्यमित्यर्थः । एवं सपिण्डीकरणस्य स्वातन्त्र्येणैव नव
कालाः । यत्तु कल्पतरावुक्तं^(१) उत्तरमासि वृद्धौ निश्चितायां पिण्ड-
पितृयज्ञानुरोधेन च सपिण्डीकरणापकर्ष इति । तत् वर्षान्तपच-
प्राधान्यप्रदर्शनार्थं न तु स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थं । एवं गयायाचार्य स-
पिण्डनापकर्षः^(२) ।

वृद्धिआह्वौ गयां गच्छन् मद्यः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति हेमाद्रिधृतवचनात् । अत्र गच्छन्नित्युक्त्वा दीपदानं
गयाआह्वमिति वर्षमध्ये गयाआह्वस्य निषेधाच्च गयाआह्वं न
कार्यम् । गयायात्रैव कर्त्तव्या इत्यस्मद्देशसमाचारः । देशविशेषे
तु गयाआह्वमपि कुर्वन्ति ।

यत्तु,— आनन्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इति उग्रनोवचनं तद्देशविश्वव्यौतिपिकावधारितायुःसमाप्त-
विषयम् । तेषु कालेषु कर्त्तृविशेषा भविष्ये,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्वनग्निमान् ।

(१) कल्पतरुकारादावुक्तं ।

(२) सपिण्डीकरणापकर्षः ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽग्ने भरतर्षभ ॥

कर्त्तरि साग्निके तु कार्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुहुरब्धोपरौतरः ॥

दशरात्रात्परतः कुहुर्येत् एकादशाहे कुहुर्येत् इत्यर्थः । इत-
रोऽनग्निः । अब्धोपरौत्यर्थः । “अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्ति” इति श्रुत्या साग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्यावकशकत्वात् ।

तथाच गालवः,—

सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः शनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥

अत्र यत् सपिण्डीकरणमुक्तं, तदेकादशाहे दर्शपात एव बोध्यम् ।

तथाच भविष्ये,—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

यजमानः, कर्त्ता ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

एकादशाहं निर्वर्त्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

निर्वर्त्त्य श्राद्धं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यम् ।

गोभिलः— साग्निकस्य यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

तथाच द्वादशाहे दर्शपाते तु साग्निकेनापि एकादशाहे एका-
दशाहश्राद्धं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्यं, अत एव द्वादशैका-

अज्ञानात् यदि वा मोहात् प्रच्यवेदध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तदिष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

तथाच क्रमरूपाङ्गसिद्धये विष्णुस्मरणं कार्यम् ।

ननु,— सपिण्डीकरणे कृते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कुर्यात्^(१) सपिण्डनम् ॥

इति हारौतोक्त्या सपिण्डनानन्तरं पतितमासिककरणे पुनः
सपिण्डनप्रसङ्गः^(२) इति चेत्, न । एतदाक्यस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतशा-
स्त्रोक्तंघनपूर्वकपृथक्करणपरत्वात् ।

तथाच,—प्रेतानामिह सर्वेषां ये च मन्त्रैर्नियोजिताः ।

कृतार्थास्ते हि सम्वृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥

प्रेतभावात् विनिस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥

विधिग्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ।

इति शातातपोक्त्या पितृत्वप्राप्त्यनन्तरं सपिण्डीकरणं निषिद्धं,
मासिके पतिते षोडशश्राद्धासम्यक्त्या पितृलोकप्राप्त्यसिद्धौ पृथक्कर-
णेष्वपि न दोषः ।

नन्वेवं सति,— यस्य सम्बत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यस्य का गतिरिति चेदुच्यते । मासिकं मासि
मासि ब्राह्मणभोजनं न तु श्राद्धमित्यर्थः ।

तथाच भरद्वाजः,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यद्य सम्बत्सरात् भवेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेन्नो वा प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥ इति ।

नोवेति आह्वनिषेधः, इति निबन्धकृतः । अत्र वागब्द एवकारार्थः । पितृमरणाब्दे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारोऽगौचप्रस्तावे लिखितः ।

अथ सपिण्डीकरणविचारः ।

पाद्मे,— असपिण्डीकृतः प्रेतः चुत्तृपापरिषीडितः ।

आर्त्तां दुःखान्यवाप्नोति यातनां निरयेष्वपि ॥

ततः पितृत्वमापन्नः सर्वभोगसमन्वितः ।

अग्निध्वान्तादिमध्यस्थः प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

कृते सपिण्डीकरणे नरः सम्बत्सरात् परम् ।

प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

अथ सपिण्डीकरणकालाः ।

शातातपः,—

सम्बत्सरे तु वेज्ज्यं सपिण्डीकरणं त्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् । इति ।

तथाच, सपिण्डीकरणश्राद्धस्य पार्वणत्वमिति अमावास्यातर-
पार्वणकालेनैव व्यवस्था ।

बौधायनः,—“अथ सम्बत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा द्वितीये
मासि षष्ठे वा एकादशे वा द्वादशाहे वा एकादशाहे वा” इति ।

दशे वाङ्मि इति वक्ष्यमाणवृहस्यत्युक्तौ एकादशाहस्य पञ्चादुक्तिः ।
एकादशाहं निर्वर्त्य इति स्फुटमुक्तं च ।

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ।

इत्युक्तेः, एकादशाहे द्वादशापि वा इत्युक्तेश्च एकदिने षोडश-
श्राद्धानां करणमविरुद्धमिति शूलपाण्यादयः ।

द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेष्विमे ।

साग्न्यनग्नित्वविधयः कर्तुरेव नियामकाः ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तेः द्वादशैकादशाहयोरन्यतरस्मिन्नेव साग्निकः
कर्त्ता कुर्यान्नान्यत्र । विस्तरस्तु कालादर्शे द्रष्टव्यः ।

एवं च सति निरग्नेरपि कार्यवशात् द्वादशाहादिषु सपिण्डी-
करणाचारोऽपि अविरुद्धः । एवं त्रिपचेऽपि बोध्यम् ।

तथा च सुमन्तुः,—

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्तानग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पचे द्वितीयके ॥

किन्तु निरग्निकेन साग्निकस्य पितुः सपिण्डीकरणं त्रिपच एव
काव्ये इत्यर्थः । यदा कदाचिदपि प्रमादात् साग्निको द्वादशाहे
एकादशाहे वा सपिण्डनं न कुर्यात्, निरग्निरपि साग्निकस्य पितुः
त्रिपचे सपिण्डनं न कुर्यात् । तत्सन्निहितोत्तरकाले कुर्यात् ।

तथा च गोभिलः,—

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् कालेषूत्तरभाविषु ॥

दशाहमध्ये तु दर्शपाते पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तदर्शान्तसर्वश्रौत-

कर्मानुष्ठानम् । तथा मातृसपिण्डानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञकरणं,
मातृदशाहमध्येऽप्येवं दर्शानुरोधेन अग्नौचप्रकरणे लिखितमनुमन्थे-
यम् । अहिताग्नेर्जीवत्पितृकत्वे तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भपक्षस्यैवावृ-
तत्वात् मातृसपिण्डनं अनाहिताग्निपुत्रवत् पूर्वोऽव्ये त्रिपचादौ वा
कुर्यात्, पिण्डपितृयज्ञाभावात् । एतेन प्रमीतपितृकस्यापि साम्नि-
कस्य विमात्रादेः स्वकाल एव सपिण्डनमिति सिद्धम् । पुत्रस्य
साम्निकत्वे एकादशाहद्वादशाहयोर्दर्शपातेऽग्नौचेऽपि दर्शानुरोधेन
सपिण्डनमित्यग्नौचप्रस्तावे लिखितं । अग्नौचानन्तरं दर्शपाते तु
अग्नौचानन्तरमेव^(१) सपिण्डनम् ज्येष्ठभ्रातुस्तृतीयाग्निं यदा भार्या-
मरणादिना आधानानधिकारित्वे साम्निकेन कनिष्ठभ्रात्रापि पिण्ड-
पितृयज्ञानुरोधेन एकादशाहदौ सपिण्डनं कार्यम् ।

ज्येष्ठो भ्रातानग्निमांश्चेत् कनिष्ठः साम्निको भवेत् ।

कनिष्ठेनैव कर्त्तव्या सपिण्डीकरणक्रिया ॥ इति स्मृतेः ।

एवमिधे विषये कनिष्ठेनैव उत्तरषोडशकं कार्यं इत्यर्थतो
भवति, साम्निकस्य कर्त्तुंद्वाविंशतिदिने दर्शपाते तु, द्वादशाहेन^(२)
वा कुर्यात्, इति वाक्यात् आह्वयविवेककारा एकादशाहदिद्वाद-
शसु दिनेषु व्यवस्थामाहुः । तथाच एकादशाहे एकादशाहआह्वं
कृत्वा तद्दिन एव प्रथममासिकम् । द्वादशाहे त्रैपक्षिकं कृत्वा तत्रैव
द्वितीयमासिकं । त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदशाहेषु तृतीय-चतुर्थ-पञ्च-
ममासिकानि । षोडशाहे जनपाण्मासिकषष्ठमासिके । सप्तदश-

(१) अग्नौचापगतदिने सपिण्डनमित्यपि पूर्वमुक्तं ।

(२) द्वादशाहेऽपि ।

द्वादशोऽनविंशविंशैकविंशाहेषु सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादशमासि-
कानि । द्वाविंशाहे जनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिके कृत्वा तत्रैव
सपिण्डनं, तिथिदृष्टौ तु द्वाविंशेऽङ्गि जनसाम्बत्सरिकं त्रयोविंशेऽङ्गि
द्वादशमासिकसपिण्डने कार्यम् । यदा त्वेतदब्दमध्येऽन्तिममासं त्यक्त्वा
मध्येऽधिमासपातः, तदा तत्संख्यकदिने आधिमासिकश्राद्धं ।
ततः परदिनेष्वपरमासिकश्राद्धानि । द्वादशमासे त्वधिमासपाते
द्वाविंशेऽङ्गि आधिमासिकेनसाम्बत्सरिकद्वादशमासिकसपिण्डनानि
कार्याणि । अयमाचारः सर्वगिष्टसम्मतः । यन्तु कैश्चिदत्र लिखितं
वृद्धिनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धेऽपि अनयैव रीत्या एकादशाहमारभ्य
द्वादशदिने सपिण्डनं कार्यम्, इति । तदुभयान्तिमूलम् । तत्त्रयो-
विंशेऽङ्ग्येव दृष्टौ द्वाविंशेऽङ्ग्येव सम्भवति, नान्यत्र । तथाहि, “यद-
हर्वा वृद्धिरापद्यते” इति गोभिलसूत्रे, “अथ सपिण्डीकरणं” इति
आश्वलायनसूत्रे च यो वृद्धिनिमित्तः सपिण्डनापकर्षः उक्तः, तत्र,
“प्रागावर्त्तनात् अङ्गः कालं विद्यात्”, इति गोभिलसूत्रान्तरेण,
“पूर्वाङ्गे दैवतं कर्म” इति श्रुतातपोक्त्या च वृद्धिश्राद्धस्य पूर्वाङ्गे
विधानात्, सपिण्डनस्य पार्वणत्वेन अपराङ्गे विधानात्, तयोः समा-
धानाय तत्सन्निहितपूर्वदिने एव सपिण्डनापकर्ष इति सर्वैर्निर्णीत-
मिति, द्वादशाहेन वा कुर्यादित्यस्यान्यत्र प्रवृत्तिरेव ।

अत एव तथाचारो न दृश्यते दृष्टौ^(१) । वृद्धिं निश्चित्य
सपिण्डने कृते तत्र विघ्नवशात् दृष्टभावेऽपि पुनः सपिण्डनं कार्यम् ।

“प्रेतानामिह सर्वेषां” इति पूर्वोक्तगतातपोत्था पिदत्वप्राप्त्य-
नन्तरमेव सपिण्डनस्य निषिद्धत्वात् ।

अथ द्वादशमासस्याधिमासत्वे सपिण्डनविचारः ।

तत्र,— अमंकान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

इति हारीतादिबहुवचनैः पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थायां^(१)
द्वादशमासस्याधिमासत्वेऽपि तदधिमासिकद्वादशमासविहितश्राद्ध-
सपिण्डनानि कार्याण्येव । ईदृशे विषये श्रद्धे त्रयोदशे मासि
वार्षिकश्राद्धं पुनः कार्यम् ।

आब्दिकं प्रथमं यस्य प्रकुर्वीत मल्लोच्चैः ।

त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम् ॥

इति व्यासोक्तेः । एवं अपरुप्यब्दमध्ये सपिण्डने कृतेऽपि पूर्णैः
पुनराब्दिकश्राद्धकरणम् ।

अत्र यत्तु गौडैः तिथितत्वाकारैः,—

पूर्णे सम्बत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

इति हेमाद्रिदृतवाक्यात् पूर्णैः क्रियमाणात् श्राद्धात् त्रयोभयं
निर्वहति, तथा अपरुप्यसपिण्डनादपि उभयोर्निर्वाहः, न पूर्णे वत्सरे
आब्दिकान्तरं । गोभिलेन पूर्णैः सपिण्डीकरणमभिधाय अत-
ऊर्द्धं सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्
इति सूत्रे आद्याब्दादूर्द्धं साम्बत्सरिकविधानाच्च, इति, तत्र युक्तिसह ।

पूर्णेऽब्दे सपिण्डने तद्दिने पुनराब्धिककरणशङ्कायां तेनैवाब्धिकं
तन्त्रसिद्धमिति हेमाद्रिदृष्टवाक्यस्याभिप्रायः ।

अत एव पूर्णं इत्येवोक्तं न त्वपकर्ष इति यत्तु सूत्रे अत-
ऊर्द्धमित्युक्तं तदार्थिकयाद्धस्य प्रत्यब्दमवश्यकरणार्थमिति । यस्मिन्
अहनि मृततिथेरपराह्वयापित्^(१) तस्मिन्नहनि सपिण्डीकरणस्य^(२)
उक्तत्वात् तदनुरोधेन तद्दिने तत्पूर्वमासिकस्यापि अन्यतिथौ^(३)
करणम् ।

अपुत्रस्यापि सपिण्डीकरणः ।

तथा च लोपादि,—

सर्वाभावे स्वयं पत्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव च । इति

एव अपुत्रायाः स्त्रिया अपि,

तथा च पैठौनसि,—

अपुत्रायाश्च पत्यास्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अन्नादिभिः सहैवास्या सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एतदपि सर्वाभावेऽपि बोध्यम् ।

ननु,— अपुत्रस्य परे तस्य नैव कुर्यात् सपिण्डताम् ।

अग्नौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । इति ।

अपुत्रा ये मृता केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

(१) अपराह्वयाति ।

(२) सपिण्डीकरणानुष्ठानस्य ।

(३) अन्यतिथादपि ।

इत्युक्तिद्वयेनापि सपिण्डीकरणाभावः प्रतीयते, इति चेन्न
तदुक्तोः प्रजाः चोत्पादयितव्याः इत्यर्थवादकतया निर्णयात् ।

अविवाहितस्य तु सपिण्डनाभावः ।

द्वादशात् वत्सरादर्वक् पौगण्डमरणे सति ।

सपिण्डीकरणं न स्यादेकोदिष्टादि कारयेत् ॥

इत्यन्यत्रोक्तेः । पौगण्डो वत्सकः । आदिपदेन एकादशाह^(१)—

आह्वाद्युपसङ्गः ।

यस्यैतानि न कुर्वीत एकोदिष्टानि षोडश ।

पिशाचत्वं^(२) भवेत्तस्य दत्तैः आह्वयतैरपि ॥

इति जावात्युक्त्या सपिण्डनं विनापि एकादशाहआह्वाभिधानात् ।

पितामहादिभिः पितुः सपिण्डनम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

पितुः सपिण्डीकरणं तस्य पित्रादिभिः सह ।

पुरुषाणां च सर्वेषां तद्वत्कुर्यात् सपिण्डताम् ॥

पुरुषाणां पितृव्यादीनां । एतेन यः कश्चिदधिकारी प्रेतस्य
पित्रादिभिः सह कुर्यात् इत्यर्थः ।

स्त्रीणामपि सपिण्डनमावश्यकं ।

तथा च विष्णुः,—

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेव यथा भवेत् ।

यावज्जीवं तथा कुर्यात् आह्वं तु प्रतिवत्सरम् ॥

तासां सपिण्डीकरणं पितामहादिभिः सह ।

तथाच शङ्खः,—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं काय्यं भवेत् सुतैः ।

पितामह्यादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं श्रुतम् ॥ इति ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥

इति यमवाक्यम् ।

यच्च,— मृतं यानुगता नाथं सा तेन सहपण्डिताम् ।

अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतविश्रवम् ॥ इति ।

अन्यारोहेऽपि शातातपवाक्यम् तत्फलश्रवणात् काम्यं, इति तन्नाद्रियते । एवमन्येऽपि ये स्त्रीविषये भेदाः स्मृतिषु उक्ताः, ते दैवादिविवाहोत्पन्नपुत्रविषया इति कैरपि नाद्रियन्ते ।

पितामहादिजीवने ब्राह्मणन्दोगपरिशिष्टयीः,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तथः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

सुमन्तुरपि,— त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डनम् ।

पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एवं पुरुषत्रयस्य नियतत्वात् पितामहे जीवति प्रपितामहा-
दित्रयेण पितामहप्रपितामहयोर्जीवतोर्द्वन्द्वप्रपितामहादित्रयेण सह
सपिण्डनम् ।

मातृविषयेऽपि ब्राह्मे,—

मातर्यथ मृतायां तु विद्यते चेत्पितामही ।

प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तत्राप्यथ विधिः ॥

इति पूर्ववत् । सव्यासिनां सपिण्डनाभावोऽगौचप्रस्तवेऽलेखि ।
दैवात्पितुः पश्चात् पितामहादिमरणे तेषां पुत्रान्तराभावे पौत्रा-
दिभिः सपिण्डनं कार्यम् ।

तथा च कन्दोगपरिशिष्टे,—

पितामहः पितुः पश्चात् पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशं ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः ।

इति पितामहपौत्रशब्दः प्रपितामहप्रपौत्राद्युपलक्षणम् । षोडश-
शब्दस्य षोडशके लक्षणा । तथा च, एकादशाहादिसपिण्डीकरणा-
न्तानि श्राद्धान्येव कुर्यात्, न दर्शाब्दिकानि इत्यर्थः । सपिण्डी-
करणानन्तरं पितुरेव तस्मैवोक्तौ तद्विधानात् ॥

तथा च,—

पितुः सपिण्डतां दृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ इति ।

मासानुमासिकं दर्शश्राद्धमित्यर्थः । एतच्च श्राद्धमात्रोपलक्षणमिति
नारायणभाष्यम् । यस्य पिताये मृतः तद्वर्षमध्ये पितामहप्रपिता-
महौ पश्चान्मृतौ, तस्य पितृसपिण्डनकालप्राप्तौ श्रुतसपिण्डनाभा-
मेव ताभ्यां सह पितुः सपिण्डनं कार्यम् ॥

तत्रैव,—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कुर्व्यात् इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शङ्केन शङ्कं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ॥

बौधायनः,—

आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यासृतीये च पितामहं ॥ इति

श्लोपाचिः,—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रिया ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

एवं सति व्यवस्था क्रियते । पुत्रिकापुत्रो द्विविधः । मातामहे-
नैव सम्बन्धो मातामहेन स्वपित्रा च सम्बन्धश्चेति ।

क्रमेण तल्लक्षणं, तत्र वशिष्ठः,—

अभ्राह्मकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कतां ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

मनुरपि,— यदपत्यं भवेत्तस्यां^(१) तन्मम स्थात् स्वधाकरं । इत्याद्यः ।

कात्यायनः,—

अपुत्रोऽहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि ।

पुत्रार्थी चेदिहोत्पन्नः स नौ पुत्रो भविष्यति ॥

इति द्वितीयः ।

तत्र मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादिविधिर्मातामहेनैव सम्बन्धस्य ।
उभयसम्बन्धस्य तु उग्रनाः,—

मातामह्यं तु मात्रादि पैत्र्यकं पित्र्यपूर्वकम् ।

मातृतः पित्रतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ॥

मातामह्यं मातामह्यादिदेवताकं कर्म, मातामह्यादि, उभय-
सम्बन्धो वर्गद्वयस्य, आहुं कुर्यात् मातामह्याहुपूर्वकं चेत्यर्थः ।
तदाह ऋष्यशृङ्गः,—

यस्मादुभयसम्बन्धः पुत्रिकायाः सुतोह्यसौ ।

पूर्वं मातामह्याहुं पश्चात्पैतृकमाचरेत् ॥

तथाच मातुः सपिण्डीकरणं मातामह्यादिचयेण द्विविधाभ्यामपि
कार्यं । पार्वणश्राद्धं तु मातामहैकसम्बन्धेन मातृमातामहप्रमाता-
महानामेव कार्यं । उभयसम्बन्धेन तु आदौ मातृमातामहप्रमाता-
महानां ततः पितृपितामहप्रपितामहानां च आहुं कार्यं । इति
पुत्रिकापुत्रकर्तृकसपिण्डनादिविचारः ।

उक्तकालेषु सपिण्डनासम्भवे गालवः,—

सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतं ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मित्रभे वा समाचरेत् ॥

व्यासोऽपि,—

सपिण्डीकरणश्राद्धं प्राप्तकाले न चेत् कृतम् ।

रौद्रे हस्तेऽथवा मैत्रे कर्त्तव्यं वा मृताहनि ॥

इति सपिण्डीकरणावचारः ।

अपहृत्य सपिण्डने कृते नित्यश्राद्धवत् किञ्चिदन्नं जलकुम्भं च
प्रतिदिनं सम्बत्सरं यावद्देयं । तथा च पारस्करः,—“अहरहरन्मसौ
ब्राह्मणयोदकुम्भं दद्यात् पिण्डमेके निगृणन्तीति” ।

तत्र पिण्डपक्षस्य नाचारः ।

अर्वाक् सापिण्डीकरणं यस्य सम्बत्सरात्भवेत् ।

अथ नारायणभाष्यम् प्रेतभावापन्नमपि पितरं निस्तीर्षप्रेत-
भावेन अनिस्तीर्षप्रेतभावेन वा पितामहेन सह शुद्धिं कुर्यात्,
सपिण्डयेदिति शास्त्रीयो विनिययः । ततश्च शास्त्रबोधिते कानुप-
पत्तिः । यदा तु संस्क्रुयात् इति नियय इति पाठः तदायमर्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे,—

धैरिष्ठं विविधैर्यज्ञैः पूजितो यैश्च केशवः ।

प्रेतलोकं न ते यान्ति तथा ये अग्निहोत्रिणः ॥

ये चान्ये समरे हता इति पाठान्तरम् । इति अग्निहोत्र्यादेः
प्रेतदेहप्राप्तिर्नास्ति । अतोऽसौ शुद्धस्त्वमपि पितामहेन शुद्धेन अशुद्धेन
च संस्क्रुयात् सपिण्डयेदित्यर्थः इति । एवं पितामहौपपितामहौभ्यां
असंस्कृताभ्यामपि सह मातरं सपिण्डयेत् इत्यर्थः । “कार्यः तत्राप्ययं
विधिः”, इति ब्राह्मोक्तेः । इमानि सपिण्डनान्तप्रेतकर्माणि ग्रहण-
दिनेऽपि पक्वान्नेन एव कार्याणि ।

प्रेतश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेनैव सर्वदा ।

स्वयं पाकं प्रकुर्वीत सगोत्रं वापि कारयेत् ॥

अपत्नीकोऽपि सिद्धान्नैः कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ।

इति प्रचेतोवाक्ये सर्वदापदोपादानात् ।

अथ पुत्रिकापुत्रकर्तृक^(१)सपिण्डीकरणविचारः ।

तत्र पुत्रिकापुत्रप्रशंसा, याज्ञवल्क्यः,—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

पुत्रिका एव पुत्र इति वेति विज्ञानेश्वरा अर्थान्तरमप्याहुः ।

(१) सपिण्डीकरणादिविचारः ।

मनुः,— आज्यं विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्राः स्युः पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥

पितुर्मातामहस्येति यावत् । मातुः प्रथमतः पिण्डं इत्यादि
वक्ष्यमाणवचनञ्च ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत्सुतः ॥

इत्युक्त्वा पुनस्तत्र मानवीये च,—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुः ॥

तस्याः पितुर्मातामहस्य तस्याः पितुः पितुः

प्रमातामहस्य । अत्र नारायणभाष्यम्,— “पार्वणे प्रथमं मातु-
र्दद्यात् तदनुप्रमातामहस्य तदनु मातामहस्य” । अनेन पार्वणोप-
देशेन सपिण्डनमुपदिष्टम् । अतएव,—

ततः प्रमृति वै प्रेतः पित्रसामान्यमाप्नुयात् ।

इति शरीतेनोक्तम् ।

तथाचोशनाः,—

पितुः पितामहे यब्दत्पूर्खं सम्बत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तब्ददेष्टा कार्या सपिण्डता ॥

मातामहे मातामहादिचये, पितामहे यब्ददित्यभिधानात् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् सम्वत्सरं द्विजे ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

फलं च मात्से,—

यावदब्दं च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

अब्दमनुष्यघटं दद्यादन्नं चामिषसंयुतं । इति ।

इति यदामिषदानमुक्तं, तदस्मद्देशे नाद्रियते । वज्रपु वाक्येषु
आमिषाभावात् । पुत्रस्य तस्मिन्नब्दे आमिषभोजनाभावाच्च ॥०॥

अथ क्रमप्राप्तममावास्यादिपार्वणश्राद्धं ।

विष्णुः,—अमावास्याः तिस्रोऽष्टकाः तिस्रोऽन्वष्टकाः, माघी-
प्रौष्टपशूद्धं कृष्णचयोदशी प्रौहियवपाकौ च । इति ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रत्यवायश्रवणात्, नित्यशब्दोपादानाच्च । एवं वक्ष्यमाणो-
शनोवाक्यादिषु वीप्साश्रवणाच्च दर्शश्राद्धादीनां नित्यत्वं ।
पार्वणत्वञ्च भविष्ये स्फुटमुक्तं । अहन्यहनीति भविष्ये, प्रतिदिन-
विहितस्य यन्नित्यत्वमुक्तं, एतेषां तु पार्वणत्वमुक्तं तदितिकर्त्तव्यता-
प्रदर्शनाप्याय इति च विरोधः ।

तथाचीशनाः,—

कुर्व्यादहरहः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

मायिकोऽनयिको वापि दर्शं दर्शं विशेषतः ॥

तत्र सर्वेषां श्राद्धानां अमावस्या प्रकृतिरिति अदावुपदिष्टत्वाच्च सा

विचार्यते । तत्र साग्निको निरग्निकश्च प्रमौतपितृकोऽधिकारी एतच्चा-
मावास्याश्राद्धं साग्निकेन पिण्डपितृयज्ञानन्तरं कार्यमिति विशेषः ।

मनुः,— पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्वुधाः ॥

इति पिण्डानां पितृयज्ञसम्बन्धिनामनु पश्चादाहार्यं कार्य-
मिति दर्शश्राद्धं बुधा विदुरित्यर्थः ।

यदा,— ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां तु लेभिरे ।

इति मात्स्योक्तेः, पिण्डानां पितृणां अन्वाहार्यं मासिकद्वि-
जनकमिति अन्वाहार्यं मासिके इति कोषात् ।

अयमर्थः,— साग्निनिरग्निमाधारणः पिण्डानां मनुक्त्यानुगतयेति
समीचीनः । चन्द्रचये चन्द्रचयोपलक्षितकाले अमावास्यायामित्यर्थः ।

तथा च श्रुतिः,—“तदेतदेष वै सोमो राजा यच्चन्द्रमाः स
एतां राविं चीयते तत्चीणे देवानामन्ने पितृभ्योददाति” इति ।
श्रुत्यन्तरं च,— “मासि मासिकेऽग्नौ”मिति^(१) । संविशेषं हन्द्वा-
गपरिगृह्ये ।

कात्यायनोऽपि,—

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं चीणे राजानि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिमन्ध्यासमीपतः ॥

राजानि चन्द्रे चीणे अत्यन्तं विनष्टे अमावास्यायामित्यर्थः
दर्शश्राद्धं प्रशस्यते । किं इतरपार्वणवदस्यापि कालो याज्ञो नेत्याह,—

(१) मासि मासि वोऽग्नौमिति ।

वासरस्य इत्यादि, पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यंदिनं मनुष्याणां अपराह्णः
पितृणां इति श्रुत्युक्तत्रिधाविभक्तदिवसस्य द्वतीयभागरूपेऽपराह्णे
दर्शश्राद्धं । ननु तर्हि पञ्चधाविभागे श्राद्धे निषिद्धस्य सायाहस्या-
प्यत्र ग्रहणं इत्याशङ्क्याह नातिसन्ध्येति । अतिसन्ध्यासमीपत्वेन
भायंकालात् पूर्वं मुहूर्त्तद्वयं दर्शश्राद्धे वर्ज्यं । मुहूर्त्तद्वयत्यागे किं
विनिगमकमिति चेत् उच्यते ।

सायान्हः त्रिमुहूर्त्तस्तु तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

इति मात्स्योक्त्या,

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

इति अत्यसम्भवे त्रयोदशमुहूर्त्तपर्यन्तं श्राद्धे सामान्येन विकल्पि-
तस्यापि कालस्य विनिगमकत्वं ।

अतएव अफद्देगीयप्राचीनानां सङ्ग्रहकारिका ।

मुहूर्त्तादिशमात् परं ।

मुहूर्त्तचितयं कालः अमावास्यस्य । इति ।

एतेन नारायणभाष्यानुगततिथितले अतिशब्दस्वारस्यात्
मुहूर्त्तमात्रं त्याज्यं इति यदुक्तं, तस्माद्रिप्यते, नापि तन्मतं युक्ति-
महं, यदि अतिशब्देन मुहूर्त्तमात्रस्य परिग्रहः, त्यागे तर्हि विनिग-
मनाविरहात् दण्डादेरपि त्याज्यत्वं किं न स्यात् इति । तथा च
मुहूर्त्तद्वयमेव त्याज्यं । ननु सर्वतिथीनां चयमास्तृष्टयः सिद्धाः
तत्र कथं दर्शं यवस्नेहाकांक्षायां चयपक्षे श्राद्धं न एव ।

यदा ऋगुदगीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीयमाणा तदैव आद्भुमिथ्यते ॥

चतुर्दशीपदेनात्र पूर्वदिवसो गृह्यते ।

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति वक्ष्यमाणोक्त्यनुरोधात् । चतुर्दशीयामं इत्येकं पदं ।
तुरीयं चतुर्थं, चयादिकं पूर्वतिथ्यपेक्षयैव ।

तिथिचये शिनीवासी तिथिवृद्धौ कुहर्मता ।

साम्येऽपि च कुहर्ज्या वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्राचेतसीयोक्तौ स्फुटत्वात् । तथा च चीयमाणा पूर्वा-
परदिवसीययावच्चतुर्दश्यपेक्षया चयवती अमावास्या यदा चतुर्थ
पूर्वदिवसीययामं अनुपूरयेत् । तदैव चतुर्दशीपूर्वदिन एव
आह्नं, एतेन भाष्यानुगततिथितत्वे चीयमाणा न्यूनकालव्यापिनी-
त्यादि यल्लिखितं, तत्सर्वं परास्तेनेवेति बुद्धिमद्भिर्विभाष्यं ।

ननु यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते तन्नामावास्यां कुर्वीत, इति
श्रुतौ, चीणे राजनीति तदुक्तौ, मानवीयोक्तौ च चन्द्रादर्शने आह्न-
मुक्तं, तत्कथं पूर्वदिने चतुर्दशीसत्वे चन्द्रदर्शनेऽपि आह्नमिति-
विरोधमागच्छ परिहरति स एव,—

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं चीणे राजनि चेत्यपि ॥

यस्मिन्नहनि चन्द्रचयो भवतीत्यभिप्रायात् यदहस्त्वित्यादि श्रुत्या
चीण इत्यादिसत्तया च चन्द्रचयरूपायां अमावास्यायां दर्शनाद्भुस
कार्यता प्रतिपाद्यते न तु चतुर्दशीमिश्रा निषिध्यते इत्यर्थः । अतएव

दृश्यमानेऽप्येकदा इति गोभिलसूत्रं । इत्थं भूतचतुर्दशीविषयतां
 स्फुटयतीति स एवाह । यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
 ननु तर्हि अमावास्या प्रतीक्षणीया न वा ? इत्याशङ्कायां स
 एवाह,—

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ।

तदन्ते चतुर्दशीशेषे निर्वपेत् आहुं कुर्यात् । इति ।

ननु अमावास्यायां चन्द्रचयो भवति, तत्कथं चतुर्दशीशेषे
 इत्यप्युच्यत इत्याशङ्क्य चन्द्रचयकालमाह,—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः ॥

चतुर्दश्यष्टमयाममारभ्य अमावास्यासप्तमयामान्ते सम्पूर्णः चयः ।

ततोऽमावास्याष्टमयामे चन्द्रोत्पत्तेरारम्भः इत्यर्थः । किलेति
 आगमवार्त्तायां । एवं दशसु अमावास्यासु व्यवस्थामुक्त्वा मार्गशीर्ष-
 ज्येष्ठामावास्थयोर्विशेषं स एवाह,—

आयहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ऋवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

आभ्यामिति स्यसोपे पञ्चमी । इमे अमावास्थे प्राप्य इत्यर्थः ।
 चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः अत्र शुक्लप्रतिपदादिमासाश्रयणेन
 मार्गशीर्षपौर्णमास्युत्तरज्येष्ठपौर्णमास्युत्तरामावास्थे याज्ञे । सर्वग्रन्थ-
 कारलिखनादाचाराच्च । अत्र विशेषं स एवाह,—

अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागो न कलावशिष्टः ।

तदन्त एव चयमेति हस्तमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

अथ अस्मिन् मासद्वये द्वादशब्दे , आद्ये प्रहरे अन्यदर्शेषु तु चन्द्रचयकालत्वेन^(१) अभिमते चतुर्दशष्टमयामरूपे इत्यर्थः । चतुर्थ-
भागो न कलावशिष्ट इत्यादि । जनश्चतुर्थभागः चतुर्थभागाद्धं
चतुर्दशाः कलाया अष्टमो भाग इति यावत् । कला पञ्चदशी-
कला चतुर्थभागो नश्च कलाचेति द्वन्द्वमासः । ते अवशिष्टे
अविनष्टे चय स तथोक्तः । तदन्ते चतुर्दशन्ते अमावास्याया-
मित्यर्थः । कृत्स्नं समयं चयं पञ्चदशाः कलाया अपचय-
व्यापारं एति प्राप्नोति । अनयोरमावास्यायोः चन्द्रगतिवैलक्षण्यात्
न चतुर्दशष्टमयामे चयः । किन्तु दर्शाद्ययामप्रभृतिदर्शाष्टमयाम-
साध्यः चयः । अनयोरपि दर्शयोर्मलमासयुक्ते वर्षेऽन्यदर्शेष्विव चय
इति विगेषमाह स एव, -

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकस्य यव्याः

तस्मिन्दृतीयापरिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

यव्यशब्दो मासवाची । यस्मिन् वर्षे द्वादशयव्या एको यव्यश्च
इति त्रयोदशमासा इत्यर्थः । मलमासः पततीति यावत् । तस्मिन्
वर्षे चन्द्र आद्ये प्रहरे इति पूर्वस्मादनुपपन्नः द्वतीयापरिदृश्यः द्वतीय-
मात्रया परिदृश्यः नोपजायते चतुर्थभागो न कलावशिष्टो न
भवतीत्यर्थः । मलमासयुक्ताब्दस्तु एकस्मान्नलमासात् शब्दद्वया-
नन्तरात्मकः । द्वतीयवर्षे मलमासस्यावश्यंभावात् । चारः गति-

विशेषः तस्मिन् चन्द्रे अपराह्णे पूर्वोक्तत्रिधाविभक्तदिवसस्य तृतीय-
भागाद्यमुद्धर्त्तव्यरूपे ।

एवं वीथ्यमाणापचं, तत्रागङ्गया चन्द्रचयं च विचार्य द्दानौ
समापचे व्यवस्थामाह स एव,—

समिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कश्चित् ।

खर्वतां तां विदुः केचित् उपेक्ष्यमिति चापरे ॥

या अमावास्या तिथिः चयवृद्धिरहिता सा समेत्युच्यते ।।
स्तम्भेनावस्थितेति स्तम्भितेति कल्पतरुकरादयस्तामाहुः, या समा-
मावास्या चतुर्दश्या समिश्रा भवेत् । तां खर्वतां खर्वा समतिथि-
र्ज्ञेयेति बौधायनोक्तेः समामित्यर्थः । कश्चित् उभयदिनापराह्णद्वय-
सम्बन्धसम्भवे इत्यर्थः । केचित् बुधाः विदुः जानन्ति आह्वाय इति
शेषः, आह्वायं स्वीकुर्वन्तीति यावत् । अपरे च बुधाः यूयमिति
शेषः, इति हेतोः अन्येषां स्वीकाराद्धेतोः इति शेषः, उपेक्ष-
मुपगच्छत आह्वाय स्वीकुरुत इत्यर्थः । केवलं न विदुः । अपरे-
चेति चकारः समुच्ये, “साम्येऽपि च कुद्गर्जयेति” प्रचेतोवचने
पूर्वदिनस्य निषिद्धत्वात्, कात्यायनोऽपि भीतदत्त कश्चिदित्यादि
अत्रावैत् । एतेषां वाक्यानां सावकाशत्वं वक्ष्यते ।

वर्द्धमानापचे व्यवस्थां स एवाह,—

वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिदयद्यस्ततो भवेत् ॥

प्रतिपद्यपि कुर्वीत श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः ।

प्रतिपदि चन्द्राद्यकलोपचययापारविशिष्टे काले अमावास्या-

ष्टमांशे इत्यर्थः । अत्र तदेतदेव वै इति पूर्वोक्तप्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्
विरोधाधिकरणन्यायेन स्मृतेर्दुर्वलत्वं मत्वा वर्द्धमानास्मृतिरनादर-
णीया इति केचित्, तन्न । तथाहि औदम्बरीं सर्वां वेष्टितया
इति स्मृतिः, औदम्बरीं स्पृष्टोद्गता गायेत इति श्रुतिः, तत्र
सर्ववेष्टने सति श्रुत्युक्तस्पर्शनस्य अत्यन्तासम्भव इति श्रुतिस्मृत्यो
र्विरोधे श्रुतेर्वल्लेख्यत्वं निर्णीतं ।

प्रकृते तु वर्द्धमानास्मृत्यविरोधेन चीयमाणाश्रुतेः सावका-
शत्वात् विरोधाधिकरणविषयत्वाभाव इति कैश्चित् समाहितं ।
वस्तुतस्तु तदेतदेव वै इति श्रुतिः अमावास्याश्राद्धं कार्यमिति
प्रतिपादयति, नत्वमावास्यायां चीयमाणत्वं प्रतिपादयतीति, यदुक्तं
यदहस्त्वेव इत्यादि पूर्वोक्तवचनेन दर्शश्राद्धस्य कार्यत्वं निश्चित्य
अमावास्यातिथेस्त्रैविध्यं कात्यायनेनैव उक्तमिति न कश्चित् विरोध-
प्रसङ्गः । चयविषये नारायणभाष्यानुगततिथितत्वादौ तुरीय-
भागो नकलाविशिष्टता विनाशश्च इति दयं चयपदवाच्यं इत्यादि
महता प्रवन्धेन यत्निश्चितं तदुर्घटं इति अस्मद्देशीयपूर्वा-
चार्यलिखितचयप्रकारः सविशेषस्तच्छ्राद्धकालविचारस्य स्पष्टतया
लिख्यते,—

चन्द्रचयः चन्द्रान्यकलाया अत्यन्तं विनाशः स चार्कसंक्रमणवदति-
सूक्ष्मकालमात्रयोगात् अन्यकलापचयमात्रमित्येवं । तत्र पौर्णमास्यां
अन्तिमकलोपचयकमेण पौर्णमास्यान्तिमचये संपूर्णः चन्द्रो भवति ।
ततःप्रभृति चिंशस्तिमिकोनायां प्रतिपदादितिथौ एकैकादि(१)।

कलाचयक्रमेण चतुर्दश्याः सप्तमयामान्ते चतुर्दशानां कलानां क्षयात्
 अन्तिमैककला तिष्ठति । तस्याश्च ततः प्रभृति क्रमेण क्षये अमा-
 वास्यायाः सप्तमयामान्त्यक्षणे अत्यन्तं क्षय इत्येवं अन्यकलायाः
 क्षयः सम्पूर्णतिथिसाध्यः । ततः चिंशलिप्तिकाधिकासु प्रतिपदाद्ये-
 कैकतिथिष्वेकैककलोपचयक्रमेण पौर्णमास्यन्ते संपूर्णश्चन्द्रो भवति
 इत्युत्सर्गः । मार्गशीर्षपौर्णमासीज्यैष्ठपौर्णमास्यनन्तरयोस्तु परपक्षयोः
 प्रतितिथिकलैकोपचयक्रमेण चतुर्दश्याष्टमे प्रहरे चतुर्दश्याः कलाया-
 अष्टमो भागः पञ्चदशी कला च तिष्ठति । तत्र कक्षाष्टमांशः
 चतुर्दश्याष्टमप्रहरान्ते विनश्यति । पञ्चदशी तु कला अमावास्याद्य-
 क्षणप्रभृत्युपचयक्रमेण अमावास्यान्त्यक्षणे एव अत्यन्तं विनश्यति ।
 अनयोरप्यमावास्यायोर्मलमासयुक्ताब्दे अन्यामावास्यास्त्रिव चतुर्दश्या-
 ष्टमयामादिदर्शसप्तमयामान्तः क्षयः । तदेतत् सर्वं ज्योतिः-
 शास्त्रादवधार्य^(१) । एष चन्द्रक्षयोपलक्षितः कालो यस्मिन्नहनि
 त्रिधाविभक्तदिवसद्वितीयभागाद्यमुद्गर्क्षक्षये लभ्यते तदैव आर्द्धं ।
 वासरस्येत्याद्युक्तेः, तत्रापि यदि पूर्वधुरमावास्या चतुर्दश्याष्टमयामं
 अतिक्रम्य आर्द्धयोग्यकालस्यापिनी स्यात्, तदा चतुर्दशीशेषसमाप्ति-
 रपेक्षणीया । अन्यथा चतुर्दश्याष्टमयाम एव आर्द्धं, अमावास्या-
 मित्याद्युक्तेः ।

चौथमाणपक्षे तु यदा चतुर्दशी पूर्वधुः आर्द्धयोग्यकाल-
 स्यापिनी परेधुः अमावास्या ह्यभवशात् आर्द्धकाले चन्द्रक्षय-
 विशिष्टा न स्यात् । यदा^(२) ह्यमास्यादन्पत्वात् चन्द्रक्षयविशिष्टापि

स्यात्, तत्र उभयत्रापि चतुर्दशमयाम एव आह्नं, यदा चतुर्दशी-
यामं इत्याद्युक्तेः ।

यदा तु पूर्वद्युः चतुर्दशी दिवसव्यापिनी यदा रात्रिमपि
स्पृशति, परेद्युर्ह्रामाधिकात् अमावास्या आह्नकाले चयविशिष्टा
न स्यात्, तदापि सम्पूर्णायां चतुर्दश्यां आह्नं, चन्द्रचयविशिष्ट-
काललाभात् ।

यदा तु पूर्वद्युः चन्द्रचयविशिष्टा चतुर्दशी आह्नकाले न स्यात्,
परेद्युः ह्रामाधिकात् अमावास्यापि आह्नकाले चन्द्रचयविशिष्टा
न स्यात् । तदा केवलायां अमावास्यायामथेव आह्नं^(१) । चीणे
राजनि शस्यते इति चन्द्रचयविशिष्टकालस्य प्राशस्त्यावगमेन चयक्षामे
अमावास्यातिथिमात्रमप्रशस्तं न आह्नं । तदभावे त्रयादिव प्रति-
निधिवत् अमावास्यामात्रमेव आययणीयं ।

समापत्ते तु यदा त्रमावस्या पूर्वद्युः आह्नयोग्यकाले चय-
विशिष्टाधिककालव्यापिनी स्यात्, परेद्युरल्पकालव्यापिनी स्यात्
तदा पूर्वद्युः आह्नम् ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च पितुः साम्बत्सरं दिनं ।

पूर्वविद्वर्मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयोक्तेः,

समिआ या चतुर्दशा इत्याद्युक्तेश्च कल्पतरावपि यदा अमा-
वास्याया न दृष्टिचयौ किन्तु क्षमोभयदिनयोः अपराह्ण-
सम्बद्धामावास्यासम्भवः । तदा पूर्वदिन एव आह्नं कार्यं । चीणे

राजनि शस्यते इति लिखितं । यदा तु पूर्वद्युः आह्नकालेऽस्य-
कालव्यापिनी अममाऽमावास्या^(१) स्यात्, वा परेद्युरधिककाल-
व्यापिनी स्यात्, तदा परेद्युरेव आह्नं । साम्येऽपि च कुह्यज्ञेया-
इति प्राचेतसीयोक्तेः अधिकव्याप्तेर्वलवत्ताच्च ।

वर्द्धमाना पक्षे तु यदा दिनद्वयेऽपि आह्नकाले चन्द्रचय-
विशिष्टकाललाभः, तदा परेद्युः आह्नं, उभयत्र चन्द्रचयवैशिष्ट्यस्य
समानत्वेऽपि परेद्युरधिकममावस्यातिथिलाभात् । यदा परेद्युः
आह्नकाले चन्द्रचयविशिष्टा न स्यात्, केवलं वर्द्धमानामावास्या
यामत्रयात् किञ्चित् अधिकं यामत्रयं वा व्याप्नुयात् तदा चन्द्र-
चयमनादृत्य केवलामावास्यामात्रे परेद्युः आह्नं, वर्द्धमानाममा-
वास्यामित्याद्युक्तेः । मलमासयुक्ताभ्येतरवर्षेषु मार्गशीर्षपौर्णमासीज्येष्ठ-
पौर्णमास्युत्तरयोस्तमावास्यायोश्चन्द्रचयवैलक्षण्यस्य दर्शितत्वाच्चतुर्दशं
आह्नममावनाऽपि नास्ति । तेनात्र यदा विधाविभक्तदिवसस्या-
पराधर्मप्रथममुद्घर्त्तपक्षेऽमावास्या तद्दिन एव आह्नं । यदि तु तत्र
ग्रामपाङ्कज्यादिनद्वये अपि विधाविभक्तदिवसद्वितीयभागचमुद्घर्त्त-
पक्षे अमावास्या न लभ्यते तदा विधाविभक्तदिवसद्वितीयभाग-
रूपापराधे तत्रैव मुद्घर्त्तं अमावास्या लभ्यते तत्रैव आह्नमिति सवे
समश्रयम् ।

दर्शष्टिकालस्य दर्शश्राद्धाधीनत्वात् तत्कालो विचार्यते । चन्द्र-
चयोत्तरदिन एव दर्शष्टिकालः । “पूर्वद्युः पितृभ्यो निष्क्रोच परेद्यु-
र्देवेभ्यो ददाती”ति श्रुतेः । अतएव सम्प्रदायपन्थे जीवत्पितृकस्य

(१) अमावास्या स्यात्, परेद्युः ।

पितृयज्ञाभावात् अमावास्यायामेवेष्टिः, इत्यभिप्रेत्य चतुर्दश्यामे-
वोपवास इत्युक्तम् ।

यागकालस्वरूपमाह दृढशातातपः,—

पार्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥

तत्र,— न यष्ट्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा मनातनी ॥

इति कात्यायनोक्तेः चतुर्थांशस्य दुष्टत्वेऽपि,—

मन्थिर्यदपराह्णे स्यात् यागः प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥

इति दृढशातातपोक्तेः, चतुर्थभागेऽप्यदोषः । कुर्वाणः प्रति-
पद्भागे इति यदुक्तं, तत् मार्गशीर्षज्यैष्ठपूर्णिमोत्तरदर्शयोः, चौच-
माणापचेऽपि प्रतिपदि सर्वदर्शेषु, वर्द्धमानापचेऽपि प्रतिपदि
सर्वदर्शेषु, कदाचित् समापचेऽपिवेति बोध्यम् । सर्वत्र चौचमाणापचे
विशेषो यथा, यदा चन्द्रवयानुरोधेन चतुर्दश्यां श्राद्धं, तदा यदि
अमावास्यायां पर्वचतुर्थांशप्रतिपदाद्यंश्चयस्य यागकालो न लभ्यते,
तदा पर्वद्वितीयांशेऽपि यागः कार्यः ।

तथाच धारणीतः,—

पर्वणोऽंशे द्वितीये वा कार्या इष्टिर्द्विजातिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्मात् दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

आश्वलायना इत्युक्ते ऋग्वेदविषयमेतदिति केचित्, तन्न ।

अविद्वद्धपारक्यधर्मादपरस्या अदुष्टत्वात् ।

तथाच कन्दोगपरिशिष्टे,—

यन्नाम्नातं स्त्रशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि धर्मवत् ॥ इति ।

अत्र प्रसङ्गात् पौर्णमासेष्टिकालोऽपि निरूप्यते ।

कात्यायनः,— सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्रागेवावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ॥

अथ विहृतेष्टिविचारः ।

यदा पूर्वाह्ने मध्याह्ने वा सन्धिः तदा प्रातरेव प्राप्तयोः प्रकृति-
विहृत्योः कस्या आदौ कार्यता इत्यपेक्षायां आह आपस्तम्बः,—
प्रकृतेः पूर्वाह्णत्वात् अपूर्वं अन्ते स्यात् इति । अपूर्वा विहृतिः प्रकृतेः
समाप्तौ स्यात्, प्रकृतेः पूर्वाह्णत्वादित्यर्थः ।

तत्र कात्यायनो विशेषमाह,—

आवर्त्तनात् प्राक् यदि पर्वसन्धिः

छत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विहृत्याः ।

तत्रैव यागः परतो यदि स्यात्

तस्मिन् विहृत्याः प्रकृतेः परत्र ॥

आवर्त्तनात् परतः सन्धिः स्यात् चेत्, तदा केवलो विहृति-
यागः सन्धिदिने कार्यः । प्रकृतियागः परचेत्यर्थः । सर्वासामिष्टीनां
दशपौर्णमासौ प्रकृतिः । आयुष्यादयो विहृतयः, काम्या-
रुह्योऽपि ।

पक्षादिचतुःकालः^(१) कन्दोगपरिशिष्टे,—

पश्चादावेव कुर्वन्ति सदा पश्चादिकं चरुं ।

पूर्वाह्न एव कुर्वन्ति विद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥

पश्चादौ प्रतिपदि विद्वेऽपीति द्वितीयारहितेष्टिकालस्य प्राप्तौ सत्यां द्वितीयासहितो निन्दितः । अप्राप्तौ तु स एव यागाङ्ग-
मिति । अत्र मम विज्ञापनम् ।

नारायणीयभाष्यार्थविरुद्धं यन्मयोदितम् ।

स्वदेशाचार्यमर्यादास्थापनायैव तद्बुधाः ॥

अमावास्यानिषिद्धानि ।

अमावास्यायां नाधीयीत नाध्यापयेन्ना^(१)न्नमद्यात् परस्य च ।
स्मृतिः, - अमावास्यायां न द्विन्द्यात् कुशांश्च समिधस्तथा ।

वौरुधावस्थिते^(२) सोमे हिमायां ब्रह्महा भवेत् ॥

गौडीयचिन्तामणौ तु,—

सायंसन्ध्यां पराङ्गं च रात्रौ भोजनमैशुने ।

तैलं मांसं तिष्ठापिष्टं^(३) अमावस्यादिने त्यजेत् ॥

एतद्वचनस्य देशान्तरे आदरः । तस्मादस्त्रदेशे सायंसन्ध्यां
कुर्वन्ति ।

शातातपः,—

वनस्पतिगते सोमे पराङ्गं ये तु भुञ्जते ।

(१) न द्विन्द्यात् ।

(२) सर्वत्रावस्थिते ।

(३) तिष्ठपिष्टमभायां च विवर्जयेत् ।

तेभ्यः पूजा च कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।

पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः आहुं कार्यं च सर्वदा ॥

पित्रं मघा, तद्युक्तामावास्या भाद्रपदमावास्थैव । अन्यास
तद्योगाभावात् । ऋते नैमित्तिकं काम्यं इति पूर्वलिखितकार्णा-
जिनाद्युक्तेर्नित्यआहुं मघायोगे यः पिण्डदाननिषेधः, तन्निवृत्त्यर्थं
पुनः पिण्डदानमत्रोक्तं, अन्यथा आहुं कार्यं इत्येतावदुक्तं स्यात् ।
पिण्डस्याष्टाङ्गानि ब्राह्मे,—

मधु माज्यं जलं चार्घ्यं पुष्यं धूपं विलेपनं ।

वसिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेत्तथा ॥ इति

वकुलामावास्या ।

अमावास्यां प्रकृत्य धवलमंघ्रि,—

पौषे तु वकुलचौरपायसैः तर्पयेत् पितृन् ।

अथाष्टकाचष्टकाआहुं ।

वायुपुराणे,—

पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्त्रिंश एव च ।

हृण्पत्रे वरिष्ठा हि पूर्वा वैन्द्रीति भाष्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।

आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥

आकैः कार्यां तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः ।

अष्टका हि पितृणां वै गिण्यमेव विधीयते ॥

या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात् विधेयतः ।

तासु आहुं बुधः कुर्यात् मांसैनापि नित्यतः ॥

नित्यं प्राप्नोति श्रेयांसि परचेह च मोदते ।

पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वे गृहस्थमायान्ति निपानमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकासु ह्यपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परचेह च नित्यशः ॥

मूले आदौ प्रधानस्थाने अमावास्यायाः स्थाने इत्यर्थः । तस्मा-
द्दानशब्दोपादानाच्च अष्टकासु अमावास्यायाद्वा^(१)वदत्र कर्त्तव्यता,
इति बोध्यम् । अत्र फलविशेषकामस्यैव चतुर्थी अष्टका कार्या । न तु
सा नित्या । तस्यां या चाप्यन्येति विशेषत इति पदाभ्यां नित्यत्वा-
भावस्य प्रतीतिः । विष्णुस्मृतौ, अष्टकात्रयस्य अन्वष्टकात्रयस्यैव च
नित्यत्वेनाभिधानात् । हेमन्तशिशिरयोस्त्रयाणामपरपक्षाणामष्टम्यां
अष्टका इति शौनकसूत्रात्

पौषादित्रिषु मासेषु कृष्णपक्षेऽष्टका^(२) स्मृता ।

इति स्मृतेश्च । अष्टकायाद्वात् परदिने अन्वष्टकायाद्वा^(३) ।
श्वस्ततोऽन्वष्टका^(४) इति वचनात्, श्वोऽन्वष्टकासु इति पारस्करसूत्राच्च ।
श्वः अष्टम्या उत्तरेषु अष्टकामनु भवन्तीति अन्वष्टका इति हरि-
हरभाष्यम् । तथाच तिथिद्वये यदिने अष्टकायाद्वा तत्परेषु रेवान्वष्टका-
याद्वा न तु नवमीतिथिनियतता । अतएव श्वःपदमुपात्तं न तु
नवमीति तस्मान्नवम्यनुरोधेन मध्ये एकदिनं विहाय तच्छ्राद्धं
सर्वथा न कार्यम् । न चाष्टकादिने श्राद्धदयमिति सिद्धम् ।

(१) अमावास्यावत् श्राद्धेति कर्त्तव्यतेति बोध्यम् ।

(२) अष्टकामवेत् ।

(३) अन्वष्टका इति वचनात् ।

तेभ्यः पूजा च कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।
 पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः श्राद्धं कार्यं च सर्वदा ॥
 पित्र्यं मघा, तद्युक्तामावास्या भाद्रपदमावास्यैव । अन्यासु
 तद्योगाभावात् । ऋते नैमित्तिकं कार्यं इति पूर्वलिखितकार्णा-
 जिनाद्युक्तेर्नित्यश्राद्धे मघायोगे चः पिण्डदाननिषेधः, तन्निवृत्त्यर्थं
 पुनः पिण्डदानमत्रोक्तं, अन्यथा श्राद्धं कार्यं इत्येतावदुक्तं स्यात् ।
 पिण्डस्थाष्टाङ्गानि ब्राह्मे,—

मधु माज्यं जलं चार्घ्यं पुष्पं धूपं विलेपनं ।

वलिं दद्याच्च विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेत्तथा ॥ इति
 वकुलामावास्या ।

अमावास्यां प्रकृत्य धवलसंग्रहे,—

पौषे तु वकुलचीरपायसैः तर्पयेत् पितॄन् ।
 अषाढकाष्यष्टकाश्राद्धं ।

वायुपुराणे,—

नित्यं प्राप्नोति श्रेयांसि परत्रेह च मोदते ।

पितरः पर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ॥

सर्वं गृहस्थमायान्ति निपानमिव धेनवः ।

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकासु ह्यपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्वाशाः परत्रेह च नित्यशः ॥

मूले आदौ प्रधानस्थाने अमावास्यायाः स्थाने इत्यर्थः । तस्मा-
द्दानशब्दोपादानाच्च अष्टकासु अमावास्याश्राद्ध^(१)वद्व्य कर्तव्यता,
इति बोध्यम् । अत्र फलविशेषकामस्यैव चतुर्थी अष्टका कार्या । न तु
सा नित्या । तस्यां या चाप्यन्येति विशेषत इति पदाभ्यां नित्यत्वा-
भावस्य प्रतीतिः । विष्णुस्मृतौ, अष्टकात्रयस्य अन्वष्टकात्रयस्यैव च
नित्यत्वेनाभिधानात् । हेमन्तशिशिरयोस्त्रयाणामपरपक्षाणामष्टम्यां
अष्टका इति शौनकसूत्रात्

पौषादित्रिषु मासेषु कृष्णपक्षेऽष्टका^(२) स्मृता ।

इति स्मृतेश्च । अष्टकाश्राद्धात् परदिने अन्वष्टकाश्राद्धं ।
श्रुततोऽन्वष्टका^(३) इति वचनात्, योऽन्वष्टकासु इति पारस्करसूत्राच्च ।
श्वः अष्टम्या उत्तरेद्युः अष्टकामनु भवन्तीति अन्वष्टका इति हरि-
हरभाष्यम् । तथाच तिथिद्वये यदिने अष्टकाश्राद्धं तत्परेद्युरेवान्वष्टका-
श्राद्धं न तु नवमीतिथिनियतता । अतएव श्वःपदमुपात्तं न तु
नवमीति तस्मान्नवम्यनुरोधेन मध्ये एकदिनं विहाय तच्छ्राद्धं
सर्वथा न कार्यम् । न चाष्टकादिने श्राद्धद्वयमिति सिद्धम् ।

(१) अमावास्यावत् श्राद्धेति कर्तव्यतेति बोध्यम् ।

(२) अष्टकामवेत् ।

(३) अन्वष्टका इति वचनात् ।

ननु चतुर्थीमष्टकामभिधाय सर्वाष्टकासाधारणेन फलस्य दोषस्य च उक्तेरष्टकात्रयस्येव अस्या अपि कार्यत्वं इति कैश्चित् लिखितमिति चेत्? उच्यते । यदि तत्तितयसाम्यमस्याः स्यात् । तदा वायुपुराणे, देवताद्रव्यविधिरुक्तः स्यात्, किं च तत्तयानन्तरं अष्टका द्वीति वचनेन नित्यत्वमभिधाय 'तदन्तरं' चतुर्थी उक्तेति तस्या अनित्यत्वं स्पष्टमेव । उपक्रममध्ये यत्कथनं, तत्तस्या अष्टकानामकत्वकथनार्थमिति ज्ञेयम् ।

एवं च कालादर्शः,—

मार्गशीर्षे च माघे च पौषे प्रौष्ठे च फाल्गुने ।

हृष्यपक्षेषु पूर्वधुरन्वष्टक्यं तथाष्टमौ ॥ इति ।

अष्टकापञ्चकमिति यन्निश्चितं तदनयैव दिशा परास्तम् । एवमुपाष्टकायां यच्छाङ्गं लिखितं, तदपि वानित्यम्^(१) ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः, षट्पुरुषात्मकपार्वणश्राद्धमष्टकासु कार्यम् । अन्वष्टकायां मातरि मृतायां मात्रादिभिः सह इति वचनात्, "अन्वष्टकासु दृढौ च" इति नायवीयपुराणोक्तेश्च अन्वष्टकायां मात्रादिपुरुषत्रयमधिकम् । तथाच नवपुरुषात्मकं श्राद्धम् । ब्रान्दोग्यैस्तु मातरि मृतायामपि अन्वष्टकायां षट्पुरुषात्मकमेव श्राद्धं कार्यम् ॥

कर्पूमन्वितं मुक्ता तथाधं श्राद्धपोद्गम् ।

प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

तथा,

न योषिद्वाः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।

इति कन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् ।

अत्र

मातामहानां यः कृत्वा मातृणां सम्ययच्छति ।

तर्पणं पिण्डदानं च नरकं चैव गच्छति ॥

इति वचनात् पितृवर्गश्राद्धानन्तरमेव मातृवर्गश्राद्धम् । तद-
नन्तरं मातामहवर्गश्राद्धम् ।

अत्र कैश्चित् यज्ञितम्, एतद्वचनस्यामूलत्वेन आगन्तुकानामन्ते
निवेश इति न्यायेन मातामहवर्गानन्तरं कार्यमिति । तदाचार-
विरुद्धत्वादनादरणीयमेव । एतद्वचनस्य सर्वशिष्टादृतत्वेन प्रामाण्यात् ।

(१) अन्वष्टकास्त्वष्टक्यमनग्रेः श्राद्धमिष्यते ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

वृद्धिश्चाद्धे च माचादि गयायां पितृपूर्वकम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहप्रमातामहद्व्यप्रमातामहाः ॥

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठताम् ।

इति ग्राह्यायनवचनाच्च ।

(१) अष्टकास्त्वष्टक्यमनग्रेः ।

यत्तु विप्रमिश्रैः पुराणस्मृत्यपेक्षया गृह्यसूत्रस्य बलवत्त्वात् अन्व-
ष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिण्डपितृयज्ञवत्
स्त्रीभ्यश्चोपसेचनं कर्पुषु इति वचनादन्त एव कर्त्तव्यम् । अन्वष्टका-
कर्मणि तथा दर्शनादिति । तत्र रुचिरम् । तथा हि यज्ञवदित्यन्त-
मेकं सूत्रम्, स्त्रीभ्यश्चेत्येकम् । उपसेचनं च कर्पुषु सुरया तर्पणेन
त्वाञ्जनेनानुलेपनेऽऽ स्रजश्चेत्येकम् ।

तत्र प्रथमस्यार्थः, अन्वष्टकासु सर्वासामष्टकानां कर्म भवति इति
शेषः । केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यामिति । सव्यशब्दस्य
उत्तरपदत्वं क्कान्दसम् । पशुमन्विभ्यामिति शेषः । परिवृते
सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने । इतिकर्त्तव्यतापेक्षयामाह
पिण्डपितृयज्ञवत्, अपराङ्गे पिण्डपितृयज्ञविधिना ।

अथ द्वितीयस्यार्थः । पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन पित्रादित्रयस्य
पिण्डदानं प्राप्तम् । ततोऽधिकमुच्यते स्त्रीभ्यश्चेति । मातृपितामही-
प्रपितामहीभ्यः पिण्डान् ददातीति शेषः । चकारः समुच्चये । अत्र
सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसान्निध्यात् मात्रादिपरः ।

अथ तृतीयस्यार्थः, न केवलं स्त्रीभ्यः पिण्डान् दद्यात् किन्तु
उपसेचनं कुर्यात् । कथेत्याकाङ्क्षायां सुरया मद्येन । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां
कर्पुषु ख्यातेष्वित्यर्थः । न केवलं सुरया किन्तु तर्पयत्यनेन इति
तर्पणसाधनं सक्थिरादि, तेन । अञ्जनं वीराञ्जनं तदभावे लौकि-
काञ्जनम् । अनुलेपनं सुगन्धिद्रव्यं चन्दनादि । स्रजः अतिप्रविद्ध-
सुरभिपुष्पमालाः । चकारः समुच्चये । दद्यादिति शेषः । तथाच
इदमावसथ्याग्निसदने कर्मान्तरं न त्वष्टकाश्राद्धविषयम् । अनेनैवा-

स्वारस्येन अन्वष्टकाकर्मणि इति यो हेतुरूपन्यस्तः सोऽप्यसंलग्नः ।
एतत्कर्मानन्तरं आद्धे यदि योज्यं तर्हि एतत्कर्मपद्धतौ भाष्येऽपि
प्रथमरेखायां, अस्मात्पितः अमुकशर्मन्, एवं पितामहप्रपितामहयो-
रित्यवनेजनादिकं लिखित्वा द्वितीयरेखायां अमुकगोत्रे अमुकदेवि
अस्मान्मातः इत्यादि लिखित्वा, एवं पितामहौप्रपितामहौरित्येव
लिखितम् । न तु मातामहादीनां किञ्चिद्विहितमिति माता-
महादिश्राद्धलोपापत्तिरिति सुधीभिरवधेयम् ।

अथ युगादिनिरूपणम् ।

माघीत्यादिविष्णुस्रतिवचो व्याख्यायते । माघी माघपौर्ण-
मासी मघायुक्ता पौर्णमासी माघीति निरुक्तेः । प्रौष्ठपद्यूङ्गं कृष्ण-
त्रयोदशी आश्विनकृष्णत्रयोदशीत्यर्थः । ब्रौह्मिवपाकौ च इत्यत्र
ब्रौह्मिवपाकोपलक्षितकालमात्राश्रयणे व्यवस्थापत्तिः । इति
कार्तिकशुक्लनवमी वैशाखशुक्लद्वितीया च ग्राह्या । इति युगादि-
चतुष्टयमित्यर्थः ।

तथाच ब्राह्मे,—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां च द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यां च घोरं कलियुगं कृतम् ॥

युगारम्भास्तु त्रिययो युगाद्यास्तेन विश्रुताः । इति ।

अत्र भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां इति शुक्लादिमासाश्रयणेनाश्विन-
कृष्णत्रयोदशीत्यर्थः ।

भविष्येऽपि,—

वैशाखशुक्लस्य तु या तृतीया,
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य तमिष्वपक्षे,
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
 एता युगाद्याः कथिताः पुराणे,
 अनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं,
 दद्यात् पित्रभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥
 आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं,
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

अत्र मासेऽपिकारेण आहुं सुतरां फलातिशयः ।

तथाचमाख्ये,—

कृतं आहुं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
 हायनादिद्विसाहस्रं पित्रेणां तृप्तिमावहेत् ॥

आसु स्नानं जपो होमः पुण्यानन्त्याय कल्पते । इति

एवमादिवाक्यानां अग्निहोत्रादिनित्यकर्मसु फलोक्तिवत् प्रशंसा-
 परत्वात् न पृथक्कर्मापादकत्वम् । तस्माद्विप्रमिश्रैरेतच्छ्राद्धचतुष्टयं पृथक्
 काम्यं च तेन धुरिरोचनयोर्देवतात्वमित्यादि यस्मिंश्चित्, तत्सर्वं
 पूतिकुशाण्डायितमिति मन्तव्यम् । तस्मात् पुरुरवोमाद्रवयोरेव^(१)
 देवतात्वममाचारः समीचिनः ।

(१) पुरुरवोमाद्रवयोरेव ।

यत्तु भविष्ये पुनः कुत्रचित्,—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

इत्यादिमास्थवाक्यमपि तत्कल्पान्तरविषयमेव । कृतं सत्य-
युगः निरगार्भिर्गतमुत्पन्नमित्यर्थः ।

अथ महालयश्राद्धम् ।

वृहन्मनुः,—

नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां प्रजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्यात् गजच्छायाङ्गवस्तथा ॥

तच्च नित्यं काम्यञ्च ।

तत्र श्राद्धाकरणे दोषमाह, गार्ग्यः,—

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्यात् गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपौडया ॥

शाय्यायनिः फलाश्रवणमाह,—

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं च यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्स्यात् स कालः श्राद्धकर्मसु ॥

तन्ने वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पुण्यस्तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

तथाच,—

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।

कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ॥

वृहन्मनुः,—

आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः स्निष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्पलम् ।

फलमाह जावालिः,—

पुत्रानायुक्तयारोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धकामांस्तथापरान् ॥

अत्र न कन्यानियमः,

आषाढौमवधिं कृत्वा यः स्यात् पञ्चसु पञ्चमः ।

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्योऽर्को भवेन्नवा ॥

इति मनूकेः ।

तत्र पञ्चश्राद्धं भाष्ये,—

कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेन विधानेन तत्र श्राद्धं विधीयते ॥

पार्वणेनेति दर्शविधिनेत्यर्थः ।

दर्शश्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

इति शातातपोक्तेः ।

यत्तु,—कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाचयम् ॥

इति ब्रह्मवाक्यं, तत् त्रिचिह्नद्वयैवेदितव्यम् ।

कार्पाजिनिः,—

नभस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशी ॥

पञ्चश्राद्धे चतुर्दश्यपि न वर्ज्या । अन्यपक्षेषु वर्ज्यैव ।

पचान्तराणि ब्रह्माण्डे,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्धं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं वृद्धिमेव वा ॥

तत्र पचआर्द्धाधिकारिणः ।

सूतौ,— अग्निहोत्रि-जितक्रोध-स्नातक-व्रतचारिणः^(१) ।

पचआर्द्धं प्रकुर्वन्ति नेतरे तु कदाचन ॥

दिने दिने इति वीक्षया सकलः पच इत्येकः पचः ।

त्रिभागहीनमिति पञ्चमौमारभ्येत्येकः पचः । तृतीयो भागः

त्रिभागः । सख्याग्रब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमित्यत इति

कैयटोक्तेः । तेन हीनं पचमित्यर्थः । आद्यस्यापि भागस्य तृतीयत्वं

चालिनीन्यायेन बोध्यम् । कला तु षोडशो भाग इत्यादौ तथा

दर्शनात् । त्रिभागमिति दशम्यादिपचः, अर्द्धमित्यष्टमौप्रभृति-

पचः, इति कल्पतरुकारादिभिः सर्वैर्थाख्यातम् । एतच्च “अथ अपर-

पचे आर्द्धं पिबन्धो दद्यात् पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदशम्यादि

सर्वस्मिन्निति” गौतमसूत्रानुगतं । कात्यायनोऽपि,—“अपरपचे आर्द्ध-

मूर्द्धे चतुर्थ्या यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्द्धे यदहः सम्पद्यते, ऋते

चतुर्दशीं शाकेनाप्यपरपचं नातिक्रमेत्” । इति । अत्र पूर्वं पूर्वं

प्रशस्तं, अङ्गभूम्ना फलभूमेति सिद्धान्तात् ।

ननु त्रिभागहीनमिति पचस्य भागत्रयकरणे षष्ठ्यादित्वं प्रती-

यते इति चेदुच्यते ।

प्रतिपक्षमृत्तियेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

ग्रन्थेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदौयते ॥

इति योगीश्वरोक्तेः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । चतुर्दशा निषिद्धत्वात्तां विना भागवय-
विधानेन पञ्चम्यादिपक्षः सुघट एव ।

ननु विष्णुधर्माक्तौ षष्ठ्याद्येकादशादिपक्षौ सुव्यक्तौ, तौ
किमिति नोपन्यस्तौ इति चेत् उच्यते ।

तथाच विष्णुधर्मात्तरे,—

उत्तरात् त्वयनाच्छाद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णायनम् ।

चातुर्मास्यं च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूङ्गं च तत्रापि दशम्यूङ्गं ततोऽप्यति ॥

मघायुक्तापि तत्रापि शस्ता राजंस्त्वयोदशी ।

इति क्रमेण प्राशस्त्योक्तिरेव, न तु सर्वथा षष्ठ्याद्येकादशादि-
पक्षौ ।

ननु विभागद्वौनमित्यादिपक्षेषु उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात्
दशम्यादिपक्षस्य मन्निधानाच्च चयोदशादिकः पक्षोऽस्तु नाष्टम्यादि-
पक्षः इति चेत्, उच्यते । आदौ पक्षोपक्रमात्पक्षस्यैव विभाज्य-
त्वात् अर्द्धभागः पक्षस्यैव ।

उपक्रमस्तथुत्यनुरोधेन दुर्वलस्य क्रममाचस्य वाधेऽपि न क्षतिः ।

सर्वत्र पक्षपदानुषङ्गं विनाऽनन्वयात् पक्षसैवानन्तरनिर्दिष्टत्वं ।
अर्द्धत्वे पुनः पक्षस्य त्रिभागस्य च अर्द्धत्वान्वयोचित्यादुपक्रमा-
नुरोधेन त्रिभागान्वयेऽपि मासादिव्यवच्छेदाय पक्षभागान्वयेन
पक्षोपस्थितेः पक्षसैव सन्निधानम् । पञ्चम्याद्यष्टम्यादिपक्षौ गौतमा-
दिभिर्व्यक्तमुक्तौ च । एतेन आद्धविवेककृद्भिर्यस्मिन्निखितं, तत् सर्वं
पूतिकुम्भाण्डायितमिति मन्तव्यम् ।

तैः पुनर्यस्मिन्निखितं कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकस्य विभाज्यत्वात्
दिने दिने इति वीप्सया पक्षआद्धपक्षः । ततः पञ्चदशआद्धानि
इति । एवं तिथिद्वारे एकस्मिन्नेव दिने आद्धयोग्यतिथिद्वयलाभे
आद्धद्वयमिति हेयमेवैतत् । “नैकः आद्धद्वयं कुर्यात्” इति वाक्या-
देव एकदिने समानजातीयस्य आद्धान्तरस्य निषेधात् ।

उक्तपक्षचतुष्टयाशक्तौ पञ्चम्या ऊर्द्धं जन्मनचवादिवर्जिते कस्मिं-
श्चित् एकस्मिन् दिने आद्धं कार्यम्, ।

तथा च स्कान्दे नागरखण्डे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एकस्मिन्नप्यहोरात्रे ततः आद्धं करोति यः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

पञ्चम्या ऊर्द्धमित्यत्र भविष्ये,—

हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् । -

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वेशयोर्छणम् ॥

पितृमातामहयोः कुलयोः ऋणमिव ऋणमित्यवश्यं शोधमित्यर्थः ।

तत्रैकदिनपक्षे वर्ज्यमाह गार्ग्यः,—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

स्मृतिसमुच्चये,—

त्रिजन्मनि त्रिपापेषु कविनन्दामघासु च ।

काम्यश्राद्धं न कुर्वीत व्यतीपाते दिनक्षये ॥

बृहद्भाग्ये,—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्चं भार्गवे तथा ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

नन्दाः प्रतिपत्षष्ठ्यैकादश्याः भार्गवदिनं शुक्रवारः, त्रिजन्मनि
जन्मदिने जन्मनक्षत्रे जन्मराशौ च, एतदष्टमचन्द्रनाद्यादेरुपलक्षणम् ।
त्रिपदनक्षत्राणि वृत्तिकापुनर्वसूत्तरफल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्व-
भाद्रपदानीति षट् । प्राजापत्यं रोहिणी । पित्रर्चं मघा । पौष्णं
रेवती । व्यतीपात इति विष्टिवैष्ट्योरुपलक्षणम् ।

महाभारते,—

नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु शुक्रवारे च वर्जयेत् ।

दारुणानि ज्योतिःशास्त्रे,—

दारुणं चौरगं रौद्रं ऐन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥ इति ।

श्रौरगं अश्लेषा, रौद्रं श्राद्धां । ऐन्द्रं ज्येष्ठा । नैर्ऋतं मूला ।

मघायां पिण्डदानेन व्येष्टपुत्रो विनश्यति ।

इति भविष्योक्तौ यो निषेधः, स पञ्चश्राद्धसङ्कल्पेतरविषयः ।

तथा च माकर्ण्यः,—

पचयाद्धे त्रयोदश्यां सपिण्डं श्राद्धमिष्यते ।

संकल्पस्य वशादेव मघायां चैव तत्तथा ॥

संकल्पनाशं कुर्वीत संकल्प्य यदि शक्तिमान् ।

पितृभिर्नरकं यायादेकविंशतिमेव सः ॥ इति ।

आहिताग्निस्तु पचादिप्रकारचतुष्टयाशक्तौ सकलत्करणपचे चन्द्र-
चयविशिष्टामावास्यामेव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।

न पैत्यज्ञिको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ॥ इति मनूक्तेः ।

यस्मात् पैत्यज्ञाद्भूतोऽग्नौकरणहोमो लौकिकेऽग्नौ न
विधीयते किन्तु दक्षिणाग्नौ, स तु दर्श एव । तदुद्धरणस्य विद्य-
मानत्वात् । अपरपचे यदहः सपद्येत अमावास्यायां विशेषेण
इति वशिष्ठोक्तेः । यदा निरग्निस्तु अमावास्यायां महालयं कुर्यात्,
तदा चन्द्रचयविशिष्टायां अमावास्यामेव इति तस्य नियमः ।
किन्तु महालयश्राद्धस्य इतरपार्वणत्वात् “सप्तमात् परतः पञ्च
मुहूर्ताः पार्वणस्य इतरस्य तु” इत्युक्त्यनुसारेण यस्मिन् दिने
तादृशपार्वणकाले दर्शः स्यात् तद्दिन एव महालयश्राद्धं कुर्यात् ।
महालयश्राद्धे धूरिरोचनयोर्देवतात्वम् । काम्येन नित्यत्वमिद्वेः ।

पार्वणेन विधानेन कुर्यादापरपच्चिकम् ।

विश्वेदेवाः परं चात्र विज्ञेयौ धूरिरोचनौ ॥ इति स्मृतेश्च ।

अत्राधिमासपाते शुद्धमास एव महालयश्राद्धं कार्यमिति
कालाशुद्धिप्रकरणे लिखितम् ।

अस्मिन् कन्यागतापरपक्षे दैवाच्छाद्वासम्भवे ब्रह्माण्डे,—

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छाद्भ्यः काशः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तथा ॥

कन्यां गते सवितरि पितरानुग्रामनात् ।

तावन्नेतपुरी शून्या यावदृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकमायाते निराशाः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति ग्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इत्यादिवचनात् तुलायां सर्वत्र आद्भुतम् । येयं दीपान्वितेति
वचनस्य अमावास्याप्रशंसापरत्वम् । यावदृश्चिकदर्शनं इति वचनात्
वृश्चिकेऽपीति केचित् । तत्र आचारविद्वत्त्वात् युक्त्यसहत्वाच्च ।
तथाहि वृश्चिकदर्शनं यावदिति तुलैव प्राप्यते न तु वृश्चिकमासः ।
अतएव यावच्च कन्यातुल्योरित्येवोक्तम् । ततो वृश्चिकमायाते
इत्युक्तेन सर्वथा वृश्चिके आद्भुतप्रसङ्गोऽपि । किं च यावच्च कन्या-
तुल्योरित्यादिवचनैस्तुलायां अपरपक्षे सर्वत्र प्राप्तौ

“सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः”

इतिन्यायेन,

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यात् न चेद्दत्तं पितॄणां वै महालये ॥

इति सुमन्तुवचनेन कार्तिकाभावास्यैव अनुकल्पत्वेन विहिता ।

अतएवास्य न प्रशंसापरत्वम् फलोत्प्रेक्षाभावात् ।

आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्तिकस्य तु ।

यस्तु आद्भुतं प्रकुर्वीत सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

इति मार्कण्डेयवचनन्तु केवलकाम्यश्राद्धान्तरं प्रतिपादयति ।
न तु नित्यश्राद्धम् । संन्यासिनो महालयश्राद्धं द्वादशमेव ।

तथाच वायवौये,—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्यात् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादशां पार्वणेन तु ॥

पार्वणविधिनेत्यर्थः । अत्र यतेर्द्वादशी नियता । न तु द्वादशां
यतिनियमः । तत्र अन्यश्राद्धस्थानिवेधात् ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं, शंखः,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

मनु,—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यवयमेव स्यादर्षासु च मघासु च ॥

यत्किञ्चिदिति अनिषिद्धश्राद्धद्रव्यविषयमेवेति याज्ञिकम् । न तु
हविष्यद्रव्यम् । सामान्येन श्राद्धेषु शुद्धद्रव्यस्यैव उक्तत्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी ।

तत्राक्षयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च ॥

ब्राह्मी,—

आय्ययुज्यां च कृष्णायां त्रयोदशां मघासु च ।

प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृमथ यमास्तयात् ॥

विमर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

दुधार्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वकं कृतम् ॥
 कांचन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।
 तस्मान्नांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥
 मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा ग्रीतेन चाम्भसा ।
 ग्रासमात्रं परगृहाद्भक्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥
 भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ।
 यो वा समर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥
 आर्द्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।
 त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥
 नास्मात् परतरः कालः आर्द्धेष्वन्यत्र वर्त्तते ।
 यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमक्षयम् ॥

अत्र सर्वत्र वर्षाशब्द आषाढवधिपञ्चमपक्षपरः । आश्वयुज्या-
 मित्यादिब्रह्मोक्तिसमानत्वात् । अत्र मधुसर्पिषोः दानं अक्षयफल-
 कामिन एव, न तु सर्वेषां नियतम् ।

यद्गदाति गयास्यश्च सर्वमानन्यमश्रुते ।

तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेर्मनूक्तिस्सारस्याच्च ।

कन्यागतापरपक्षाधिकारे,—

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

अथ पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत् ॥

इति देवीपुराणोक्तेः ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।

इति स्मृतिषमुक्तयोक्तेषु, पुत्रिणा वर्षात्रयोदश्यां पिण्डरहितं
 आद्धमेव^(१) कार्यम् । आहिताग्नेः पित्रर्चनम्, “पिण्डैरेव ब्राह्मणा-
 नपि भोजयेत्” इति कात्यायनवचनं पिण्डपितृयज्ञपरमिति तैरपि
 युगादिवत् पिण्डरहितं आद्धं कार्यमेव । ज्येष्ठः प्रथमोत्पन्न इति
 प्राचीनाः । विद्यमानपुत्राणां ज्येष्ठ इति मदनपारिजातादयः ।

हृष्णपत्ने त्रयोदश्यां आद्धं यः कुरुते नरः ।

पञ्चलं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनेन ।

मघासु कुर्वतस्तस्य ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।

इति वचनेन च आद्धनिषेधः पिण्डदाननिषेधपर एव ।
 पूर्वोक्तवचनात्, केवलमघायां केवलत्रयोदश्यां च आद्धविधानाच्च ।
 तथाच वायवीये,—

मघासु कुर्वन् आद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरस्तथा ॥

मघानक्षत्रस्य पित्र्देवतत्वात् प्रत्यक्षमित्युक्तं ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

प्रौष्ठपद्यामतौतायां तथा हृष्णत्रयोदशी ।

एतांसु आद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥ इति ।

तत्र यद्गौडैस्तिथितत्त्वकारैः केवलमघायां केवलत्रयोदश्यां च
 आद्धविधायकवचनं विध्यन्तरकल्पनागौरवात् अवयुत्यानुवाद-
 इत्युक्तम् । तत्र रुचिरम् । नित्यशब्दोपादानानुपपत्तेः । अमावास्या

तिस्रोऽष्टका इत्यादि विष्णुत्पादिना केवलत्रयोदशां श्राद्धममा-
चाराच्च ।

ननु— पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।

तस्माद्द्यात् सदा युक्तो विदत्सु ब्राह्मणेणु च ।

इति शातातपवचने सदा शब्दोक्तावपि केवलमघायां किमिति
श्राद्धं न क्रियते, इति चेदुच्यते । एतदपि तस्यां त्रयोदशां मघा-
योगस्य प्रायः सम्भवात् त्रयोदशीपरमेवेति बोध्यम् । केवलमघायां
यच्छ्राद्धं तत्काम्यम् । तथा मघायुक्तत्रयोदश्यामपि काम्यम् ।
केवलत्रयोदशीश्राद्धन्तु नित्यमेवेति सर्व्व समञ्जसम् ।

गजच्छायायोगे तु फलाधिक्यम्, तथाच यमः,—

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥

सृत्यन्तरे,—

कृष्णपक्षे त्रयोदशां मघास्त्रिन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥

पितृदैवत्यं मघा, याम्या तिथिः त्रयोदशी, करः हस्तानक्षत्रं ।

मात्ये,— गयाश्राद्धसमयोगाः,

भरणौ पितृपक्षे तु महती परिकीर्त्तिता ।

तस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥

यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥

आषाढ्या, पक्षमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

चयोदशी गजच्छाया गयातुल्ये तु पैटके ॥

इति महालये योगविशेषफलम् ।

शस्त्रहतस्य महालयश्राद्धविचारः ।

ब्राह्मे,— तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।

शस्त्रेण निहता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

वै इति नियमवाचकम् । तथाच “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीना दधीत” इतिवदुभयनियमः । चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्य एव श्राद्धम्, नान्येषाम् । शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां नान्यस्यां तिथावित्यर्थः ।

तत्र तस्य श्राद्धमेव एकोद्दिष्टविधिनैव ।

तदाह मरीचिः,—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पितॄणां तु महालये ॥

समत्वमागतस्य कृतसपिण्डनस्यापीत्यर्थः ।

शस्त्रहतसंज्ञा पारिभाषिकी ।

तथाच भगवतौपुराणे,—

पश्चिमत्यमृगैर्घे तु शृङ्गिदंघ्रिनखैर्हताः ।

पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः ।

वृहन्ननुः,—

सर्पैर्हता रणे व्याघ्रैः कुम्भीरैश्च गजैर्घृपैः ।

उत्पातेन च वज्रैश्च श्राद्धं तेषां चतुर्दशीम् ॥

मरीचिः,— विषशस्त्रश्यापदादितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता ॥
घातमेषामस्तीति घातिनः, तैर्दत्तानामित्यर्थः ।

देवीपुराणे,—

आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभ्युपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा क्षमावास्यां तु कामिकी ॥

अत्र कामिकी पूजा च षाट्पुरुषिकमपरपचश्राद्धम् ।

अपरपचप्रकरणे प्रतिपदादिषु प्रतितिथिफलकामना उक्तास्तत्र
'एकदिनकरणपचे शस्त्रहर्तापटकस्य पुत्रस्य नाधिकारः, कामना-
पेक्षायां चतुर्दश्यां श्राद्धं कृत्वा दशैव दशैव काम्यं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अमावास्यायां फलन्तु वायवीये,—

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्यमश्रुते । इति ।

एतेन मघाचयोदश्यां तस्य नाधिकारः ।

तथाच स्मृतिरपि,—

मघाश्राद्धं न कुर्वीत अकृत्वा शस्त्रघातिने ।

कृत्वा तु विधिवत्तस्मै शेषं दशैव समापयेत् ॥

विधिवदिति षाट्पुरुषिकश्राद्धं कुर्यात् इत्यर्थः ।

अशस्त्रेण हताः केचित् यद्य शस्त्रैर्निपातितः ।

तेभ्यः पिण्डचयं देयं कर्त्तव्यमपरेऽहनि ॥

इति शास्त्रान्तरात् । कर्त्तव्यमिति मातामहवर्गस्थापीति-
शेषः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति गौतमोक्तेः । एवं च सति
“चतुर्दश्यां भूतिकाम” इति हारीतोक्तिः, चतुर्दश्यामायुर्द्धनर्द्धि-
रित्यापस्तम्बोक्तिः ।

जातिश्रेष्ठं^(१) त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वज्रप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरश्चात्र ये शस्त्रेण हता रणे ॥

इति मनुक्तिरपि पञ्चश्राद्धसङ्कल्पविषयैव । केचित्तु दशम्यादि
सङ्कल्पिनोऽपि चतुर्दशी निषिद्धैव द्रव्याहुः ।

तथाच मनुः,—

क्षुण्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न तथेतरा ॥ इति ।

इति महालयश्राद्धम् ॥

अत्यन्तनिर्द्धनस्य ^(१)नित्यश्राद्धकरणाशक्तौ,

अनेन विधिना श्राद्धं चिरब्दस्थेह निर्वपेत् ।

हेमन्तशीतवर्षासु पञ्चयज्ञिकमन्वहं ॥

इति मनुना वर्षमथे श्राद्धत्रयकरणेऽपि प्रत्यवायाभाव उक्तः ।

अत्र चतुत्रये मासस्यास्फुटत्वात् स्फुटमाह मास्ये,—

अनेन विधिना श्राद्धं चिरब्दस्थेह निर्वपेत् ।

कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के क्षुण्णपक्षेषु सर्व्वदा ॥

तत्र दिनममावास्या इति प्रतिभाति ।

तत्तथाशक्तौ स्कान्दे,—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

एकस्मिन्नप्यहोरात्रे तत्र श्राद्धं करोति यः ॥

तस्य सम्बत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो भुवम् । इति ।

कन्यापरपक्षश्राद्धप्रकारचतुष्टयात् पृथगेवमिति बोध्यम् ॥ इति ।

अथ प्रदीपाभावाद्याशङ्कम् ।

तच्च नित्यं फलाग्रवणात् । कस्मिंश्चिदाक्ये फलोक्तेः काम्यमपि ।

वाक्यरत्नावल्याम्,—

तुलां प्रत्यागते सूर्य्ये अमावास्यातिथिर्भवेत् ।

उपास्तममये दीपान् पिबन् दद्याच्छुचिः शुचिः ॥

शुचिः शुचिरिति दिवोपोषितः इति स्मृतिरद्वमास्यायाम् ।

तुलास्ये भास्करे दर्शं श्राद्धं कृत्वा पराङ्गिकम् ।

दीपदानं ततः कुर्यादुपास्तममये रवौ ॥

उपास्तममयः चिमुहूर्त्तात्मकः प्रदीपकालः ।

तथाच ज्योतिषे,—

तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः कुर्युः पिबृणां मार्गदर्शनम् ॥ इति ।

तत्र पूर्व्वेद्युर्दिवा अमावास्याया अभावेऽपि उपास्तममये तत्सम्वन्धे प्रदीपदानं तत्रैव । दर्शश्राद्धादिकं तु परदिने ।

अमा वसति यद्वात्रौ तत्र दीपं प्रदापयत् ।

तर्पणं पिण्डदानं च श्राद्धं चैवापरेऽहनि ॥ इति स्मृतेः ।

यदोभयदिने प्रदोषव्याप्तिः, तदा परदिने दीपदानम् ।

दण्डैके रजनीयोगे दर्शस्य स्वात्परेऽहनि ।

तदा विहाय पूर्व्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका ॥

इति ज्यौतिषवचनात् । उभयदिने प्रदोषव्याप्त्यभावेऽपि परत्र, पूर्व्वोक्तपारणानुरोधात् ।

भृताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहमचेतसः ।

निराशाः पितरो यान्ति शपं दत्वा सुदारुणम् ॥

इति ज्योतिषवचनाच्च । दीपदाने सायंसमागम एव कालः,

उपास्तसमय इत्युक्तत्वात् ।

तदिधिय परिशिष्टे,—

तुलास्ये भास्कुरे दर्शे उपास्तसमये रवौ ।

एकैकस्य पितृस्त्रींस्त्रीन् प्रदद्यात्पितृयज्ञवत् ॥

शरत्पक्ष्मौहिपिष्टैरनुस्त्रिंशैस्तु पूषकैः ।

आधारैर्हविषा दीपान् प्रदद्याद्गन्धलेपितान् ॥

रजसालङ्कृते देशे प्रस्तीर्णे तिलदर्भकैः ।

श्यामावल्लीजकुसुमैरर्चितैर्गन्धपुष्पकैः ॥

कार्पासवर्त्तिभिश्चैव शान्मल्यैर्विवर्जितैः ।

वशासेदोविरहितैर्न वेश्मनि कदाचन ।

दद्याद्दान्यच च गृहे धूपं गुग्गुलु सर्पिषा ॥

ज्योतिर्लोकमवाप्नोति तुलास्ये दीपदर्शिते ।

पश्यन् वै दिशमाकाशं वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

पितृन् पितामहानन्यान् दर्शयेच्च पृथक्पृथक् ।

आयुर्वलं धनं पुत्रमारोग्यं सुमनोरथम् ॥

दीप्यमानं प्रदीपं च दत्वा शंसन्ति दातरि ।

पितृयज्ञवत् तर्पणवत्, “पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति” कात्याय-
नोक्तेः । तेन विश्वदेवानां प्रत्येकमेकैकं दीपान् दद्यात् । सनका-
दीनां द्वौ द्वौ । पितृणां त्रीन् त्रीन् । विमात्रादीनां पुत्ररहितानां
पितृव्यादीनां च एकैकम् । अत्र प्रमाणमस्मत्कृताचारसारे

स्निग्ध-पूपमय-धृताक्त-द्वलवर्त्तिकं दीपं प्रत्येकमेकमेकं पूर्वदिगाकाशं
 पश्यन् सर्वेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यात् । ततः सनक एतौ दीपौ
 हन्तेति उत्तरदिगाकाशं पश्यन् सनकादिभ्यः प्रत्येकं द्वौ द्वौ
 दीपौ दद्यात् । तदनन्तरं अमुकसगोच अस्मत्पितरमुकशर्मन् एते
 दीपास्तुभ्यं स्वधा नम इति दक्षिणदिगाकाशं पश्यन् पित्रादिभ्यः
 प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् दीपान् दद्यात् । ततो विमाद-पितृव्यादिभ्य-
 स्वावाहनमन्तरेण प्रत्येकं एकैकं दीपं दद्यात् । अमुकसगोचे अस्मज्येष्ठ-
 मातरेष ते दीपः स्वधा नम इति दद्यात् । तत आर्द्रकनारिकेलेषु-
 खण्ड-क्रमुकखण्ड-ग्रामाकलतापुष्पकपर्दिकादीनि सर्वत्र क्रमेण
 सव्यतया निवीतितया अपसव्यतया च समर्पयेत् । ब्राह्मण-
 भोजनम् । अच्छिद्रावधारणम् । तत उल्कादर्शनम् ।

तत्र ग्रहणमन्त्रः ब्राह्मे,—

अस्त्रशस्त्रहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवर्त्तिनाम् ॥

दानमन्त्रः,

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्^(१) ॥

विसर्जनमन्त्रः,

पितृलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

(१) क्रत्वादिदेवताः सर्वाः पितरश्च महर्षयः ।

सर्वे ते व्यपगच्छन्तु व्यनया ज्वालयया सह ॥

कस्मिंश्चित् पुस्तके इदमधिकम् ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥

ततो गृहदेवताभ्यो जीवद्वाश्च वन्धुभ्यो दीपान् दद्यात् ।

इति प्रदीपामावाद्याश्चाहुम् ॥

अथनवान्नश्चाहुम् ।

तच्च नित्यं ।

तथाच शातातपः,—

नवोदके नवास्त्रे च गृहच्छादन एव च ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु भघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्यु च ॥

इति सदाशब्दप्रयोगात् । नवोदके वर्षांप्रक्षे ।

अन्यत्र दीपोक्तिरपि,—

बौद्धिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

न तावाद्यौ महाराज विना आहुं कथञ्चनन ॥

तथाहि बौद्धिपाककाले वृद्धिके, यवपाककाले भेषे च नवा-
न्नाशनार्हे यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये नवान्नश्चाहुद्वयम् । अत्रास्मद्देशे
यवगोधूमयोः सर्वत्र प्रचाराभावात् केचित् यवान्नश्चाहुं न श्रुवन्ति ।

तत्र नवान्नतिथ्यादि, ज्योतिःशास्त्रे,—

भेषूद्याद्विश्वान्येषु विभौमशनिवासरे ।

अन्नप्राशनवत् सूर्यात् नवान्नफलभक्षणम् ॥

नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि न तुलायां कदाचन ॥

द्रष्टव्यम् । अत्र^(१) पद्धतिः गृहादहिरङ्गणे मामान्यतो वेदीं कृत्वा
 गोमयेनोपलिप्य सिततण्डुलरजसा चतुरस्रमण्डलं कृत्वा पूर्वस्यां
 दिशि दश कोठाः, उत्तरस्यां प्रत्येकं मध्ये एकरेखायुक्ताः सप्त-
 कोठाः । दक्षिणस्यां प्रत्येकं मध्ये द्विरेखायुक्ता द्वादशकोठाः ।
 विमादपिद्वयाद्यर्थं एकैककोठाः । तत्र पूर्वस्यां प्रतिकोष्ठं सव्यो-भूत्वा
 दक्षिणत उत्तरसंस्थं एकैककुशस्थापनं कुर्यात् । उत्तरस्यां प्रतिकोष्ठं
 निवीती भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं कुशद्वयस्थापनम् । दक्षिणस्यां
 प्रतिकोष्ठं अपसव्यः भूत्वा पश्चिमतः प्राक्संस्थं मोटकस्थापनम् ।
 पूर्वोत्तरकोष्ठेषु तण्डुलश्यामलतापुष्पादिप्रवेपः । दक्षिणपार्श्वे तिल-
 श्यामलतादिप्रवेपः, ततः ताम्रपात्रे जलं पूरयित्वा गन्धपुष्पतिल-
 कुशमोटकादिप्रविष्य विष्णुं स्मृत्वा ओमित्युच्चार्य सकृत्सर्वोपकरण-
 द्रव्यं प्रोक्षयेत् । ततः सङ्कल्पः, तत्र विशेषः । सव्यो भूत्वा देश-
 कालवाक्यमुच्चार्यापसव्यो दक्षिणामुखः सन् अथ कार्तिकामावा-
 स्थायां उपासकसमये रवौ ज्योतिर्लोकप्राप्तिकामो अमुकसगोत्राणां
 अस्मात्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकामुकामुकशर्मणां,^(२) अमुक-
 सगोत्राणां अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनां अमुकामुकामुकदेवीनां
^(३)अमुकसगोत्राणां अस्मन्मातामहप्रमातामहद्वंद्वप्रमातामहानां अमु-
 कामुकामुकशर्मणां, अमुकसगोत्राणां अस्मन्मातामहीप्रमातामही-
 द्वंद्वप्रमातामहीनां अमुकामुकामुकदेवीनां क्रत्वादिदशविश्वेदेवापूर्वक-
 मनकादिसप्तमनुष्यसहितानां दौषदानमहं करिष्ये । इति । ततः
 प्राङ्मुखः “विश्वेदेवा स आगत इष्टुताम, इमं हवम् । एवं वर्हिर्निधी-

(१) तत्र ।

(२) अमुकशर्मणाम् ।

(३) अमुकदेवीनाम् ।

दत्त" इति मन्त्रं पठित्वा पूर्ववत् पुष्पकुशाक्षतानि गृहीत्वा प्रथमतो दक्षिणकोष्ठे क्रतोऽचागच्छेत्यावाहनम् । तदुत्तरकोष्ठे दक्ष अचागच्छेति । एवमुत्तरसंख्यं । वसो अचागच्छ । सत्य अचागच्छ । काल अचागच्छ । काम अचागच्छ । धूरे^(१) अचागच्छ । रोधन अचागच्छ । पुहरवोऽचागच्छ । माद्रवोऽचागच्छ । इति विश्वेदेवानावाह्यं ॐ क्रतो एष ते गन्धः स्वाहा, नमः इति गन्धं दत्वा पूर्ववत् इदं श्याम-
लतापुष्पं तुभ्यं स्वाहा । एवं धूपं दीपं दद्यात् । एवं क्रत्वादिभ्यो-
दद्यात् । तत उत्तरदिक्कोष्ठेषु पश्चिमतः । पूर्वं प्रति प्रतिकोष्ठं कुश-
द्वयपुष्पाक्षतानि गृहीत्वा ॐ सनक अचागच्छ । सनद अचागच्छ ।
सनातन अचागच्छ । कपिल अचागच्छ । आसुरे अचागच्छ । वोढो
अचागच्छ । पञ्चशिख अचागच्छ । इति आवाहयेत् । सनक एष ते
गन्धो हन्त एवं पुष्पधूपदीपान्तं दद्यात्, एवं सनदादिभ्यो गन्धपुष्प-
धूपदीपान्तं प्रत्येकं दद्यात् । ततो दक्षिणदिक्कोष्ठे पश्चिमतः प्रतिपूर्वं
प्रतिकोष्ठं तिलकुशमोटकपुष्पाणि गृहीत्वा "ॐ उग्रान्तस्त्वा
निधीमक्षुपन्त समिधीमहि । उग्रानुग्रत आवह पिहन् हविषे
अन्ते", इति मन्त्रं पठित्वा ॐ अमुकसगोत्र अस्मात्पितरमुकशर्म्भन्
अचागच्छ, इत्यादिक्रमेण पितामहप्रपितामही मातृपितामही-
प्रपितामहीः, मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहान्- मातामही
प्रमातामहीवृद्धप्रमातामहीरावाह्यं ॐ अमुकसगोत्र अमुकशर्म्भन्
एष ते गन्धः स्वधानमः इत्यादि क्रमेण दीपान्तं सर्वेभ्यः दद्यात् ।
ततस्तेनैव क्रमेण ॐ क्रतो एष ते दीपः स्वाहा नमः इति, वाक्यात्

वृश्चिके शुक्रपक्षे तु नवान्नं ग्रस्यते बुधेः ।

यत्कृतं धनुषि आर्द्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ॥

पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवास्त्रामिषकांचिणः ।

पूर्वफाल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रवमघादिजास्त्रेपाद्रावर्जितेषु

इत्यर्थः । नन्दाः प्रागुक्ताः ।

मृगनेत्रारात्रयस्तु सूर्ये ज्येष्ठापरार्द्धगे ।

अन्नप्राशनवदिति रिक्ताः त्रिषथो वर्ज्याः । ला

तद्वन्नान्यत् किञ्चित् ।

अस्य आर्द्धस्य पार्वणत्वात् अपराहः कर्म

पिण्डादिरहितं सङ्कल्पश्चाद्धम् ।

तथाच मार्कण्डेय,—

ग्रहणे च व्यतीपाते नवग्रहसमागमे ।

युगादौ षड्शीत्यां च गृहाच्छादन ए

नित्यश्चाद्धे च सक्रान्ध्यामपिण्डं आर्द्धमिष्ये

तत्र श्रिष्टानां अग्निदग्धास्य ये जीवा येऽप्यदग्धाः सघृहकारिकाः,—

मघाव्यतीपातनिशाकरार्कौ पौर्णमासी युगादिकेषु ।

आर्द्धे गृहाणां नवग्रहसंक्रान्तिषु आर्द्धे विशेष प्रवदन्ति धीराः ॥

नावाहनं नार्घ्यविधिर्न चाग्नौ क्रियाविकीर्णं न च चापि पिण्डाः ।

नाक्षय्यदानं न च मौमनस्य नैव स्वधावाचनदक्षिणे च ॥

“वर्षोपक्रमश्चाद्धन्तु हेमन्तपौर्णमासी” इति वचनैः प्रावृट्-

कालाद्यदग्राद्धेनैव चरितार्यमिति पृथक् आर्द्धं न कुर्वन्ति । तत्र

अथ भीष्माष्टमीश्राद्धम् ।

माघमासं प्रकृत्य धवलसङ्गहे,—

अष्टम्यां च सिते पक्षे भीष्माय च तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दधुः सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥

अत्र फलाश्रवणान्नित्यत्वम् ।

माघे मासि शिताष्टम्यां मलिलं भीष्मवर्मणे ।

श्राद्धं च ये सदा कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

ते पुराणान्तरोक्तेः काम्यत्वमपि ।

तरे,—

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्यात् भीष्माय भोजनम् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

जातय इति सम्बोधनम् । सर्वे वर्णा इति उक्तत्वात् ज्येष्ठवर्ण-

ब्राह्मणस्यावश्यकत्वं शूद्रस्याप्यधिकारो महालयादिष्विव

त्वात् ।

न ; ब्राह्मणो ह्यन्यवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदैहिकम् ।

तथा

तद्वर्णत्वमसौ याति इहलोके परत्र च ॥

इति मरीचिवचनम् ।

सर्वर्णभ्यो जलं देयं नासर्वर्णे कथंचन ।

इति वचनं च न भीष्मश्राद्धतपणयोर्वाधकम् ॥

ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दधुर्भीष्माय नोदकम्^(१) ।

संवत्सरकृतं पुण्यं तेषां नश्यति सत्तम ॥

इति स्मृतेः । भीमस्य वसुत्वाच्च ।

वसून् रुद्रान् तथादित्यान् नमस्कारस्त्रधानितान् ।

एते सर्वस्य पितर एव्यायत्ता हि मानुषाः ॥

इति वसूनां पिबत्वस्मृतेः ।

तत्र तर्पणमन्त्रः,

वैयाघ्रपद्यगोत्राय^(१) सांक्षतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीमवर्मणे ॥

आशंसावचनं तु,

भीमः भ्रान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरङ्गिरवाप्नोतु^(२) पुत्रपौत्रांश्चितां क्रियाम् ॥

एतच्च आगन्तुकत्वात् सर्ववर्णानां पिबतर्पणान्ते कार्यम् ।

अत्र गौडैस्तिथितत्वकारैर्यदुक्तं ब्राह्मणस्य वर्षज्यैष्ठ्यात् अन्ते कार्यं अन्येषां आदाविति, तद्युक्तिविरुद्धम् । भीमवर्मणो वसुलेन ब्राह्मणस्यापि पिबत्वात् ।

अतएव हरिभक्तिविलासे वैष्णवकारिका,—

माघस्य चाष्टमौ शुक्लामारभ्य दिनपञ्चकम् ।

तर्पयेद्यवाष्टम्यां भीमं भागवतोत्तमम् ॥

नित्यतर्पणतः पथात् सलिलान्त उदङ्मुखः ।

निवीतितर्पणं कुर्यात् गाङ्गेयस्य महात्मनः । इति ।

अस्य आहुत्य एकोद्दिष्टकालत्वात् एकोद्दिष्टकालेन व्यवस्था, वैश्व-

(१) वैयाघ्रपद्यगोत्राय ।

(२) याप्नोति ।

देवानन्तरत्वं च । वैयाघ्रपक्षमगोच भीष्मवर्मन् इदमन्नादिकं तुभ्यं
स्वधा नमः इति अन्नोत्सर्गः कार्यः । इदं भीष्मवर्मणे इति त्यागः ।

जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीषयोः ।

इति वचनात् जीवत्पितृकेणापि भीष्मतर्पणं कार्यम्, नित्य-
त्वाच्च । आहुस्य नित्यत्वेऽपि जीवत्पितृकस्य आहुस्त्वनधिकारात्
नैव आहुं कार्यम् ।

जीवत्पितृकस्य आहुनिषेधमाह कात्यायनः,—

मपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

मपितुः विद्यमानपितृकस्तेत्यर्थः ।

क्रतुः,—

अष्टकादिषु संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु ।

चन्द्रसूर्य्ययदे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः ॥

जीवत्पिता नैव कुर्यात् आहुं काम्यं तथाखिलम् ।

आमआहुं गयाआहुं आहुञ्चापरपक्षिकम् ॥

न जीवत्पितृकः कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥

सत्यन्तरे,—

गयायानं कुह्मआहुं तिलैस्तामैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात् कुर्वीत पितृह्ना भवेत् ॥

अतएव,

जीवे पितरि वै पुत्रः आहुकालं विवर्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात् तेषामेके प्रचक्षते ॥

इति मरीचिवचनेऽपि करणपञ्चानादरः स्फुटएव । एके
इत्युक्तेः, इति ॥

अथ ग्रहणश्राद्धम् ।

तच्च नित्यं काम्यं च ।

श्राद्धं प्रकृत्य कौर्म,—

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव श्राद्धानि ग्रस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

महाभारते,—

सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राजदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्ति क्वात् पङ्के गौरिव सीदति ॥

अथ श्राद्धश्रातातपौ,—

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

विष्णुः,—

राजदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

सर्वस्त्रेणापि शुक्लेणापि । नात्र कालथयस्या । ग्रहणकाल एव
विधानात् । तच्च श्राद्धं अग्नेन हेम्ना वा । तत्र वचनं आमश्राद्ध-
प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

एतच्च अग्नौ चोऽपि कार्यम् । तच्च प्रमाणमग्नौ च प्रकरणे उक्तम्,
इति ग्रहणश्राद्धविधिः ।

तीर्थश्राद्धं तत्रैमित्तिकम् ।

देवीपुराणे,—

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।

प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तु तच्छ्रुत्वा पितृणामतिदुर्लभम् ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथञ्चन ॥

अन्नार्चनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ।

सक्युभिः पिण्डदानञ्च संयावैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्दृष्टं पिण्याकेन गुडेन वा ।

देयन्तु तिलपिण्याकं भक्तिमद्भिर्नरैः सदा ॥

श्राद्धं तत्र च कर्त्तव्यमर्घावाहनवर्जितम् ।

शुद्धांशगृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतञ्च यत् ॥

तथाच तर्पणं पृथक् तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं कार्यम् ।

तत्त्वानाङ्गं तर्पणन्तु न पृथक् तन्त्रेण तत्सिद्धेः । तर्पणश्राद्धयोः
तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् एकदिने अनेकतीर्थप्राप्तौ तयोः प्रतितीर्थं
करणम् । तीर्थप्राप्तिदिने तर्पणस्य तीर्थप्राप्तिनिमित्तकत्वात् क्षान्ता-
शक्तस्यापि मन्त्रक्षान्तादिपूर्वकं तर्पणमावश्यकम् । अत्र न काल-
व्यवस्था प्राप्तिकाल एव तद्विधानात् ।

विलास्यो नैव कर्त्तव्यो नैव विभ्रं समाचरेत् ।

इति तद्वचनान्तराच्च । अवाकाल इत्युक्तावपि रात्रौ तीर्थ-
प्राप्तावपि नैव श्राद्धम् ।

आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

इति यमशातातपाभ्यां यक्षयतिरिक्तरात्रौ आद्धमात्रस्य
निषिद्धत्वात् पिण्डदानमात्रस्य नित्यश्राद्धासम्भवे विहितत्वेन नित्य-
काम्ययोस्तदप्राप्तावपि अचाक्तेन पिण्डदानादिविधिना साद्गुण्य-
मिति बोध्यम् । तेन शक्तौ साङ्गश्राद्धकरणमिति सिद्धम् ।

इति पार्वणप्रसङ्गात् नित्यनैमित्तिकश्राद्धानि उक्तानि ।

अथ गोष्ठीश्राद्धम् ।

तत्स्वरूपमादौ व्याख्यातं । तत्र कालो अमावास्येतरपार्वणकालः
तीर्थप्राप्त्यादिकालो वा ।

अथ शुद्धयश्राद्धम् । तत्र अमावास्येतरपार्वणश्राद्धकालः ।

कर्माङ्गं श्राद्धं तस्य कालो विधिय दृष्टिश्राद्धवदिति पूर्व-
मुक्तमेव ।

अथ दैविकश्राद्धम् । तत्र पूर्वाह्णः कर्मकालः ।

पूर्वाह्णे दैविकं कर्म अपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥

इति मात्स्योक्तेः,

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धं कार्यमभ्युदयार्चिना ।

इति शातातपोक्तेश्च,

अथ याचाङ्गश्राद्धम् ।

तस्य याचापूर्वकालीनत्वात् न कालविशेषापेक्षा । तीर्थप्रसङ्गात्
तीर्थयाचादिविधिरण्यते ।

महाभारते,—

अग्निष्टोमादिनियमैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-15 @ /6 each	Ra	5	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III Fasc 1 @ /1- each		12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each		7	2
Masur : Alamgir (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Nukhabat Fikr (Text) Fasc 1		0	6
Nizami & Khuradnamah : Iskandari (Text) Fasc 1-2 @ /1- each		1	8
Riyazu Salat n (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-II		1	8
Tabaqat : Nafir (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Ditto Index		1	0
Tarikh : Firuz Shahi of Zayan d d n Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Tarikh : Firuzshahi of Shams : Siraj Aif (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Ten Ancient Arabic Poems Fasc 1-2 @ 1/8/ each		3	0
Wis o Ramin (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Zafarnamah Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-8 @ /3/ each		6	6
Tuzuk : Jahangiri, (Eng) Fasc 1		0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII, Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each		50	0
2 PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No			
3 JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12) 1844 (12) 1845 (12) 1846 (6) 1847 (12) 1848 (12) 1849 (7) 1850 (6) 1851 (6) 1852 (6) 1853 (6) 1854 (6) 1855 (6) 1856 (8) 1857 (7) 1858 (7) 1859 (10) 1860 (11) 1861 (7) 1862 (8) 1863 (11) 1864 (8) 1865 (7) 1866 (8) 1867 (7) 1868 (8) 1869 (8) 1870 (7) 1871 (8) 1872 (8) 1873 (8) 1874 (8) 1875 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8) 1879 (7) 1880 (8) 1881 (7) 1882 (6) 1883 (6) 1884 (6) 1885 (6) 1886 (8) 1887 (7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 (7) 1892 (8) 1893 (11) 1894 (8) 1895 (7) 1896 (8) 1897 (8) 1898 (8) 1899 (8) 1900 (7) & 1901 (7) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members			
NB—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume			
4 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883		3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878)		4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1865)		2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burma, by E Blyth (Extra No J A S B 1876)		4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar by G A Grierson Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882)		4	0
5 Anas ul Musharrat n		3	0
6 Catalogue of Fossil Vertebrata		3	0
7 Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Ho		3	0
8 Inayah a Commentary on the Hidayah Vols II and IV, @ 15/ each		32	0
9 Jawamila al-mur riyat 169 pages with 17 plates 4to Part I		2	0
10 Khizanatu l ilm		4	0
11 Mahabharata Vols III and IV, @ 20/ each		40	0
12 Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 8 coloured Plates 4to @ 0/ each		18	0
13 Bharayaool Islam		4	0
14 Tibetan Dictionary, by Csoma de Koros		10	0
15 Ditto Grammar		8	0
16 Haqur raqabdi rin Parts I & II @ 1/8/		3	0
17 A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C R Wilson		1	0
18 Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kashmir by M A Stein Ph.D., JI Extra No 2 of 1899		4	0

Notes of Sanskrit Manuscripts Fasc 1-29 @ 1/ each

Notes of Buddhist Sanskrit Literature by Dr L. L. Mitter

20 0

VB—All Cheques, Money Orders &c, must be made payable to the Treasurer, Asiatic Society, only

5 0

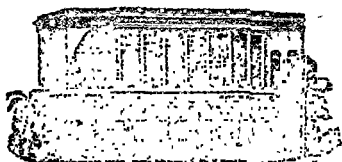
Books are supplied by V. P. P.

12-2-03

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1049.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLASĀRA

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

SADĀÇIVA MIÇRA

OF PUEL.

VOL. I, FASCICULUS VI.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

40, GREAT RUSSELL STREET LONDON W O AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahmasiddhi (Text) Fasc 1 & 2 @ /6/ each	Rs	1	6
Advaitachintana Kaustubha Fasc 1		0	
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Aitareya Brahmana Vol I Fasc 1 5 and Vol II Fasc 1 6 Vol III Fasc 1 5 Vol IV Fasc 1 5 @ /6/		7	8
Anu Bhāṣyam (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sandilya (Engl sh) Fasc 1		0	12
Āptanāṣṭika Prajñāparāmīta (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Ācārya dyaka (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
Āvadhāna Kālpalata (Sansk and Tibetan) Vol I Fasc 1 5 Vol II Fasc 1 5 @ /6/ each		10	0
*Bhāmā (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Bhāṣya Dīpikā Vol I Fasc 1-4		1	8
Bṛhaddevatā (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Bṛhadharma Purana (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Bodhicaryavatara of Candideva Fasc 1 2		0	12
Catadusanī Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1 3 @ 2/ each		6	0
Catapātīa Brahmana Fasc 1-6		2	10
Catasāhara ka Prajñāparāmīta (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		1	14
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols II 1 2 & III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1 10 @ /6/ each		19	14
Catadusanī Fasc 1		0	6
Chakravartika (Engl sh) Fasc 1-3		2	4
*Chāṇakya Sūtra of Āpastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5	4
Ditto Chakravartika (Text) Vol I Fasc 1 7; Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Grih Bhāṣyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Dan Kriya Samudhāra Fasc 1 2		0	12
Uddāhara Paddhati Kāṇva Vol I Fasc 1-6		2	4
Kāla Madhara (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kāla Vireka, Fasc 1 5		1	14
Kātantra (Text) Fasc 1 6 @ /12/ each		4	8
Kātha Sarit Saṅgāra (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purana (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	6
Lalitā Vistara (Engl sh) Fasc 1 3 @ /12/ each		2	4
Madana Parijata (Text) Fasc 1 11 @ /6/ each		4	2
Māla bhāṣya prapñyōṭa (Text) Fasc 1 9 & Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each		6	6
Manu ka Saṅgraha (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Mārkaṇḍeya Purana, (Engl sh) Fasc 1 6 @ /12/ each		4	8
*Mīmāṃsā Darśana (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each		4	14
Narada Smṛiti Text Fasc 1 3 @ /6/		1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc 1 5 @ /6/		1	14
*Nirukta, (Text) Vol III Fasc 1 7 Vol IV Fasc 1 8 @ /6/ each		5	4
Nyāyaprakāśhāṭī Fasc 1 (Text) @ /6/		2	10
Nyāyabodhīka (Text)		0	6
Nyāya Anantashāli Prakarana (Text) Vol I Fasc 1 6; Vol II Fasc 1 3 @ /6/ each		0	10
		3	9

न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

तथा,—

यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मोक्षतमाः स्मृताः ।

तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित्पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावादद्भुतात् भूमेः सलिलस्य च तेजसा ।

परिग्रहान्मनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥

तीर्थपदेन चेन्नस्याप्यभिधेयत्वात् पुरुषोत्तमश्चेन्नकुरुचेन्नगयादिषु

तीर्थयात्राफलं तदवस्थानदानश्राद्धादिफलं च सर्वं साधारणमेव ।

तथाच कुरुचेन्नप्रस्तावे महाभारते,—

ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छति भारत ।

मनसाप्यभिकामश्च कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ॥

पापानि च विनश्यन्ति सूर्यलोक^(१) स गच्छति ।

मात्स्ये,—

देवेभिः सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतम मम ।

मङ्गलास्तत्र गच्छन्ति विष्णुभक्तास्तथैव च ॥

तथा,—

तत्र चेष्टं ऊतं दत्तं तपस्तप्तं हत च यत् ।

सर्वमक्षयमेवास्मिन्नविमुक्ते न संग्रहः ॥

एवमन्यान्यपि विस्तरभयान्न लिखितानि । अतएव कल्पतरौ

तीर्थकाण्डे वङ्गानि क्षेत्राणि लिखितानि । तीर्थादिस्नानादिफलात्

पृथगेव तदुद्देशयात्रायामपि फलम् ।

(१) स्वर्गलोक ।

तथा च शङ्खः,—

तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थं समाचरेत्^(१) ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु ॥ इति ।

अतएव महाभारते, तीर्थयात्रोपक्रमप्रसङ्गे,—

यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

पादहस्तमनःसंयमाः क्रमेण अगम्यदेशगमननिवृत्त्यदत्तदानादि-
निवृत्तिकुसंकल्पनिवृत्तयः । विद्या तीर्थगुणविधिज्ञानम् । तपः उप-
वासतीर्थवासादि । कीर्त्तिः सचरितत्वेन प्रसिद्धिः ।

तथा,— प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्मषो निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्मषः दम्भरहितः । निरारम्भः अर्थोपार्जनादिव्यापार-
रहितः । सर्वसङ्गः अविहितासक्तिः ।

तथा,—

कामं क्रोधश्च लोभश्च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।

न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थानुगमनाद्भवेत् ॥

तीर्थानि तु ययोक्तेन विधिना मश्नुरन्ति ये ।

सर्वदुःखमहा धीरास्ते नरा स्वर्गगामिनः ॥

दुःखमहाः शीतातपादिक्लेशमहिषणवः ।

ब्राह्मे,— गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या-
 देवालये पचिसंघास्य नित्यम् ।
 भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते
 तीर्थाच्च देवायतनाच्च मुखात् ॥
 भावं ततो हृत्कमले निधाय
 तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ।

अकोपनश्च राजेन्द्र सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥

पुनः शङ्खेन,—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति यदुक्तं तत् तीर्थस्नानाद्यङ्गम् याचाप्रकरणमन्तरेणै
 वोक्तेः । कीर्त्तियुक्तस्य तीर्थयाचायां तीर्थस्नानादौ चाधिकारकथनात्
 अभिशस्तस्य न तीर्थफलाधिकारः, केवलमभिशस्तत्वदोषनिवृत्तिः
 स्यादेव ।

तथाच वायवीये—

तीर्थान्यतुषरन् वीर अहृधानः समाहितः ।
 कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शङ्खिकर्मकृत् ॥
 तीर्थगोनिं न गच्छेच्च कुद्रेष्ते नैव जायते ।
 स्वर्गे भवन्ति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दन्ति ॥
 अश्रद्धानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंग्रहः ।
 हेतुनिष्ठश्च पश्येते न तीर्थफलभागिनः ॥

ब्रह्मणेऽपि,— नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संचयः ।

यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छान्तात्मनां नृणाम् ॥

ब्रह्मचारिप्रभृतीनां तीर्थयात्रायां विशेषोऽस्ति ब्राह्मे,—

या तीर्थयात्रा कथिता मुनीन्द्रेः,

कृता प्रयुक्ताण्यनुमोदिता च ।

तां ब्रह्मचारौ विधिवत् करोति

सुसंयतो गुरुणा चानुयुक्तः ॥

सर्वस्वनाशे त्वथवा नृपस्तु,

स ब्राह्मणानयत एव कृत्वा ।

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते,

विप्रस्तु तीर्थानि परिभ्रमेत ॥

तीर्थं फलं यज्ञफलं हि यस्मात्,

प्रोक्तं मुनीन्द्रेरमरप्रभावैः ।

यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितास्य,

वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ॥

एवं गृहस्याश्रमसंस्थितस्य,

तीर्थं गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।

सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोच-

तुन्यानि नैवेति वयं वदामः ॥

इति श्रौताग्निमतः तीर्थगमने निषिद्धेऽपि सपत्नीकतया अग्निं
गृहीत्वा गमने भवत्येव फलम् ।

यथाग्निमान् सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि यन्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥

इति वचनात् केवलं श्रौतकर्मविरोधेन तीर्थक्षेत्रयोः स्नान-
दर्शनादिकं कार्यम्, श्रौतकर्मणः सर्वतो बलवत्त्वात् ।

निचिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं कश्चित् ॥

इति कात्यायनोक्तेः,

अर्थार्थी प्रवसेद्विद्वान् न धर्मार्थी कदाचन ।

इति श्रिष्टस्मरणात् । आप्तु प्रोषितोऽग्निवेलायां वाग्यतः
प्रतिदिनमग्नीन् मनसा ध्यात्वा मन्त्रतो जुतं ज्ञात्वा व्रतयेत् इति
हारीतोक्तेः,

क्षुत्खिलीकृतवर्गस्य परिभूतस्य शत्रुभिः ।

दर्शद्वयं प्रवासोऽस्ति परतो नाहिताग्निवत् ॥

इति प्रमाणिकोक्तेश्च प्रवासस्य तीर्थस्नानाद्यर्थत्वाभावेन यज्ञ-
विरोधाभावात् । एवं उत्सन्नाग्नेषु तीर्थयात्रैव कार्या, अग्निहोत्रा-
भावात् । स्नानाग्नेषु निरग्निवत् यात्रा कार्यैव । तीर्थस्नानादेरपि
स्नानत्वेन समबलत्वात् । धर्मार्थप्रवासो यज्ञाधिकारवत् एव निषिद्धो-
न केवलं स्नानाग्नेः । तस्य यज्ञाधिकाराभावात् यज्ञपदस्य चेतान्नि-
साध्ययज्ञपरत्वात् । अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्य अन्यपङ्क्तादि-
साधारण्येन अव्यावर्त्तकत्वापत्तेः । एवं समाचारोऽपि । अत्र यत्
कैश्चिन्निखितम् तीर्थस्नानादिफललोभेन अग्निं विहाय तीर्थ-
स्नानादिकरणे तत्फलं स्यादेव । केवलमविहितप्रवासकरणार्थं
वैश्वानरी कार्या इति, तन्नन्दमेव ।

महाभारते,—

बह्वपकरणा यज्ञा नानासम्भारविस्तराः ।

प्राप्यन्ते पार्थिवैरेव इत्याद्युक्त्या,

यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।

तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधांवर ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचने यज्ञस्यैवाधिक्यप्रतीतेः, श्रौतकर्मा-
पेक्षया स्मार्त्तकर्मणो दुर्वलत्वाच्च । तीर्थस्नानादौ कुत्रचित् यज्ञा-
दप्याधिक्यमुक्तम्, तत् यज्ञौपस्यगमकमिति ज्ञेयम् । किञ्चाग्निं परि-
त्यज्य प्रवासे तदन्तर्मरणे महाननर्थ आपद्येत आचारविरो-
धश्च स्यात् ।

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

ब्राह्मे,— यो यः कश्चित्तीर्थयत्रान्तु गच्छेत्,

सुमंथतः स च पूर्वं स्वगृहे ।

हृतोपवासः प्रयतस्तुष्टचित्तः,

सम्पूजयेद्भक्तिमत्तो गणेशम् ॥

देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्

धौमान् संप्रीणयेत् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥

अत्र उक्तफलकामनया तीर्थयात्रां संकल्प्य स्वगृहे हृतोपवासो-
गणेशं पूजयित्वाभिष्टदेवं संपूज्य श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
“पितृन् वित्तशक्त्या”त्यनेन विग्रीयतो धनवता पित्र्यपूजनं कार्यमिति

विधीयते प्रत्यागमनानन्तरमपि देवब्राह्मणपूजनं आहूय । एतच्च तीर्थयात्राङ्गं नित्यम् । येन तीर्थं एव स्वीयते, तेन तु पुनरागम्यते तस्य प्रत्यागमनोक्तदेवतापूजनाद्यभावः ।

गयायात्रायां तु वायवीये,—

उद्यतस्येत् गयां गन्तुं आहूय कृत्वा विधानतः ।

विधाय कर्पटीवेशं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥

ततो ग्रामान्तरं गत्वा आहूयेषेण भोजनम् ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतियद्दविवर्जितः ॥

इत्याद्यधिकमङ्गं नान्यत्र । प्रयागव्यतिरिक्ततीर्थगमने यान-
निषेधे प्रमाणादर्शनात् न तीर्थान्तरे यानगमनेन विरोधः इति
कल्पतरुकाराः । “गङ्गायां भास्करो जेजे” इत्यादिवाक्यात् तीर्थ-
प्राप्त्युपवासः शिखावर्जं केशवपनात्मकमुण्डनञ्च कर्तृमङ्गस्काररूपं
तीर्थस्नानदानआहूयारूपकमाङ्गम् । यत्तु देवलवाक्यं तीर्थान्यनु-
क्रम्य तदर्धमभिगम्य प्रतोपवासनियमयुक्तस्य ह्रमवगाहमानः चिरात्रं
उपित्वा सर्वपापैर्विमुच्यते स्वस्तिमांश्च भवतीति, तत्तीर्थयात्रा-
प्रकरण^(१) स्नानात् पृथगेव कार्यम् । एवम्,

अनुषोय्य चिरात्रन्तु तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गात्रं दरिद्रो नाम जायते ॥

इति महाभारतौक्तौ तीर्थानभिगमनकाञ्चनगोदानचिरात्रोपोष-
णानि दारिद्र्याभावफलानीति ज्ञेयम् । जेजेतीर्थादिषु परकी-
यत्वाभावात् तत्र यच्च कुत्रापि आहूयकरणे न दोषः ।

(१) तत्तीर्थयात्राप्रकरणात् पृथगेव कार्यम् ।

अट्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।

सर्वाण्यस्त्रामिकान्याङ्गर्न हि तेषु परिग्रहः ।

इति यमोक्तेः । पुण्याः पुण्यप्रदेशाः चेन्नाणि इति यावत् ।
तेषु परिग्रहः प्रभुत्वं न कस्यचिदपीत्यर्थः । तीर्थे आद्वैतर्पणयोर्न
कालापेक्षा । अकालेऽप्यथवेत्यादि पूर्वाक्तदेवीपुराणोक्तेः ।

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

इति हारीतोक्तेश्च । तीर्थश्राद्धे जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः ।

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवत्पितापि कुर्वीत आहुं पार्वणधर्मवित् ॥

इति मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टोक्तेः ।

परार्थतीर्थेयाने प्रसङ्गात्तीर्थप्राप्तौ चापि फलमाह पैठीनसिः,—

पोङ्गंशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अह्नें तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिवृत्तिं कुग्रमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

तत्र मन्त्रः,

कुण्डोऽसि त्वं पर्वतोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नायात् यस्तार्थं यन्निबन्धनम् ॥ इति श्रिष्टाः ॥०॥

अथ पुण्यार्थं औपचारिकश्राद्धम् ।

तस्य शरीरोपचयनिमित्तरमायनादिप्रयोगकालीनत्वात् न
स्वतन्त्रः कालः, इति दादशविधश्राद्धकालाः तन्नामाङ्गिकश्राद्ध-
काशाय निरूपिताः ।

अथ जीवत्पितृकस्यापि श्राद्धविशेषेष्वधिकारः ।

मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टे,—

विवाहे पुत्रजनने पितृव्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मणे आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

जीवत्पितृकस्य श्राद्धकाला इत्यर्थः । पितृव्येष्टिः चातुर्मास्येष्टि-
विशेषः अत्र विवाहपदं द्वितीयविवाहपरम् । आद्ये विवाहे
पितुरधिकार इति पूर्वं निर्णीतत्वात् ।

अथ शरीतोऽपि,—

अनिष्टिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ श्राद्धकर्मणि ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवाद्दिश्य पार्वणम् ॥

इति मातृभरणे तु तस्य मातृमृताहश्राद्धं कार्यमेव ।

आपद्य सहपिण्डत्वमौरमो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवश्श्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥

इति पितृतुल्यत्वेन यमदग्निनोक्तत्वात् ॥०॥

अथ श्राद्धवैश्वदेवयोः क्रमविचारः ।

भविष्ये,—कृत्वा श्राद्धं महावाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

आदित्यपुराणे,—

पितृन् सन्तर्प्य विधिवत् वलिं कुर्यात्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

व्यासोऽपि,—

यदा श्राद्धं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

अट्यः पर्वताः पुण्या नक्षत्राणि यानि च ।

सर्वाण्यस्त्रामिकान्याङ्गर्न हि तेषु परिग्रहः ।

इति यमोक्तेः । पुण्याः पुण्यप्रदेशाः चेवाणि इति यावत् ।

तेषु परिग्रहः प्रभुत्वं न कस्यचिदपीत्यर्थः । तीर्थे आद्वैतर्पणयोर्न कालापेक्षा । अकालेऽप्यथवेत्यादि पूर्वाक्तदेवीपुराणोक्तेः ।

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

इति द्वारतीतोक्तेश्च । तीर्थश्राद्धे जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः ।

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवित् ॥

इति मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टोक्तेः ।

परार्थतीर्थयाने प्रसङ्गात्तीर्थप्राप्तौ चापि फलमाह पैठीनसिः,—

षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।

अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिक्रान्तिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

तत्र मन्त्रः,

कुण्डोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नायात् यस्यार्थं मन्त्रिबन्धनम् ॥ इति श्रियाः ॥०॥

अथ पुष्ट्यर्थं औपचारिकश्राद्धम् ।

तस्य शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकालीनत्वात् न स्वतन्त्रः कालः, इति दादशविधश्राद्धकाशाः तत्रासाद्विकश्राद्ध-काशाश्च निरूपिताः ।

अथ जीवत्पितृकस्यापि आहुविशेषेष्वधिकारः ।

मैत्रेयगृह्यपरिशिष्टे,—

विवाहे पुत्रजनने पित्र्येष्वां सौमिके मखे ।

तीर्थं ब्राह्मण आयाते पङ्कते जीवतः पितुः ॥

जीवत्पितृकस्य आहुकाला इत्यर्थः । पित्र्येष्टिः चातुर्मास्येष्टि-
विशेषः अत्र विवाहपदं द्वितीयविवाहपरम् । आद्ये विवाहे
पितुरधिकार इति पूर्वं निर्णीतत्वात् ।

अत्र चारीतोऽपि,—

अनिष्टिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ आहुकर्मणि ।

येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य पार्वणम् ॥

इति मातृमरणे तु तस्य मातृमृताह्वादाह्वादां कार्यमेव ।

आपद्य सद्यपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवज्राहु मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥

इति पितृतुल्यत्वेन यमदग्निनोक्तत्वात् ॥०॥

अथ आहुवैश्वदेवयोः क्रमविचारः ।

भविष्ये,— कृत्वा आहुं महावाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥

आदित्यपुराणे,—

पितृन् सन्नर्था विधिवत् वलिं कुर्यात्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

याज्ञोपनिषद्,—

यदा आहुं पितृभ्यस्तु दातुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते आहुकर्मणि ॥

वृद्धगौतमः,—

पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

कार्ष्णाजिनिः,—

अकृत्वा पैदकं आहुं वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेत् आहुं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

पैठीनसिः,—

पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेत्च्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

आहुं निर्वर्त्य विधिवत् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिर्वा ततो दद्याद्भ^(१)न्तकारादिकं तथा ।

मनुः,—

उच्छेषं तु उत्तिष्ठेत् यावद्विप्रा विधर्जिताः ।

ततो गृहवलिं दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

गृहवलिशब्दो भूतयज्ञाभिधायको वैश्वदेवादिनित्यमहायज्ञो-
पलक्षणपरः इति कल्पतरुकाराः ।

श्रुत्यन्तरेऽपि,—

गृहामिश्रिशुदेवानां यतीनां ब्रह्मचारिणां ।

पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डाश्च निर्वपेत् ॥

इत्यादि वज्रवाक्यपर्यालोचनया पार्वणैकोद्दिष्टरूपोभयपिद-
आह्वानन्तरमेव साग्निकैर्निरग्निर्नैरपि वैश्वदेवादिकं कार्यं ।

यत्तु परिशिष्टे,—

संप्राप्ते पार्वणे आह्वे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अथतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनि ॥

इति, तच्छान्दोग्यविषयमेव,—

आह्वे प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः ।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥

इति साखकायनोक्तिरपि पूर्वोक्तिममानत्वात् तत्परमेव ।

एवं,—

याजुषाः सामगाः पूर्वं आह्वमध्ये तु वज्रवाः^(१) ।

अथर्वाः पाकशेषेण वैश्वदेव तु कारयेत् ॥

इति शौनकोक्तौ यद्यजुर्वेदिनामपि आह्वपूर्वत्वं, तत् वाज-
सनेयीतरगाखिपरं इति निबन्धकतः ।

यदपि,—

वैश्वदेवाहुतौ रभावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुह्यात्^(२) भूतयज्ञादि आह्वं कृत्वा ततः स्मृतम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तौ अग्नौकरणान्तरं वैश्वदेवः, तदनन्तरं
आह्वब्राह्मणभोजनम् । तदुत्तरं भूतयज्ञादि इत्युक्तम् । तदपि
शाखान्तरविषयम्, अग्नौ खोक्तकर्मक्रमविरोधात् । पितृन् सन्तर्प्य
इत्यादि वज्रवाक्यविरोधाच्च ।

यत्तु,—

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम् ॥

इति (१)लोकाचिवाक्यम् । तद्देशविशेषे आहुत्तपोकात् पृथक्पाके
वैश्वदेवं कुर्वतामेवादृतम् । दार्शं दर्शसम्बन्धीत्यर्थः दर्शआहुत्य-
सर्वआहुत्प्रकृतिकत्वात् सर्वआहुत्परत्वमेतस्य इति आचार्याः ।

यदपि लोकाचिवाक्यम्,—

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिष्टयज्ञं ततः कुर्यान्नतोऽन्वाहार्यकं बुधः । इति ।

तदपि शाखान्तरपरम् ।

पिष्टयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुत्तं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मनूक्तिविरोधात् । पक्षान्तमन्वाधानम् । पिण्डान्वाहार्यकं
दर्शआहुत्तं एवमादिषु यत्साग्निकपदं तत् अनुवादमात्रं । न तु
साग्निकानग्निकयोः क्रमभेदार्थं इति बोध्यं ।

यत्तु,—

वैश्वदेवमहत्तैव आहुत्तं कुर्यादनग्निकः ।

लौकिकेऽग्नौ ऋते श्रेयः पिष्टर्णा नोपतिष्ठते ॥

इति परिशिष्टवचनं, तदपि पूर्वोक्तव्यवस्थार्थम् ।

यत्तु कैश्विभिखितम् । सर्वैकोद्दिष्टानां वचनात् नित्यआहुता-
नन्तरं करणम् ।

तथा च जावालिः,—

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् । इति ।

नित्यश्राद्धमपि पार्वणमिति । तत्र सर्वशब्दोपादानं चिन्त्यम् ।

तथाच जावालिना,—

यदेकत्र ^(१)भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

इत्युक्तम् । तत्र एकोद्दिष्टपदेन मातृसाम्बत्सरिकादिपरिग्रहो-
न पित्रसाम्बत्सरिक इति सर्वैर्याख्यातम् । अस्माभिरपि वक्ष्यते,
तस्य पृथगनुष्ठानाभावात् इति । तथाच एतद्वाक्यं न पित्रसाम्बत्स-
रिके प्रसरति । किं च नित्यश्राद्धस्य पार्वणमिति शास्त्रात् न
लभ्यते । मत्स्यादौ नित्यश्राद्धविधेः पार्वणमिन्नत्वात् कालभेदात्
वैश्वदेवहीनत्वाच्च । यदि अमावास्याश्राद्धस्य सर्वश्राद्धप्रकृतित्वात्
पार्वणत्वं नित्यश्राद्धस्यापि इति । तर्हि एकोद्दिष्टश्राद्धादीनामपि
पार्वणत्वं स्यात् । इत्यलमतिविस्तरेण ।

यत्तु,— विप्रमिश्रैरुक्तम्,—

विमर्जनं तु प्रथमं पित्रपैतामहेषु वै ।

इत्यन्तं पार्वणश्राद्धमुक्त्वा,—

ततस्तु वैश्वदेवाख्यां कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तौ पार्वणश्राद्धोक्तेर्नैकोद्दिष्टश्राद्धोत्तर-
काले वैश्वदेव इति, तन्न रुचिरम् । तत्र पार्वणश्राद्धपचसोद्दिष्ट-

त्वात् तदनन्तरता उक्तेति प्रत्युत वैश्वदेवस्य आद्धोत्तरकालताविधे-
रुक्तत्वात् अनेकवाक्येषु अविशेषेण आद्धानन्तरोक्तेश्च ।

यद्यपि तैरन्यैरप्युक्तम्, पितृन् सन्तर्ष्य पितृणां नोपतिष्ठत इति
वज्रवचनप्रयोगादेकोद्दिष्टस्य व्यावृत्तिरिति तदपि मन्दम् । तत्र
वज्रवचनस्याविवक्षितत्वात् । प्रत्युत एकवचनोपादाने तु पार्वणो-
त्तरत्वनिषेधः प्रसक्तः स्यात् वज्रवचनोपादानादुभयोरपि साधारण्येन
प्रतीतिरिति न काश्चिद्विरोधः । सर्वमेतत्पर्यालोच्य षट्त्रिंशत्त-
कारिकायां साधारण्येन आद्धपदमुपात्तम् ।

प्रातिवासरिको होमः आद्धादौ क्रियते यदि ।

देवा ह्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

मात्स्येऽपि,—

निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युष्याग्निं समन्तवत् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं वलिमेव च ॥ इति ।

केवलं मातृश्राद्धस्य पार्वणत्वे एकोद्दिष्टत्वेऽपि वैश्वदेवानन्तर-
मेवानुष्ठानम् ।

पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्नियोगतः ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेर्नित्यश्राद्धस्यापि पितृसम्बन्धित्वेन वल-
वत्त्वात् । नवे पश्चाद्भवे पर्युषिते चिरन्तने पूर्वभवे इत्यर्थः ।
अन्यत्र मातापितृव्यातिरिक्तश्राद्धे, आसन्तिः आसन्नता अन्तरङ्ग-
त्वमिति यावत् । एवं च सुतरां पितृव्यादिश्राद्धात् पूर्वमेव
वैश्वदेवः कार्यः इति सिद्धम् । नन्वेवं सति मातृश्राद्धस्यादौ नित्य-

आद्धादौ अनुष्ठानं भवतु आद्धानन्तरं वैश्वदेववलिकर्म कार्यमिति चेत्, उच्यते । वैश्वदेववलिकर्मोत्तरत्वमेव नित्यश्राद्धमेति सूतरां आदौ वैश्वदेववलिकर्म इति सिद्धं । एतदस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्यम् । इति ।

अथ देवपूजाश्राद्धयोः क्रमः ।

आद्धदिने पाकस्य पिबुद्देशेन कृतत्वात् सिद्धमन्नं इत्यादिभूतवचना-
स्यापि तत्र विहितत्वात् आदौ आद्धं कार्यमिति प्रतीयते ।
किञ्च पिण्डदानान्ते,—

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमद्यापि वा ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

आद्धकाले,—

ततोऽन्नं वज्रसंस्कारं नैकथञ्जनमचवत् ।

चोक्ष्यपेयममृद्धं च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

इत्यादिवचनैः आदौ आद्धं कार्यमिति प्रतीयते ।

तथा,—

विष्णुपभुक्तशेषेण यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

तथा,—

पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति इत्यादि ॥

तथा,—

हरेर्निवेदितं सम्यक् देवेभ्यो जुहुयाद्धविः ।

पितृभ्यश्चापि तद्दद्यात् कलस्थानक्यमाप्नुयात् ॥

इति वचनैर्विष्णुपूजायाः प्राथम्यं प्रतीयते । एवं सन्देहात् सर्वपक्वद्रव्यं द्विधा कृत्वा आङ्गार्थमेकभागं देवार्थमेकभागं च समकालमेव परिवेषयन्ति । पिण्डदानसमकालं विष्णुं पूजयन्ति च । केवलं येषामन्यदेवा अपि अभीष्टाः ते आङ्गपरिवेषणसमकालं देवतोद्देशेन परिवेषणं कृत्वा पिण्डदानानन्तरं वैश्वदेवात् पूर्वं पूजयन्ति । पितृश्रेष्ठस्य विष्णोरेव निषिद्धत्वात् । प्रतिदिनविहिताभीष्टदेवतापूजनं वैश्वदेवात् पूर्वमिति निर्णीतत्वाच्च ॥०॥ इति ।

अथ पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमः ॥

जावालिः,—

यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

पार्वणं अमावास्यादिविहितं । एकोद्दिष्टं एकोद्दिष्टकुले मातृसाम्बत्सरिकम् । सर्वेषां पितृव्यादिसाम्बत्सरिकं च मात्रान्तरसाम्बत्सरिकं च । एकोद्दिष्टकुलेऽपि न पितृसाम्बत्सरिकम्, तस्य पृथगनुष्ठानाभावात् । तत्र वचनं वक्ष्यते । यद्विप्रमिश्रैरुक्तं मातृसाम्बत्सरिकं च तद्दिने पाकस्य तन्त्रत्वेऽपि एकोद्दिष्टिभिरमावास्याश्राद्धानन्तरं कर्त्तव्यम् । पार्वणिभिः पुनर्देवताभेदात् प्रागेव अमावास्याश्राद्दात् पृथक् कर्त्तव्यम् । कालादर्शमते इतरपार्वणस्य कालभेदात् इति । तत्र रुचिरम् । पित्रोः श्राद्धे ममं प्राप्ते इति पितृश्राद्धस्य प्रथमत एव वाचनिकत्वाच्च ।

पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि ।

इति कालादर्शप्रामाण्याच्च । कालभेद इति यो हेतुरप्यन्यतः

सोऽप्यप्रयोजकः । वाचनिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशात् । अन्यथा एको-
दिष्टस्य कालभेदात् पार्वणोत्तरत्वं तन्मतेऽपि न स्यात् ।

इति निपुणमतिभिर्विभावनौयम् ।

तथाच दर्शाष्टकायुगादिप्रेतपक्षेषु मातृमरणेऽग्नौचान्तविहितत्वेन
वा मातृमृताहत्याद्धे प्रसक्ते वा दर्शादित्याद्भानन्तरं मातृमृताहत्याद्धे
कार्यम् । केवलमन्वष्टकायां मातृमरणे अन्वष्टकायाद्धेन तत्साम्ब-
त्सरिकश्राद्धस्यापि तन्त्रेण सिद्धिः । एवममावास्यादिश्राद्धदिने
तन्त्रसिद्धं ।

प्रेतपक्षे च पित्रमरणे साम्बत्सरिकश्राद्धं अमावास्यादिपार्वर्णेन
अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति शंखोक्तेः । अमावास्यां इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
अमावास्यायामित्यर्थः । अमावास्यापदं श्राष्टकादिसर्वपर्वोपसंख्यानं ।
तथा च, गार्ग्यः,—

पर्वकालो मृताहस्य यदैव तद्वयं भवेत् ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥ इति ।

(१) अत्र पार्वणिनामपि मातामहाद्यधिकदेवताविषयत्वेन अमा-
वास्याश्राद्धस्यैव तन्त्रत्वात्पुनरवोमाद्रवसेरेव देवतात्वमिति कर्का-
चार्याः । तत्र केचिदाशंकन्ते, मृताहश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वात् नित्यात्
नैमित्तिकस्य वल्लवत्त्वात्कालकामयोर्देवतात्वमिति, तत्र न्याय्यम् ।

नैमित्तिकस्य तन्त्रत्वे मातामहादीनां प्रवेशाभावः प्रसज्येत । किञ्च
 एकोद्दिष्टकुले विश्वेदेवाभावेऽपि अमावास्यादिवलेनैव पुरुरवो-
 माद्रवमोर्देवतात्वं, पार्वणिनां मृताहस्य वलवत्त्वात् कालकामयो-
 र्देवतात्वमिति सर्वानुगतो न्यायो न स्यात् । तस्मान्नात्र कालकामयो-
 र्देवतात्वं, सकृदनुष्ठितमनेकानुगतं तन्त्रम् इति सामान्यतन्त्र-
 लक्षणम् । यदा तु एकोद्दिष्टिनामपि अशौचादिनाऽमावास्यादिषु
 पितृसाम्बत्सरिककरणम् । तदाऽमावास्यापार्वणेन एकोद्दिष्टं प्रसङ्ग-
 सिद्धम् । ननु एकोद्दिष्टपार्वण्योः कालभेदात्कथं प्रसङ्गसिद्धि-
 रिति चेदुच्यते । हविःस्वासादितेषु (१)प्रवृत्तौ (२)प्रयाजनस्यानु-
 ष्ठानात्तिष्ठन्नं पशुं प्रयजन्तीति पशौ कालभेदेऽपि प्रसङ्गवत् ।
 अन्योद्देशेनानुष्ठितस्यान्यत्रोपकारसंपादनं प्रसङ्ग इति प्रसङ्गलक्षणम् ।
 अमावास्यादिषु घाट्पुरुषिकश्चाद्धे कृतेऽपि घाट्पुरुषिकं नित्यश्राद्धं
 पुनः कार्यमेव ।

तथा च आहूतेतरकर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणे,—

नित्यक्रियां पितॄणां तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितॄणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ।

पृथक्पाके न वेत्यन्ये केचित्सर्वमपूर्ववत् ।

इति बहवः पक्षा उक्ताः । तत्र प्रथमपक्षस्यैवास्मद्देशे आदृतत्वात् ।
 तस्मात् विप्रमिश्रैरमावास्याश्राद्धदिने तदहर्विहितं घाट्पुरुषिक-
 नित्यश्राद्धं अमावास्याश्राद्धेनैव तन्त्रसिद्धत्वात् न कर्त्तव्यं इति

यस्मिंश्चित् । तदत्यन्ताचारविरोधात् मार्कण्डेयपुराणैकपञ्चाशयणा-
द्यानादरणीयमेव । इति ॥

अथ एकदिने बह्मश्राद्धनिर्णयः ।

दत्तः,—

नैकः श्राद्धदयं कुर्यात् समानेऽहनि कस्यचित् ।

न यज्ञं न वलिं चैव देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

इत्येतत् काम्यश्राद्धपरमिति वचनान्तरात् ।

तथाच जावालिः,—

श्राद्धं कृत्वा तु तस्मै पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदये^(१) ॥

क्रतुः,—

श्राद्धं कृत्वा पुनःश्राद्धं न कुर्यादेकवाधरे ।

यदि नैमित्तिक न स्यादेकोद्देशं^(२) भवेद्यदि ॥

संघातमरणे श्राद्धक्रमः ।

दृश्यतिः,—

एकाहनि विनष्टानां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा पृथक्पत्रं प्रकल्पयेत् ॥

कृत्वा पूर्वमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।

द्वितीयस्य ततः कार्यं सन्निपाते त्वयं क्रमः ॥

बहूनामेकोद्दिष्टानां सन्निपाते इति श्रेयः ।

क्रमज्ञानाभावे तु,—

भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छाद्भूमाचरेत् ॥ इति ।

सपिण्डपदोपादानात् इदं सर्वं मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

युगपन्मरणं च जले वा गृहदाहादिना वा इति ज्ञेयम् ।

मातापित्रोस्तु सहगमनेऽन्यप्रकारेण युगपन्मरणे वा एकदैव ब्राह्मणभेदेन पूर्वमध्यमोत्तररूपाणां त्रिविधानामपि क्रियाणां करणम् ।

तथाच देवलः,—

पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियां कुर्व्युर्द्वयोरपि ।

अनुमृतौ च नान्येषां संघातमरणेऽपि च ॥

अनुमृतौ सहगमने शूद्रस्त्रीणां दशाहमध्येऽनुगमने च ।

महाभारतादिषूभयचापि अनुमरणादिपदप्रयोगात् पितृश्राद्धयो-
र्युगपत् करणेऽपि आदौ पितृकर्म कृत्वा ततो मातृकर्म क्रियते,
इति । पितृपूर्वत्वमपि संगतम् । महाग्निप्रवेशे तिथिभेदे तु
मातृसाम्बत्सरिकं यथातिथ्येव । सपिण्डनान्तक्रियायामेव मातुः
तिथेरङ्गोऽप्यनादरात् । एतदगौचप्रकरणे लिखितम् ।

एवं सपत्नमातृणां बह्वनामप्यग्निप्रवेशे बोध्यं । तत्र यस्याः पुत्रो
विद्येत तस्य विभक्तत्वे साम्बत्सरिकस्य तथाविधिकरणे अधिकारः ।
एवमपुत्रपितृव्यपत्न्याद्यग्निप्रवेशेऽपि । वैश्वदेवस्य स्वचन्द्रमातृसाम्बत्स-
रिके पूर्वानुष्ठाने भिद्वेऽपि अग्निप्रवेशे तु मातृसाम्बत्सरिकस्य पितृ-
साम्बत्सरिकाधीनत्वात् श्रवणकायामिव पश्चादनुष्ठानमविरुद्धम् ।

अमावास्यादिनित्यश्राद्धाशक्तौ संकल्पश्राद्धं कार्यम्,—

अशक्त्या पार्वणश्राद्धं यथावत्कर्तुमशमः ।

पिण्डार्घादिविहीनं तु संकल्पश्राद्धमाचरेत् ॥

अग्नौकरणमर्घं चावाहनं चावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ॥

स्वधावाचनलोपोऽस्ति विकिरस्यैव लुप्यते ।

अक्षय्यदक्षिणास्वस्तिमौमनस्यं तथापि च ॥

इति वाक्यात् ।

अथ वा पिण्डमात्रं देयम्,—

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

श्राद्धाहनि तु संप्राप्ते भवेन्निरग्नोऽपि वा ॥

इति धर्मोक्तेः । अमावास्यायां तु तत्रोक्तविधिना षट् पिण्डाः ।

अष्टकायामपि तथा । अश्वष्टकार्यां तु छान्दोग्यव्यतिरिक्तानां नव

पिण्डाः । छान्दोग्यानां षट् पिण्डाः । जीवन्मातृकाणां च तथा ।

इति पिण्डमात्रदानपक्षे व्यवस्था । ० ।

पिण्डवलिपक्षे,— भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे ।

न भोक्तव्यं पिष्टव्यं तदनिवेश कथञ्चन ॥

इति श्राद्धप्रकरणे यमेनोक्तत्वात् नवभाण्डे पिष्टकादिकं

कृत्वा ददतीति समाधारः । पिण्डमात्रदानासम्भवे उपवासः ।

सर्वकृष्णपक्षाणां श्राद्धकालत्वं वैजवापः,— कृष्णपक्षे श्राद्धं प्रकुर्वीत

अक्षं संस्कृत्य पक्वा,—

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आह्ने प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

यथा चैवापरः पक्षः कृष्णपक्षाद्विग्रियते ।

तथा आह्नस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विग्रियते ॥

हारीतः— समत्तरः प्रजापतिः तस्योदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वा-
ह्णश्च देवानां दक्षिणायनं तमिश्रः रात्रिपरपराह्णश्च तत्पितृहर्णा
इति । शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिश्रः कृष्णपक्षः ।

ब्राह्मे,—

पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन आह्ने दद्यात्तिलोदकम् ।

नाश्रन्ति पितरस्येति कृत्वा मनसि यो नरः ॥

आह्नं न कुरुते भक्त्या तद्देहाद्रुधिरं च ते ।

पिवन्ति सर्वनाशं च कुर्वन्त्यय पदे पदे ॥

तस्मात्भयेन (१)स्वपितृन् तर्पयेत् सततं बुधः ।

पचन्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्णे च वेदवित् ॥

अत्रोक्तं तिलतर्पणं अत्यन्तासम्भवविषयमेव ।

तथा विष्णुपुराणे,—

अत्रेन वा यथाशक्त्वा कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

भोजयेतात्र विप्राग्र्यान् भक्त्या विभवतो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यदानं स्वशक्तितः ।

प्रदास्यति दिजाग्र्येभ्यः स्वल्पां वा पितृदक्षिणाम् ॥

(१) च पितृन् ।

तत्राप्यमामर्थ्ययुतः (१)कराग्र्याभस्थितांस्तिलान् ।
 प्रणिपत्य द्विजाग्र्याय कस्मैचित्तु प्रदास्यति ॥
 तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतान् जलाञ्जलीन् ।
 भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥
 यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वापि गवान्निभम् ।
 अभावे प्रीणयन्नस्मान् अद्वापूतः प्रदास्यति ॥
 सर्वाभावे वनं गत्वा कचमूलप्रदर्शकः ।
 सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यच्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितृभृतोऽस्मि ।
 तृणान्तु भक्त्या पितरो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि माहृतस्य ॥
 तत्राप्यन्नाद्युत्सर्गः पिबुद्येनेन कार्यः, अस्माकं समुद्दिश्येत्युक्तेः ।

स्तुत्यन्तरे,—

तृणान्नीह गवे दद्यात् पिण्डान् वाऽप्यथ निर्वपेत् ।
 तिलदर्भैः पितृन् वापि तर्पयेद्दिधिपूर्वकम् ॥
 अग्निना वा दहेत्कचं आहुकाले समागते ।
 तस्मिंश्चोपवसेद्वाङ्नि जपेद्वा आहुसंहिताः (२) ॥

अन्यत्र,—

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विले ।

सर्वत्र (३) योऽयममावास्यादिकालनियम उक्तः । स शक्तस्तु
 द्रव्यादियुक्तस्वारोगिणः । अमामर्थ्यं तु वशिष्ठः,—आवण्यायादा-

यथोक्तं अन्वष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् निगमा आहिताग्नेः
 पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत् पूर्वश्रुतेः । अपरपक्षे
 यदहः सम्पद्येत, अमावास्यायां तु विशेषेण अष्टकातीर्थतिथि-
 ब्राह्मणद्रव्यसम्यक्तु चिकीर्षेत । इति सर्वत्र कृष्णपक्षस्य यस्यां
 कस्यांचित्तिथौ यच्छ्राद्धमुक्तं तत्राहिताग्नेर्नाधिकारः । न दर्शेन
 विनेत्यादिनान्यदिने निषेधात् । दक्षिणाम्युद्धरणस्य दर्शं विद्य-
 'मानत्वाच्चेति पूर्वमुक्तं । निरग्नेरपि दर्शं करणं तस्य सर्वोद्योगेन
 उक्तत्वात् ।

देवलेन तु,—

अनेन विधिना आहुं कुर्यात् सम्वत्सरं सकृत् ।

दिश्वतुर्वा यथान्यायं मासि मासि दिने दिने ॥

इति सम्भवासम्भवतारतम्येन बहवः पक्षा उक्ताः । तत्र सकृत्-
 करणपक्षः कन्यायामेव । तस्यां आहुः इति श्रुत्यात्, इति निबन्धकृतः ।

अथ गृहपाकपरित्यागकालाः ।

प्रचेताः,—

काम्ये व्रते च यज्ञे च पितृणां सैव वत्सरे ।

महोत्सवे व्यतीपाते पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

स्रतिसारे,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

गृहे मृते प्रसूते च पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

मृतिममुञ्चये,—

काम्ये व्रते तथा यज्ञे भावदुष्टं यदा भवेत् ।

सूतके मृतके चैव पूर्वपाकं परित्यजेत् ॥

शिष्टाः प्रेतकृत्ये,—

चिपचेऽवाऽथ यस्मासे सपिण्डीकरणे तथा ।

पूर्वपाकः परित्याज्यो मृताह्वात्द्वादशेऽहनि ॥

अथामावास्यादिआह्नप्रकरणे देवलः,—

तथैवामन्वितो दान्तः स्नात्वा प्रातः सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरक्षारम्भं सवान्धवः ॥

अक्षारम्भं पाकारम्भमित्यर्थः । सहाम्बर इत्यनेन वस्त्रदय-
धारणमुक्तम् । एकवस्त्राभावे नग्नत्वप्रसङ्गा वस्त्रपरिधाने सिद्धेऽपि
सवस्त्रत्वोक्तेर्वैयर्थ्यात् । सवान्धव इत्यनेन सपिण्डानामपि पाका-
धिकार उक्तः । आमन्वितमामन्वणमस्यासीति आमन्वितः
कृतज्ञातिनिमन्वण इत्यर्थः । अत्र तिथितत्त्वकारैः आमन्वितो
निमन्वितः सुहृद्भिः स्वजनैश्चेति यद्वाख्यातं तन्न चारु । सुहृदादीनां
यजमानकामन्वणस्यासंलग्नत्वात् । अत्र वाक्ये पाकत्यागानुक्तेर्दर्शा-
दिआह्नेषु नवभाण्डेषु पक्त्वा आह्नं कुर्वीत तद्भाण्डानि पूर्वपाके च
मिश्रयन्ति न तु पूर्वपाकं त्यजन्ति ।

अथ नित्यविहिततिलतर्पणनिषिद्धकालाः ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

पितृआह्ने रवौ शुके सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पुनस्तत्रैवापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गं युगादौ पितृवासरे ॥

रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

एवमर्थकानि मरीच्यादिवाक्यानि विस्तरभयात् न लिख्यन्ते ।
पितृवासर इत्यत्र मृतवासर इति मात्स्ये पाठः । अयने मकरकर्कट-
संक्रान्त्यां । युगादौ तत्तत्पृष्ठे । पितृवासरे पितृमातृसाम्बत्सरि-
कयोः । तिथिविशेषे सप्तम्यां । तस्या एव तिथेः पूर्वमुक्तत्वात् । प्रेत-
पक्षो महालयपक्षः । तथाच यथायोगं अयनादिप्रेतपक्षान्तेषु
रविशुक्रवासरदियोगेऽपि तिलतर्पणं कार्यमेव । चन्द्रग्रहणे रात्रि-
वपि तिलतर्पणं कार्यम् । तद्ग्रहणस्य तत्रैव प्रवृत्तेः^(१) । अन्यत्र रात्रि-
सन्ध्ययोर्नैव तिलतर्पणं, अपवादाभावात् । अयनादियोगाभावे
तु रविवारादिजन्मदिनान्तेषु नैव तिलतर्पणम् । एतेन संक्रान्ति-
निषेधोऽयनविषुवव्यतिरिक्ताष्टसंक्रान्तिविषयः । पितृश्राद्धनिषेधः
काम्यश्राद्धादिविषयः । केचित्तु अष्टकान्वष्टकादर्शश्राद्धानां अप-
वादोक्तावनुपादानात् तद्विषयेऽपीति^(२) तच्च ।

उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्त्रययने द्वये च ।

पानीयमण्यच तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो नृपोचुः । इति
विष्णुपुराणोक्तौ अष्टकासु तिलतर्पणस्य विहितत्वात् ।

नीलपण्डप्रमोवेण अमावास्यां तिलोदकैः ।

वर्षांस्तु दीपकैश्चैव पितृणामनृणे भवेत् ।

इति महाभारतमाख्ययोर्दर्शं तद्विधानात् पारम्पर्याचाराच्च ।
यच्च प्राचीनैरुक्तं अयने विपुले चैवेति वाक्यस्य प्रामाण्ये पितृ-
साम्बत्सरिके विकल्प इति तन्न । तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे मास्ये च
एतदाक्यदर्शनादप्रामाण्यशङ्काया अनुदयात् ।

उपाकर्मवृषोत्सर्गदुगादौ मृतवासरे ।

शुक्रसूर्यदिने चैव न दुयेत्तिलतर्पणम् ॥

इति मरौच्युक्तेष्व ।

निषिद्धदिने तिलतर्पणे दोषः स्मृतौ,—

निषिद्धं दिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणं ।

रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥

एतत्तीर्थातिरिक्तविषयं ।

तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः ।

अन्यथा कारयेन्मूढः श्वविष्टायां भवेत्क्षमिः ॥ इति स्मृतेः ।

अथ दन्तधावननिषिद्धकालाः ।

नारसिंहे,—

प्रतिपद्यर्गपष्ठीषु नवम्यां चैव सप्तमाः ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

महाभारते,—

भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि च वर्जयेत् ।

शास्त्रदृष्टानि काष्ठानीति सम्बन्धः । पर्वणि चतुर्दश्यष्टम्या-

वास्वारविसंक्रान्तयः । अत्र नित्यदन्तधावने काष्ठनिषेधात् काष्ठे-
नापि सुखार्थदन्तधावने भोजनोत्तरादृष्टार्थदन्तधावने वा न
कश्चिद्विरोधः ।

स्मृत्यन्तरे,—

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

प्रते चैवोपवासे च वर्ज्येदन्तधावनम् ॥

तथा,—

न भक्षयेदन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनो महद्भवेत् ॥

इति । केचिदत्र दीक्षाकर्माङ्गत्वेन दानहोमप्रतिषेधवत् आद्धा-
द्यङ्गत्वेन काष्ठकरणकं दन्तधावनं यदि प्रतिषिध्यते^(१) । तर्हि पश्चा-
त्वाज्यभागयोरिव विहितप्रतिषेधात् विकल्प आपद्येत इति भयेन
सुखार्थदन्तधावननिषेधः^(२) कल्पनीय इति, तन्न ।

प्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुध्यति ॥

इति कर्माङ्गभ्रंशप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु तर्हि आद्धदिनेषु सुखार्थदन्तधावनं पूर्ववत् कार्यमिति
चेन्न । सर्वभोगविवर्जितः इति वाक्यात् आद्धे भोगत्वेन एव तस्य
निषेधात् । भोजनोत्तरदन्तधावनस्याप्यत्र निषेधः । विग्रिय पूर्व-
प्रायश्चित्तोक्तेः ।

निषिद्धदिनेष्वपि प्रकारान्तरमाहपैठौनसिः,—

अस्नाभे वा निषेधे^(१) वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोस्तेखं समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कुङ्कुमपद्मोर्नवम्यां च पञ्चादौ दन्तधावनम् ।

पर्णेन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोस्तेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अस्नाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धे^(२) दिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

तथाच दन्तकाष्ठनिषेधे द्वादशजलगण्डूषाणां शुद्धपर्णस्य च समो विकल्पः, अतएवासद्देशे सर्वदा आस्रपचैरेव दन्तधावनं कुर्वन्ति इति समाचारः । अथ^(३) गण्डूषपत्रे आयुर्ध्वलमिति मन्त्रेण वनस्पते इत्यत्र जलगण्डूष इत्यूहः कार्यः । धान्यमसि इत्यादि मन्त्रेषु तरुमसि इत्याद्यूहः कार्यः इति तरुमयाधिकरणन्यायात् । पर्णपत्रे तु नोहः । तस्यापि काष्ठवत् वनस्पतिजत्वात् । निषिद्धदिनेष्वपि जिह्वोस्तेखः कार्य एव, जिह्वोस्तेखः सदैव हि इत्युक्तेः ।

अथ प्रसङ्गात् आहुपूर्वदिनकृत्याहुदिनकृत्यनिर्णयः ।

तत्र निमन्त्रणैकभक्तादिविचारः देवलः,—

अहङ्गो निभृतः स्वस्य श्रद्धावानवरः शुचिः ।

समाहितमनाश्चात्र क्रियायामसक्तः सदा ॥

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रास्त्रिमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सद्युक्ता सर्वभुक्तदिने^(१) गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान् निमन्त्रयेत् ।

अज्ञाती न समानार्थी न युग्मानात्मशक्तिः ॥

निरामिषमित्यनेन हविष्यभोजन ।

सर्वकर्मष्वपि हारौतः,—

शोभते दैवपित्र्ये औपवस्यमश्नाति इति । उपवस्तं उपवासः
तस्मै हितं औपवस्यं घृतभूयिष्ठं हविः ।

पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तावपि कर्तुः पूर्वद्युर्हविष्यभोजनमेव साधारणं
इति कल्पतरुकाराः । सर्वे भुक्ता भुक्तवन्तो यस्मिन् तथा । असम्भवे
कुतश्चित् कारणात् निमन्त्रणासम्भवे । आर्षाः प्रवराः ।

वाराहे,— वस्त्रशौचोदककर्त्तास्मीति जानता,—

स्नानोदलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठं च विस्ृजेत् ब्रह्मचारौ शुचिर्भवेत् ॥

भूमिं कृत्वेति दक्षिणाश्रवणाद्विगुणोपेतामिति शेषः ।

विस्ृजेद्ब्राह्मणादिभ्यो दद्यात् इति कल्पतरुकाराः ।

अत्र तदयायिभिरप्राचीनैर्यदन्तकाष्ठदानं लिखितं, तत् कल्प-
तरुकाराणां किमभिप्रायमिति यत् लिखितं, तन्न समीचीनं ।
निमन्त्रितब्राह्मणाय दन्तकाष्ठदानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पूर्वदिननिम-
न्त्रणपक्षे आङ्गकचूदन्तकाष्ठेनैव तदन्तधावनस्योचितत्वमिति तदभि-
प्रायात् । प्रातरेव दन्तधावनस्य काल इति पूर्वद्युर्दन्तकाष्ठदानं
उचितमेव इति सुष्टुतं कल्पतरुकारैः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

निमन्त्रयेत् पूर्वेषुः पूर्वाक्तान् द्विजसत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित्समङ्गिनः ॥

भौक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनो यतीन् ।

भोजयेत् पाणिपाचाद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

निमन्त्रणं प्रकृत्योशनाः,— चतुरवरान् इति । द्वौ दैव एकैकं
वा पितृमातामहवर्गयोः अपरेद्युः प्रातःकाले चामन्त्रणमिति ।

मनुबोधायनशातातपाः,—

द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सन्निधौ देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।

पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरे ॥

ब्राह्मे,—

देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।

शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि ॥

यस्माद्ब्राह्मणवाङ्मत्यादोषो बज्जतरो भवेत् ।

ह्रीविनाशो मौननाशः श्राद्धतन्त्रस्य विस्तृतिः ॥

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शः इत्यादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

मातामहानामप्येवं तन्त्रं (१) च वैश्वदेविकम् ।

अतएव सपिण्डीकरणव्यतिरिक्तश्राद्धेषु एकैकपक्ष एवाद्विष्यते ।
 राजगृहे तु महालायादौ साक्षाद्वाङ्मनाभावेन ह्रीविनाशादि-
 दोषाभावात् धनाधिकाच्च दैवे पञ्चदश पित्रवर्गे पञ्चत्रयं मातामह-
 वर्गोऽपि पञ्चत्रयं कुर्वन्ति ।

मास्ये,— यः साधुभिः संनिमन्त्रयेत् इत्यनन्तरम्,—

तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।

अन्योऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥

तथा,—

ब्राह्मणैश्च सहाश्रन्ति पितरो ह्यन्तरीचगाः ।

वायुभृता न दृश्यन्ते भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

साधुभिः संनिमन्त्रयेदित्यादि^(१) स्वयं ^(२)निमन्त्रणासम्भवे ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्मणि ।

इति लिङ्गेन स्वनिमन्त्रणस्य मुख्यत्वात् ।

यमः,—

निमन्त्रितो दिजः पित्ये नियतात्मा भवेत्सदा ।

न च कृन्दांसधीयीत यस्य श्राद्धं च तद्भवेत् ॥

सोऽपि नाधीयीत इत्यर्थः ।

हारीतः,—

^(१)पूर्वेद्युर्मन्त्रितान् विप्रान् पितरः संविशन्ति वै ।

यजमानं च तां रात्रिं वसेयुर्निधितास्ततः ॥

(१) संनिमन्त्रयेदिति । (२) स्वयं निमन्त्रणस्य । (३) पूर्वोद्युरामन्त्रितान् ।

कात्यायनसूत्रं,— तदहः शुचिरक्रोधेनोत्तरितो अममत्तः सत्य-
वादी स्यात् अध्वमैथुनग्रमस्वाध्यायान् वर्जयेत् । आ आवाहनात्
आ उपसर्गनात् आमन्त्रितश्चैवम् । आ उपसर्गनात् भोक्तृणां
अन्याचमनपर्यन्तम् । तथा अनित्येणामन्त्रितो नापक्रमेदामन्त्रितो-
ऽन्यदन्नं न गृह्णीयात् ।

धमः,—

केतितस्तु यथान्यायं ब्राह्मणो ह्ययकथयोः ।
कथञ्चिद्वद^(१)तिक्रामेत् पापः सूकरतां व्रजेत् ॥
ब्राह्मणं तु सुखं कृत्वा देवताः पितृभिः सह ।
तदन्नं समुपश्रन्ति तस्मात्तन्न व्यतिक्रामेत् ॥
केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।
(१)ब्रह्मवध्यामवाप्नोति शुद्रयोनौ च जायते ॥
आमन्त्रितस्तु यः आद्वे अन्यस्य कुर्वते क्षणम् ।
सम्बत्सरकृतं पूज्यं तस्य नश्यति दुर्मतेः ॥

आमन्त्रित इति प्राप्यकर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । तथाचामन्त्रणेन
प्राप्तः स्वीकृतमन्त्रण इति यावत् । क्षणं आमन्त्रणं कुर्वते
स्वीकरोति, एतेन कृतमन्त्रणस्वीकारस्य तदतिक्रमे दोषः ।
न तु प्रथमतोऽस्वीकृतमन्त्रणस्य इति ज्ञेयं ।

ब्राह्मे,—

आमन्त्रितस्त्विह नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।
देवतानां पित्राणां च दातुरन्यस्यैव हि ॥

(१) योऽतिक्रामेत् ।

(२) ब्रह्मवध्यामवाप्नोति ।

चिरकारी भवेद्रोगी पच्यते नरकाग्निना ।

पुनर्यमः,—आमन्त्र्य ब्राह्मणान् यस्तु यथान्यायं न पूजयेत् ।

अतिघोरास्तु कृच्छ्रास्तु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

शङ्खः,— निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः ।

श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महत्तैनसा ॥

अतएव देवलवाक्ये वृषलीं यदि गच्छति इति स्त्रीमात्रोप-
लक्षणम् । अन्यनिमन्त्रणपक्षे ब्राह्मणार्थं शूद्रेण सर्वथा न निमन्त्र-
णीयम् । शूद्रार्थं ब्राह्मणेनापि न निमन्त्रणीयम् ।

तथा च यमशातातपौ,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्थानं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्थानं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणानां श्राद्धयोग्यत्वस्य प्रायोऽभावात् पश्चादनुकल्पपक्षं
मनुराह,—

एष वै प्रथमः पक्षः प्रदाने ह्यव्यक्त्ययोः ।

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुहम् ।

दौहित्रं विट्पतिं वन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥

एतेषां श्राद्धयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

तत्र नियोगक्रमे ह्यरीतः,—

विद्यातपोऽधिकानां वै प्रथमासनमुच्यते ।

ब्राह्मणाभावे विष्टरब्राह्मणकश्राद्धं तथा च श्राद्धसूचभाष्ये,—

ब्राह्मणानामसम्पत्तौ ह्यवा दर्भमयान् दिजान् ।

आहुं कृत्वा विधानेन पश्चाद्विप्रेषु दापयेत् ॥

सत्यमतोऽपि,— निधाय दर्भविष्टरानामनेषु समाहितः^(१) ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

एतेषां आहुयोग्यत्वगुणराहित्येऽपि निमन्त्रणीयत्वमित्यर्थः ।

सालग्रामशिलान्नाह्णकआहुं ।

तत्र स्मृतिः,—

सालग्रामशिलायां च आहुं यः कुहते दिजः ।

गयाद्यास्त्रिगुणं पुण्यं लभतेऽसौ न संशयः ॥

लैङ्गे,— सालग्रामशिलाये तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः ।

तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं दृष्ट्वा पितरो दिवि ॥

एतयोर्ब्राह्मणत्वपक्षे आहुकास एव निमन्त्रणं, न तत्पूर्वेषु,
तेषां नियमाद्यभावात् ।

यत्तु विप्रमिश्रैः अनिन्देनामन्त्रितो नापक्रामेदित्यनक्रमणार्थत्वेन
अचेतनेऽपक्रमणाभावान्निमन्त्रणं न कार्यम् । निमन्त्रणस्य तु प्रेषत्वा-
भावेऽपि यदुत्कलदेशे तदनुष्ठानं, तत् किंनिवन्धनमिति न जानीमः,
इति लिखितं । तत्र विचारचारु । प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानमिति
सर्वश्राद्धेति कर्त्तव्यतायां कार्यत्वेनोक्तत्वात् । अचेतने प्रेषानुप्रेषयोः^(२)
करणशङ्कायां तद्युक्तत्वमुक्तमिति तेनैव निमन्त्रणस्याप्युपलक्षणात् ।
भवन्तो मया निमन्त्रणीयाः निमन्त्रिताः स्य इति प्रेषानुप्रेष-
सङ्गावाच्च । इति ।

(१) एतत् वचनं पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

(२) प्रेषानुप्रेषयोस्करणशङ्कया तद्युक्तत्वमिति तेनैव ।

अथ आद्धस्यानविचारः ।

याज्ञवल्क्यः,— परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ।

यमः,— अक्षं क्षमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।

देशं चानिष्टगन्धञ्च वज्रयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिदेशं परीक्ष्याशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

विविक्तेषु च देशेषु दृष्यन्ति पितरः सदा ॥

पारक्ये भूमिभागे तु पिहणां निर्वपेत्तु यः ।

तद्भूमिस्त्रासिपिहभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥

तस्माच्छ्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥

उपकरे नितम्बेषु तथा पर्वतमानुषु ॥

गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ।

क्लिन्नं पङ्क्तिं । उपकरणं पर्वतान्तिकं । एतेन पुण्यायतनादौ
न परकीयत्वशङ्का । एतच्च तीर्थश्राद्धप्रसङ्गलिखितायामटवीत्युक्तौ
स्फुटमेव ।

भूतशुद्धेरावश्यकता, ब्राह्मे,—

जघान दानेवौ विष्णुः पूर्वं तु मधुकैटभौ ।

वृतं महेन्द्रय ततः पृथ्वी तन्मेदमावृता ॥

ततोऽयं मेदिनी सा च लोके विगीयते जनैः ।

तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लप्या गोध्या तथोष्णकैः ॥

गौरमृत्तिकयाच्छला प्रकीर्णतिलमर्षया ।

उक्तस्थानानामसमावे परगृहे आद्वे प्राग्यो,—

परकीयगृहे यस्तु स्नान् पितृन् तर्पयेज्जडः ।

तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वल्गान् ॥

अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मृत्युं च जीवताम् ।

अथभागो अत्र आद्वीयद्रव्यस्य । तेभ्यः तद्भूमिस्वामिभ्यः
तद्भूमिस्वामिषु जीवन्तु आनतिकरं किञ्चिद्द्रव्यं तेभ्यो दद्यादित्यर्थः ।
जीवतामपि दूरस्थानां अथभागदानं कार्यम् । मुख्यदानायभाग-
दानयोर्हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वात् । आद्वविघातनिवर्त्तकत्वेन
तदज्ञत्वान् ।

आद्वेऽपराह्णतिलादीनां प्राशस्यम् मनुः,—

अपराह्णतिला दर्भा वास्तुसम्पादनं तथा ।

सृष्टिः सृष्टिर्दिजाद्यायाः आद्वकर्मसु सम्पदः ॥

दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः ।

पवित्रं पञ्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥

वास्तुसम्पादनं दक्षिणाश्रवणत्वाद्युपलेपनादिकरणम् । सृष्टिः
अकार्यस्थेन अन्नव्यञ्जनसम्पादनम् । सृष्टिः अन्नादेः स्नादुत्पत्ति-
दानं । प्रथमपवित्रपदं मन्त्रपरम् द्वितीयं श्रद्धाचारादिपरम् ।
हव्यमत्र वैदिकं कर्म ।

दर्भाः तिला गजच्छाया दौहित्रं मधुसर्पिणी ।

कुतपो नीलकण्ठश्च पवित्राष्टाह पैतके ॥

नीलकण्ठो नीलवृषः, सोऽत्र पैतककर्मप्रसङ्गादुक्तः ।

महाभारते,— वर्द्धमानतिलं आद्धमचयं मनुरग्रवीत् ।

वर्द्धमानतिलं तिलवज्जलं ।

पैठीनसिः,— तिला दौहित्रकुतपा इति पवित्राणि आद्धे सत्यं
चाक्रोधं शौचं चात्तराच्च प्रशंसन्ति ।

विष्णुः,— कुतपः कृष्णाजिनतिलसिद्धार्थकाक्षतानि पवित्राणि
रक्षोघ्नानि च दद्यात् ।

वायुपुराणे,— कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्धनं पशून् पुत्रांश्च दापयेत् ॥

हारीतः,— दर्भैरङ्घ्रिस्तिलैर्दत्तं तृष्णीमयाभुते दिवम् ।

विधिना त्वानुपूर्व्येण अक्षयं परिकल्प्यते ॥

काञ्चनादिषु दर्भाद्यैर्मन्त्रवत् प्रतिपादिताः ।

पितृणामक्षयं यान्द्यमृतं भूत्वा महोर्मिभिः ॥

तृष्णीं आद्धमन्त्रवर्जितं । इयं च दर्भादीनां विधानुपूर्व्यादि-
सहितानां स्मृतिः । काञ्चनादिषु पात्रेषु इति शेषः । प्रतिपादिता-
श्राप इति शेषः । इति कल्पतरुव्याख्यानं ।

हारीतः,— तिला रचन्ति दैतेयान् दर्भा रचन्ति राक्षसान् ।

रचन्ति श्रोत्रियाः पङ्क्तिं स्नातके दत्तमक्षयम् ॥

यमः,— वेदविद्रक्षति त्वन्नं यतये दत्तमक्षयम् ।

विष्णुः,— तिलैश्च सर्षपैर्वापि यातुधानान् विवर्जयेत् ।

उग्रनाः,— कुशा दर्भाः समाख्याताः कुतपा वृषयस्तथा ।

दुहितुर्द्यैव ये पुत्रास्ते दौहित्राः प्रकीर्त्तिताः ॥

श्रुतिः आसनविशेषः ।

शातातपः,— दौहित्रं खड्गमित्याङ्गुलंलाटाद्यद्धि जायते ।

तस्य शृङ्गस्य यत्पात्रं दौहित्रमपि तद्विदुः ॥

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमलयम् ॥

पैठीनसिः,— कुतोऽपि आङ्गवेलायां ओत्रियो यदि दृश्यते ।

आङ्गं पुनाति वै तस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

अत्र च दौहित्रकुतपयोरनेकार्थत्वात् एकतमोपादानेऽपि आङ्ग-
समृद्धिर्भवतीति कल्पतरुकाराः ।

ब्राह्मे,— यतिस्त्रिदण्डः करुणी राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रं कुतपः कालश्चागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तपारण्यास्तथैवं त्रिविधास्तिलाः ।

पितृणां दक्षये सृष्टा दग्धेते ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तथा,— दर्भैर्मन्त्रैस्तिलैर्हृन्वा रजतेन विना जलम् ।

दत्तं हरन्ति रक्षांसि तस्माद्दद्यान्न केवलम् ॥

मात्स्ये,— मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च यद्य नेपालकम्वलः ।

कृष्यं दर्भास्तिलाश्चागो दौहित्रश्चाष्टमः स्यतः ॥

पापं कुत्सितमित्याङ्गुलस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ॥ इति ।

अथ आङ्गकाले आतिथ्यविचारः ।

धर्मः,— भिक्षुको ब्रह्मचारौ च भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमपि भोजयेत् ॥

यद्य वै यजमानस्य नागे भुङ्क्ते यतिकथा ।

रजस्वलाश्च^(१) षण्डश्च नेत्तेरन्नश्रतो दिजान् ॥

होमप्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितम् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च तद्गच्छत्ययथाययम् ॥

घ्राणेन सूकरो हन्ति पचवातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शनावरजस्तथा ॥

अयथाययं । यदर्थं क्रियते तदिपरीतं । कुक्कुटः पचवातेनेत्या-
देरर्थः, यावति देगे कुक्कुटादीनां पचवातादि सम्भाव्यते । तावतो
देशादपनेय^(२) इत्यर्थः । अवरजः शुद्रः ।

आद्धकाले वर्ज्येषु यमः,—

कुक्कुटो विष्टराहश्च काकः श्वा च विडालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डो नारी रजस्वला ॥

कुक्कुटः पचवातेन हन्ति आद्धमसंवृतम् ।

घ्राणेन विष्टराहश्च वायसश्च हतेन तु ॥

श्वा तु दृष्टिनिपातेन मार्जारः श्रवणेन तु ।

वृषलीपतिः प्रदानेन चतुर्भ्यां वृषलस्तथा^(३) ॥

कायया हन्ति वै षण्डः स्पर्शेन तु रजस्वला ।

खञ्जः काणः कुणिः शिबी राजप्रेष्यकरो भवेत् ॥

ऊनाङ्गो नातिरिक्ताङ्गस्तमाशु न मयेत्ततः ।

देवलः,—हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी ग्रणी पुष्कमनास्तिकौ ।

कुक्कुटः शूकरः श्वानो वर्ज्याः आद्धे तु दूरतः ॥

वीभक्तुमशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

(१) रजस्वला च ।

(२) दपनेया इत्यर्थः ।

(३) वृषली ।

नीलकषायवधनं क्षिप्रकर्णं तु वर्जयेत् ॥

शस्त्रं कालायसं शीघ्रं मलिनाम्बरवाससम् ।

अन्नं पर्युषितं वापि आद्वेषु परिवर्जयेत् ॥

वीभत्सुरुदेगकरः । मलिनाम्बरं वस्त्रे आच्छादयतीति मलि-
नाम्बरवासाः तं ।

महाभारते,— रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कन्यकास्तथा^(१) ।

निवापेनोपतिष्ठेत संयाह्या नान्यवंशजा ॥

निवापे आद्वकर्मपाकारम्भे । अन्यवंशजा मातापितृवंशासम्बन्धा ।

न संयाह्या न व्यापारयितव्या इत्यर्थः ।

विष्णुः,—समृते आद्वं कुर्यात् रजस्वलां न पश्येत् न श्रानं न
विड्वराहं न घामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजय दर्शयेत् ।

पुनर्विष्णुः,—न क्षीनाङ्गाः आद्वं पश्येयुः न शूद्रा न पतिता न
महारोगिणः ।

उग्रनाः,—विड्वराहनकुलमार्जारकुक्कुटशूद्ररजस्वलाशूद्रौभर्तारस्य
दूरमपनेतव्याः ।

हारीतः,—दैवे वा यदि वा पित्र्ये सुरापी यत्तु संस्पृशेत् ।

रजस्वला पुंश्चली वा रवसां गच्छते हि तत् ॥

वायुपुराणे,— नग्नादथो न पश्येयुः आद्वमेवं व्यवस्थितम् ।

• गच्छन्ति तैस्तु दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥

सर्वेषामेव भूतानां अपासंवरणं^(१) कृतम् ।

तां त्यजन्ति तु ये मोक्षान्ते वै नग्नादथो दिजाः ॥

अनिष्टमहुतं तस्य हरते रक्षसाङ्गणः ॥

कागलेयः,—

पूजयेच्छाद्वकालेऽपि यतिं सन्नद्धचारिणम् ।
 विप्रानुद्धरते पापात् पितृन् मातृगणानपि ।
 भुञ्जते यत्र यत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः ॥
 गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिम् ।
 अर्चयन्ति च दातारं पुत्रान् दारान् पितृन्स्तथा ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयेद्दण्डमागतम् ।
 अस्त्राभे (१) ध्यानमिच्छूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ॥
 तदभावेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ।
 ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थगतैरपि ॥
 गृहस्थानां सहस्रेषु यतिरेको विशिष्यते ।
 गन्धमाख्यफलैश्चैव भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः ॥
 संपूजयेत् यतिं आद्वे पितृणां तुष्टिकारकम् ।
 ब्रह्मचारौ तपस्वी च पूजनीयो हि नित्यशः ॥
 तत्कृतं सुकृतं यस्मान्तस्मात्षड्भागमाप्नुयात् ।
 जायं योगश्च यज्ञश्च यतस्तस्मिंस्तपं स्थितम् ॥
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति चाक्षयम् ।
 गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद्ब्रह्मचारौ यतिस्तथा ॥
 ख्याद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानमपि वेदयेत् ।
 सन्ततं योगयुक्तानां वीतरागतपस्विनाम् ॥

(१) ध्यानमिच्छूणां ।

सर्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमद्यम् ।
यतये वीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितम् ॥
न क्षीयते श्रद्धयापि कल्पकोटिशतैरपि ॥
ब्रह्मचारौ यतियैव पक्वान्नास्त्रिभिर्भुजौ ।
पक्वान्नाः पुनन्येते नागरः पक्वते पुनः ॥
योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।
न तत्फलमवाप्नोति गोत्रं सर्वं प्रतापयेत् ॥
योगिनं समतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परम् ।
दाता भोक्ता च नरकं गच्छन्ति सह बान्धवैः ॥
अपरस्परदानानि लोकयात्रा न धर्मतः ।
तस्माद्यत्नेन दातव्यमन्यथा यतितो भवेत् ॥

सब्रह्मचारिणं ब्रह्मचारिसहितं, वेदयेत् निवेदयेत्, गोत्रं कुलं
प्रतापयेत्, अतिक्रान्तो यतिरिति शेषः । न धर्मतः न धर्म इत्यर्थः ।
प्रथमान्तात्तमिलप्रत्ययः ।

शातातपः,—अतिथिर्यस्य नाश्रति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

श्रुतवृत्तविहीनैश्च भुक्तमश्वोद्विषैश्च यत् ॥

तथा,— आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुज्यते न बुधा द्विजाः ।

वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं प्रजन्ति ते ॥

मनुः,— ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजगार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥

अथ श्राद्धे निरसनीयाः ।

मनुः,— चण्डालश्च वराहश्च कुक्षुटश्च तथैव च ।

वृद्धश्रावकके^(१) ग्रन्थाः शाक्यजीवककापिलाः ।
 ये धर्मान्नानुवर्तन्ते ते वै नग्नादयो जनाः ॥
 वृथाजटी वृथामुण्डौ वृथानग्नाश्च ये नराः ।
 महापातकिनो ये च ते वै नग्नादयो जनाः ॥
 कुलत्वमानिकाः शाक्या व्याधा मुष्टिकमल्लकाः ।
 कुकर्मसंश्रितास्ते ते कुपथाः परिकीर्त्तिताः ॥
 एभिर्निर्दूतदृष्टं वै श्राद्धं गच्छति दानवान् ।
 देवतानामृषीणाञ्च पापवादरताश्च ये ॥
 असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेतैर्ब्रजत्युत ।
 अपुमानपविद्धश्च कुक्कुटो ग्रामसूकरः ॥
 श्वा चैव हन्ति श्राद्धानि दर्शनादेव सर्वशः ।
 श्वविट्शूकरसंस्पृष्ट दीर्घरोगिभिरेव च ॥
 पतितैर्मलिनैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।
 श्वस्रं पश्येद्युरेते यत्तन्नष्टाद्भयकथयोः ॥
 उत्सृष्टव्य प्रधानार्थं सस्कारस्यापविसृतः ।
 हविषां संस्कृतानां तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥
 मृत्संयुक्ताभिरङ्घ्रिस्तु प्रोक्षन्तु विधीयते ।
 सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चैवावकीरणम् ॥
 गुरुसूर्याग्निवस्त्राणो दर्शनं वापि यत्नतः ।

वृद्धस्यतिः— स्वपाकपण्डपतितश्चानः सूकरकुक्कुटाः ।

रजस्वला च चण्डालः श्राद्धे कार्यास्तद्दर्शनाः ॥

(१) वृद्धश्रावककेर्यश्या ।

परिश्रिते प्रदद्याच्च तिलैर्वा विकिरेन्महीम् ।

शमयेच्चोपविष्टस्तु तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

कुलत्वमानिकाः सत्कुलाभिमानेन त्यक्ताचाराः वृद्ध्यावकादयः ।

पाषण्डविशेषाः । मुष्टिकमल्लको मागधः ।

अपविद्धस्तु,— मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तघोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं प्रतिगृहीयादपविद्धः स उच्यते ॥

इति मनूक्तलक्षणपुत्रविशेषः । वस्त्रः क्लृप्तः । असम्भवे उक्तदोष-
दुष्टमपि आद्वीयद्रव्यं मृद्युक्तजलसम्भारजनादिकागदर्शनान्तं कृत्वा
नियोज्यमिति समुदायार्थः । प्रधानार्थं आद्वीयै । स्वपाकः अन्य-
जजातिविशेषः ॥०॥

अथ विश्वेदेवाः ।

वृहस्पतिः,— कर्तुर्दक्षो वसुः सत्यः काशः कामस्तथैव च ।

(१) धुरिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवाः ॥

माद्रवाश्च तथैते तु विश्वेदेवा प्रकीर्त्तिताः ।

इष्टिआद्वे कर्तुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ॥

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ ।

पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ ॥

उत्पत्तिं नाम वै तेषां ये विदुर्न द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र (१) विहिताः आद्वे सावधाना भवन्तु ते ॥

इष्टिश्चाद्धमत्र द्रव्यब्राह्मणसम्पत्ताविच्छेद्या यत्क्रियते तदेव ।

शातातपः,— उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणमुखः ।

प्रदद्यात् पार्वर्णश्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

शातातपः,— नित्यश्चाद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।

मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ॥

भोजयेद्दैवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि चततः ।

स दैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ॥

अन्यथा त्वलुम्पन्ति सदैत्यासुरराक्षसाः ।

तत्पूर्वं दैवपूर्वं ।

वायुपुराणे,— नामोक्त्य स्मर्येत्किञ्चिच्छ्राद्धे दैवेऽथवा पुनः ।

उत्तरेणाहरेद्देद्या दक्षिणेन विमर्जयेत् ॥

वेदिरत्र दक्षिणाप्रवणादिश्राद्धदेशः । दैवे दैवश्राद्धे ।

मनुः,— दैवकार्याद्विजातीनां पित्रकार्यं विशिष्यते ।

दैवं हि पित्रकार्यस्य पूर्वमाषायनं स्मृतम् ॥

तेषामारचभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विजुम्पन्ति श्राद्धमारचवर्जितम् ॥

दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः शीघ्रं नश्यति साम्बयः ॥

आषायनं पित्रश्राद्धप्रधानभूतस्य समृद्धिकरं श्रद्धभूतं न तु खतः प्रधानम् । आरचभूतं न तु सर्वतो रक्षाकरम् । दैवाद्यन्तं दैवे आद्यन्तौ आरभावमाने यस्य तत्तथोक्तम् । एतेनैतदुक्तं भवति, निमग्न्यादि दैवपूर्वं विमर्जनं विपरीतं कार्यम् ।

देवसः,— यद्वच क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्यपूर्वकम् ॥ इति ।

अथ विधिपरिभाषा ।

मनुः,— प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा ।

पित्र्यमानिधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

अतन्त्रिणा अनलसेन । अपसव्यं वामपार्श्वं । आनिधनात्
आसमाप्तेः ।

कात्यायनः,— दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन् परिचरन् सदा ॥

आङ्गसूत्रम् कात्यायनः,— आवाहनादिवाग्यत उपसर्गनादा-
मन्त्रिणश्चैव^(१) आङ्गं पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः । पित्र्ये दिगुणांस्तु
दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्ने पङ्क्तिमूर्द्धन्यं वृच्छति,
सर्वान् वा पित्र्ये इति वचनात् तर्पणाद्यपि पित्र्ये दिगुणैः कुग्रैरेव
समाचरन्ति न तु रुजुभिरेव ।

अथ कुशाः ।

वायुपुराणे,— रत्निप्रमाणाः शस्ता वै पितृतीर्थेन संश्रुताः ।

उपसूले तथा लूना प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ॥

तथा,— शुभाः आङ्गे वीरकुशा वल्लभाः चार्थकी तथा ।

वीरणाद्योलपाश्चैव लम्बा वर्ज्याश्च नित्यशः ॥

संश्रुताः संस्पृष्टाः, प्रस्तरोऽत्र पिण्डप्रस्तरः । प्रस्तरः कुशमुष्टिः ।

शुभ्राः भद्रमुत्तकः । वीरकुशाः प्रत्ययजाताः । चार्थकी चार्थद्वेषः ।

उत्तपः कुग्रसदृशः दणविशेषः । लम्बाः उक्तप्रमाणादधिकाः ।
हारीतः । शोभते दक्षिणं दिशं गत्वा दक्षिणाग्रायतान् समूलान्
दर्भान् आहरेत् ।

आपस्तम्बः,— समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां श्राद्धकर्मणि ।

मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य च महात्मनः ॥

ब्राह्मे,— गोकर्णदीर्घाश्च कुशाः सलच्छिन्नाः समूलकाः ।

पितृतीर्थेन देयाश्च दुर्वाः श्यामलमेघकाः ॥

काशाः कुशा वल्यजाश्च तथा ये तीक्ष्णशूककाः ।

मौञ्जलं^(१) श्राद्धलक्ष्यैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

श्राद्धे वर्ज्याः प्रयत्नेन ह्यनूपाः सगवेधूकाः ॥

दूर्वाद्याः कुशाभावे प्रतिनिधित्वेनोक्ताः ।

तथाच गोभिलः,—

तेयामभावे शूकदणशरशीर्षवल्यजसुतवनलं^(२) गुणद्वर्जं सर्वदणानि
शूकदणं शूकयुक्तधान्यदणं । शीर्षसुतवणवा जातिविशेषास्तत्तद्देश-
प्रसिद्धाः । पिञ्जलः पवित्रम् तत्समाः प्रादेशमाद्याः साद्या इति
यावत् । समाहिताः निर्दोषाः ।

अथ मण्डलार्थं चूर्णविशेषाः ।

ब्राह्मे,— मण्डलानि च कार्याणि नैवारैर्यूर्नकैः शुभैः ।

गौरमृत्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भक्षणा ॥

पाषाणचूर्णमद्भीर्णमाहतं तच्च वर्जयेत् ।

अथ श्राद्धे अर्घादिपात्राणि ।

प्राज्ञे,— अस्तभाण्डानि वर्ज्याणि पितृदैवतकर्मणि ।

सुवर्षताम्ररौप्यामृष्णाटिकगङ्गाशुक्लयः ॥

भिन्नान्यपि हि योज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि ।

पृथिवी पितृभिर्दुग्धा पात्रे रौप्यमये पुरा ॥

स्वधामृतञ्च तस्मात्तत्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।

रौप्यपात्रेऽर्घपाद्यादि^(१) तस्मात् ^(२)सूक्ष्मेऽपि कारयेत् ॥

दत्त्वा हेममये पात्रे भगवान् स्यात् स मानवः ।

दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्वरत्नाधिपो भवेत् ॥

पलाशे ब्रह्मवर्चस्वी आश्वत्ये राज्यमाप्नुयात् ।

पात्रे औदुम्बरे दत्त्वा सर्वभृताधिपो भवेत् ॥

दत्त्वा न्यषोधपात्रे तु प्रज्ञां पुष्टिं श्रियं लभेत् ।

रक्षोघ्ने काश्मरीपात्रे दत्त्वा पुष्टं लभेत सः ॥

सौभाग्यं वाथ वाधूके फल्गुपात्रे च सम्पदम् ।

श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ॥

विश्वपात्रे धनं बुद्धिं दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।

अथ पद्मपुटे दत्त्वा सुनीनां वल्लभो भवेत् ।

सिक्ते मधुष्टताभ्यां च यथासम्भवमेव वा ॥

अस्तभाण्डं विशीर्षभाण्डं । शङ्खपात्रं जाकोदुम्बरपात्रम् ।

वायुपुराणे,— तथापि^(३) पिण्डभोज्येषु पितृणां रजतं मतम् ।

अमङ्गलं प्रयत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

(१) प्राजादि । (२) सूक्ष्मापि । (३) तथापि पिण्डभोज्येषु ।

अथ चन्दनादि विचार्यते ।

अन्यत्र,— श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

त्रिलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत् पितृवक्त्रभम् ॥

विष्णुः,— चन्दनकर्पूरकुङ्कुमागुरुपद्मकाष्ठानि अनुलेपनानि इति ।

आद्धे देयादेयपुष्पविचारः ।

ब्राह्मे,— शुक्राः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि हृत्स्वयः ॥

जवादिकुसुमं भाण्डी रूपिका^(१) च कुरुण्टिका^(२) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि आद्धे कर्म्मणि नित्यशः ॥

जवादीत्यादिशब्दादेवं रक्तकुसुमम् । रूपिका अर्ककुसुमं,
कुरुण्टिका पीतझिण्टीति कल्पतरुकाराः । *

वर्ज्येषु ब्राह्मे,— उग्रगन्धीन्यगन्धीनि दुष्टानि च विवर्जयेत् ।

शङ्खः,— उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णान्यसारिणः ॥

रक्तेऽपवादः तेनेवोक्तः,—

जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः उग्रगन्धान्यगन्धानि कण्टकिजातानि
रक्तपुष्पाणि च । सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि ।

जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् ।

अन्यत्र,— आद्धे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिका श्वेतपुष्पिका ।

जलोद्भवानि सर्वानि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

तुलसीगन्धमाघाय पितरस्तुष्टमानसाः ।

प्रयान्ति गरुडाच्छृङ्गास्तत्पदं चक्रपाणिनः ।

आद्धे च तुलसीदानात् पितॄणां तृप्तिरक्षया ॥

जातीपुष्पस्य सामान्यतो विशेषतश्च आद्धे विहितत्वात् “जाती-
दर्शनमार्चणं निराशाः पितरो गताः” इति वाक्यस्य प्रामाण्येऽपि
पौतजातिपरत्वमेव ॥०॥

धूपः ।

ब्राह्मे,— चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोगौरपद्मकम् ।

तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव दत्ताक्तं युगपद्देहेत् ॥

दत्तं न केवलं दद्याद्युष्टं वा तृणगुग्गुलुम् ।

विष्णुः,— मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् । तुरुष्कं सिङ्गकरसः तृण-
गुग्गुलुं गुग्गुलुभेदः ॥

अथ दीपः ।

शङ्ख,— दृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।

वमामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

विष्णुः,— वसा मज्जाद्यं दीपार्थं न दद्यात् ।

अथ वस्त्रदानस्यावश्यकता ।

ब्राह्मे,— अनङ्गलम् यदस्त्रं वितरेत्तद्युगं शुभम् ।

वायुपुराणे,—

वासो हि सर्वदेवतं सर्वदेवेष्वभिष्टुतम् ।

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा विद्यास्तपांसि च ॥

तस्मादस्त्राणि देयानि आद्धकाद्ये विशेषतः ।

अथ नानाद्रव्यदानफलानि ।

वायुपुराणे,—

लोके श्रेष्ठतमं सर्व्वमात्मनश्चापि यत्प्रियम् ।
 सर्व्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्य्यसन्निभम् ।
 दिव्यास्सरोभिः संपूर्णमक्षदो लभते क्षयम् ॥
 आच्छादनं च यो दद्यादहतं आद्धकर्मणि ।
 आयुः प्राकाशमैश्वर्य्यं रूपं च लभते सुखम् ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्याच्छ्राद्धकाले तु धर्मवित् ।
 पावनं सर्व्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलम् ॥
 कृते विप्राय यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 मधुक्षीरश्रवा^(१) धेनुर्दातारमनुगच्छति ॥
 चक्रवर्द्धनं^(२) यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुम् ।
 धेनुं स लभते दिव्यां घण्टापद्मदोहनाम् ॥
 त्वलपूर्णं तु यो दद्यात् पादुके आद्धकर्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥
 यजनं तालवृन्तं च दत्वा विप्राय संस्कृतम् ।
 प्राप्नुयात् स्वर्गयुक्तानि प्रदानानि मृदूनि च ॥
 आद्विषूपानक्षौ दद्यात्ब्राह्मणेभ्यः सदा बुधः ।
 दिव्यं स लभते चक्षुर्वाजियुक्तास्तथा रथान् ॥

श्रेष्ठं च यो दद्यात् पुष्पमालाविभूषितम् ।
 प्रासादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्तमनुगच्छति ॥
 शरणं रत्नसंपूर्णं सुगन्ध्यासनभोजनम् ।
 आद्वे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकष्टे महौयते ॥
 मुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च मुख्यानि अयुतान्यर्बुदानि च ॥
 विमानं पुष्पकप्रख्यं सर्व्वकामसमन्वितम् ।
 चन्द्रसूर्य्यप्रभं दिव्यं विमलं लभतेऽद्यम् ॥
 अप्सरोग्भिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवम् ।
 सगन्धर्वैर्विमानार्थैः स्त्रियमानः समन्ततः ॥
 दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति जलवृष्टिभिरेव च ।
 गन्धर्वाप्सरसस्तत्र गायन्त्यो वादयन्ति च ॥
 कन्यायुवतिमधस्ता हसिताभरणस्त्रनैः ।
 सुखरैस्तो विबोधन्ते सततं हि मनोरमैः ॥
 अथदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।
 दन्तिनां च सहस्रेण यत्फलं लभते नरः ॥
 दद्यात्पवित्रं योगिम्यो जन्तु^(१)वारणमकसः ।
 स्वर्णनिष्कसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्य^(२) दानं विशिष्यते ।
 तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन देयं दानाभिरक्षणम् ॥

अहिंसा सर्वदैवत्यं पवित्रं सोमपायिनाम् ।
 दानं हि जीवितस्याज्जर्दानानां परमं बुधाः ॥
 लवणेन सुपूर्णानि आद्धे पात्राणि दापयेत् ।
 रसास्तमुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिलानिचुंस्तथा भोज्यं आद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।
 मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥
 पात्रं च तैजसं दद्यान्मनोज्ञं आद्धुभोजने ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानां च धनस्य च ॥
 रजतं काञ्चनं चैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
 धेनुं आद्धेषु यो दद्यात्गृष्टिं कुम्भोपदोहनाम् ।
 गावस्तमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिस्तथैव च ॥
 दद्यात् यः शिखरेष्वग्निं बद्धकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कामाग्निदीप्तं प्राकाम्यं सौभाग्यं रूपमेव च ॥
 इन्धनानि च यो दद्यात् दिजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति सयामे श्रिया युक्तश्च दीयते ॥
 सरभीणि^(१) तु स्नानानि गन्धवन्ति तथैव च ।
 पूरयित्वा तु पात्राणि आद्धे सत्कृत्य दापयेत् ॥
 गन्धवाहा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

शयनासनदानानि भूमयो वाहनानि च ।
 आद्वेषेतानि यो दद्यात् सोऽथमेधफलं लभेत् ॥
 ... .. गोसवमश्रुते ।
 तस्मिन् लोके वसन् मोदेत् स्यन्दनैस्तु सवाहनैः ॥
 राजभिः पूज्यते वापि धनैर्द्धान्यैश्च बर्द्धते ।
 वर्णकौशेयपत्रोर्णैः^(१) तथा प्रावारकम्बलम् ॥
 अजिनं क्षौमजं पटं प्रवेणीं मृगलोमिकाम् ।
 दत्त्वा चैतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ॥
 प्राप्नोति अद्धानस्तु वाजपेयस्य यत्फलम् ।
 बह्वो नार्थः सुरूपास्तु पुत्रस्तथाश्च किङ्कराः ॥
 वशे तिष्ठन्ति भूतानि अस्मिंस्लोके त्वनामयम् ।
 क्षौमकौशेयकार्पासं दुकूलमहतं तथा ॥
 आद्वेषेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोत्यनुत्तमान् ।
 अलक्ष्मीं नाशयत्याशु तमः सूर्यादयो यथा ॥
 भ्राजते च विमानाय्ये नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ।

प्राकाम्यं ऐश्वर्यविशेषः, गृष्टिः प्रथमप्रसूता गौः, वर्णकौशेयं
 पीतवर्णादि^(२)रञ्जितकौशेयं, प्रावारकम्बलं आच्छादनयोग्यः सूक्ष्म-
 कम्बलः । अजिनं कटि^(३)सूत्रं, क्षौमजं अतिसूक्ष्मपटुनिर्मितं शमि^(४)
 इति प्रसिद्धं । प्रवेणी गजाक्षरणकम्बलः ।
 तथा,— राजतं रजताक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।

(१) पर्णं च ।

(२) पीतवर्णादिकौशेयं ।

(३) कटिचं ।

(४) चर्म ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमक्षयं स्वर्ग्यं राजतं दानमुच्यते ॥

एवमन्यान्यपि फलान्युक्तानि विस्तरभयादिरम्यते । इति ।

अथ आद्धे देयद्रव्यविचारः ।

शङ्खलिखितौ,— धर्मेण वित्तमादाय पितृभ्यो दद्यात् ।

मनुः,— यद्धविश्विरकालाय यच्चानन्याय कल्पते ।

पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरतिमूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।

औरभेणाय चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥

षण्मासान् शाश्व^(१)मासेन पार्षतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु त्वयन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ॥

सप्ततृशरं तु गच्छेन पयसा पायसेन वा ।

बद्धीणमस्य मासेन द्वापिर्द्वादशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशल्कं खड्गं गोधामिषं मधु ।

आनन्याथैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

औरभं सेपमांसं । पृषतः चित्रमृगः । एणः कृष्णमारः । वरुः
शम्बरः । गव्यपदं पयःपायमयोरपि विशेषणम् ।

वार्द्धीणमस्य लक्षणं निगमे,—

त्रिपिवं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमशपतिम् ।

वार्द्धीणसं तु तं प्राङ्गुर्याञ्जिकाः पितृकर्मणि ॥

क्षुण्णधीवो रक्तगिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्द्धीणसः प्रोक्त इत्योषा नैगमी सृतिः ॥

त्रिभ्यां सुखेन कर्णाभ्यां च जलं पिवतीति त्रिपिवः । जलपान-
काले सुखवत् वृद्धत्वेन विलुलितकर्णयोरपि जलमध्ये प्रवेशात्तथा
कथनम् । महाशक्ता रोहिताकारा मत्स्यविशेषाः । वृद्धश्चक्ताः
कामरूपेषु प्रसिद्धाः पामराणामपि महाशाला इति व्यवहार्याः ।
“महाशक्ता मत्स्या” इति यमोक्तेः ।

यमः,— गावयं रुद्रसंमितान् ।

आनन्त्याय प्रकल्पेत खड्गमांसं पितृक्षये ।

पितृक्षयो गया ज्ञेया तत्र दत्तं महाफलम् ॥

तथा,— यत्किञ्चिन्मधुना युक्तं तदानन्त्याय कल्पते ।

उपाकृतं तु विधिना मन्त्रेणान्नं तथाकृतम् ॥

गावयम् । गवयमांसं रुद्रसंमितान् एकादशमासानित्यर्थः । उपा-
कृतं मन्त्रविहितं संछातं अन्नं । तथाकृतं उपाकृतमेव ।

कात्यायनसूत्रम्,— अथ दक्षिणार्ध्याभिरौषधीभिर्मांसं दक्षिणः,
तदभावे मूलफलैरद्विर्वा सहजानोत्तरार्धार्पयन्ति द्वागोक्ष्णमेषा
आलव्याः शेषाणि क्रीत्वा वा स्वयं मृतानाहृत्य पचेत् ।

उत्तराः तिस्रः फलमूलादयः उक्ष्णः अन्नद्वान्^(१) आलव्याः क्षतालव्याः ।

विष्णुः,— शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मुद्गैर्गाधूमैश्च मांसं प्रीयन्ते । तथा कालशाकं महाशल्का, वाङ्मैत्रिणसमांसं खड्गमांसमित्यचयाय ।

पैठीनसिः,— दृतेन मांसं प्रीणाति कालशाकेन द्विमांसं यवागूप-
कगरेण त्रिमांसं इत्यादि ।

उग्रनाः,— चतुरोमासान् कृष्णसारङ्गेण ।

शङ्खः,— आस्रान् पारेवतानिचून् मृद्वीकाभव्यदाडिमान् ।

विदार्थाश्च भारु^(१)ण्डांश्च आङ्गकालेऽपि दापयेत् ॥

लाजान् मधुघृतान् दद्यात् सकृद्यून् शर्करया सह ।

दद्याच्छाङ्गे प्रयत्नेन शृङ्गाटविश्रकेतुकान्^(२) ॥

पारेवतं जम्भीराकारं फलं, काश्मीरदेशे तु आउ^(३) आउ
इति प्रसिद्धं, मृद्वीका द्राक्षा भव्यपदस्य कर्मरङ्गफलवाचकत्वात्,
उआउ इति प्रसिद्धफलवाचकत्वाच्च, अविरोधात् समाचाराच्चो
भयमपि ग्राह्यं इति बह्वनिबन्धकतः । विदार्थाश्च जलप्रभवाः
कन्दविशेषाः । भारुण्डो जलप्रभवः कन्दविशेषः । केवुकं तद्वत्
जलप्रभवः कन्दविशेषः ।

भनुः,— सुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्मृतम् ।

अक्षारस्त्वणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

देवलः,— धानाश्च मधुसंयुक्ता इक्षूंश्चैव सगोरमान् ।

शर्कराः फलमूलञ्च सर्वं दद्यादमत्सरः ॥

गोरमपदोपादानात् आमिक्षासारप्रभृतीनां गथानामेव देयत्वं

(१) भरुण्डाश्च ।

(२) शृङ्गाटकसकेवुकान् ।

(३) उ इति

महाभारते,—

सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितृन् ।

वायुपुराणे,—

श्यामाकैरिचुभिश्चैव पितॄणां सर्वकामिकम् ।
 कुर्यादाश्रयणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 श्यामाका हस्तिनामानो वर्द्धितान् यजनिःसृतान् ।
 प्रसीतिका प्रियङ्गुश्च गाह्याः सुः श्राद्धकर्मणि ।
 एतान्यपि समानि सुः श्यामाकानां सदा गुणैः ॥
 छण्णा मापास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवगालयः ।
 मक्षायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूस्तिकाः ॥
 छण्णाः श्वेता लोहिताश्च गाह्याः सुः श्राद्धकर्मणि ।
 विल्वामलकमृदौकापनसाघातदाडिमम् ॥
 भव्यपारेवताघोडं खर्जूरस्रफलानि च ।
 कशेरुकोविदार्यश्च तालकन्दं तथा विषम्^(१) ॥
 तमालं गतकन्दश्च मध्यालुं शीतकन्दकम् ।
 कालेयं कालशाकञ्च सुनिषण्णं सुवर्चला ॥
 मांसं शाकं दधि चीरं चेषुर्वेद्याङ्गुरस्तथा ।
 कट्फलं कङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ॥
 कर्कन्दुश्रावकं वारं तिन्दुकं मधुमाङ्गयम् ।
 वैकङ्कतं नारीकेलं शट्कण्टककटीफलम् ॥
 पिप्पली मरीचं चैव पटोलं वृहतीफलम् ।

सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाः सर्वएव च ॥

एवमादौनि चान्यानि खादूनि मधुराणि च ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

प्रसीतिका मध्यदेशप्रसिद्धं धान्यं, महायवा वेणुयवाः, मधूलिका धान्यविशेषः, योनालभेदो देवधान्यमिति गौड़ाः । अस्मैव विशेषणं कृष्णाः श्वेता लोहिताश्चेति । आचोडं काश्मीरप्रसिद्धफलं । कोविदारः श्वेतकाञ्चनारसदृशः । तालकन्दः तालमूलीति प्रसिद्धं । शतकन्दं शतावरी । शीतकन्दं शाल्यकं । कालेयं तिक्तः शाकविशेषः, कालाख्यं शाकं करालाख्यमिति गोविन्दराजः । सुनिषणं चाङ्गेरी^(१)-सदृशं जलप्रभवं शाकं । सुवर्चला सूर्यभक्तशाकं, सूर्यावर्त्ता इति गौड़ाः । चेषुः चक्षु इति प्रसिद्धं शाकं मण्डशाकमिति गौड़ाः । कट्फलं कट्फलवृक्षफलमेव । कङ्कणी द्राक्षा अस्तरसा द्राक्षा । मोचः कदलीफलं । कर्कन्दुः वदरीविशेषः । नागरं सूण्डी, सूण्डी आर्द्रकप्रकृतिकत्वादार्द्रकस्यापि देयत्वं । मूलकं द्विविधं, पिण्ड-मूलकं दीर्घमूलकं चेति ।

तत्र वक्ष्यमाणग्रहोक्ता पिण्डमूलकस्यैव निषेधात् ।

वायुपुराणे,—

दीर्घमूलकस्य देयत्वेनोपादानादीर्घमूलकं देयमेव ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यत्रग्रीहिमगोधूमौ तिलसुद्धाः समर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदाराः निध्यावाद्यात्र शोभनाः ॥

(१) गङ्गेगैसदृशं ।

निष्पावा सिन्धौमदृशा दक्षिणपथप्रमिद्धाः । तस्यादृशास्त्रिमस्य
दानसमाचारः स्वादुमधुरत्वाच्च ।

(१) आदिपुराणे,—

मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरौचं शुभम् ।

आद्वकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रयुषं तथा ॥

रामठं हिङ्गुं । त्रयुषं सुखासिकापरनामिका कर्कटी मधूरत्वा-
त्तज्जातीयत्वाच्चान्यकर्कटीनां दानसमाचारः । अतस्तदलाभे फलमूलै-
रङ्गिरिति कात्यायनसूत्रे, आपोमूलफलानि चेत्यापस्तम्बोक्त्या, अङ्गि-
मूलकलेन चेति मनूक्त्या च निषिद्धेतरस्वादुमधुरमूलफलमात्रस्य
सामान्यतो विहितत्वादानुप्रमत्तीनां दानसमाचारः ।

अथ वर्ज्याणि ।

हारौतः,— विषकृद्गृहं मांसं व्याधितिर्यगतं च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आद्वे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

वायुपुराणे,— वर्जनैयानि वक्ष्यामि आद्वकर्मणि नित्यशः ।

करम्भधान्यान्यन्यानि हीनानि रसगन्धतः ॥

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्युषराणि च ।

दुर्गन्धि फेनिलं चैव तथा वै पल्वलोदकम् ॥

न लभेद्यच्च गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ।

आविकं मार्गमौघं च सर्वमेकशफञ्च यत् ॥

माद्दिषं चामरं चैव प्रायो वर्ज्यं विजानता ।

पल्वलं अक्षयः ।

रपि न स्वरूपेण दानम् । यस्यान्वयञ्जनादेः समीपे क्षुतं कृतं
तदवक्षुतं । क्षुतं त्रिका । एवं रुदितं बोध्यं ।

शङ्खः,—भूतृणं सुरमं शिषु पालङ्ग्या सुमुखं तथा ।

कुम्भाण्डालावुवार्त्ताकीकोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पली मरीचं चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

कृतञ्च लवणं सर्वं वंशाद्यञ्च विवर्जयेत् ॥

राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।

लोहितान् वृचनिर्यासान् आङ्गकर्मणि वर्जयेत् ॥

मरीचादिनिषेधोऽपि हिङ्गुवत्स्वरूपेण दीयमानस्यैवेति बोध्यं ।
वंशाद्यं वंशकरीरं । कोरदूषको वनकोद्रवः । राजमाषो झुडुङ्ग
इति गौड़ाः । पिण्डमूलकशब्दस्य पिण्डसारु इति प्रसिद्धमूलपरत्वं
केचिददन्ति । कोचित्तु मूरणपरत्वं । तदुभयमपि विचारासहं
तयोर्मूलशब्देन व्यवहाराभावात् । तथा कोषाद्येभावाच्च । वर्तुल-
मूलकदीर्घमूलकयोरेव मूलकशब्दप्रसिद्धेश्च । अत्र कल्पतरुकाराः,—

ततोऽन्नं वज्रसंस्कारं इति वक्ष्यमाणशङ्खोक्त्या विहितस्याव्यव-
(१)हरणीयद्रव्यस्य यथालाभमुपकल्पितस्य आङ्गस्वरूपसमुत्पादकत्वं, तद-
भावे तु अविहिताप्रतिसिद्धं विहितसदृशमुपादातव्यं । यत्तु आङ्ग-
प्रकरण एव प्रतिषिद्धं तत् प्रतिनिधित्वेनापि नोपादेयं । यत्र तु
कलाविशेषसंयोगः तस्य आङ्गस्वरूपसमुत्पादकत्वे सति तत्फलविशेष-
समुत्पादकत्वमपि । यत्र न फलविशेषसंयोगः तेषां नित्यवदङ्गत्वान्नै-
र्विना आङ्गाङ्गानिष्पत्तिरेव । यत्तु निषिद्धं गोमहिषमांसादिफल-

विशेषार्थं विहितं, तत् तत्फलार्थिनैवोपादयं, न तु आद्भुतस्वरूप-
सम्पादकत्वेन । यत्तु यस्मिन्नेव द्रव्ये पितृदत्तिकालात्पीयस्त्वं भूयस्त्वं
वा^(१) । तत्तस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषापेक्षया बोद्धव्यमिति ।

आलुफलकदलीकुसुमहरितक्यादीनां कषायवज्जलत्वादानाभाव-
एव । कोमलतालफलस्य मधुरत्वादेयत्वमिति केचित् । तदन्ये न सहन्ते ।

फलं तालतरूणान्तु भुक्त्वा नरकमृच्छति ।

इति वचने पक्वापक्वसाधारण्येन निषेधात् । हिङ्गमोचाशाकादे-
र्हविष्यत्वेऽपि तिक्तत्वाददेयत्वमेव । ^(२)चाङ्गेरिशाकं, श्रीङ्गदेशप्रसिद्ध-
नामकटभालेम्बु^(३)जम्बीरवीजपूरनागरङ्गप्रभृतयोऽम्बरसत्त्वान्न देयाः ।
पक्वतिन्निडौनां^(४) माधुर्यसाहित्यादानसमाचारः । लवणत्वात् समुद्र-
जलप्रभृतयो न देयाः ।

अथ परिवेषणविचारः ।

परिवेशस्तु ग्रस्तः स्यात् भार्यया पितृदत्तये ।

पितृदेवमनुष्याणां साहाय्ये सा यतः स्थिता ॥

मनुवृहस्पती,—

पाणिभ्यां त्वपसंगृह्णा स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् ग्रनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

मुक्तं ह्युमाभ्यां हस्ताभ्यां यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रं लुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

गुणानूपशकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

(१) च ।

(२) गा ।

(३) लेम्बाडदेलेम्बाड ।

(४) तिन्निडौफलस्य ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

पितृर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यथाप्युपाक्षतम् ।

वर्जनीयं सदा मद्भिस्तत्पथः श्राद्धकर्मणि ॥

दुर्गन्धि फेनिलं चाम्बु तथा न प्रदरोदकम्^(१) ।

यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ॥

तद्वर्ज्यं मलिलं तात सदैव पितृकर्मणि ।

अभोज्यं निपानजं पतितादिकारितपुष्करिण्यादिजलं ।

भाष्ये,—मसूरपणनिष्पावा राजमाषाः कुलथ्यकाः ।

पद्मविल्वकधूसूरपारिभद्राटरूपकाः ॥

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चात्राविकं तथ

कोद्रवो द्वारविवरं कपिथ्यं मधुकातमी ॥

एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः प्रियमिच्छता ।

पारिभद्रं पानिहृद इति प्रसिद्धं ।

ब्राह्मे,— दधिशाकं तथा भक्ष्यं मूलं वावधि^(२)वर्जितम् ।

वर्जयेच्चेत्तथा चान्यान् सर्वानभिषवानपि ॥

दधिशाकं शाकविशेषो दक्षिदक्षिश्चा इति प्रसिद्धम् ।

हारीतः,— पालङ्का^(३)नालिकापोतिकाशिगुस्सुकवात्ताकुभृत्पृणक-
फेलुमाषमसूरकतलवणानि च श्राद्धे न दद्यात् ।

नालिकाजलपौति मगधादौ प्रसिद्धः शाकविशेषः । स्सुकं
बीजपूरं । भृत्पृणं रामकपूरं कफेलु जलप्रभवं शाकं ।

हारीतभाष्यकारस्तु,—भृत्पृणकफेलू ग्राम्यारण्यौ शाकविशेषौ काश्मीर-

(१) प्रसरोदक ।

(२) दधिवर्जितं ।

(३) पलङ्का ।

प्रसिद्धावित्युक्तवान् । माषनिषेधोऽत्र गौरमाषपरः कृष्णमाषाणां
देयत्वेनोक्तत्वात् ।

विष्णुः,— पिप्पलीसमुकभृक्षृणासुरीसर्पपसुरसकुभाण्डालावुवार्त्ताकी-
पालङ्कातण्डुलीयककुसुमपिण्डमूलकमहिषीचौराणि वर्जयेत् ।
राजमाषमसूरपर्युषितकृतलवणानि च ।

आसुरीसर्पयो राजसर्पयः । सुरसं तुलामीशकम् ।

महाभारते,—

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गुद्रव्येषु सर्वेषु अलावु लसुनं तथा ॥

पलाण्डुशोभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ।

खुरखण्डकान्यलावूनि^(१) कृष्णं लवणमेव च ॥

याम्यं वराहमांसं यत् यच्चैवाप्रोक्षितं^(२) भवेत् ।

कृष्णाजीनी विड्झैव ग्रीतपाली तथैव च ॥

अङ्गुरार्थास्तथा वज्या इह शृङ्गाटकानि च ।

वर्जयेत्तवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥

अवक्षुत्तुच्च रुदितं तथा आद्धेषु वर्जयेत् ।

अत्र हिङ्गोर्निषेधः स्वरूपेण दीयमानस्य । द्रव्यान्तरसंस्कार-
कत्वेन तस्य पूर्वं विहितत्वात् । गृञ्जनं गाजर इति पश्चिमदेशप्रसिद्ध-
मूलभेदः । खुरखण्डकानि कृचाकसमानप्रकृतिकद्रव्याणि पिण्डोप-
मानि । कृष्णलवणं सुवर्चला । कृष्ण^(३)जीनी कृष्णाजीरकं । ग्रीतपाली
काकजङ्घा । सर्वशब्दोपादानात् मैन्धवलवणसामुद्रलवणयोर्हविष्ययो-

(१) खुरखण्डकानि । (२) यच्चैव प्रोक्षितं । (३) कृष्णाजीरकं ।

विन्यस्य प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥
 भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
 दद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥
 उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।
 परिवेषयेत्तु परितो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥
 यद्यद्रोषेत विप्रेभ्यस्तत्तद्द्यादमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याय कथाः कुर्यात् पितृणामेतदीप्सितम् ॥

अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । वर्द्धितं पूरितं । उभाभ्यां मुक्तं
 हस्तद्वयेनासम्बद्धम् । गुणान् अप्रधानानि इत्यपूपादिविशेषणं,
 भोजनेऽन्नस्यैव प्राधान्यात् अपूपादीनां गुणत्वं । द्वितीयगुणानीत्यत्र
 साधुर्यादिगुणान् कथयन्नित्यर्थः ।

देवलः,— स्थित्वैव निभृतः कर्त्ता मुदितः सादरः श्रुचिः ।

ततो विषदभानीय भोजयेत्प्रयतो द्विजान् ।

विषदं विमलं ।

शङ्खः,— उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

भोजयेद्विधिवत् पश्चात् गन्धमाख्योज्ज्वलान् द्विजान् ।

अन्यत्रेति उक्तफलमूलान्येवानुष्णानि देयानि ।

(१) वक्ष्यमाणं याज्ञवल्क्यः,—

अन्नमुष्णं हवियञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आपस्तम्बः,— नैयामिकन्तु (१) यच्छाङ्गं स्नेहवदेव दद्यात् ।

(१) देयवक्ष्यमाणं ।

(२) नैयामिकं च ।

सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः, अभावे तैलं शाकमिति । मघासु
चाधिकं आद्धकल्पेन सर्पिः ब्राह्मणान् भोजयेत् । मासिकआद्धे
तिलानां द्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेन भोजयेत् । समुदितान्
सम्भोजयेत् । अस्यार्थः, नैयामिकं अमावास्यादि आद्धं । तत् स्नेहं
विना न दद्यात् । अधिकं सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् आद्धकल्पेनेत्य-
न्वयः । आद्धे वैकल्पिकमपि तैलं न देयमिति तात्पर्यं । तिलानां
द्रोणमुपयोजयेदिति ब्राह्मणभूयस्त्वपचे । येनोपायेन शक्नुयादिति
मोदकादिप्रकारेण समुदितान् गुणवत इति ।

ब्राह्मे,—उष्णान्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलोहितम् ।

शर्करीकौटपाषाणैः केर्गैर्यक्षाण्युपद्रुतम् ॥

पिण्याक^(१)मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षं लवणीकृताः ॥

वाग्दुष्टा भावदुष्टाश्च दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।

वामसा वाऽवधूतानि वर्ज्याणि आद्धकर्मणि ॥

उष्णान्नमित्यत्र अत्युष्णान्नमित्यर्थः । उष्णान्नदानस्य वज्रवाक्ये-
षूक्तत्वात् । शीतलान्नदानस्य वक्ष्यमाणनिषेधाच्च । अग्रावलोहितं
(१)तपयुक्तायभागं । सिद्धाः कृता इत्यादेरर्थः, येषु सिद्धेषु उत्तर-
कालं प्रत्यक्षलवणमपचेपः कृतः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

भक्ष्यान्नानि करन्मश्च दृष्टका दृतपूरकाः ।

ह्यशरं दधि सर्पिश्च पयः पायममेव च ॥

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ।

दधिगव्यमसंसृष्टं लेह्यान्नानाविधानपि ॥

दत्त्वा न गोचरति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ।

घृतेन भोजयेदिष्टान् घृतं भृमौ समुत्सृजेत् ॥

शर्कराः क्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

स्युथ समत्सरं प्रीता श्रीरभैर्मैषकैणकैः ॥

मयून् लाजान् तथा पूषान् कल्माषान् व्यञ्जनैः सह ।

सर्पिः सिद्धानि सर्वाणि दध्ना संस्क्रुत्य भोजयेत् ॥

करभो दधिमिश्रिताः सव्यवः । दृष्टकाः कामारखण्डाः । घृतं
भृमौ समुत्सृजेत् तथा घृतेन पात्रं पूरणीयं यथा घृतं चरतीत्यर्थः ।

पृथुकाः चिपिटकाः ।

विष्णुः,— न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् ।

शातातपवशिष्टवृहच्छातातपाः,—

हस्तदन्तासु ये स्नेहा लवणव्यञ्जनानि च ।

सैन्धवं लवणं यच्च तथा मानससम्भवम् ॥

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि नित्यशः ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥

तस्मादन्तरित देय पर्णेनैव तृणेन वा ।

प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥

वृद्धशातातपलघुहारीतौ,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता तु नरकं व्रजेत् ॥

यमशातातपौ,—

सुतं नखैस्तुर्भिश्च यो दद्यात् प्राणिना दत्तम् ।

दाता पुण्यं न चाप्नोति भोक्ता पापगतिं व्रजेत् ॥

तथा,— मासिकं फाणितं शाकं गोरसं स्तवणं दत्तम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा च दत्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥

हस्तदत्ता च या भिक्षा सलिलव्यञ्जनानि च ।

भुक्त्वा त्वशुचितां याति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

मनुः,— राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्यपि अद्भुता दत्तमक्षयायोपपद्यते ॥

हारीतः,— काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुस्वरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्यकृतेन च ॥

आर्य्यकृतमत्र चैवर्णिकनिर्मितमन्यदपि पात्रमभिमतम् ।

विष्णुः,— दृतादिदाने तैजसानि पात्राणि फल्गुपात्राणि
प्रशस्तानि वा ।

वृद्धशातातपः,— पात्रे तु मृण्मये यस्तु आद्रे भोजयते पितृन् ।

तत्र दाता पुरोधश्च भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

अथज्जीयं प्रकृत्य पेठीनसिः,— लोहानां सिसकायसपाषाणहीन-
पात्राणि तीक्ष्मपात्राणि वा । लोहानामपि सौमकायसापेक्षया
निर्द्धारणं । हीनं अतिक्षुद्रं ।

मनुः,— नाक्षमा (१)पातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥

अस्मि^(१) गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रचांसि दुष्कृतानवधूननम् ॥

दुष्कृतान् पापकारिणः ।

देवतः,—अथ न पातयेत् आद्धे न जल्पेन हसेन्मित्रः ।

न विभ्रमेन च क्रूयेत् नोद्धिजेच्चाव कुचचित् ॥

प्राप्ते हि कारणे आद्धे नैव क्रोधं ममुत्सृजेत् ।

आश्रितः स्त्रिचगात्रो वा न तिष्ठेत् पितृमन्त्रिधौ ॥

न चात्र श्वेनकाकादीन् पचिणः प्रतिषेधयेत् ।

तद्रूपाः पितरस्तत्र ममायान्तीति वेदिकाः ॥

कारणे क्रोधस्येति शेषः । ममुत्सृजेत् अभिच्यञ्च्यात् । आश्रितः
उपाश्रितः । विष्णुः,— नात्रमासनमारोपयेत् न पदा स्पृशेत् न वा
युतं कुर्यात् ।

इष्टं निवेदितं तन्नं भुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचभ्रष्टद्विजन्मनः ॥

यथा क्रोधेन यदन्नं भुक्तं यत्तद्वया पुनः ।

उभयं तद्विलुम्पन्ति यातुधानाः सराक्षसाः ॥

पितृन्नावाहयित्वा तु नायुक्तप्रभवो भवेत् ।

तस्यां नियम्य वाचञ्च अद्धया आद्धमाचरेत् ॥

तथा, अक्रुद्धपरिविष्टं हि आद्धं प्रीणयते पितृन् ।

अयुक्तप्रभवः अयुक्तस्य असम्बन्धप्रलापादेः प्रभवः कारणं तत्र
भवेदित्यर्थः ।

वैधायनः,—

अश्रद्धाः परमः पाप्मा पाप्मा त्वज्ञानमुच्यते ।

अज्ञानो लुप्तधर्मः स्यात्पूतधर्मोऽधमः स्मृतः ॥

अद्वया शोधते^(१) बुद्धिः अद्वया शोधते^(१) मतिः ।

अद्वया प्राप्यते ब्रह्म अद्वया पापप्रमोचिनी ।

तस्मादश्रद्धाधनस्य हविर्नाश्रन्ति देवताः ॥

मतिरन्वेष्टा । बुद्धेः पृथगुपादानात् ।

मनुः,— यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् अद्वयमन्वितः ।

तत्तत्पितृणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥

यमः,— यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा आद्वेषु मिष्टान्नं मन्त्रः प्रीणयते पितृन् ॥

हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तृणैर्भोजयेत् ब्राह्मणांश्चनैः ।

अन्नाद्येनासकृत् चैतान् गुणैश्च परिवेदयेत् ॥

भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेत् ब्राह्मणान् शनैः ।

आख्यानैः सेतिहासैश्च पूर्ववृत्तैश्च हर्षयेत् ॥

आपस्तम्बः,— प्रयतः प्रसन्नमनाः स्पृष्टो भोजयेद् ब्राह्मणान् ।

स्पृष्ट उत्साहयुक्तः ।

यमशातातपौ,—

यावद्भुविष्यं भवति यावच्छिष्टः प्रदीयते ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नाहं^(१) ददाम्यहम् ॥

(१) शोधते ।

(२) शोधते ।

(३) वदाम्यहम् ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छुद्रः शुद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।

तयोरन्नमभक्ष्यं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

हस्तेन यद्धृतं शौद्रं तत्किमानीयतामिति ।

तदपि शौद्रं शीतलं अन्नं शौद्रम् । शुद्रैः परिवेष्टितं भवति
शौद्रं । शौद्रं शुद्रस्येव अद्धायोग्यमित्यर्थः । किमानीयतामिति
पृष्ट्वा यदानीतमन्नादिकं तदपि शौद्रं ।

हारौतः,—पंक्त्या^(१) चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादि भोजनम् ।

न पंक्त्या विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

याचिता दापिता दाता न ते स्वर्गस्य भागिनः ।

लुब्धादा दग्धरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

तस्माद्विद्वान् नैव दद्यात् नाभियाचेत् न दापयेत् ।

एकपंक्त्युपविष्टानां विषमं यः प्रयच्छति ॥

दुष्कृतं हरते पंक्त्या अन्नं गृह्णाति यस्य तत् ।

कुनदीसेतुकारस्य कन्याविघ्नकरस्य च ॥

पंक्त्या विषमकारस्य निष्कृतिर्नापपद्यते ॥

कुनदी स्वल्पजला । सेतुना तत्प्रवाहस्य विच्छेदान्तदुपजीविनां
बहूनां पीडा जायते ।

हारौतः,— यस्त्वेकपङ्क्त्या कुरुते विशेषम्,

स्नेहाद्गन्ध्यादा यदि वार्यहेतोः ।

अपिप्रणीतस्मृतिवेददृष्टाम्,

तां ब्रह्महत्यामृषयो वदन्ति ॥

याजवल्क्यः,—

निरङ्कुष्ठञ्च यच्छ्राद्धं वह्निर्जानु च यत्कृतम् ।

वह्निर्जानु च यद्भुक्तं सर्वमेवासुरं व्रजेत् ॥

मनुहारीतविष्णुशातातपोशनसः,—

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्बुद्धीरस्तेऽपि वाग्यताः ।

न च दिजातयो ब्रूयुर्दाता^(१) पृष्टा हविर्गुणान् ॥

वाग्यता दत्युक्तावपि पुनर्हविर्गुणानभिधानोक्तिर्हस्तसंज्ञादिना-
ऽपि हविर्गुणप्रतिपादननिषेधपरा ।

देवलः,—ब्राह्मणश्च तथा शुद्धः प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।

पैतृकान्नमुपाश्रीयद्दसंक्रान्तः प्रसन्नवान् ॥

प्रसन्नवान् प्रसन्नः ।

तथा,— अन्नपानकशीतोदविधिभ्यो ह्यवलोकितः ।

वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वन् भुञ्जीत पाणिना ॥

अन्नादिदानार्थे दाताऽवलोकितः संज्ञां हस्तादिना मङ्केतं कुर्यात् ।

एवं वक्तव्ये कारणे स्वीकारे^(२) हेतौ शङ्खलिखितौ,—

ब्राह्मणा अन्नं गुणदोषैरभिवदेयुरन्योऽन्यं न प्रशंसेयुः अन्नदानं
न प्रभूतमिति ब्रूयुः अन्यत्र हस्तसंज्ञया यावद्भूमौ यावदप्रशस्तं
यावत् सोमं तावदन्नं पितरो अन्यत्र फलमूलेभ्यः । अप्रशस्तं
अकृतप्रशंसं । यावद्भूमौ भूमौ भोजनपात्रं यावत्तिष्ठतीति शेषः ।
तेन भोजनपात्रं नोद्धर्त्तव्यं ।

वाराहे,—उद्धरेद्यदिपात्रन्तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

हरन्ति रानमास्तस्य भुञ्जानोऽन्नं च सुन्दरि ।

यमः,— यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं तथाश्रुते ।

न तस्य पितरोऽश्रन्ति यद्येवापि प्रशंसति ॥

आद्वे नियुक्तो भुञ्जानो न पृच्छेन्नवणादिषु ।

उच्छ्रिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संग्रयः ॥

दातुश्च पतते बाहुर्जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते ।

सवायुं फुत्कारसहितं ।

विष्णुः,—अश्लीयुर्नाङ्गणाय वाग्यताः न वेष्टितगिरसो न सोपानत्काः

न पीठोपहितपाणयः ।

मनुशातातपौ,—

यदेष्टितगिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तदै रत्नांसि भुञ्जते ॥

देवलः,—

योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोऽपि वा पुनः ।

प्रस्तापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥

प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स च नाप्यायते पितृन् ।

यो वेष्टितगिरा भुङ्क्ते यो वा भुङ्क्ते विगर्हितान् ॥

यमः,—

यदेष्टितगिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दृषलीपतिः ।

सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते यत्तु दत्तं तिरस्कृतम् ॥

तत्सर्वं दानवेन्द्राय ब्रह्मभागमकल्पयत् ।

उद्धृत्य पाणिं विहसन्सक्रोधमिषयान्वितः ॥

आद्धकालेषु यद्भुङ्क्ते न तत् प्रीणाति वै पितृन् ।
 आसुरं विस्मयान्नं स्यात् क्रोधान्नं राक्षसं विदुः ॥
 असत्कृतमविज्ञातं पैशाचं परिचक्षते ॥

शातातपः,—

उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्याद्वाचातुलेपनम् ।
 एकवारस्याद्य थोऽग्नीयान्निरागाः पितरो गताः ॥
 उपवीती ततः कुर्याद्भुतः आद्धेऽनुलेपनम् ।
 न निदुक्तः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ॥
 मर्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् ।
 एकवस्त्रं तु तं विद्याद्भुदेवपित्ये विवर्जयेत् ॥

यमः,— अयासनोपविष्टस्य थो भुङ्क्ते प्रथमं दिजः ।

बहूनां पश्यतां सोऽन्नं पङ्क्त्यां हरति किंस्विषम् ॥

अयासनोपविष्टः पङ्क्तिमूर्द्धन्युपविष्टः ।

शातातपः,—

हस्तं प्रक्षाल्य यद्यापः पिवेद्भुक्त्वा दिजः सदा ।
 तदन्नमसुरैर्भुक्तं निरागाः पितरो गताः ॥

भुक्त्वा भोजनं ममाप्य । आपोऽत्र भोजनान्तचलुकगताः ।

यस्य भुक्तं पुनर्भुक्ते यस्य तैलाभिघारितम् ।

रजस्वलाभिर्यदृष्टं तदै रक्षांसि गच्छति ॥

केशकीटविषत्रयं क्षुतं अभिरवेक्षितम् ।

रुक्षितं चावधूतञ्च तदै रक्षांसि गच्छति ॥

दृढसम्भवे तैलाभिघारितं दुष्टं । अवधूतं वास्तेति शयः ।

उशना,—

नियुक्तश्चैव य आद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् ।

पितरस्तस्य त माम नैराग्र्य प्रतिपेदिरे ॥

यत्किञ्चित्परिविष्टमरोचमानमपि यथाशक्ति किञ्चिदपि भक्षणीयमित्यर्थः ।

अथ नियुक्तस्य मामभक्षणाभक्षणविचारः,— चतुर्दश्यादिपर्वस्वपि देवात् कृतनिमित्तणस्वीकारेण माम भक्षणीयः । पर्वसु मामभक्षण-दोषापेक्षया आद्धीयमासत्यागे दोषगौरवात् ।

तथा च मनु,—

यथाविधि नियुक्तस्तु यो मासं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविशतिम् ॥

यमहारीतौ च,—

नियुक्तस्तु यदा आद्धे यस्तु माम न खादति ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥ इति ।

किन्तु,—वर्णिना हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।

तत्पावनाय निर्वाण्यश्चरुं मारुततो द्विजैः ॥

इत्यत्र यथा सत्योक्तौ वर्णिवधे दोषभूयस्त्वात् कूटसाक्षिण्यम् कृत्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं, तथात्रापि वैदिकप्रायश्चित्तं कार्यम् ।

ननु अरुच्यादिप्राप्तमासवर्जनप्रतिषेधोऽयं, न तु पर्वविहित-मासवर्जनप्रतिषेधविधिः,

विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तिः^(१)रिति चेन्न । यथा हि दीक्षि-

(१) विकल्पापत्तेरिति ।

तस्य कत्वर्थदानहोमपाकप्रतिषेधः पुरुषार्थलौकिकवैदिकसर्वहोमा-
दिप्रतिषेधकः सोमाङ्गत्वेन विधीयते ।

तद्वत्कत्वर्थमांसभक्षणस्य च पुरुषार्थमांसनिषेधवाधकत्वात् । यथा
वा वैधमवेधं च मांसादि पवाङ्गत्वेन न निषिध्यते, एतदेवाभिप्रेत्य-
कल्पतरुहृद्भिस्तम् ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलं तद्देवपिवर्चनशेषमांसस्य । न तु नियु-
क्तस्य आङ्गीयमांसविषयं । तत्राभक्षणे दोषश्रवणात् इति । अत्र
ब्रह्मचारियतिब्राह्मणकश्राद्धे तु मांसं मधु च सर्वथा न देयं ।

विना मांसेन मधुना विना दक्षिण्याग्निषा ।

सम्पूर्णं श्राद्धकर्म स्यात् यतिषु श्राद्धभोजिषु ॥ इति स्मृतेः ।

ननु एतदुक्तेः कल्पतरुकारादिभिरनादृतत्वात् सन्धिगधप्रामाण्यक-
मिति चेदुच्यते । मधुमांसयोः श्राद्धे दानाभावे दोषप्रतिपादकवचनं
नैवास्ति । किन्तु फलार्थमेवोक्तम् । यत्यादिब्राह्मणकश्राद्धेऽपि
वज्रफलप्राप्तिरुक्ता इति, तन्मोमेन मधुमांसयोरदानमेव ।

योगीश्वरेण,—

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपौडयन् ।

इति मांसभोजनं यत्यादेर्निषिद्धमेव ।

पात्रे पतितमश्रीयान्मधुमांसविवर्जितम् ।

यतिधर्मेषूक्तमित्यलं प्रपञ्चेन । ननु कृतनित्यमांसवर्जनमङ्गल्येन
निमन्त्रितेन गृहस्थेन मांसादिकं भक्ष्यं न वेति चेत्, उच्यते ।
कृच्छ्रचान्द्रायणादिकर्तुरिव कृतनित्यमांसवर्जनमङ्गल्यस्य निमन्त्रणा-
नङ्गीकरणमेव श्रेयः । स्त्रीकारानन्तरमपक्रमण एव दोषस्य निर्णी-

तत्वात् । यदि कृतनित्यमांसवर्जनमङ्गन्येन गृहस्थेनापि भ्रान्त्यादिना निमन्त्रणं स्वीकृतं । तदा यतिब्राह्मणकथाद्भवत् मांसरहितं श्राद्धं यजमानेन कार्यम् ।

ननु यतः प्रायश्चित्ताधिकाराभावात् तद्ब्राह्मणकथाद्धे फला-
धिक्याच्च तथा निर्णीतं । कृतनित्यमांसवर्जनेन गृहस्थेन तु भक्षणस्य
फलार्थत्वात् भक्षणनिवृत्तिनियमस्य पुरुषार्थत्वात् प्राग्नेत वा यज्ञार्थ-
त्वात् इति न्यायेन भक्षयित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यम्, यथा
मन्वे दीक्षितानामेव रुत्विजां पृष्ठपडहममात्रौ मंस्यते पृष्ठपडहे
मध्वाग्रेयत् इति कर्माङ्गं मधु अग्नित्वा पश्चात् प्रायश्चित्तं तददिति
चेत् न ।

भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं मरुद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

इति यमोक्तेर्वर्जनौयमेव मांसम् । वर्जनदोषस्य त्वनियमपर-
त्वात् मधुमांसयोः फलसम्बन्धेन विहितत्वात् ।

हविष्यान्नेन वै मांसं पाचसेन तु वत्सरम् ।

इति योगिथाज्ञवल्क्योक्तेः कांस्यभोजिन्यायेन मांसरहितश्रा-
द्धस्यापङ्गीकरणात् । शास्त्रग्रामशिलान्नाह्मणकथाद्धे तु मांसं देय-
मिति केचिद्वदन्ति । युक्तिं चाहुः । शास्त्रग्रामशिलाचक्रस्य भक्षण-
प्रसङ्गाभावात् विष्णवे मत्स्या न देया इति वाक्याभावाच्च इति,
तदस्मभ्यं न रोचते भक्षणाभावादिति यदुक्तं स हेतुः पूजाग्रामपि
वक्तव्यः स्यात् । तथापि तैर्यदुक्तं शिलाचक्रस्याहवनीयवत् प्रति-
पत्तिस्थानीयत्वं न देवत्वमिति तदपि न भारम्, श्राद्धस्य याग-

त्वमुक्त्वा ब्राह्मणस्त्वाहवनीयस्यानीया इति तैरेवोक्तम् । तथा च
मति यतिब्रह्मचारिब्राह्मणकआद्धे तयोरपि प्रतिपत्तिम्यानत्वेन
सन्ध्यामित्वाद्यभावात् मांसदानं प्रसक्तं, किमिति तैर्नाङ्गीकृतम् ।
किञ्च अस्मन्मते आद्धस्य नैव यागरूपत्वमित्युक्तं । वाक्याभावादिति
यो हेतुर्दत्तः सोऽपि नादरणीयः ।

ब्रह्मविष्णुशिवानाञ्च कलौ मांसेन चार्चनम् ।

राजः श्रियं कुलं हन्ति तस्मात् तत्परिवर्जयेत् ॥

एवं यत्यादिब्राह्मणकआद्धे इव शालग्रामशिलाचक्रब्राह्मणक-
आद्धे गयाधिकफलोक्तेर्मांसाभावे दोषानुक्तेश्च फलसम्बन्धविहितमां-
सदानमनुचित इत्यस्माकं सिद्धान्तः । कर्तुः पवंसांसागनादिकं
प्रतिपत्तिकर्मावसरेण^(१) लेख्यं ॥०॥

अथ आद्धोच्छिष्टदानविचारः ।

आपस्तम्बः,— न चातहुणायोच्छिष्टं दद्युः । अतहुणाय आद्ध-
भोक्तृगुणरहिताय ।

मनुः,— आद्धं कृत्वा य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।

म मूढो नरकं याति कालभूचमवाकुशिराः ॥

आद्धभोजी स्वमुच्छिष्टं वृषलाय ददाति चेत् ।

म मूढोऽनिष्कृतिः प्राह प्रायश्चित्तेन गृह्यति ॥

प्रायश्चित्तं दिना तस्य निष्कृतिर्नास्तीति प्राह इत्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे,—स्त्रीशूद्रायानुपेताय आद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।

यो दद्याद्रागममोहाच्च तद्वच्छति वै पितृन् ॥

तस्मान्नदेयमुच्छिष्टमन्नाद^(१) आद्भुक्तमणि ।

अन्यत्र दधिसर्पिर्भां शिष्याय च सुताय च ॥

अन्यत्र दधिसर्पिर्भामिति दधिसर्पिर्व्यतिरिक्तं उच्छिष्टं न कस्मैचिदपि दातव्यम् । दधिसर्पिर्पोस्तु शिष्यपुत्रयोरपि आद्भुक्तृ-
गुणोपेतयोरभ्यनुज्ञा इति कल्पतरुकाराः ॥०॥

अथ जपविधिः ।

कात्यायनः,—

“अश्रत्सु^(१) जपेत् व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं मण्डपं समातिर्वा ।
रक्षोघ्नान् पितृमन्त्रान् पुरुषसूक्तमन्यानि च पवित्राणि च” ।
रक्षोघ्ना. कृणुष्वपाद इत्याद्या रुचः, पितृमन्त्रा उदीरितामवर-
इत्यादयः, पवित्राणि शतरुद्रीयादीनि ।

बौधायनः,—

रक्षोघ्नानि च मामानि स्वधावन्ति यजूषि च ।

मध्वोर्चात्^(२)पवित्राणि आद्भुक्तकाले पठेच्छनै ॥

मनुः,—स्वाध्याय आवयेत्पितृ धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च ॥

खिलानि हरिवशादीनि ।

मात्स्ये,—ब्रह्मविष्णुवर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रेशमोमसूक्तानि पावनानि स्वशक्तितः ॥

बृहद्रथन्तरे तदज्ज्येष्ठमामसुरौवरः ।

(१) अश्रत्सु ।

(२) अश्रत्सुजपेत् ।

(३) मध्वोर्चात् ।

तथैव शान्तिकाध्याय मधुब्राह्मणमेव च ॥
मण्डलब्राह्मणं तदन्तु प्रीतिकारि च यत्पुनः ।
विप्राणामात्मनश्चैव तत्सर्वं समुदीरयेत् ॥

ब्राह्मे,—

वीणावेणुध्वनिं वायुं विप्रेभ्यस्तु निवेदयेत् ॥०॥
अथ पिण्डविधिः ।

ब्राह्मे,— तत्र दक्षिणपूर्वस्यां कार्या वेदिस्तथा दिशि ।
हस्तमात्रा^(१) आहूतभूमिस्तुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥

तथा,—

मध्वाज्यस्यालिसंयुक्तं सर्वव्यंजनसंयुतम् ।
उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् ।
दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

तथा,—

दद्यात् क्रमेण वामांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ।
गते वयसि दृढानि स्नानि स्नानान्यथापि वा ॥
क्षौमं सूत्रं नवं दद्यात् क्षौणं^(२) कार्पासमेव च ।
कृष्णानि नीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

वायवीये,—

यक्षोर्णपट्टसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ।
वर्जयेच्च दशां प्राज्ञो यद्यप्यहतजा^(३) भवेत् ॥

(१) हस्तमात्राहूतभूमिश्च । (२) पाण्यं । (३) यद्यप्यहतजा ।

अत्र दशावर्जनं श्वेतवस्त्रदशाव्यतिरिक्तविषयम् । “श्वेतवस्त्रभवा”
इति—देयत्वेन ब्राह्मणोक्तेः ।

पित्रादिस्वरूपञ्च मनुः,—

वसून् वदन्ति च पित्रन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहान् तथादित्यान् श्रुतिरेषा मनातनी ॥

याज्ञवल्क्यः,—

वसुरुद्रादितिष्ठताः पितरः आहुदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पित्रन् आहुतेन तर्पिताः ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो यद्यपि आहुते वस्त्रादीनां देवतात्वं प्रतीयते ।
तथापि “अमुकमगोत्र एतत्तुभ्यममु” इत्यादिवाक्येभ्यः पित्रे पिता-
महाय प्रपितामहाय इत्यादि श्रुतेषु गोत्रनामसम्बन्धविशेषकीर्तनेन
स्वजनकादीनां चतुर्थ्यन्तेन श्रवणात् देवतात्वमिति अतएव वस्त्रादि-
रूपेण धेयाः । “य एवं विद्वान् पित्रन् यजते” इति पैठौनस्युक्तेः ।

मनुविष्णुः,—

असंस्कृतप्रभूतानां त्यागिनां कुलयोपिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्वाहर्भेषु विकिरस्य यः ॥

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्वे भागधेयं प्रचक्षते ॥

पित्वे पित्रकर्मणि । कुलयोपितां त्यागिनामकरणेऽपि
कुलस्त्रीत्यागवतां । (१) पचस्यमन्नं असंस्कृतप्रभूतानां । भूमिगतमुच्छिष्टं
दासवर्गस्य ।

धारीतः,—

आयुर्दः प्रथमः पिण्डो द्वितीयः पुत्रदः स्मृतः ।

षट्द्विप्रदस्तृतीयो वै तस्मान्मध्यममाशयेत् ॥

या पत्नी पुत्रकामा स्यात् मध्यमं पिण्डमश्रीयत् ।

प्राजापत्येन विधिना स तस्मात् पुत्रदः स्मृतः ॥

“प्राजापत्योविधिरपां त्रौपधीनां रभं प्राश्यायनीभूतं गर्भं धत्स्व” इति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति इति आपस्तम्बोक्तेः ।

मनुः,— एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥

पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते ।

वयोभिः खादयन्त्येतान् प्रक्षिपन्त्यनिलेऽप्यु वा ॥

पतिव्रता धर्मपत्नी पित्रपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक्सुतार्थिनौ ॥

आयुष्मन्तं सुतं विद्यात् यशोविद्यासमन्वितम् ।

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा ॥

प्रक्षिपन्तीत्यादि पूर्वोक्तजलानिलयोरनुवादः पक्षिण्यादिविधानार्थः ।

बृहस्पतिः,—

अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तथा तं जीर्णवृषभश्चागो वा भोक्तुमर्हति ॥

तं मध्यमं पिण्डं ।

वायवीये,—प्रार्थयन् दीर्घमायुश्च वायसेभ्यः प्रयच्छति ।

इत्युक्तत्वात् मनुक्तपक्षिपदं वायसरम् ।

दक्षिणा ब्राह्मे,—

सुवर्णरूपपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।

हस्त्यश्वरथयानानि, समृद्धानि गृहाणि च ॥

उपानद्पादुकाक्वचचामराण्यजिनानि च ।

यज्ञेषु दक्षिणां पूण्यामिति सञ्चिन्तयन् हृदि ॥

दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।

वृहस्पतिः,—

हतमग्नौचिद्यं ग्राह्यं हता यज्ञास्त्वदक्षिणाः ।

तस्मात्पणं काकिनीं वा फलं पुष्पमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा समफलो भवेत् ॥

ननु,— यतिब्राह्मणकथाद्धे कथं दक्षिणादानं,

चेवं गावो हिरण्यश्च यतेर्यस्य प्रतिग्रहः ।

तादृशं कस्मिन् दृष्ट्वा प्रेताग्नौचं समाचरेत् ॥

इति यतेः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् इति चेत् सत्यं ।

श्राद्धदक्षिणायां सुवर्णे रजतं वा न नियम्यते । तस्मात् फलादिदानस्य अभादगुण्यसम्पादकत्वात् हरीतक्यादिफलमात्रस्य श्राद्धकमूलस्य कौपीनयोग्यवस्तुस्य वा दाने प्रतिग्रहे च न कश्चित् विरोधः । “अघोराः पितरो नः सन्तु, दातारो नो हि वर्द्धन्तां,” इत्याग्नीर्वादान्तं नियमेन श्राद्धाङ्गत्वेन आमन्त्रणस्वीकारविधिनैव तेषां स्वीकृता इति । आग्नीर्वादाकरणस्य पुष्पार्थत्वेन दुर्बलत्वात्

आशीर्वादस्य क्लृप्त्यर्थेन वलवत्त्वात् नियुक्तैर्यतिभिरपि नियमेना-
शीर्वादाः कार्या एव । इति साग्रदायिकाः । इति ॥

अथ आहोत्तरकर्मा ।

देवनः,—निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।
आचम्य हस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातौ श्रेष्ठेण भोजयेत् ॥
ततो ज्ञातिषु वृत्तेषु स्वान् भृत्यान् प्रतिपूजयेत् ।
एकोद्दिष्टे तु श्रेष्ठं तत् ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ॥
ततः स्वयं तद्भुञ्जीत पुनर्भोजनवर्जनम् ॥

प्रच्छाद्य, निर्वाप्य ।

यमः,— ज्ञातिभ्यः सल्लतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ।

वृहस्पतिः,—

एवं देवान् पितृन् तांश्च तर्पयित्वा विधानतः ।
पुत्रभृत्यादिमहितो गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥
श्रोत्रिया भोजनीयाः स्युः नव सप्त च योदश ।
ज्ञातयो बान्धवा निःस्त्रास्तयैवातिथयः परे ॥
प्रदद्यात् दक्षिणां तेषां सर्वेषामनु रूपतः ।

शातातपः,— श्रेष्ठमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्द्धं तु विधिवत् बुद्धिमान् सुसमाहितः ॥

ब्राह्मे,— भगिन्यो बान्धवाः पूज्याः आहूतेषु च सदैव हि ।

वन्दिमागधसूताश्च तौर्य्यचिकविदस्तथा ॥

अलक्ष्मलाभाः आहूतेषु नाशयन्ति महद्यशः ।

तस्मात्तेऽपि विभक्त्याऽऽकलञ्च विभज्य च ।

आपस्तम्बः,—

“सर्वतः समुपादाय आसावराद्धं प्राश्नीयात् यथोक्तं” । आसा-
वराद्धं यसादन्यूनं । यथोक्तं गृह्योक्तं ।

चतुर्थादिनवश्राद्धादिषु न शेषभोजनम् ।

न च श्राद्धेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ॥

दम्पत्योर्भुक्तशिष्टञ्च न भुञ्जीत कदाचन ॥

इति विज्ञानेश्वरोद्धृतोक्तेः ।

वशिष्टः,— श्राद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।

स्रोतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिवन्त्यक्ततोदकाः ॥

उच्छिष्टं न प्रमृन्याद्वि थावन्नास्तमितो रविः ।

क्षीरधारास्ततो यान्त्यवयाः सञ्चरभागिनः ॥

स्रोतन्ते वरन्ति । नोदासनीयानि भूमिष्ठोच्छिष्टानि इत्यर्थः ।

“सञ्चरभागिनोऽन्यस्मैदन्तमश्रं सञ्चरति यत् तत् सञ्चरः, तत् ये
भुञ्जते दासादयः” इति कल्पतरुकाराः ।

ब्राह्मे,— अस्मिं याते ततः सूर्ये विप्रः^(१) पात्राणि चाम्भसि ।

निचिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

द्वितीयेऽहनि सर्वेषां भाण्डानां चालनं तथा ।

अनन्ता जायते दृप्तिः पितृणां येन सर्वदा ॥

अथ यजमानस्य ब्राह्मणानां च नियमाः ।

मनुदेवलदृष्टतयः,—

तां निशां ब्रह्मचारौ स्वात्श्राद्धभोक्ता तथैव च ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां नरकगामिनौ ॥

तथा,—

तस्मात् प्रदाता भोक्ता च आद्वे नियमितो भवेत् ।

अर्चकश्चार्चितश्चोभौ भवेतां नाकगामिनौ ॥

वशिष्ठश्चक्षुःश्रुतातपौ,—

आर्द्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं यः प्रयच्छति ।

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं रेतसो भुजः ॥

यस्ततो जायते गर्भो दत्त्वा भुक्त्वा च पैतृकम् ।

न च विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥

मात्स्ये,—

पुनर्भोजनमध्वानं द्यूतमायासमैथुनम् ।

आर्द्धकृत् आर्द्धभोक्तैव सर्वमेतत् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलक्षस्यैव दिवास्वप्नञ्च सर्वदा ।

अध्वगमनमाक्रोशोपरि न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणं”

इति हारीतोक्तेः । षट्सकालप्राप्तमपि मैथुनं न कार्यम् । “षट्स-

क्वातामहोरात्रं परिहरेत्” इति शङ्खलिखितोक्तेः ।

निगमः,— “न क्रुधेयात्” इति ॥ ० ॥

आर्द्धकर्तुं; परगृहभोजनादिनिषेधः ।

दन्तधावनताम्बूलं चौराम्यङ्गमभोजनम् ।

रत्यौषधपरान्नञ्च आर्द्धकर्त्ता विवर्जयेत् ॥

आर्द्धं कृत्वा परआद्वे भुञ्जते ये च विक्लवाः ।

पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति आद्धशेषपक्षद्रव्यमात्रस्य कर्तृ-
भोजनं प्रतिपत्तित्वेनोक्तम् ।

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

इति याज्ञवल्क्येनाप्युक्तं । तत्र आद्धशेषस्य काकादिस्पर्शशेष-
भक्षणं कार्यं न वेति चेत् ? उच्यते । “पुरोडाशकत्वर्थकपालेन
तुष्टानुपिवति” इतिवत् परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वेन अप्रयोजकत्वात्
द्वितीयानिर्द्देशेन प्रतिपत्तित्वाच्च काकादिस्पृष्टशेषस्य भक्षणलोप एव ।
तद्वैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव कार्यम् ।

ननु अमावास्यादिपर्वसु मांसभोजनस्य निषिद्धत्वात् सर्वशेष-
भक्षणस्य प्रतिपत्तित्वेनावश्यकत्वात् कर्त्ता भक्ष्यं वा न वेति ? सन्देह-
प्रतिपत्तिकर्मापेक्षया “अर्थकर्मणोवल्लवत्वमिति” वस्त्रावस्त्राधिकरणे
निर्णयात् । आद्धशेषमांसभक्षणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्वलत्वात्
सर्वमांसभक्षणनिषेधस्य अर्थकर्मत्वेन वलवत्वमिति शेषमांसभक्षणं न
कार्यं, इति प्राप्ते ब्रूमः,—

पर्वनिषेधस्य पुरुषार्थत्वात् शेषभक्षणविधेस्तु कत्वर्थत्वात् पुरुषार्थ-
कत्वर्थयोः कत्वर्थस्य वलवत्त्वात् आद्धशेषमांसं साग्निकैर्निरग्निकैश्च
भक्षणीयमेव । “मा हिंसात् सर्वाणि भूतानि” इत्यादिनिषेधस्य
“अग्निपोमीयं पशुमात्मभेत” इत्यादिना विहितेतरविषयत्वेन
निर्णयवत् “(१) केवलपिण्डदाया मांसं न भक्षणीयं” मांसदाना-
भावात्, इति सम्प्रदायविदः ।

(१) “केवलपिण्डदानविषये तु मांसं न भक्षणीयम्” ।

ननु तर्हि महालयपक्षआह्लादौ सर्वआह्वपूर्वदिनेषु “निरामिषं-
सकृद्भुक्ता” इत्युक्तस्य निरामिषभोजनस्य आह्लाद्गोपमांसभक्षणस्य
च कथं व्यवस्येति चेत् ? उच्यते ।

उपयुक्तस्य संस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

गरौयसी प्रशान्तिस्तु^(१) तेन दृष्टं प्रयोजनम् ॥

इति मैत्रावरुणदण्डाधिकरणन्यायेन निरामिषभोजनमेव कार्यं,
विहितनिरामिषभोजनात् कर्तृसंस्कारात्^(२) वा उपयोक्ष्यमाण-
संस्कारात् आह्वगोपभक्षणस्य उपयुक्तसंस्कारत्वेन दुर्बलत्वात् । कृत-
नित्यमांसवर्जनसङ्कल्पेन कर्त्ता गोपमांसं भक्ष्यं न वेति चेत् ? उच्यते ।
आह्वे मांसदानं काम्यमेवेति कृतमांसवर्जनसङ्कल्पेन मांसं न देयम् ।
यदि भ्रान्त्यादिना आह्वे मांसं दत्तं स्यात् तदा ^(३) “पुरुषार्थसमा-
सत्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकं” इति न्यायेन क्लृप्त्यमवाधेन गोदोह-
प्रवेशवत् सङ्कल्पस्य बलवत्त्वाच्च मांसं वर्ज्यम् । किञ्च आह्वगोपमांसं
भक्षयेत् इत्याहत्यविधिरपि नास्ति ।

ननु “सर्वतः समुपादाय” इति सर्वपदस्य का गतिरिति चेत् ?
उच्यते । सर्वपदस्य सर्वनामत्वेन विशेषरूपेण उपस्थापकत्वेऽपि
मांसस्य काम्यत्वेन नियतबुद्ध्याकूढताभावात् मांसातिरिक्तद्विः-
प्राशने प्रतिपत्तिरभावात् ।

“ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्” इति मनूष्या मांसस्य ज्ञातिभोजनादौ

(१) प्रशान्तिस्तु ।

(२) कर्तृसंस्कारार्थात् ।

(३) पुरुषार्थ समासत्तेः ।

ननु,— अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्मिन् स्वधा नमः ।

इत्यादि ब्रह्मवचनं, “वैयाघ्रपद्यगोत्राय” इत्यादि वचनञ्च कथं सङ्गच्छत इति चेत्, उच्यते । तत्र धर्मवाचिगोत्रपदस्य व्यक्तौ लक्षणा । यद्वा मध्यपदलोपिसमासेन सकारस्य परित्यागः । तथा इति देशान्तरौयसकाररहितप्रयोगोऽपि कथञ्चित् सङ्गच्छते ।

गोभिलः,—

गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याचय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता चैवं न मुह्यति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरचय्यकाले तु श्रवयां वृत्तिमिच्छता ॥

शर्मन्वर्णादिके कार्य्ये शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽचय्यकालेऽपि पितृणां दत्तमचयम् ॥

तत्र ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां शर्मान्तत्वादिविचारः ।

यमः— शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्ष्मा राजा च भूस्ततः ।

गुप्तो दत्तस्य वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथा च ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वा इति विकल्पः । एवं चक्षियस्य वर्ष्मा राजेति । वैश्यस्य गुप्तो दत्त-
इति । शूद्रस्य दास इत्येव । नात्र विकल्पः,

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं चक्षियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तमयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्ममः ॥

इति वाक्यान्तरादिति केचित् । वस्तुतस्तु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं, स्त्रीनाम्नो देय्यन्तत्वं । एवं चक्षियवैश्ययोरपि व्यवस्थितो-

विकल्पः । तथा च ब्राह्मणस्य अमुकग्रमां अमुका देवीति प्रयोगः ।
चत्रियस्य अमुकवर्मां अमुकराज्ञीति प्रयोगः । वंशस्य अमुकगणो-
ऽमुका दत्तीति प्रयोगः । शूद्रस्य तु अमुको दामोऽमुका दामीति
व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासग्रमां इति ब्राह्मणैरपि प्रयुज्यते, तत्र दास-
इति दानपात्रत्वसूचिका लौकिकेव संज्ञा, न शास्त्रीया । “दासो-
मृत्यो दानपात्रे” इत्यादिविश्वप्रकाशादिकोषात् । एवं कररथ-
धरादिमंज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः । एवं च देवग्रमां इति यत्
कुलविशेषे प्रयुज्यते । तत्र देवपदस्य देवतुल्यत्वप्रतिपादकत्वेन
लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः ।

इति तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्षत्राणां तत्र कर्त्तव्यविशेषाणां च निर्णयः ।

सम्पूर्णतिथिवत् सम्पूर्णनक्षत्रे न सन्देहः ।

खण्डनक्षत्रे तु विष्णुधर्माक्षरे,—

उपोषितथं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमितो^(१) रविः ।

युज्यते यत्र वा राम निशीथे शशिना सह ॥ इति

अस्तमययोगो निशीथयोगश्च इत्युभयमुक्तं । तत्र अस्तमय-
योगो मुख्यः कल्पः । निशीथयोगोऽनुकल्पः । तत्रोभयत्र योगोऽति-
प्रशस्तः । यदा तु पूर्वद्युः केवलनिशीथयोगः, परेद्युः केवलास्तमय-
योगः, तदा परेद्युरेवोपवासः । अस्तमययोगस्य मुख्यत्वात् प्रातः—

प्रतिपत्तेर्यथाकथञ्चिन्निर्वाहान् कृतमांसवर्जनमङ्गल्येन मांसं वर्ज्यमेव ।
अत एव विज्ञानेश्वरैः,— “यजमानस्य मांसे तु यथारुचि” इति
यदुक्तं, तेनैव ज्ञायते कृतवर्जनमङ्गल्येन त्याज्यं अन्येन भक्ष्यमिति ।

एकादशुपवासदौ तु “उपवासो यदेति” एकादशीप्रकरण
लिखितवचनादाऽर्जनशेषवदाघाणमात्रप्रतिपत्तिरिति ॥ ० ॥

अथ आह्लादौ^(१) गोचनामपदाद्युच्चारणविचारः ।

पारस्करप्रचेतसौ,—

अर्घ्यदानेऽन्यमङ्गल्ये^(२) पिण्डदाने तथा चये ।

गोचसम्बन्धनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

विष्णुः,— “नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु” इति ।

ब्राह्मे,— प्रदक्षिणञ्च निर्गम्यात् गोचनामानुमन्वितम् ।

कुन्दोगपरिशिष्टे,—

गोचनामभिरामग्व्य पितृनर्घं प्रदापयेत् ।

शङ्खलिखितौ,— सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपसमाधाय एकैकं
त्रिभिरामग्व्य असावेतत् इति । त्रिभिः गोचसम्बन्धनामभिरिति ।
एवमन्यान्यपि बहूनि वाक्यानि सन्तीति । आदौ नामप्रयोगो यद्वा
गोचप्रयोग इति सन्देहे,

नामगोचे समुच्चार्य अथवा गोचनामनी ।

इति विकल्प इति केचित् । ^(१)वस्तुतस्तु नागृहीतविशेषणे

(१) आह्लादियु ।

(२) उन्नसंकन्ये ।

(३) षष्ठ्यस्तु ।

विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायेन विशेषणस्य पूर्वपाठमिद्वेः गोचस्यादौ प्रयोग एवेति, समाचारश्चेवमेव बहूनां ।

किन्तु,

सम्बोध्य नामगोचाभ्यां प्रेतकृत्यं दशाहिकम् ।

शेषं समापयेत् सर्वं गोचसम्बन्धपूर्वकम् ॥

इति स्मृतेः, प्रेतकृत्ये पश्चात् गोचप्रयोगः । सर्वेषां दशाहिक-
मिति सपिण्डीकरणान्तक्रियोपलक्षणम् । अत्र “सन्ततिर्गोत्रजननकु-
लानि” इति पर्यायपाठात् सा च विशेषरहितेति विशेषलाभाय
तदादिभूतपुरुषेण कुशिकादिना अपिणावच्छिन्नो गोचशब्दार्थः ।
यद्यप्यनादिसंस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षे अनादिपुरुषसम्भवः । तथापि
कौशिकस्य ये पित्रादयः पूर्वं, ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाक्षः ते सर्वे
कौशिकेन गोचान्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलब्धितपुत्रपौत्रपर-
म्परात्वेन गोचशब्दाभिधेयाः । एवं च गोचशब्दस्य परम्परारूप-
धर्मवाचित्वात्^(१) तद्वर्त्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय सगोच इति । तेनाव-
च्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्पराक इत्येव विशेषणविशेष्यभावात्
कौशिकसगोच इत्यादिनिर्देशो भवति ।

अत एव स्मृतिः,—

सगोचां मातुरप्येके नेच्छन्पुद्गाहकर्मणि ।

“असगोचा च या पितुः” इत्यादि ।

महाभारते,— पराशरसगोचस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।

इत्यादिनिर्देशः ।

(१) पराशरारूपधर्मविशिष्टव्यक्तिलाभाय ।

सङ्कल्पकाले नक्षत्रसत्ताच्च । यदा दिनद्वयेऽप्यस्तमययोगाभावः,
पूर्वद्युः केवलनिग्रीययोगः, तदा पूर्वद्युरपवासः । निग्रीययोगस्य
अनुकल्पत्वेनापि ग्राह्यत्वात् ।

यवार्द्धरात्रादवांक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तन्नक्षत्रव्रतं कुर्यादतीते पारणं भवेत् ॥

इति स्मृतेः, व्रतमत्र उपवासः । इति नक्षत्रोपवासनिर्णयः ॥०॥

अथ नक्षत्रैकभक्तनक्षत्रविचारः ।

नात्र तिथिवन्मध्याह्नप्रदोषव्याप्तिव्यवस्था, किन्तु पूर्वोक्तोपवास-
वदत्र व्यवस्था ।

तथा च स्कान्दे,—

तत्रैवोपवसेदृचे यन्निग्रीयोपादधो भवेत् ।

उपवासे यद्वचं स्यात्तद्धि नक्षत्रैकभक्तयोः ॥

इति नक्षत्रैकभक्तनिर्णयः ॥०॥

अथ तत्र व्रतनिर्णयः ।

व्रतादौ त्वदयव्याप्त्यैव व्यवस्था ।

तथा च तिष्णुधर्मात्तरे,—

मा तिषिस्तच्च नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वन्ति ह्यमष्टद्वौ न कारणम् ॥

अथ यद्यपि सूर्योदयकाल एव प्रतीयते, न तु परिमाण-
विशेषः, तथापि तिथिवत् त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरत्रापि ग्राह्या । तस्याः
सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तत्वात् ।

.ननु. तर्हि नक्षत्रैकभक्तनक्षत्रोपवासेऽपि न न्यायो ग्राह्य इति

चेत्^(१) । तेपु कालविशेषस्य प्रातिस्निकत्वेनोक्तेः । यदोभयदिने
नक्षत्रस्योदये त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः, तदा व्रतदानयोः पूर्वदिनेऽनुष्ठानम् ।
सर्वकर्मकालव्याप्तेः । स्वनक्षत्रपूजायाः व्रतान्तर्गतत्वात् व्रतवद्भवस्या ।

या तु कालमाधवीये उपाकर्मविषये,—

श्रवणं त्वत्तरं ग्राह्यं उपाकरणकर्मणि ।

इति कारिका । सा वङ्गचविषयैवेति पूर्वमेव निर्णीतम् ।

तत्र विचारान्तरं । कर्म द्विविधं । अहोरात्रसाध्यं दिनसाध्यं
चेति । तत्रोपवासोऽहोरात्रसाध्य इति न तत्रानुपपत्तिः । एक-
भक्तनक्तयोरपि अल्पकालनिष्याद्यभोजनरूपत्वेऽपि तस्मिन्नहोरात्रे
भोजनान्तरपरित्यागसहितभोजनस्य एकभक्तादिरूपत्वात् अहोरात्र-
साध्यत्वमुपपन्नं । दानव्रतश्राद्धानां अहन्येव कार्यत्वाद्दिनसाध्यत्वं । तत्र
नक्षत्रे कथमहोरात्रसाध्यत्वं, कथं वा दिनसाध्यत्वं इति चेत् ? उच्यते ।
तल्लक्षणं पारिभाषिकं । तथा च मार्कण्डेयः,—

तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमितो रविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं भवेत् ॥

तथा च उपवासादौ नाक्षत्राहोरात्रो ग्राह्यः । अहोरात्रस्य
नाक्षत्रत्वं सूर्यास्तमयकाले नक्षत्रव्याप्ता भवति । दिनस्य तु नाक्षत्रत्वं
सूर्योदयव्याप्तेति निर्णयः ॥०॥

नक्षत्रे श्राद्धकालनिर्णयः ।

बौधायनः,—

मा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

(१) इति चेत्, न ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ तत्सम्यं प्रति ॥ इति ।

तथा च तिथिवरुच्चवश्राद्धव्यवस्था ॥०॥

अथ योगनिर्णयः ।

विष्णुभादियोगानां उभयदिनव्याप्तिर्ले उपवासादिकं पूर्वद्युः ।
योगो यदा निशीथमात्रं व्याप्नुयात् तदा तदन्तापेक्षायां पारणस्या-
सम्भवात्, रात्रौ च पारणस्य निषिद्धत्वात्, “ततोऽहन्त्येव पारणं”
इति पूर्वद्युरेवोपवासः । दानप्रतयोस्तु उदयत्रिभुङ्गर्त्तव्याप्तिर्ग्राह्या ।
श्राद्धे तु कर्मकालव्याप्तिर्ग्राह्या ॥०॥

अथ करणनिर्णयः ।

वधादिकरणानां तिथ्यर्द्धपरिमितत्वेन दिनद्वयव्याप्तिमन्देशोऽपि
नास्ति । तस्मादुदयेऽस्तमये वा यस्मिन् दिने करणसदभावः
तस्मिन्नेव दिने कर्मानुष्ठानं । यदा तु पूर्वद्युः सायंसन्ध्यामारभ्य
परेद्युः उदयात् प्रागेव करणं समाप्यते । तदा कथमिति चेत् ?
उच्यते । करणेषु निर्णयस्थानुक्तत्वेऽपि भद्रान्यायो योज्यः ।

तथा च भद्राविषये भविष्योत्तरे,—

यस्मिन् दिने भवेद् भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्याच्चारौ नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं येनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥

प्रहरस्थोपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरद्वयम् ।

उपवासस्तदा कार्यमेकभक्तं ततोऽन्यथा ॥

Muntakhabu t Tawar kh (Text) Fasc 1 15 @ /6 each	Rs	5	10
Muntakhabu t Tawar kh (Engl sh) Vol I Fasc 1 7 Vol II, Fasc 1 5 and 3 Indexes Vol III Fasc 1 @ /12 each		12	0
Muntakhabu l Lubab (Text) Fasc 1 19 @ /6/ each		7	0
Ma'ayir Alamg r (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		0	6
Nakl batn l F kr (Text) Fasc 1		1	8
Nizam s Kh radnamah i Iskandar (Text) Fasc 1 2 @ /12/ each		1	14
R yazu s Salat n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		2	4
Ditto Ditto (Engl sh) Fasc 1 3		1	14
Tabaqat i Na r (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		10	8
Ditto (Engl sh) Fasc 1-14 @ /12/ each		1	0
Ditto Index		2	10
Tar kh i F ruz Shah of Ziyau d d n Barni (Text) Fasc 1 7 @ /6/ each		2	4
Tar kh i F rozshah of Shams i Erraj Aif (Text Fasc 1 6 @ /6/ each		3	0
Ten Ancient Arab c Poems Fasc 1 2 @ 1/8/ each		1	14
W s c Ram n (Text) Fasc 1 5 @ /6/ each		6	6
Zafarnamah Vol I Fasc 1 9 Vol II Fasc 1 8 @ /6/ each		0	12
Tuzuk i Jahangir (Engl) Fasc 1			

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

- 1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols XI and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each 50
- 2 PROCEEDINGS of the Asiatic Soc ety from 1860 to 1869 (incl) @ /6/ per No and from 1870 to date @ /8/ per No
- 3 JOURNAL of the Asiatic Soc ety for 1813 (12) 1814 (12) 1815 (12) 1816 (6) 1817 (12) 1818 (12) 1819 (12) 1820 (7) 1821 (6) 1822 (6) 1823 (8) 1824 (8) 1825 (7) 1826 (7) 1827 (8) 1828 (8) 1829 (7) 1830 (8) 1831 (7) 1832 (6) 1833 (5) 1834 (6) 1835 (6) 1836 (8) 1837 (7) 1838 (7) 1839 (10) 1840 (11) 1841 (7) 1842 (8) 1843 (11) 1844 (8) 1845 (7) 1846 (8) 1847 (8) 1848 (8) 1849 (8) 1850 (7) and 1851 (7) 1852 (9) @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non Members
- NB—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Vol
- 4 Centenary Review of the Researches of the Soc ety from 1784-1883 3 0
- A sketch of the Turk language as spoken in Eastern Turkistan by R B Shaw (Extra No J A S B 1878) 4 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1869) 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burma by E Blyth (Extra No J A S B 1875) 4 0
- Introduction to the Mathih Language of North Bihar by G A Grierson Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 1882) 4 0
- An eul Musharrat u 3 0
- Catalogue of Fossils Vertebrata 3 0
- Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A Bon 3 8
- Inayah a Commentary on the Ilayah Vols II and IV @ 16/ each 42 0
- Jawan ul ilm i r yaz 168 pages with 17 plates 4to Part I 2 0
- Khazina i Alm 4 0
- Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each 40 0
- Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera Part I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each 18 0
- Staraye-pool islam 4 0
- Tibetan Dictionary by Ozoma de Kérès 10 0
- Ditto Grammar 8 0
- Kaem raqabul jita Part I and II @ 1/8/ 3 0
- A descriptive catalogue of the paintings statues &c in the rooms of the Asiatic Soc ety of Bengal by C H W Iso 1 0
- Me or on napa i nstir ng the Arc et Geography of Kashmir by M A Stein 1st Ed 3d Extra No 4 of 1899 4 0

Notes of Sanskrit Manuscripts Fasc 1 20 @ 1/ each 20 0

Nepalese Buddhist Sanskrit literature by Dr H L Mitra 6 0

VB—All Cheques Money Orders &c must be made payable to the Treasurer Asiatic Soc ety only

Books are supplied by V. P. P.

8-9-03

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1088.

GADĀDHARA PADDHATAU KĀLAŚĀRA

BY
GADĀDHARA RĀJAGURU.

EDITED BY
SADAÇIVA MIÇRA
OF PURĪ

VOL I, FASCICULUS VII

CALCUTTA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LEYAC & CO

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON W C, AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each	Rs	1	8
Advaitacharya Kaustubha Fasc 1		0	6
*Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each		4	2
Ataroya Brahmana Vol I Fasc 1 5 and Vol II, Fasc 1 5 Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1 5 @ /6/		7	8
Ann Bhayam (Text) Fasc 2 5 @ /6/ each		1	8
Aphorisms of Sandilya (English) Fasc 1		0	12
Astasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc 1 6 @ /6/ each		2	4
Açvarya dyaka (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Avadana Kalpalata (Sanskrit and Tibetan) Vol I Fasc 1-5; Vol II Fasc 1 5 @ 1/ each		10	0
Bala Bhett Vol I Fasc 1		0	6
Daudhayana Sranta Sutra Fasc 1-2 @ /6/ each		0	12
*Dhamat (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each		1	14
Ekottara D pika Vol I Fasc 1 4		1	8
Brahmaderata (Text) Fasc 1 4 @ /6/ each		1	8
Brahmaddharma Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
Both caryavartas of Caitidevi Fasc 1-2		0	12
Cetadnanam Fasc 1		0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS Fasc 1-4 @ 2/ each		8	0
Catapathia Brahmana Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1-2		3	6
Catasahasrika prajnaparamita (Text) Part I Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols II 1 25 III Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		19	14
Çlokavartika (English) Fasc 1 4		3	0
*Çranta Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4 17 @ /6/ each		5	4
Ditto Çankhyana (Text) Vol I Fasc 1 7 Vol II Fasc 1 4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Çri Bhashyam (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	2
Dan Kritya Kaumud Fasc 1 2		0	12
Gadadhara Paddhat Kalasara Vol I Fasc 1 6		2	4
Lala Madhava (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each		1	8
Kala Viroka Fasc 1-6		2	4
Katantra (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each		4	8
Katha Sarit Sagara (English) Fasc 1 14 @ /12/ each		10	8
Kurma Purana (Text) Fasc 1 9 @ /6/ each		3	6
Lalit Vistara (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Ladana Parjeta (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		4	2
Miti bhayana prad podyōta (Text) Fasc 1 9 & Vol II Fasc 1-11 @ /6/ each		7	8
Manuika Sūtraka (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each		1	0
Merakandhya Sūtraka (English) Fasc 1 8 @ /12/ each		0	0
*Mīmāṃsā Darçana (Text) Fasc 1-10 @ /6/ each		4	14
Nyayavartika (Text) Fasc 1 8 @ /6/		2	4
*Nyāya (Text) Vol III Fasc 1 6 Vol IV Fasc 1 8 @ /6/ each		6	4
Nyāyārāṇīyā Fasc 1-4		2	10
Nyāyabodhi (Text)		1	8
Nyāyabhāṣya Prakarana (Text) Vol I Fasc 1 6 Vol II Fasc 1 3 @ 6 each		0	10

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 966, 981, 994, 1026, 1033, 1049, 1088

GADĀDHARA-PADDHATAU PRATHAMAM KHAṆḌAM KĀLASĀRAH

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU

EDITED BY

PAṆḌIT SADĀŚIVA MIŚRA

VOL I

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1904.

कालसारस्याशुद्धिशुद्धि-निर्घण्टः ।

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	प्रमाणं ।	पङ्क्त्यङ्कः ।
तुल्यश्रीवंशात् ...	तुल्यसौवंशात् ...	१ ...	६
सिद्धान्तशिरोमणौ	सिद्धान्तशिरोमणौ	४२ ...	१८
ध्याद्वा ..	मध्याद्वा ..	४७ ...	२२
सह ..	सह ...	४८ ...	१७
पूय्य	पूय्यं	५३ ...	२
शुद्धति	शुध्यति ..	५४ ...	१४
प्रतान्तक	प्रतान्तर .	५५ ...	७
मुख्याकाल	मुख्यकाल	५८ ...	८
पालकै	पानकै	१०६ ...	६
अष्टाहात्मक	अष्टान्दात्मक	१११	२१
ख्ये	ख्ये .	११३ ...	१३
विश्वामित्र	अनावश्यकोऽयमत्र .	१२० ...	१६
कलाकाष्ठ	कलाकाष्ठा इति	१२८	१६
मद्दिनं	मद्दिनं .	१४०	१४
द्वादशी	द्वादश्या ..	१५०	३
त्रिमुहूर्तव्याप्तैव	त्रिमुहूर्तव्याप्त्यैव	१५६ ..	२०
अन्तवेध	अन्तवेध .	१६३	२२
पूजा ..	पूजा ...	१६६ ...	११
चतुर्दश्यमावास्या	चतुर्दश्यमावास्या	१८२	१६
गण्डिका	गुण्डिका ...	१८७ ..	१०

शब्दः ।	शब्दः ।	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्तिः ।
दोलायात्रा ...	दोलायात्रा ...	१८६	२१
आद्धभूक् ...	आद्धभूक् ...	१६५	२
मरुदेशस्यः ...	मरुदेशस्यः ...	२००	१३
घापितकस्य ...	घापितकस्य ...	२००	२२
विह्वराह ...	विह्वराह ...	२०१	७
दूर्वाभिः ...	दूर्वाभिः ...	२०७	११
दूर्वा ...	दूर्वा ...	२०७	१५
एवमित्यारम्भाद्रियतइत्यन्तं अनावश्यकोऽयमत्र		२०६	१४
द्वादशेऽहनि ...	द्वादशेऽहनि ...	२१८	११
वराजेन्द्र ...	राजेन्द्र ...	२१८	११
भूषाहत्या ...	भूषाहत्या ...	२२२	१५
दक्षिणात्य ...	दक्षिणात्य ...	२२४	२२
प्रतिप्रसवाङ्मूलं	प्रतिप्रसवाङ्मूलं	२२६	२२
दित्येवेत्य ...	दित्येवेत्य ...	२३३	१७
दित्येवेत्य ...	दित्येवेत्य ...	२३३	२१
इत्यर्थः ...	इत्यर्थः ...	२३६	१८
केवलाधिमासर्षे	केवलाधिमासवर्षे	२३७	८
वर्ज्यावर्ज्याणि ...	वर्ज्यावर्ज्याणि	२३७	१६
निष्कलाः ...	निष्कलाः ...	२३८	१
तस्करतो ...	तस्करतो ...	२४८	३
ज्योतिर्वचनेन ...	ज्योतिर्वचनेन	२४८	६
मागदथ्य ...	मागदथ्य	२४८	१४
मयाश्राद्धं ...	मयाश्राद्धं ...	२५०	२१
यथाह ...	यथा ...	२६०	५
याज्ञवल्कीय ...	याज्ञवल्कीय	२६३	६

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	प्रमाणः ।	पङ्काङ्कः ।
प्रेयान् ...	प्रेयान् ...	२८३ ...	११
त्रिप्राचं ...	त्रिराचं ...	२८६ ...	६
दिवसेः ...	दिवसैः ...	३०२ ...	७
त्रिरात्रोशौचं ...	त्रिरात्राशौचं ...	३१० ...	२०
याज्ञवल्क्यः ...	याज्ञवल्क्यः ...	३१३ ...	२१
दुष्चिकित्ते ...	दुष्चिकित्ते ...	३१७ ...	१७
घनादि ...	घनादि ...	३२० ...	१२
यमार्यमादीनां ...	यमार्यमादीनां ...	३६४ ...	१०
प्रतिग्रहीत्वञ्चि ...	प्रतिग्रहीत्वञ्चि ...	३६५ ...	१३
अपराद्धः ...	अपराद्धः ...	३८० ...	११
वाधित्वा ...	वाधित्वा ...	३८६ ...	११
तदनुष्ठेयं ...	तदनुष्ठेयं ...	३८८ ...	१३
यत्कर्मार्थं ...	यत्कर्मार्थं ...	४०२ ...	२२
आहिताग्निं ...	आहिताग्निः ...	४०५ ...	२२
प्रतिभावमापन्ना	प्रतभावमापन्ना	४०७ ...	१
इष्टं ...	इष्टं ...	४२६ ...	६
समिष्टीकरणावचारः	समिष्टीकरणाविचारः...	४२८ ...	१७
अश्वमेधफलं ...	अश्वमेधफलं ...	४३० ...	५
सर्वश्रेष्ठं ...	सर्वश्रेष्ठं ...	४३१ ...	१५
अत्यन्तं ...	अत्यन्तं ...	४३८ ...	३
ज्ञासस्यादन्पत्वात्	ज्ञासस्याल्पत्वात्	४३८ ...	२१
इत्युक्ते ...	इत्युक्तेः ...	४४१ ...	२१
पञ्चयज्ञिक ...	पञ्चयज्ञिक ...	४६७ ...	११
प्रदापयत् ...	प्रदापयेत् ...	४६८ ...	१५
कथयन्तं ...	कथयन्तं ...	४७३ ...	१३

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	शुद्धाङ्कः ।	पङ्क्त्याङ्कः ।
मध्याह्ने ...	मध्याह्ने ...	... ४८०	... १४
प्रमाणिकोक्तेः ...	प्रामाणिकोक्तेः ...	... ४८५	... १५
प्रतिषिध्यते ...	प्रतिषिध्यते ...	... ५०८	... १९
दानेवौ ...	दानवौ ...	... ५१६	... १६
वृत्तं ...	वृत्तं ...	... ५१६	... २०
सौभाग्यो ...	सौभाग्ये ...	... ५२६	... १४
शङ्ख ...	शङ्खः ...	... ५३१	... १३
मधुरत्वात् ...	मधुरत्वात् ...	... ५४१	... ६
तथ ...	तथा ...	... ५४२	... १०
प्राणिन ...	पाणिना ...	... ५४६	... २
विद्यान् ...	विद्याद् ...	... ५५५	... १०
शान्तिकाध्याय ...	शान्तिकाध्यायं ...	... ५६१	... १
शङ्खं ...	श्राङ्खं ...	... ५६४	... १०
वैश्यस्य ...	वैश्यस्य ...	... ५७३	... ३
विष्णु ...	विष्णु ...	... ५७४	... १८
खन्दति ...	स्पन्दति ...	... ५७६	... २
उज्ज्वे ...	उज्ज्वे ...	... ५८०	... ४
परदिनस्य ...	परदिनस्य ...	... ५८०	... ८
उभयाथा ...	उभयथा ...	... ५८०	... १७
चन्द्रार्कयुग्मे ...	चन्द्रार्कयुग्मे ...	... ५८०	... ७
प्रतिपन्मिथ ...	प्रतिपन्मिथा ...	... ६०४	... १४
पुद्गत ...	पुद्गत ...	... ६१२	... १२

कालसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताञ्च अनुक्रमणी ।

नामानि

पनेषु

व्यगस्य संहिता २०, ११६, ११७, ११८, ११९ ।

व्यङ्गिराः ११९, १३८, २५७, २६६, २७३, २७५, २७७, २८१, २८२,
२८६, ३०१, ३०३, ३०७, ३१७, ३२०, ३२६, ४१४, ४६३ ।

व्यञ्जिः २८१, ४०५ ।

व्यामेषपुराणं ७०, १२६, १४८, २८५, ३०५, ३२२, ३२६, ३५२, ३५७,
४०६, ४०७, ६०२ ।

व्याचार्यः १२४, २१६ ।

व्याधर्षण श्रुतिः २७४ ।

व्यादित्यपुराणं ५३, ५५, ८७, १०५, २५५, २५८, २७१, २७७, ३६१,
४८६, ६१० ।

व्यादिपुराणं २८६, ३०६, ३६२, ५४१ ।

व्यापस्तम्बः १८, ५०, ६७, ६८, १५४, २००, २०७, २१३, २२५, २६४,
२७७, २७४, ३२३, ३६३, ३७७, ३८८, ३८४, ४४२, ४६६, ५२८,
५४६, ५५१, ५५६, ५६६ ।

व्याम्रलायनः ४०२, ४१६, ४२० ।

वैष्णवसंहिता १६०, १६१, १६४ ।

उत्तरसौरं २३० ।

उपहारसंहारः ७१ ।

उग्रनाः ६६, ३०६, ३२८, ४१६, ४२७, ४२८, ४३०, ५१८, ५२३, ५३८,
५५३, ५५६ ।

नामानि

परेषु

ऋष्यशृङ्गः २४२, २६४, ३५४, ३८८, ४१२, ४२६, ४७८ ।

एकाम्रपुराणं ११६, १६१, १६२, १६३ । "

कण्वः १२७, ३७८, ४१२ ।

कर्काचार्यः ३६६, ३७७ ।

कल्पतरुः २२, २७, १५२, १८०, १६७, २११, २१८, २२३, २२४, २६३,
२७५, २७६, २६७, ३५३, ३७७, ३८३, ३८६, ४०१, ४०२, ४१६,
४३६, ४३६, ४४५, ४५५, ५१०, ५४४, ५५७, ५६०, ५६६ ।

कश्यपः २२२, २२६, २३० ।

काठकाट्टछां २३४, २३८, २३६, २४३ ।

कात्यायनः ५२, १०१, १२६, १३१, १३२, १३३, १४४, २२६, २४४,
२५६, २८६, २६२, ३११, ४००, ४१०, ४२८, ४३१, ४३६, ४३७,
४४१, ४४२, ४५५, ४६३, ४७७, ४८५, ५१३, ५२७, ५३७, ५६० ।

कामिकः १६२ ।

काष्ठाजिनिः २७६, ३८६, ३६०, ४१०, ४१७, ४५४, ४६०, ४६४ ।

कालमाधवीयं ५७५ ।

कालादर्शः ४२, ७४, १५३, २६३, ३८६, ४१८, ४४८, ४६६ ।

कालादर्शीय संयहकारिका २४१, २४३, ३२५ ।

कालिकापुराणं १०८ ।

कालिदास घयनौ २६०, २७७, ३११, ३१८ ।

काशीखण्डं २६ ।

कूर्मपुराणं ४, ५४, ८४, ११५, १२७, १२६, १६२, १४०, १४१, २०४,
२१०, २५५, २६४, २६६, २६७, ३११, ४०४, ४७८, ५६३,
६००, ६०३ ।

कृत्यकौमुदी १३४, २८७, २८८, ५८० ।

कृत्यमहाव्यवः ५६७ ।

नामानि

पञ्चे

छण्डहृत्पण्डितमहापात्रः १०१, १२३, २०८ ।

कैयटः ४५५ ।

कोयः ४३१ ।

कौथुमिः २४९ ।

क्रतुः ४७७, ४८६ ।

गभस्तिः ४११ ।

गखडपुराणं वा तार्क्ष्यपुराणं ५५, ८६, १००, ११०, १२६, १४०, १४६,
२६६, ३२६, ६०७, ६०८ ।

गार्ग्यः ३५, ४४, ४५, ४७, २०३, २३८, ४५९, ४५७, ४८७, ५८६ ।

गालवः ३६८, ३८६, ४०४, ४१७, ४२६ ।

गृह्यपरिशिष्टं २३३, २३६ ।

गृह्यप्रायश्चित्तं ३२५ ।

गृह्यसूत्रभाष्यं २०८ ।

गोमिलः ४८, १३४, १७२, १८८, ३८२, ३८७, ३८८, ४००, ४०४, ४०५,
४०८, ४१७, ४१८, ४२०, ४२१, ४३४, ५२८, ५७९ ।

गौड़ः १२१, ४२१, ६१२ ।

गोडसंबत्सरप्रदीपः ८२, २६२ ।

गौडीय चिन्तामणिः ४४३ ।

गौतमः २००, २०१, २१२, २४०, २८६, ३१६, ३५७, ३७४, ४००, ४४८,
४५५, ४५७, ४६६ ।

हार्गलेयः ५२० ।

हृन्दोगपरिशिष्टं २०, २०८, २५८, २६६, २७७, ३१०, ३१३, ३१६,
३३६, ३५५, ३६६, ३७१, ३८५, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०५,
४१३, ४१७, ४२४, ५७०, ५८६ ।

जातूकार्यः २५७, २७८, २८६, ३२४, ४०४, ४०५, ४१० ।

नामानि

पञ्चपु

जाबालिः ६०, १७७, २३६, २४२, २६०, २६४, २७७, २७६, २६७,
३०८, ४१३, ४२३, ४५४, ४६३, ४६६, ४६६, ५८८ ।

जैमिनिः ११२, १३२, २५६, २७७, ३७४, ३८१ ।

जैमिनीय रामायणं ३२१ ।

ज्योतिः पितामहः २३४ ।

ज्योतिःशास्त्रं ३, ६, १२, ४४, ४७, ६८, १२३, २०६, २१७, २१६, २२७,
२२८, २२६, २३१, २३३, २३५, २३६, २४८, ४३८, ४५८, ४६८,
४६६, ४७३, ५७८, ५८६ ।

ज्योतिःशायनः २५४ ।

ज्योतिःसिद्धान्तः २३५ ।

तिथितत्त्वकारः १०१, १०६, १०७, ११८, २२४, ४२१, ४६३, ४७६,
५०५, ६१२ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ५ ।

दक्षः २६६, ३०७, ३१४, ३७१, ४६६, ५६४, ५६७ ।

दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका २२४ ।

दुर्गाकल्प १०३ ।

देवल ५१, ५५, ५७, ६५, ८१, १२२, १३७, १३८, १६१, २१०, २१५,
२५५, २८२, ३०३, ४१३, ५००, ५०४, ५०५, ५२२, ५२७, ५३८,
५४६, ५५०, ५५३, ५५४, ५६५, ५६६, ५७८, ५८०, ५८७, ५६३,
६१३ ।

देवीपुराणं ८, ८०, ८३, ८८, १०३, १०४, १०५, १११, ११२, ११४,
१५७, २०३, २३०, २८४, ४६२, ४६६, ४७६, ४८८, ५७८, ५८०,
५८२, ५८३, ५८२ ।

धर्मा ५०१ ।

धवलसंग्रहः ६२, ८२, १५३, १८१, १८२, ४४६, ४७५ ।

धौम्यः २७३ ।

नन्दिपुराणं २६, ५८४ ।

नरसिंहपुराणं १४५, ३२३, ५०७ ।

नागरखण्डं २४३ ।

नारदः १०२, १२७, १३०, १३३, १३६, १६१, २२६, ३३०, ३३१, ५६८ ।

नारदोद्यपुराणं २४, २५, २६, ३३, ३६, ४०, ४५, ४८, ७७, ६४, ६६, १२६, १२७, १२८, १२९, १३७, १४६, १८५, ३८२, ४३६ ।

नारायणभाष्यम् ३६१, ३६६, ४०१, ४०३, ४२५, ४२६, ४२७, ४३२, ४३७ ।

निगमः ४६, ८८, १२८, १५२, १५४, ५३७, ५६७, ५६५ ।

निबन्धकृत् २०१, २२४, २४६, २५६, ३०६, ४०६, ४१५, ५०४ ।

निर्णयामृतं २०२ ।

नीतिरत्नाकरः ८०, १०१, १२३ ।

नृसिंहतापनीयं २१४ ।

पञ्चाननः ३००, ३०२ ।

पद्मपुराणं १३, १६, १७, १८, ३७, ३८, ३९, ४१, ६६, ६७, ७६, ६७, ११५, १३५, १४३, १४४, १५१, १६५, १६७, १७०, ४१५, ६०६ ।

पराशरः ४६, १६२, १६६, २११, २८६, ३१५, ३१६, ३३८, ३४८ ।

परिशिष्टं ४६६, ४६१, ४६२ ।

पारस्कारः १७२, २१४, २१५, २१६, २१६, २२१, २६०, २७३, २७६, २७८, २८२, २८३, ३०१, ३०५, ३२२, ३२३, ३२७, ३७१, ३७४, ४२६, ४४७, ५७० ।

पितामहः ३२, १४१ ।

पिष्टचरणाः १६, २८८, २६० ।

नामानि

पद्येषु

पुराणं ७८, ८२, ८४, १६२, १६४, १८२, ३१८, ४७५ ।

पुरुषोत्तमपुराणं १८४ ।

पुलस्त्यः १३२, २६० ।

पुष्करपुराणं ६०१ ।

पृथ्वीचार्थ्याः २८ ।

पैठीनसिः ४६, ४८, ५२, ६५, ८५, २२१, २२४, २३७, २४०, २४५,
 २६५, २६८, २८८, ३०५, ३०८, ३२८, ३८८, ४०४, ४०५, ४०६,
 ४०८, ४११, ४१६, ४२२, ४८८, ४८०, ५०८, ५१८, ५१९, ५३८,
 ५६२ ।

प्रचेताः ३१५, ३२८, ३५८, ३६०, ४२६, ४३३, ४३६, ४४०, ५०४,
 ५७०

प्रजापतिः १७३, २४६, २६०, २७६ ।

ब्रह्मचमरिशिष्टं १७२ ।

ब्रह्मगार्ग्यः ८, २३, ३५, २०२, २०४, २४१, २५८, ५८१, ५८८ ।

ब्रह्मगौतमः ३८०, ४८०, ५६७ ।

ब्रह्ममनुः २०३, २८६, ३०४ ।

ब्रह्ममिहिरः १४५ ।

ब्रह्मयाज्ञवल्क्यः ६६ ।

ब्रह्मशातातपः २१७, ४४१, ५४८, ५४९, ५६७ ।

ब्रह्मात्रिः ३०३ ।

बृहत्प्रचेताः १८२, २८४ ।

बृहद्विशिष्टः वा बृहद्विशिष्टः ८२, ५८८, ५८१, ५८४, ५८६, ६०३, ६०४ ।

बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणं १५१ ।

बृहन्ननुः २८५, २७८, २८०, २८३, २८४, ३०३, ३२५, ३८८, ३८०,
 ४५३, ४६५, ६१० ।

आमानि

पक्षेय

बृहस्पतिः ५४, ६३, ८४, २३८, २४१, २५३, २५५, २५६, २६८, २८०,
 २८८, ३११, ३२२, ३५८, ३५८, ३६०, ३६१, ४०८, ४१८, ४६६,
 ५२४, ५२५, ५४५, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५८६ ।

बौधायनः ४२, ५०, ६५, १५४, १६८, २१०, २२५, ३२०, ३७६, ३८०,
 ३८३, ३८७, ४१५, ४२८, ४३६, ४४४, ५११, ५५१, ५६०, ५७५,
 ५८४ ।

ब्रह्मपुराणं १३, १४, ३१, ३२, ३५, ५३, ५६, ६४, ६६, ६७, ७०, ७६,
 ८७, ८३, ८५, १०१, १०८, १०६, ११६, १२०, १३६, १४२, १७८,
 १७६, १८४, १८५, १८६, १८६, १८०, २२१, २६६, २७०, २७१,
 २८०, २८२, २८३, २८६, २८२, २८३, २८८, २८६, ३००, ३१०,
 ३१२, ३२१, ३२८, ३२६, ३५२, ३५६, ३५८, ३५६, ३६६, ३६७,
 ४००, ४०१, ४२४, ४२६, ४४६, ४५१, ४५४, ४६१, ४६२, ४६५,
 ४७२, ४८३, ४८४, ४८६, ५०२, ५११, ५१३, ५१६, ५२८, ५२६,
 ५३०, ५३१, ५४२, ५४७, ५६१, ५६२, ५६४, ५६५, ५६६, ५७०,
 ५८२, ५८४, ६०० ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणं ५५, ६६, ७१, ७८, ८३, ८७, ८७, १००, ११६, १३०,
 १४१, १५२, १६८, १८१, ३८२, ५८४ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः १०, ११, २३२, २३५, २५४, ५८८ ।

ब्रह्माण्डपुराणं ३०, ३८, १३८, १३६, १५०, १७६, १८५, १६०, ४५५,
 ४६०, ४६१, ५०५, ५१६, ५१७, ५५६, ५६३, ६०२, ६०४, ६०६,
 ६०८, ६१२ ।

भगवतीपुराणं १०३, १०६, ४६५, ६१० ।

भगवदुक्तिः १६५, ३१६ ।

भगवद्गीता ४ ।

भट्टः ३०२ ।

नामानि

पद्ये

भरद्वाजः ३६४, ४११, ४१५, ४२३ ।

भविष्यपुराणं १४, १५, ३३, ३६, ४६, ५८, ५९, ६२, ६६, ७२, ७३,
 ७८, ७९, ८०, ८५, ८६, ८८, ९२, ९५, १०२, १०६, १०७, १११,
 ११५, १२०, १३१, १३६, १४७, १५२, १५३, १७४, १८२, १८३,
 २११, २१८, २२२, ३६०, ३६६, ३७५, ३७६, ३८०, ३८३, ४०१,
 ४०२, ४१०, ४१६, ४१७, ४३०, ४५२, ४५३, ४५७, ४५८, ४८६,
 ६१३ ।

भविष्योत्तरपुराणं ७, २०, ३१, ३७, ६४, ७१, ८१, ८२, ८४, १०१,
 १०४, १०६, १०७, ११२, ११३, १२८, १२९, १४५, १४८, १५०,
 १५६, १५७, १७७, १८२, ४०६, ४०७, ४७५, ५७६, ५७७, ५८२,
 ५८३ ।

भागवतं १०५, १६६ ।

भृगुः वा भृगुस्मृतिः ६७, १४४, ५८७ ।

भोजराजश्रौवागमसंयज्ञः ४ ।

मण्डनाचार्यः ३८५ ।

मत्स्यपुराणं १६, २०, २७, ३३, ४१, ८६, १३२, १३३, १४५, १४६,
 १४८, २१०, २१४, २३६, २४२, २४८, २५६, २६३, २६८, २८५,
 ३५४, ३७७, ३८१, ३८३, ३८४, ४००, ४०१, ४०८, ४३०, ४३१,
 ४३२, ४५२, ४५३, ४५४, ४६४, ४८०, ४८१, ४८४, ५०७, ५१२,
 ५१६, ५४२, ५६३, ५६७, ५८०, ५८६, ६०२, ६०४ ।

मदनपारिजातः २२४, ४६३ ।

मनुः ३०, ५२, ५४, १७१, १८४, १८६, २०१, २०४, २०५, २०६, २१७,
 २१८, २१९, २२०, २२२, २२४, २२७, २५६, २७०, २७२, २७८,
 २८०, २८२, २८४, २८८, २८९, ३०१, ३०३, ३०७, ३१३, ३१७,
 ३२०, ३२४, ३२५, ३५१, ३५३, ३५६, ३६३, ३६६, ३६७, ३७२,

नामानि

पत्रे

यमदग्निः ३७६, ४८६ ।

याज्ञवल्क्यः ६३, १७०, १६८, २००, २०१, २०५, २०६, २०६, २१२,
 २१४, २१६, २२०, २२३, २२५, २४२, २६३, २६६, २६४, २६६,
 २६६, ३००, ३१३, ३१४, ३१५, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३, ३५२,
 ३५८, ३६५, ३६७, ३६६, ३८५, ३६२, ४०३, ४१३, ४२६, ४३०,
 ४६२, ५११, ५१६, ५५३, ५५८, ५६२, ५६८, ५६५ ।

याज्ञिकाः २५१ ।

योगीश्वरः ६५, ४५६, ५५७ ।

रत्नमाला २२८ ।

राघवभट्टः २६७ ।

राजमार्तण्डः २८, ८३, १०२, १६८, २०२, २५३, ४०६, ६०६ ।

रामायणं १३०, १६६, ३०४, ३०६, ४०५ ।

रुद्रधरः २६६ ।

रुद्रयामलतन्त्रं १०६, १०७ ।

रुक्मिणधरः ३६८, ५८६ ।

लघुहारीतः ११, २३४, २४४, ३१५, ३५१, ३६६, ४४५, ५४८ ।

लिङ्गपुराणं ६७, ७३, ८४, ८६, १५५, १६०, १७६, १७७, १६२, २६०,
 २६५, २६८, ५१५ ।

लोकाक्षिः ४६२ ।

लोपाक्षिः १६६, ३८६, ४२२, ४२८ ।

वटेश्वरसिद्धान्तः २३७ ।

वत्सः ६० ।

वराहपुराणं १५, ३३, ७५, १३२, १५८, २११, २६५, २६७, ३२६, ३४४,
 ५१०, ५५३, ६०७ ।

वराहसंहिता ४०८ ।

मामानि

पदेषु

वशिष्टः ६, ६६, ८३, ८६, १५२, १६७, २२३, २६१, ३११, ३१४, ३५७,
३८८, ४२८, ४५८, ५४८, ५६६, ५६७, ५८०, ५८० ।

वज्रिपुराणं १४८, ४०७, ४५६ ।

वाक्यरत्नावली ४६८ ।

वायुल' १११ ।

वामनपुराणं ३ ।

वायुपुराणं १३०, १५५, १६१, १८५, २४५, ३७६, ३८६, ४४६, ४४८,
४६१, ४६३, ४६६, ४८३, ४८७, ५१८, ५२३, ५२६, ५२७, ५२८,
५३१, ५३२, ५३६, ५४०, ५४१, ५६१, ५६४, ६०६, ६०७ ।

वाल्मीकिः १२१, १२३ ।

वाशिष्ठरामायणं ४ ।

विज्ञानेश्वरः २२, २०६, २१२, २२४, २५७, २६३, २६४, ३०१, ३०३,
३०६, ३०७, ३१४, ३६५, ३७७, ३८२, ४२६, ५६६, ५७० ।

विप्रमिश्राः २८७, ४०१, ४५०, ४५२, ४६३, ५१५ ।

विलाससंयहकारिका १३६, १४०, १४३ ।

विश्वनाथमिश्रः ३८७ ।

विश्वरूपनिबन्धः १०५ ।

विश्वामित्रः १२०, १२१, २२०, २८४, २८६, ३६६ ।

विष्णुः २७, ४०, ४२, १२६, १७६, २१३, २६८, २६८, २७१, २८८,
३०८, ३१५, ३३०, ३५८, ३६१, ३६१, ४०१, ४२३, ४३०, ४६४,
४७८, ५१८, ५२३, ५३०, ५३१, ५३८, ५४३, ५४८, ५४८, ५५३,
५५४, ५६२, ५७० ।

विष्णुधर्मः १४६, ४५६, ५८५, ६०८ ।

विष्णुधर्मोत्तरं ७, ६, १०, १२, २१, ३०, ४६, ४८, ५४, ६५, ७०, ८२,
८०, ८५, ८७, ८८, १२४, १२६, १३२, १३४, १४१, १४७, १५०,

नामानि

पत्रेषु

१५१, २३३, २३६, ४०६, ४०८, ४११, ४३५, ४५६, ४६१, ४६३,
५७३, ५७४, ५८३, ५८६ ।

विष्णुपुराणं ११, ८५, ६१, १३६, २०८, २२२, २५६, ३१६, ३५२, ३५७,
३६५, ३६७, ३६६, ४४५, ४६३, ५०२, ५८२ ।

विष्णुरहस्यं १५, २५, ३२, ३३, ३४, ६१, ६६, १२८, १३१, १३३, १३४
१३८, १४४, ५८५, ६०१ ।

विष्णुसूक्तिः १७, ३७३, ४०७, ४४७, ४५१ ।

वैशम्पायनः ३०८ ।

वैश्वानरसंहिता ७ ।

व्याघ्रपादः २७८, २८५, ३०८, ३२७, ३५७, ३८४, ५८७, ५६१, ५६७ ।

व्यासः १३, ४७, ४६, ५६, ६१, १५३, १७४, २११, २२३, २६०, ३१५,
३२६, ३७८, २८२, ३८४, ४०४, ४२१, ४२६, ४८६, ५०६, ५६०,
५६२, ५६५, ६११ ।

व्रतसारः १०१, ६०२ ।

शङ्खरगीता ५०, ५६६ ।

शङ्खः वा शङ्खलिखितौ ३६, ४७, २१५, २१६, २१७ २१८, २१६, २६१,
२६३, २७६, २८७, २८८, २६०, २६१, २६५, २६८, ३०२, ३१६,
३१७, ४११, ४२४, ४६१, ४८२, ४८४, ४८४, ४६७, ५१४, ५३०,
५३१, ५३६, ५३८, ५४४, ५४६, ५५३, ५६७, ५७०, ५६१ ।

श्रुतानन्दः २२२, २३०, २४०, २४६, २५१, २५३ ।

श्रुतानन्दसंग्रहः ३१, ७२, ७३, ८६, १२१, १५३, १६७, १७३, १७४,
१७६, १७६, १८०, २१५, २५४, ३७६, ५८४, ६०५ ।

श्रवणसामी १७१ ।

श्रुतातपः २२५, २३४, २५१, २८४, ३१५, ३१८ ३७४, ३८७, ३८६,
३६८, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४१४, ४१५, ४१६, ४२०, ४२१,

४२४, ४४३, ४५४, ४६४, ४७३, ४७८, ४८०, ५११, ५१४, ५१६,
५२१, ५२६, ५४८, ५४९, ५५१, ५५३, ५५५, ५६५, ५७८, ५७९,
५८८, ५९२ ।

ग्रामपुराणं १२५ ।

ग्रामं २०६, ४६६ ।

शिवपुराणं ३५, ३६, १५६, १७७, १८१, १८२, १८३, २०३ ।

शिवरहस्यं ४६, ११२, १६०, १६२, १६३, १६४, ३८२ ।

शिववाक्यं वा श्रियाः २०४, २३०, २६५, ३१८, ३३७, ३७६, ३८१,
३८२, ४०२, ५०५, ६०६ ।

शुद्धिगुच्छकारः ३०० ।

शुद्धिसारः २८८ ।

शुद्धिसारकारिका २२६, ५६८ ।

शुनःपुच्छः ३५६ ।

शूलपाणिः ४१८ ।

शौनका २५१, ४४७, ४६१ ।

श्राद्धविवेककृत् २१३, ४१६, ४५७ ।

श्राद्धसूत्रभाष्यम् ५१४ ।

श्रुतिः ५, ६, ७, ८, ९, १३७, १५१, २७४, २८१, ३२८, ३६६, ३७५,
३८०, ४०७, ४११, ४१७, ४३१, ४३२, ४३३, ४३७, ४४०, ४४५,
५६२ ।

श्रीधरस्वामी ३१३ ।

षट्त्रिंशन्मतं २६, ४२, २७१, २७२, ३०३, ५६३ ।

संग्रहकारः ११२, १६०, २२५, २४२ ।

संग्रहकारिका १४२, १६६, १८३, ४३२, ४७४ ।

सत्यतमाः २०३ ।

नामानि

पत्रेषु

सत्यव्रतः ७, ४६, ८३, २१५, २४४, ४०५, ५१५ ।

सत्याचार्यः २३१ ।

सनतकुमारसंहिता १२६, १२७, १३०, १३२ ।

संवत्सः १५३, २१३, २२२, २७६, २८१, ३५६ ।

साध्यायनः ३४६, ४४६, ४५३ ।

सालकायनः ४६१ ।

सिद्धान्तशिरोमणिः १०, ४२ ।

समन्तः ५६, ५७, ६२, २२४, २७६, ३१२, ३१३, ३५६, ३७३, ४१८,
४२४, ४६०, ५८४ ।

सौरपुराणं ५१ ३८२ ।

सौरधर्मः १२६ ।

स्कन्दपुराणं १२, १६, २१, २२, २३, २४, २५, ३०, ३३ ३४, ३६, ४०,
४५, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५५, ५७, ५८, ५९, ६२, ६६, ७१,
७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ९०, ९२, ९६, ९८, ९९, १०६, १०७,
१११, ११५, १२०, १२७, १२८, १३१, १३७, १३८, १३९, १४०,
१४६, १५२, १५४, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६४, १६६,
१६९, १८१, १८३, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, २१४, २६७,
३८४, ४०६, ४५७, ४६७, ४६८, ५७४, ६००, ६०५, ६११, ६१४ ।स्मृतिः ६, १४, ६०, ६२, ६४, १६०, १८२, २०२, २०८, २१६, २२७,
२३७, २४८, २६२, २६४, २६८, ३०६, ३०८, ३२३, ३४१, ३६४,
३८३, ३८२, ३८६, ४०६, ४१६, ४२४, ४३३, ४३७, ४४३, ४४४,
४४७, ४५५, ४५६, ४६६, ४७६, ५१५, ५७१, ५७४, ५८६, ६११ ।

स्मृतिमोक्षा ५८२ ।

स्मृतिरत्नमाला ४६८ ।

स्मृतिमहाश्वः १०१ ।

स्मृतिसंयहः २४०, २७६, ४१८ ।

स्मृतिसमुच्चयः ८०, ८५, ४५८, ४६३, ५०४ ।

स्मृतिसारः ५०४ ।

स्मृत्याचारा २८८ ।

स्मृत्यन्तर्द ५२, ५३, ५६, ५६, ६३, ७७, १२८, १४५, १६१, १६६, १७१,
२१३, २१६, २३८, २४५, २६०, २७०, २७४, २८१, २८५, २८७,
३०६, ३१६, ३२२, ३३०, ३७२, ३८६, ३८०, ४०२, ४५६, ४६४,
४७७, ४८०, ५०३, ५०८, ५०९, ५६०, ५६३ ।

हयग्रीवपञ्चरात्रं २६७ ।

हरिभक्तिविलासः ११८, १४०, १६५, १७६ ।

हरिवंशः १५०, १५१ ।

हरिहरसमुच्चयः ३७६ ।

हारलताकृत ३०३ ।

हारोतः ५४, ७८, १६७, १६८, १६९, २००, २१५, २४३, २४४, २८६,
२८०, २८३, ३१४, ३२२, ३२५, ३५२, ३६३, ३७६, ३८०, ३८६,
३८६, ४१४, ४२१, ४२७, ४४१, ४४६, ४८५, ४८८, ४८९, ५०२,
५१०, ५१२, ५१४, ५१८, ५२३, ५४१, ५४२, ५४६, ५५२, ५५३,
५५६, ५६३, ५६७ ।

हेमाद्रिः ४१६, ४२१, ४२२ ।

कालसारस्य विषयानुक्रमणी ।

—:०:—

अ ।

अक्षयवृत्तीया ...	६६, १६०	अमावास्यादिपार्वणश्राद्धं ...	४३०
अगस्त्यार्घविचारः ...	५८५	अयननिर्णयः ...	७
अघोराख्याचतुर्दशी...	१५७	अयनयोः कर्मविशेषेषु	
अङ्गाशौचविचारः ...	२८१	उपयोगिता ...	७
अज्ञातमृताह्वादिनिर्णयः ...	३६०	अयाचितनिर्णयः ...	६३
अत्यन्तनिर्द्धनपक्षेऽष्टादशमा	४६७	अर्द्धोदयामावास्या ...	६०४
अधिमासपातेऽपि गृहविचारः	४२०	अक्षभ्ययोगाः ...	५६६
अनङ्गत्रयोदशी ...	१५३	अशक्तौ सङ्कल्पश्राद्धं ...	५०१
अनन्तव्रतं ...	१५६	अशुद्धिकालेषु कर्मकरणा-	
अनध्ययनकालाः ...	१६४	करणविचारः ...	२२६
अनुपनीताविवाहितयोर्दाह-		अशोकाष्टमी ...	८६
विचारः ...	३३६	अशौचप्रकरणं ...	२५४
अन्तर्जलादेरनन्तरं पुनर्जीवने		अशौचे अध्ययननिषेधः ...	३२३
प्रायश्चित्तं ...	३२६	अशौचे गुरुजघ्नुविचारः ...	३०३
अन्नप्राशनं ...	२१८	अशौचान्नादियद्यह्णविचारः	२७०
अपहृत्यसपिण्डनान्तरं		अशौचे कर्त्तव्या कर्त्तव्यविचारः	२५६
कर्त्तव्यविचारः ...	४२६	अशौचे स्मार्त्तादिकर्मविचारः	२७५
अपराजितादशमी ...	१२१	अष्टकान्वष्टकाश्राद्धं...	४४७
अपुत्रस्यापि सपिण्डनं ...	४२२	अष्टमी ...	८८
अमावास्या ...	१७६	असंस्कृतप्रेतहृत्यं ...	४४७

आ ।

आकामा वै पौर्णमास्यः ...	१६६
आमश्राद्धनिरूपणं ...	३८६
आरण्यकयष्टी ...	८३
आवश्यककार्येषु सद्यःशौचं...	३१४
आश्विनमासकृत्यं ...	२४
आषाढमासकृत्यं ...	२३

इ ।

इन्द्रपौर्णमासी ...	१७६
---------------------	-----

उ ।

उत्तरायणं ...	१८६
उत्सर्गाभिदाहः ...	३४६
उत्थापनैकादशी ...	१८८
उपनयनकालः ...	२२०
उपवासनिर्णयः ...	५०
उपाकर्मकालः ...	१७०

ऊ ।

ऊर्तुनिर्णयः ...	८
ऊर्तुप्रभृतिकालाः ...	२०५
ऊर्तिपक्षमी ...	८०

ए ।

एकदिने बहुश्राद्धविचारः ...	४६६
एकभक्तविचारः ...	५६

एकादशौद्धिर्निर्णयः ...	१२३
एकादशौविचारः ...	१२६
एकादशपुष्यवासाधिकारि- निर्णयः ...	१२६
एकादशाष्टादिश्राद्धं ...	४०४
एकाब्दमध्ये पुत्रदुहित्रोन्नत- विवाहविचारः ...	२२०
एकोद्विंशश्राद्धकालाः ...	३७८

क ।

कन्याया गौरीत्वादिविचारः	२२२
करतोयायां योगः ...	६११
करणनिर्णयः...	५७६
कर्मकालव्याप्तिविचारः ...	४५
कर्माङ्गश्राद्धं ...	४८०
कामदेवत्रयोदशी ...	१५२
काम्यश्राद्धकालः ...	३६१
कार्तिकमासकृत्यं ...	२४ - ३१
कुक्कटोन्नतं ...	८५
कुशनिर्णयः ...	५२०
कुष्माण्डदशमी ...	१२५
कृष्णजन्माष्टमी ...	६०
कोणार्कक्षेत्रे माघसप्तम्यां विशेषफलं ...	८७
कौमुदीपौर्णमासी ...	१७६
क्रियाकर्त्तृविचारः ...	३५१

ग ।

गङ्गायां योगः...	...	...	६११
गङ्गायामस्थितोपविचारः	...	...	३६१
गजच्छायाश्राद्धविचारः	...	...	४६४
गयाश्राद्धसमयोगाः	...	...	४६४
गर्भस्वावायशौचविचारः	...	...	२६२
गर्भाधानकालः	...	...	२०५
गर्भिणीदाहः...	...	...	३३५
गर्भिणीपतेःक्षौरनिषेधादि-			
विचारः	...	...	२१६
गुण्डिचायात्रा	...	...	१८६
गुर्वादित्येवर्ज्याबर्ज्यविचारः	...	...	२४६
गोत्रनामपदाद्युच्चारणविचारः	...	...	५७०
गोविन्दद्वादशी	...	...	६०७
गोष्ठाष्टमी	...	...	११५
गोष्ठौश्राद्धं	...	...	४८०
गौरौगणेशचतुर्थी	...	...	७३
गौरौव्रतं	...	...	७२
ग्रहणं	...	...	५८८
ग्रहणश्राद्धं	...	...	४७८
ग्राह्यतिथिनिर्णयः	...	...	६५

घ ।

घोटकपञ्चमी...	...	...	८०
---------------	-----	-----	----

च ।

चतुर्थी	...	...	७२
चन्दनधूपदीपबस्त्रादि-			
विचारः	...	...	५३०
चम्पकद्वादशी	...	...	१४७
चतुर्दशी	...	...	१५३
चातुर्मास्यव्रतं	...	...	३३
चातुर्मास्यकर्त्तव्याकर्त्तव्य-			
विचारः	...	...	३४
चूड़ाकर्मकालः	...	...	२१६
चैत्रकृष्णचतुर्दशी	...	...	१६७
चैत्रमासकृत्यं...	...	...	१३
चैत्रशुक्लप्रतिपन्निर्णयः	...	...	६६

ज ।

जपविधिः	...	...	५६०
जन्ममरणयोश्चवर्णावध्येव-			
द्यशौचनिमित्तं	...	...	२५४
जयन्तीपारणे विशेषनियमः	...	...	६६
जाग्रद्गौरौपञ्चमी	...	...	७८
जातकर्मकालः	...	...	२१५
जीवत्पिण्डकस्यापि श्राद्धा-			
धिकारिता	...	...	४८६
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठेमासि			
व्रतविवाहविचारः	...	...	२२८
ज्येष्ठमासकृत्यं	...	...	२३

त ।

विधिनिर्णयः	....	४२
तीर्थयात्रा	... ..	४८६
तीर्थयात्राविधिः	... ..	४८६
तृतीया	....	६८
चयोदशी	... ..	१५२
अष्टम्यक्ष	... ..	६००

द ।

दक्षिणायनं	... ..	१८४
दक्षिणाविधिः	... ..	५६७
दन्तकालादिनिरूपणं	... ..	२६६
दन्तधावननिषिद्धकाला	... ..	५०७
दमनकचतुर्दशी	... ..	१६०
दमनकचतुर्दशी	... ..	१५४
दशमी	... ..	११६
दशहरादशमी	... ..	१२०
दशहरायां गङ्गास्नानविधिः	१२०	
दशाह्वानन्तरं पित्रादिभृत्य-		
श्रवणे अश्वौचविचारः...	३०४	
दशाह्वानन्तरकार्यविचारः...	३५७	
दाहप्रकरणं	... ..	३३१
दिवसस्य विभागविचारः	... ..	४७
दीपावली	... ..	१८२
दुर्गाशयनयामौ	... ..	१०२

दुर्गाशयनकाले सर्वदेवता-

शयननिर्णयः	... ..	१०२
दुर्गेत्सवविचारः	... ..	१०३
दुर्गायामौ	... ..	१०१
देवपूजाश्राद्धयोः क्रमः	... ..	४६५
दैविकश्राद्धं	... ..	४८०
दोलायात्रा	... ..	१७६
दोलायात्रा	... ..	१८६
द्वादशी	... ..	१८६
द्वितीया	... ..	६७

न ।

नक्तभोजननिर्णयः	... ..	६२
नक्षत्राणां तत्र कर्त्तव्यविशेषाणां		
च निर्णयः	... ..	५७३
नक्षत्रैकभक्तविचारः...	... ..	५७४
नक्षत्रे व्रतपूजादिनिर्णयः	... ..	५७
नक्षत्रे श्राद्धकालनिर्णयः	... ..	५७५
नदीनां रजस्सत्तात्वविचारः	५८६	
नरसिंहचतुर्दशी	... ..	१५५
नवमी	... ..	१६६
नवामश्राद्धविचारः	... ..	४७३
नागचतुर्थीविचारः	... ..	८१
नागपञ्चमी	... ..	८०
नानाद्रव्यदानफलं	... ..	५३२
नामकरणकालः	... ..	२१६

नित्यविहिततिलतर्पण-

नियिद्धकालाः ...	५०५
निरग्निदाहः	३४१
नैमित्तिकआह्निकाः ...	३२५
नैमित्तिकआह्ने योगविशेषः	३६०

प ।

पक्षनिर्णयः	४२
पतितप्रेतहृत्यं... ..	६३७
पञ्चमी	८७
पर्णशरदाहविधिः	३३६
पर्णदाहेऽशौचविचारः ...	३१०
परिवेषविचारः	५४५
पाकपरित्यागकालाः ...	५०४
पारणाविचारः	५५
पार्श्वपरिवर्त्तनं	१८८
पारणेविशेषः	१३७
पार्वणआह्निकालाः	३८०
पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रमविचारः	४६६
पाषाणचतुर्दशी	१५७
पिण्डविधिः	५६१
पिण्डवन्ध्यादिविचारः ...	२२४
पिण्डमृतौ ब्रह्मचारिपुत्र-	
कर्त्तव्यानि	३१३
पिण्डसदने पुत्रीप्रसवनिबन्ध-	
नाशौचं	३११

पिपाद्यशौचपालनविचारः ... ८८३

पुत्रिकापुत्रकर्तृकसपिण्णी-

करणविचारः... ..	४०६
पुंसवनकालः	२१४
पुत्रपोतमक्षेपेदादश-	

यात्राकालाः	१८३
पुष्करदाहः	३५१
पुष्करविचारः	४०८
पुष्ट्यर्थआह्नं	४८८
पुष्ट्यवन्दापना	१०८
पुष्ट्याभियेकः	१८६
पृथ्वीरजस्तलात्वकाल-	

निर्णयः	५८४
पौर्णमासी	१६८
पौषमासहृत्यं	३७
प्रथमाष्टमी	११५
प्रदीपामावास्याआह्नं ...	४६८
प्रावरणघण्टी	८४
प्रावरणोत्सवः	१८६
प्रेतस्पर्शादौ ग्रामप्रवेश-	
समयः... ..	३२१
प्रेतहृत्यानन्तरं प्रत्यागमने-	
तु संस्कारविधिः	६२४

फ ।

फाल्गुनमासहृत्यं	४१
-------------------------	----

व।

वाल्मीकीय दाहविचारः ... ३००

वाल्मीक्य पञ्चमाब्दमध्ये मातरि

गर्भिण्यां घृडाकरणाभावः २१६

वाल्मीक्यस्तोत्राणां कर्मविशेषेवैदिक-

मन्त्रपाठे अधिकारः ... २१४

भ।

भद्रायुसौयोगः ... ६०५

भाद्रवमासकृत्यं ... २४

भौमद्वादशौ ... १५१

भोगपञ्चकं ... ३१-३२

भोग्यायुसौश्राद्धं ... ४०५

भुवनेश्वरदेवस्य चतुर्दश-

यात्राकालाः ... १६०

भूतशुद्धेरावश्यकता ... ५२६

भैरवैकादशी ... १४६

म।

मघात्रयोदशी ... ४६१

मण्डलार्धचूर्णविशेषाः ... ५२१

मन्वादिश्राद्धनिर्णयः ... ३६२

मलमासमृतानां श्राद्ध-

विधिः ... ३८८

मलमासेत्याज्यात्याज्य-

विचारः ... २३३

मलमासनिरूपणं ... २३१

महायुसौ ... १०८

महागवमीविचारः ... ११३

महालयश्राद्धं ... ४५३

महालयैऽधिमासपाते-

विचारः ... ३५६

महोदधमावास्या ... ६०३

माघमासकृत्यं ... ३७-४१

माघसप्तमी ... ८५

मातामहादिनिबन्धनाशौचं ३१८

मार्गशीर्षमासकृत्यं ... ३६

मासविचारः ... १०

मासविशेषविहितकाम्य-

स्नाननिर्णयः ... १४

मासानां चैत्रादित्वनिर्णयः ... १२

मासिकश्राद्धं ... ४०६

मृतशिशूतृप्त्याद्यशौच-

विचारः ... २६३

य।

यमद्वितीया ... ६७

यमलयोरेकमृतावशौचं ... २६५

यात्राश्राद्धं ... ४८०

युगादिनिरूपणं ... ४५१

योगनिर्णयः ... ५७६

र।

रक्षापञ्चमी ... ७८

संघातसरण आद्वयमः ... ४६६	सुखरात्रिः ... १८१
सम्बत्सरनिर्णयः ... ६	सूतिरजस्वलयोर्दाहे विशेषः ४३३
संवत्सरभेदेषु कर्त्तव्यविचारः ६	सौरनक्षत्रवत्या ... ६१
सहगमनविधिः ... ३२६	स्कन्दपथी ... ८४
सहगमनेऽशौचनिर्णयः ... ३०८	खानयात्रा ... १८४
साग्निकदाहः... ३४४	नुहोचतुर्दशी ... १६८
साग्निकनिर्मिकभेदेना- शौचविचारः... २५७	स्त्रीणामुपनयनाभावः ... २२०
साग्निकदम्पत्योर्दाह- विचारः ... २५८	स्त्रीशूद्रयोरपि पौराणिक- मन्त्रेऽधिकारः ... २२१
सामान्यतो दानव्रतयोः कालादिनिर्णयः ... ६४	सार्त्ताग्निमहाहविधिः ... ३४३
खालग्रामशिलाब्राह्मणक- थाहं ... ५१५	ह ।
सावित्रीव्रतं ... १८०	हरितालिका ... ७६
सिंहवृद्धस्यतौ कर्त्तव्य- विचारः ... २५०	हरिशयनं ... १८७
सौमन्तोन्नयनकालः ... २१५	हरिशयनदक्षिणायनयोःकर्मणा विधिनिषेधविचारः ... २४७
	हरिशयनपार्श्वपरिवर्तनो- त्थापनकालाः... १४५

भद्रेति विष्टेः संज्ञान्तरं । उदयादारभ्य यावदक्षमयं विष्टि-
सन्तायां नास्त्युपवासे सन्देहः । यदा तु प्रहरमात्रं विष्टिर्नास्ति ।
तस्योपरि प्रहरत्रयं विष्टिर्भवति । तदा कृत्स्नदिनव्यापिविष्टेरभावे
ऽप्येकदेशव्याप्तेः सद्भावात् तस्मिन्नेवदिने उपवासः । अन्यथेत्यनेन
एकदेशव्याप्तेरभावो विहितः । तस्मिन् पक्षे समनन्तरातीतव्याक्योक्तं
कार्यं । यस्तु भद्राव्रतं सङ्कल्प्य अक्षरात्रमुपोषितुं न शक्नुयात् ।
असौ भद्रायुक्तघटिकासु न भुञ्जीत ।

तथा च भविष्योत्तरे,—

प्रातः संपूज्य तामेव वाह्मणञ्च स्वशक्तिः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा न जायते ॥

अथवान्तेऽपि भद्रायाः काम्यतोवाग्यतः शुचिः ।

न किञ्चित् भक्षयेत् प्राज्ञो यावद्भद्रा प्रवर्त्तते ॥ इति ।

अङ्गः चरमभागे यदा भद्राप्रवेशः । तदानीं एकदेशभद्रा-
योगिनोदिनस्य पूजाद्यनर्हत्वात् अशक्तस्य भद्राप्रवेशात् प्रागेव भोजने
प्राप्ते सति अभुक्तेन पूजादेरनुष्ठेयत्वात् भद्रारहितेऽपि काले पूजा-
दिकं न विरुध्यते । यदा तु भद्राया अन्ते भुङ्क्ते । तदा कर्म-
कालव्यापिशस्त्रात् भद्रोपेतकाल एव पूजादिकं कर्म कार्यं । पक्ष-
द्वयेऽपि यदि घटिकासु न किञ्चित् भक्षयेत् ; तावत् भद्रोपवासः
पूर्यत-इति यदि वषादिकरणेषु कस्यापि विघेसस्य शास्त्रेणानादृ-
तत्वात् भद्रायां कृत्स्नस्य न्यायस्यातिक्रमे, कारणाभावाच्चायं निर्णय-
प्रकारः सर्वोऽपि योज्यः । एवं तिथिनक्षत्रयोगकरणानां काल-
निर्णयः कृतः ।

रक्षिकावन्धन	१७४	विनायकव्रतदिग्दर्शनानि	७५
रज शुद्धिकाला	२६१	विधिनियेधयो'काल	
रटन्याचतुर्दशी	१५७	विचार	४५
रम्भाष्टमी	७१	विपत्पातेऽशौचमध्ये	
रविसक्रान्तिकालनिर्णय	५७८	कर्त्तव्यनिर्णय	२६८
रामनवमी	११६	विवाहकाल	२०२
रोहिणीरक्षितजन्माष्टमी	६६	विवाहयोग्यकन्याविचार	२२५

व ।

वकुलामावास्याश्राद्ध	४४६	विष्णुशुद्धिभा	१४६
वरदाचतुर्थी	७७	वृद्धिश्राद्ध	३६४
वराहद्वादशी	१५१	वयोत्सर्गविधि	४०६
वसुदेवपूजा	१६६	वैशाखमासश्राद्ध	१५-२३
वल्युत्सव	६७	वैष्णवैकादशी	१३६
वह्निर्निष्क्रमणकाल	२१८	व्यतिपातयोग	६१०
वज्रत्सवपौर्णमासी	१७८	व्रतविशेषे कालनिर्णय	६६
वामनजन्म	१४७	व्रतिना वज्या	५४
वारुण्यादियोग	६११	व्रतोपवासनियमा	५३
वालमरणाशौचविचार	२६५		

विदशगताना वार्त्तानुमगमे

शुद्धिविधि	३२४	शक्रध्वजोत्थापन	१५०
विद्वत्तिथिविचार	४१	शवदाहादौदाहकाद	
विद्धापरनामकखण्डतिथि		शुद्धिविचार	३१६
निर्णय	४५	शस्त्रहतिनिरूपण	४६५
विधिपरिभाषा	५२७	शस्त्रादिहतम्य चतुदश्या	
विनायकव्रत	७३	मेव महालयः	४६५

श ।

शिवचतुर्थी ७३

शिवरात्रिव्रतं १५८

शिवरात्रिपारणे विशेषत्वं ... १६४

शुक्रास्तसमये वर्ज्यावर्ज्य-

विचारः २५०

शुद्धमासविचारः १०

शुद्धापरनामकसंपूर्णतिथि-

निर्णयः ४५

शुद्धिआहं ४८०

शुद्धाणामप्युपनयनाभावः ... २२१

श्रवणद्वादशी १४८

आह्नेऽर्धादिपात्राणि ... ५२६

आह्नेऽपराह्णतिलादीनां

प्राशस्त्यं ५१७

आह्नकर्तुं परराष्ट्रभोजनादि-

निषेधविचारः ... ५६७

आह्नकालेऽतिथ्यविचारः... ५१६

आह्ने देयद्रव्यविचारः ... ५३६

आह्ने नक्षत्रफलं ३६२

आह्ने निरसनीयाः ५२१

आह्नप्रकरणं ३६२

आह्नपूर्वापरदिनकृत्यं ... ५०६

आह्ने योगफलं ३६३

आह्नवर्ज्यदद्याणि ५४१

आवणमासकृत्यं २४

आह्नविज्ञे पुनःआह्नविधिः ... ३८६

आह्नवैश्वदेवयोःक्रमविचारः ४८६

आह्नस्वरूपं ३६१

आह्नस्तुतिः ३६२

आह्नस्थानविचारः ५१६

आह्नोच्छिष्टदानविचारः ... ५५६

आह्नोत्तरकर्म ५६५

श्रीःशमी ८२

य ।

यष्टी ८२

यष्टीदेवीपूजा ८४

स ।

सतीदाहः ३११

सधवास्त्रीणां व्रतादिषु चञ्च-

नादिग्रहणं ५४

सव्यासिनां क्रियाविचारः ... ३५६

सव्यासिमहालयआह्न-

विचारः ४६१

सव्यासिमृतौ पुत्रादीनां-

कर्त्तव्यता ३१२

सप्तमी... .. ८४

सप्तपिण्डकामावास्या ... १८१

सप्तपिण्डकामावास्याआह्नं ... ४४५

सप्तपिण्डकामावास्याविचारः ... ४१५

सप्तपिण्डकामावास्यादकत्व-

विचारः २५६

रविवारादीनां मङ्गानां अहोरात्रपरिमितत्वनिर्णयेन मन्देहा-
भावत्तद्व्यवस्था न कृता । इति ।

अथ रविसङ्क्रान्तिकालनिर्णयः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

मेघो वृषश्च म्रियुनं कर्कटः सिंह ईरितः ।

कन्या तुला वृश्चिकश्च धनुर्मकरकुम्भकौ ॥

मीनश्चेति द्वादशैवं रविसंक्रान्तयो मताः ।

तत्र विशेषान्तरं वा,

अयने विपुवे द्वे च चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपदश्च संक्रान्तौ द्वादश स्मृताः ॥

मृगकर्कटसंक्रान्तौ द्वे द्वादशदक्षिणायने ।

विपुवती तुलामेघौ^(१) गोखमध्ये ततोऽपराः ॥

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥

तासां नैमित्तिकत्वात् स्नानदानादिकमवश्यं कार्यम् ।

तथा च शातातपः,—

संक्रान्तौ यानि दत्तानि ह्यथकथानि दाहभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मनि ॥

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायात् यदि मानवः ।

सप्तजन्मन्यसौ रोगौ दुःखभागौ च जायते ॥

संक्रान्तिकालस्तु देवीपुराणे,—

स्वस्ये नरे सुखामौने यावत् खन्दति लोचनम् ।

तस्य विंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥

तत्पराष्कृतभागस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ।

त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः ॥

तत्र विशेषमाह देवलः,—

संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्लभः पिशितेक्षणैः ।

तद्योगतोऽप्यधश्चोर्ध्वं विंशन्नाद्यः पवित्रिताः ॥

इदं संक्रान्तिपूर्वापरकालीनषष्टिदण्डात्मकतदुपलक्षिताहोरात्र-
परि^(१)मिततद्दिन एव उपवासस्त्रैलस्त्रीमांसचौरादिवर्जनं च ।

स्नानदानयोस्तु विशेषः, तत्र वृद्धवशिष्ठः,—

अतीतानागते पुण्ये द्वे तदगदक्षिणायने ।

विंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥

वृहस्पतिदेवलशातातयाः,—

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्त्रभयतो दश ॥

पुनर्देवलशातातयौ,—

षडशीत्यामतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

वर्त्तमाने रवाविति शेषः । एतत् सर्वत्र सम्यज्यते । तेन

कर्कटके रवौ^(१) वर्त्तमाने पूर्वा विंशतिर्नाष्टः पूषा इत्यर्थः । उभय-
चेति तुलामेषयोरित्यर्थः, न तु पार्श्वद्वये इति ह्यत्यकौमुदीकाराः ।

वशिष्टः,— अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

उद्धं संक्रमणे चोद्धंमुदयात् प्रहरद्वयं ॥

तथा,— संपूर्ण चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राह्णर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटौ ॥

यस्मिन् दिने अर्द्धरात्रादधः संक्रान्तिः, तद्दिन इत्यर्थः । दिन-
द्वयं दिनाद्धद्वयं पूर्वदिनस्य उत्तरार्द्धं परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यर्थः ।
अर्द्धरात्रादित्यादि पूर्ववाक्यात् ।

देवीपुराणे,—

आदौ पुण्यं विजानीयात् यदभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयश्चापरेऽहनि ॥

तथा च संक्रान्तिकालीनतिथिर्यदा अभिन्ना पूर्वदिनगामिनी ।
तर्हि आदौ पूर्वदिने पुण्यं विजानीयात् । अर्थात् तिथिभेदे
उत्तरदिने पुण्यं विजानीयात् । एवं संपूर्णार्द्धरात्रे संक्रमणे
तत्कालीनतिथिर्यदि पूर्वदिनगामिनी उभयदिनगामिनी वा,
उभयाद्यापि पूर्वदिनमध्याह्नादूर्द्धं पुण्यं विजानीयात् । संक्रान्ति-
कालीनतिथिर्यदि परदिनगामिनी, तर्हि परदिनार्द्धमेव पुण्यं ।
आदौ पुण्यमिति वाक्यस्य दिनद्वयव्यापितिथिकेऽपि प्रवृत्त्यविशेषात् ।
अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तौ यदि तिथिरेकैव, तदापरेऽह्नि पुण्यं
विजानीयात् इत्यर्थः ।

वृद्धगार्ग्यः,—

यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्द्धं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं याज्ञं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

भविष्योत्तरेऽपि,—

मिथुनात्कर्किसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

यद्यथयमाचारः कल्पतरुकारैर्न लिखितः, तथापि सर्वदेशीय-
ग्रिष्टपरिग्रहीतत्वात् अस्मद्देशीयैः सर्वैरप्यादृत एव ।

ननु,—

अङ्गि संक्रमणे पुण्यमहः कर्त्तुं प्रकीर्तितम् ।

इति वृद्धवशिष्ठेन सर्वस्याङ्गः पुण्यत्वमुक्तं । “अयने विंशतिः
पूर्वाः” इत्यादिषु कालविशेषाणां पुण्यत्वमुक्तं ।

देवलेन तु,—

या याः सन्निहिता नाद्यः तास्ताः पुण्यतमाः स्यताः ।

इति सन्निहितनाडीनां पुण्यत्वमुक्तं । तत्कथमिदं सर्वं सङ्ग-
च्छते ? इति चेदुच्यते । सन्निहितनाडीनां पुण्यतमत्वं, व्यवहित-
नाडीनां पुण्यतरत्वं, कृत्स्नस्याङ्गः पुण्यत्वमिति, वृद्धवशिष्ठदेवले-
वाक्ययोः पुण्यतमत्वस्य स्पष्टत्वात् । अर्थात् “अयने विंशतिः पूर्वाः”
इति तद्व्यवहितनाडीनां पुण्यतरत्वं सिद्धं । यथोक्तद्वादशसंक्रान्तीनां
यथोक्तपुण्यकालेषु मन्वादिनामभिः प्रत्येकं सप्तधा ।

विशेषो देवीपुराणेऽनुसन्धेयः,—

अयने कोटिगुणितं लवं विष्णुपटौफलम् ।

पडशीति महस्रन्तु पडशीत्यां स्रतं बुधैः ॥

विपुवे शतमाहस्रमिति ।

ब्राह्म्ये,— नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्यहणयोर्यतिपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितं^(१) घानं आर्द्धं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रमन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥

इति च उपवास उक्तः, स गृहस्थेतरेषां ।

तथा च स्रतिमीमांसायां,—

आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चण्डं विजानौयात् कृत्तिकागिरिणि स्थितम् ॥

कृत्तिकायां यदा सूर्यः प्रथमांशञ्च गच्छति ।

विशाखायां तृतीयांशे तदा ज्येष्ठो दिवाकरः ॥

तदैव विषुवाखायां^(२) पुण्यकालो विधीयते ।

तदा दानानि देयानि विप्रेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥

(१) अहोरात्रोषित ।

(२) विषुवायोऽंशं ।

इति पारिभाषिकोऽन्यः पुण्यकालः । न तु मेघतुलापरनाम-
कवियुवकालः ।

देवीपुराणे,— संक्रान्तिषु स्नानविशेषा लिखिताः ।

तादृशकाम्यकर्माणि तत्र तत्र दृष्ट्वा कार्याणि ।

मेघसंक्रान्तौ विशेषः, विष्णुधर्मोत्तरे,—

मेघसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलं ।

तथा,—

यथा तथा प्रपां दत्त्वा नागलोके महीयते ।

इत्यादौ प्रपास्यान^(१) तदुपलेपनरज्जुवारिधानीकुम्भशरावदान-
परिचारकजननियोजनेषु फलान्युक्तानि ।

भविष्योत्तरे,—

प्रपां दातुमशक्तौ च विशेषाद्धर्ममाप्नुयात्^(२) ।

प्रत्यहं धर्मघटकः कर्पटीवेष्टिताननः ॥

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ।

तस्मैवोद्यापन कार्यं मासि मासि नरोत्तम ॥

मण्डलैरिष्टकामिष्य पक्वान्नैः सर्वकामिकैः ।

उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणं वासवं तथा ।

सलिलं^(३) प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥

एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्माविष्णुशिवात्मकः ।

अथ्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥

(१) प्रपास्यान ।

(२) प्रपां दातुं मशक्तौ च विशेषाद्धर्ममिष्यति ।

(३) सलिलं ।

तदसम्भवे अश्वत्थतस्मूलसेचनं मासचतुष्टयपर्यन्तं तच्चैव लिखितं ।
नन्दीपुराणे,— केवलजलदानमप्युक्तम्,

योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।

स नित्यदृष्टो भवति स्वर्गे युगशतं नरः ॥ इति ।

सुमन्तुः,—

विप्रेभ्यः पादुके^(१) कृत्रं पितृभ्यो विपुवे पुमान् ।

सकथूंश्च शर्करामिश्रान् दद्यात् सजलकर्करौम् ॥

शरास्त्रापूर्थ्य^(२) पानीयं घ्नानं दद्यात् प्रपासु च ।

मन्त्रीणनाय मासांस्त्रीन् सम लोके महीयते ॥

इत्यादि । ग्रामनगरमार्गादिषु प्रपादाने कपिलाकोटिदानादि-
फलं लिखितं । विस्तारभयात् न लिख्यते ।

इति संक्रान्तिनिर्णयः ।

पृथ्वीरजस्वलात्कालः ।

ग्रतानन्दसंग्रहे ।

मृगर्चे^(१) निदाघस्य तन्मध्येऽपि दिनत्रयम् ।

रजस्वला स्यात् पृथिवी कृषिकर्मविगर्हिता ॥

निदाघस्य शीघ्रर्तोः सौरस्यैवेति विज्ञेयं । सूर्ये मृगर्चे मृग-
शिरोनक्षत्रगते वृषान्ते मिथुनादौ चेत्यर्थः । मृगशिरोनक्षत्रस्य वृष-
मिथुनोभयराशिभोग्यत्वात् । तथा च वृषान्तदिनं मिथुनसंक्रान्ति-
दिनं तत्परदिनं चेति दिनत्रयमित्यर्थः । योग्यत्वात् ।

वृषान्ते मिथुनस्यादौ तन्मध्येऽपि दिनत्रयम् ।

(१) पादुकं ।

(२) सरासुवर्षपानीयं स्नानं ।

इति वाक्यान्तरात् । तन्मध्ये मिथुनमध्ये मिथुनद्वितीयदिन इत्यर्थः । षष्ठौ दिनत्रयस्य निरन्तरत्वात् ॥०॥

अथागस्त्यार्घविचारः ।

अगस्त्यस्य दक्षिणाशास्थितिमुपक्रम्य श्रीभगवद्वचनम् विष्णु-
रहस्ये,—

ये त्वां तत्र स्थितं भक्त्या नार्चयिष्यन्ति मानवाः ।

तेषां साम्बत्सरं पुण्यं मत्प्रसादाद्भवेत्तव ॥

ये त्वां महाविधानेन पूजयिष्यन्ति वारुणे ।

श्वेतद्वीपं गमिष्यन्ति ते नरा मत्प्रसादतः ॥

इत्यगस्त्यार्घस्य नित्यकाम्यत्वेऽपि,

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सचिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय ये च सन्ति महोदये ॥

इति वाक्यान्तरात् ।

महोदयस्थानमुपक्रम्य,

यस्य भाद्रपदस्थान्ते उदिते कलशोद्भवे ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय सर्वान् कामान् लभेत सः ॥

इति भीमपराक्रमोक्तेस्तु नास्मद्देशे तत्समाचारः । सचिभागेः
त्रिभिर्दिनैः त्रयोदशदिनैः न्यूनं सिंह इत्यर्थः ।

महोदये तन्नामकस्थानविशेषे भाद्रपदशब्दोऽपि सौरमास-
विषयः ।

घृतकमलं विष्णुधर्मैः,—

अलिङ्गदेवपर्यन्तं यो दद्याद्घृतकमलम् ।

जागरं नृत्यगीताद्यैः सहस्रं कृत्वा च पर्वणि ॥

मन्वन्तरसहस्राणि शिवलोके महीयते ।

पर्वणि मकरसंक्रान्तौ “मृगं यच्च रविर्भजेत्” इति वाक्या-
न्तरात् । मृगं मकरं “मकरो मृगास्तः” इति व्योतिः शास्त्रात् ॥ • ॥

नदीनां रजस्वत्तावविचारः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

यद्यद्वयं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु ह्यनं न कुर्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रगाः ॥

धनुःसहस्राण्यष्टौ च^(१) गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीश्चन्द्रवद्वा गच्छास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

तदपवादः पुनस्तत्रैव,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्त्राने तथैव च ।

चन्द्रसूर्ययष्टौ चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

यव्योमासः । समुद्रगाः साक्षात् समुद्रप्रविष्टाः ।

अन्यथा,

यथा नदी नदाः सर्वे समुद्रं यान्ति संस्त्रितिम् ।

इति मनुक्तेः, सर्वासां नदीनां परम्परयाऽम्बिप्रवेशात् दोषा-
भावः प्रसज्येत ।

धनुः परिमाणं विष्णुधर्मोत्तरे,—

द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रिकः ॥

शयो हस्तः । अयं दोषाभावो ज्ञानान्तरासम्भव एव । एवं "न-
दूष्येत्तौरवासिनां" इति मदनपारिजातधृतायां स्मृतावपि बोध्यम् ।

अत एव व्याघ्रपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्रते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्राम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना, श्रावणादिद्वयं सौरमासविषयम् ।

तथा च कर्कटमिथुनयो रजोदोषः,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्वलाः ।

चिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्कि शुद्धाः सृजङ्गवी यथा ॥

इति स्मृतौ सौरमासे एवकारेण समुद्रगानां नदीनामपि
(१) शुद्धित्वकथनात् । दिनचयेऽपि गङ्गायां दोषः, अस्या वृष्टान्तवे-
नोपादानात् ।

अत एव देवलः,—

गङ्गा च यमुना चैव स्रजजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

स्रजजाता सरस्वती कुरुचेज्जगता सरस्वती । नदाः शोणादयः ।

ते च,—

शोणः सिन्धुर्धिरण्याख्यकोकलोद्दीतपर्पराः ।

शतद्रूख नदाः सप्तपावना ब्रह्मणः सुताः ॥

(१) शचित्वकथनेनयस्त्रीकृतत्वात् ।

यत्तु,

भागीरथी च कालिन्दौ नर्मदा च मरुखती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी कृष्णवेणिका ।

तुङ्गभद्रा भीमरथी^(१) तापी चैव पयोष्णिका ।

द्वादशैता महानद्यः पापिनः पावयन्ति ताः^(२) ॥

इति वाक्यात् समुद्रगापदं महानदीपरमिति प्राचीनाः । तत्र,
समुद्रगापदस्य यौगिकार्थत्यागेन अप्रमिद्धच्छृङ्खलकल्पनायां मनाभावात् ।
इति सौरमासकार्याणि ॥०॥

अथ ग्रहणं ।

तत्र वृद्धगार्ग्यः,—

पूर्णिमाप्रतिपत्तन्धौ राज्ञः सम्पूर्णमण्डलम् ।

यस्यते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरा ॥

पूर्वान्तिमभागः स्वर्णकालः । प्रतिपदाद्यभागो मोचकालः ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

यावत्कालः पर्वणोऽन्ते तावत् प्रतिपदादिमः ।

रवौन्दुग्रहणानेहाः सम्पूर्णो मिश्रितो भवेत् ॥

अनेहाः कालः । विशेषोऽन्यो ज्योतिःशास्त्रे द्रष्टव्यः ।

जावालिशतातपौ,—

संकान्तेः पुर्वकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचरः ॥

(१) भीमरथ्या ।

(२) गाः ।

तत्र । “चन्द्रसूर्यग्रहे स्थायात्” इत्यादौ स्नानादौ नैमित्तिके चन्द्रसूर्योपरागमात्रस्य निमित्तत्वश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण यावद्दर्शन-
गोचर इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते । “यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयात्” इति जीवनस्य निमित्तत्वश्रुतावपि सायं
प्रातर्जुहोति इति वाक्यान्तरेण सायं प्रातःकालावच्छिन्नजीवनस्य
निमित्तत्ववत् संक्रान्तिपुण्यकालमाहचर्यादेवमेवं निर्णयः । दर्शनं
चाक्षुषज्ञानं द्विचिह्नस्यायित्वान्नस्वरूपेण निमित्तविशेषणं, दर्शन-
काले स्नानादौदेरसम्भवात् ।

अत एव लक्ष्मीधरः,— “चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता ।
चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वात् । तेन मेधाच्छ्रुतायां न
स्नानादिकं कार्यं इति । तेन चाक्षुषज्ञानविषयस्य मनुष्याधिकारं
श्रुत्वा इति स्वपरसाधारण्येन निमित्तत्वादन्यादेरपि स्नानादा-
वधिकारः ।

एवं,

जन्मभे जन्मनक्षत्रे सप्तमे चाष्टमे तथा ।

चतुर्थे द्वादशे चैव न कूर्याद्राज्यदर्शनम् ॥

इति निषिद्धनक्षत्रेषु दर्शनाभावेऽपि स्नानादिकरणभावशकम् ।

ननु,

नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं नो मध्यं नमसोगतम् ॥

इति मनुस्मृतौ राज्यपक्षे सूर्यदर्शनस्य निषिद्धत्वात् कथं राज-
ग्रहणं चाक्षुषां स्थात्, इति चेत्, सत्यं । सूर्यग्रहे ज्ञातेऽपि

यदपरं दर्शनं प्राप्तं तदेवानेन निषिद्धं । न तु प्रथमदर्शनं । अतो न
कश्चित् विरोधः ।

दर्शनसन्देहे वशिष्ठः,—

यामदर्शनमावेण यदि हानि^(१)र्महद्भयम् ।

जायते यदि सन्देहस्तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

सृत्यन्तरे,—

चन्द्रर्कग्रहणे चैव यो न छातीक्ष मानवः ।

स सप्तजन्म कुष्ठो स्यादुःखभागी च सर्वदा ॥

व्यासः,—

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं तथा ।

गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥

गवां कोटिषदसस्य यत् फलं क्षभते नरः ।

तत्फलं जाऋवीतोये राज्ञ्यस्ते निशाकरे ॥

दिवाकरे तु छानस्य दशसहस्रमुदाहृतम् ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव योऽवगाहेत जाऋवीम् ॥

स छातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम् ॥

अन्यकालखानादिन्दुग्रहणे लक्षगुणं । सूर्यग्रहणे तद्दशगुण-
मित्यर्थः ।

मात्स्ये,—

गङ्गाकनखले पुण्ये प्रयागः पुष्करं गया ।

कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ॥

कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तमसन्धिधौ ।

कृत्वा सूर्यग्रहे स्नानं विमुञ्चति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं पापं स्नानाश्रयति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसङ्गमे ॥

जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ।

तत्सर्वं सन्निहत्यायां राज्ञ्यसौ दिवाकरे ॥

सन्निहत्या कुसुचे तैर्यविशेषः ।

महाभारते,—

महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्यात् यथाविधि ।

यथाविध्युक्तेः साङ्गं स्नानमदृष्टार्थमिति बोध्यम् । ब्राह्म्याद्युक्त-

महानद्योऽस्मात्कृताचारसारे द्रष्टव्याः ।

असम्भवे शङ्खः,—

नदीकूपतडागेषु नदप्रस्रवणेषु च ।

नद्यां नदे देवखाते सरसीषूद्भृताम्बुनि ॥

उष्णोदकेऽपि वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

उष्णोदकमातुरस्यैव ।

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वज्रिना ।

अतो ^(१)वाधातुरः स्नायाद्ग्रहणे ^(२)चन्द्रसूर्ययोः ॥

इति व्याप्नोक्तेः ।

(१) वाधातुरः ।

(२) उष्णवाहिण्या ।

एवञ्च,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्यृग्नसर्गने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इति निषेधो नातुरविषयः ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य व्यासः,—

सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं ब्रह्मासमा द्विजाः ।

सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

श्रीतमुष्णोदकात्पूष्णं अपारक्यं परोदकात् ।

इत्यादिमार्कण्डेयोक्तिर्नित्यस्थानेऽस्मत्कृताचारसारे द्रष्टव्या ।

यद्देवीपुराणे,—

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥ इति

तत्सर्वं गङ्गासममित्यनेनैव चरितार्थमिति विस्तरभयात् न
लिखितं । ग्रहणे नदीषु रजोदोषाभावः पूर्वं लिखितः ।

व्यासः चूडामणियोगमाह ।

रविग्रहे सूर्यवारे भोमे सोमग्रहे तथा ।

चूडामणिरितिख्यातस्तत्रानन्तफलं भवेत् ॥

वारेष्वन्येषु यत्पूष्णं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तत्पूष्णं कोटिगुणितं यस्ते चूडामणौ स्मृतं

ग्रहणनिमित्तकं श्राद्धं नित्यं काम्यमिति न

लिखितम् ।

यमगातातपौ,—

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राजः

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

देवलः,—

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

कौर्म,— काम्यानि चैव आहुनि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

ग्रहणदिनपतितवार्षिकआहुदादीनि ग्रहणनिमित्तकआहुं च
हेन्ना आमद्रथेण वेति पूर्वमुक्तं । ग्रहणे आमआहुपक्षे पिण्डवर्जनमि-
त्यपि लिखितं । नवआहुादिसपिण्डान्तप्रेतकृत्यानि पक्वाच्चेनैव इति
सपिण्डीकरणप्रकरणेऽप्युक्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अग्नौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

वाय्वानां च भरणे राजस्वर्गं विशांपते ॥

रवेरपि ततः स्वात्वा दानादौ कल्पते नरः ।

ग्रहणे प्रावमाग्नौचं विमुक्तौ सूतकं सूतम् ॥ इति

ग्राममुक्त्योरपि स्नाननिमित्तत्वमुक्तं ।

षट्चिंशन्मते,—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राजदर्शने ।

स्वात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं परित्यजेत् ॥

शृतं पूर्वपक्षं ।

सुक्तावपि स्नानं, कृत्यन्तरे,—

(१) ग्रसमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ।

(१) ग्रसमाने ।

सार्द्धप्रथमयामादूर्ध्वं सुहर्त्तचतुष्टयं महानिग्रेति लक्ष्मीधरः ।
पूर्वकाले भोजनविधेर्विग्रेपमाह वृद्धवशिष्ठः,—

ग्रहणं चेद्भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेश्वावर्त्तनादूर्ध्वमवांगेव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत्याच्चतुर्थप्रहरादधः ॥

रात्रौ प्रथमयामात्पूर्वं^(१) चन्द्रग्रहणं चेत्, तदावर्त्तनान्मध्याह्ना-
त्पूर्वं भुञ्जीत । रात्रौ पश्चिमे चेत्, रात्रिप्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत
इति । सूर्यस्य तु दिवावर्त्तनान्मध्याह्नादूर्ध्वं ग्रहणं चेत्, तदा निशी-
यतोऽर्द्धरात्रादर्वाक् भुञ्जीत । अर्द्धचतुर्थप्रहरे चेत्, रात्रिचतुर्थप्रह-
रादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । चन्द्रग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानं । सूर्यग्रहणे
यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः ।

तथा च स्मृतिः,—

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयत् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् वालवृद्धातुरैर्विना ॥

वालवृद्धातुरविषये तु मात्स्ये,—

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्यान्न पूर्वं भुक्तिमाचरेत् ॥

अग्निग्रहे ग्रस्तोदये वृद्धवशिष्ठः,—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् ।

उभयोर्ग्रस्तास्तमये भृशः—

यस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

तयोः परेद्युर्दये स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥

समर्थस्य ग्रहणनिषेधकाले भोजने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

ननु मुक्तिं दृष्ट्वापरेऽन्दि भुञ्जीतेत्युक्तं; सेधाद्याच्छने भोक्तव्य-
मिति चेन्न ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥

इति वृद्धगौतमस्य वचने शास्त्रज्ञानस्य विवक्षितत्वात् ।

अतएव कृत्यमहार्णवधृते स्मृत्यन्तरे,—

नेघमालादिदोषेण मुक्तयोरनवेक्षणे ।

आकलय्य ततः कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम् ॥

एवं तर्हि परेद्युर्दयात् प्रागपि शास्त्रज्ञानसम्भवात् तदैव भोजनं
प्रसज्येत इति चेन्न । तयोः परेद्युर्दये स्नात्वाभ्यवहरेद्दहोरात्रं न
भोक्तव्यं इति वचनद्वयेन तदप्रसङ्गात् ।

नन्वग्रौचान्तरे सर्वस्मार्त्तकर्म निषिद्धं, अत्र तत्कार्यं न वा ?
इति सन्देहे व्याप्रपादः,—

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र स्मृतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

दृष्टः,—अयने विपुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्तौ (१) होमो विधीयते ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

स्नानं स्यादुपरागान्ते मध्ये होमः सुरार्चनम् ।

शिवरहस्ये,—

सूर्य्यन्दुषष्टणं यावत्तावत् कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्नपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

दृढवशिष्ठः,—

सर्वेषामेव वर्णानां निमित्तं राज्जदर्शने ।

सचेत्सं च भवेत्स्नानं सूतकान्नं च वर्ज्यधेत् ॥

ग्रहणकाले ततः पूर्वं यावत् पक्वं, तत्सर्वं सूतकान्नं, तत्तु
पश्चादपि न भुञ्जीतेत्यर्थः इति माधवाचार्याः ।

ब्राह्मे,—

उपमर्दं लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

पुष्पं कोटिगुणं मध्ये (१) मुक्तिकाले त्वनन्तकम् ।

बौधायनः,—

श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वापात्रमेव वा ।

विप्रब्रुवो वा विप्रो वा ग्रहणे दानमर्हति ॥

दक्षः,—

सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

श्रोत्रिये शतसाहस्रं पात्रे त्वानन्त्यमश्नुते ॥

पात्रलक्षणं याज्ञवल्क्यः,—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥

महाभारते,—

भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदिषितम् ।

तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता ॥

चन्द्रसूर्ययो रात्रिदिवसविपर्यायेन यद्यग्रहणम् । तत्र स्नाना-

दिकं न कार्यम् ।

तदुक्तं निगमे,—

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत तदा दानं न कुत्रचित् ॥

ग्रहणे भोजनाभावमाह भट्टः—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ॥

ग्रहे ग्रहणे, स्पर्शकालमारभ्य मोक्षकालपर्यन्तं ग्रहणकाल इति

माधवाचार्याः ।

ग्रहणात् पूर्वमपि भोजनाभावमाह व्यासः,—

नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमङ्गि मायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयत्स्नात्वा^(१) ग्रहविमुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि मुञ्जीत यदि न स्थान्महानिशा ॥

अमुक्तयोरस्तगयोरद्याहृष्ट्वा परेऽहनि ॥

अहोरात्रोषितः स्नातः मर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अतः (१) एव लैङ्गादौ यदुपवासत्रयमुक्तं, तत्सर्वं पुत्रिणा न कार्यं ।

सङ्ख्यान्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशीवामरे ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति नारदोक्तेः । ग्रहणस्नानाद्यादिकं (२) सूतकमृतकाशौच-
योरपि कार्यं इत्यशौचप्रकरणे लिखितं । किन्तु लैङ्गोक्तौ सूतक-
मृतकयोरुपादानात् आर्त्तवाशौचक्रियाकर्त्तव्यशौचेषु स्नानादीनामभाव-
समाचारः । ग्रहणे स्नानमन्त्रः,

स्वस्थानं गम्यतां राहो त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः ।

परमचण्डालयोने त्वं मम पापद्वयं कुरु ॥

ग्रहणकाले तीर्थस्नानमन्त्रं वाधित्वास्यैव प्रवेशः ।

वैश्वदेवनिमित्तपाञ्चदश्वधैमिक्तिकत्वान्निरवकाशत्वाच्च ।

मुक्तिस्नानमन्त्रः,—

यथापदो विमुक्तोऽभिराहोर्वदनमङ्कटात् ।

तथा त्वं रोहिणीनाथ आपदो मां विमोचय ॥

सूर्यग्रहे तु प्रथममन्त्रे सूर्यसङ्गम इत्यूहः ।

मुक्तिमन्त्रे सञ्ज्ञाया नाथेत्यूहश्च । ग्रहणयोरपि दिनत्रयमन-
धाय इति अनध्यायप्रकरणे लिखितम् ।

ग्रहणविषयेऽस्मात्कृतशुद्धिसारकारिकाः,—

पूर्वे स्नात्वाशयामादनशनमघमघुष्णरक्षेत्तुष्कं,

यामानां शीतरक्षेस्त्रितयमभिहितं शययामादधस्तात् ।

गङ्गादारे च वैशाखी ज्यैष्ठी च पुरुषोत्तमे ।
 आषाढी वै कनखले केदारे आवणी तथा ॥
 वदर्घ्यां च प्रौष्ठपदी कुजाद्रौ च महाश्विनी ।
 पुष्करे कार्तिके काण्वकुजे मार्गशीर्षे तथा ॥
 अयोध्यायां महापौषी कृता च सुमहाफला ।

विशेषतो महावैशाखी, स्कान्दे,—

मेघेऽर्के कार्मुके जीवे मकरस्येऽथवा दिज ।
 पूर्णिमा रविवारेण तुलाम्ये च शनैश्चरे ॥
 वरीयोयोगयुक्ते च विशाखर्त्ते यदा शशी ।
 महाशब्दा तदा ज्ञेया कोटिसूर्य्यगहाधिका ॥
 कोटिजन्महत पापं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 महावैशाख्यां मुञ्चन्ति स्नान कृत्वा महोदधौ ॥

महाज्यैष्ठी, कौर्मे,—

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यगते रवौ ।
 पौर्णमासी गुरौ ज्यैष्ठी महाज्यैष्ठीति सा स्मृता ॥
 महाज्यैष्ठ्यां च यो गच्छेत् चेन्न श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 ब्रजेत् पदानि यावन्ति क्रतुतुल्यानि तानि तु ॥
 तच्च गत्वा हरेर्धाम्नि गत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।

विश्वस्य विधिवत् स्नायात् प्रतितीर्थेषु वै क्रमात् ॥

प्राजापत्य रोहिणीनक्षत्रे । प्रकारान्तरं तु फलान्पत्नान्नाद्रियते ।

अथ योगो गङ्गायामपि ।

तथा च ब्राह्मे,—महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुष पुरुषोत्तमम् ।

प्रकारान्तरं ब्रह्माण्डे,—

कुम्भस्ये भास्करे राजन् मकरे चाङ्गिरःशनी ।

द्वादशी शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे जायते यदि ॥

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ।

तस्यां कृत्वोदधिस्नानं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

(१) श्वेतमन्त्रिद्विते गङ्गामवगाह्य विधानतः ।

चयोदशमहाव्यैष्ट्याः फलमाप्नोति मानवः ॥

अत्र प्रकारद्वये योगतारतम्यात् फलतारतम्यं । एतत्प्रकार-
द्वयं श्रीपुरुषोत्तमचेत्र एव ।

यत्तु,—यत्र कुत्र हरेः स्थाने यः कुर्यात् व्रतमीदृशम् ।

इति, तत्चेत्रे यत्र कुचापि इति ज्ञेयं । अन्यथा “पञ्चतीर्थं(१)
नरः कुर्यात्” इत्याद्यसङ्गतं स्यात् । सामर्थ्यं उपवासः, असामर्थ्यं
हवित्थं ।

तथाच तार्क्ष्यं,—

वालवृद्धातुराः कन्या येऽसमर्था उपोषितुम् ।

हविष्यभोजनं कृत्वा विष्णुपूजनतत्पराः ॥

पुनः प्रकारान्तरं विष्णुधर्म,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥

तस्यामुपोष्य विधिवत् नरः प्रचीणकल्मषः ।

माप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

गङ्गाद्वारे च वैशाखी ज्यैष्ठी च पुरुषोत्तमे ।
 आषाढी वै कनखले केदारे श्रावणी तथा ॥
 वदर्घ्यां च प्रौष्ठपदौ कुजाद्रौ च महायिनी ।
 पुष्करे कार्त्तिकौ काष्णकुब्जे मार्गशीर्षी तथा ॥
 अयोध्यायां महापौषी कृता च सुमहाफला ।

विशेषतो महावैशाखी, स्कान्दे,—

मेघेऽर्के कार्मुके जीवे मकरस्थेऽथवा द्विज ।
 पूर्णिमा रविवारेण तुलास्थे च जनैश्चरे ॥
 वरीयोयोगयुक्ते च विशाखर्चे यदा शशी ।
 महाशब्दा तदा ज्ञेया कोटिसूर्य्यग्रहाधिका ॥
 कोटिजन्मकृतं पापं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 महावैशाख्यां मुञ्चन्ति स्नानं कृत्वा महोदधौ ॥

महाज्यैष्ठी, कौर्मे,—

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्यगते रवौ ।
 पौर्णमासी गुरौ ज्यैष्ठी महाज्यैष्ठीति सा स्मृता ॥
 महाज्यैष्ठ्यां च यो गच्छेत् चेन्न श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 ब्रजेत् पदानि यावन्ति क्रतुतुल्यानि तानि तु ॥
 तत्र गत्वा हरेर्धाम्नि गत्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ।

विश्रम्य विधिवत् स्नायात् प्रतितीर्थेषु वै क्रमात् ॥

प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं । प्रकारान्तरं तु फलात्पत्न्याद्भियते ।
 अयं योगो गङ्गायामपि ।

तथा च ब्राह्मे,—महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

प्रकारान्तरं ब्रह्माण्डे,—

कुम्भस्ये भास्करे राजन् मकरे चाङ्गिरःशनी ।

द्वादशी शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे जायते यदि ॥

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ।

तस्यां कृत्वोदधिस्नानं दृष्ट्वा श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

(१) श्वेतमन्त्रिहिते गङ्गामवगाह्य विधानतः ।

त्रयोदशमहाज्यैष्ठ्याः फलमाप्नोति मानवः ॥

अत्र प्रकारद्वये योगतारतम्यात् फलतारतम्यं । एतत्प्रकार-
द्वयं श्रीपुरुषोत्तमचेत्र एव ।

यत्तु,—यत्र कुत्र हरेः स्थाने यः कुर्यात् व्रतमीदृशम् ।

इति, तत्चेत्रे यत्र कुत्रापि इति ज्ञेयं । अन्यथा “पञ्चतीर्थं(१)
नरः कुर्यात्” इत्याद्यमङ्गलं स्यात् । सामर्थ्यं उपवासः, असामर्थ्यं
हविर्यं ।

तथाच तार्क्ष्यं,—

बालवृद्धातुराः कन्या येऽसमर्था उपोषितुम् ।

हविष्यभोजनं कृत्वा विष्णुपूजनतत्पराः ॥

पुनः प्रकारान्तरं विष्णुधर्म,—

फाल्गुनामलपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।

गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥

तस्यामुपोष्य विधिवत् नरः प्रक्षौण्णकल्मषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमां मिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

(१) श्वेतमन्त्रिहिते ।

(२) पञ्चतीर्थं ।

एतेन पापं दशजन्मभिः कृतम्

जेष्णीयते तस्य महन्ममागु तत् ॥

वायवीये,—

कुम्भे वा यदि वा मीने फाल्गुनैकादशी शिता ।

पुष्यर्चगुहसंयुक्ता महापापप्रणाग्निनी ॥

शराहे,—

एकादश्यां शिते पक्षे पुष्यर्चं यत्र मत्तम् ।

तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाग्निनी ॥

तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम् ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

यद्योपवासं कुरुते तिथौ तस्यां दिजोत्तम ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्दनम् ।

होमो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम् ॥

गोविन्दद्वादशी ।

तार्क्ष्यपुराणे,—

फाल्गुनस्यामले पक्षे कुम्भस्त्रे दिवसाधिपे ।

जीवे धनुषि योगे च शोभने रविवासरे ॥

पुष्यर्चं यदि संपूर्णं गोविन्दद्वादशी स्मृता ।

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य गच्छेत् श्रीपुरुषोत्तमम् ॥

प्रतमापूर्य्य तत्रैव विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।

महाज्यैष्ठ्याद्दशगुणं फलमाप्नोति मानवः ॥

तस्यां तस्यां महापुण्या अहो भद्रेति कीर्तिता ॥

तस्यां दानं तथा स्नानं तर्पणं द्विजभोजनम् ।

मग्नौतये कृतं देवि दशमाहसिकं भवेत् ॥

महामाघी, वायुपुराणे,—

मेघपृष्ठे यदा श्रौरिर्गुरुः सिंहे च चन्द्रमाः ।

भास्करे श्रवणामध्ये महामाघीति सा स्मृता ॥

राजमार्त्तण्डे,—

पौर्णमासो भवन्त्यन्याः कामं न च चयोगतः ।

माघ एव तु माघी स्यात् मकरस्ये दिवाकरे ॥

वायवीये,—

फाल्गुने पापनाशिन्येकादशी ।

ब्रह्माण्डे,—पुनर्वसौ देवगुरौ निशाकरे,

निशेश्वारेऽमरपूज्यकेऽथवा ।

कुम्भे रवौ मत्स्यगते वृहस्पतौ,

एकादशी स्यात् खलु पापनाशिनौ ॥

जप्यञ्च तप्यञ्च तपोऽर्चितं^(१) ऊतम्,

यत्किञ्चिदस्यां किल धर्मसञ्चितम् ।

अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य वै,

सूर्य्यपहात् कोऽप्यधिकं फलं तथा ॥

क्षीरोदके वा ह्यवगाह्य यो नरः,

मंपूज्य कृष्णं रजनौमुपोषितः ।

तस्मिन् काले तु राजेन्द्र गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ।
सागरे विधिवत् स्नात्वा दृष्ट्वा नारायणं प्रभुम् ॥
कोटिजन्मार्जितं पापं नाशयेत् तत्क्षणाद्भुवम् ।
ज्ञानं दानं तथा जप्यमच्यपन्नभाग्भवेत् ॥

व्यतीपातयोगः, स्कान्देः,—

माघ दन्दुचये पाते वारेऽर्कं श्रवणं यदि ।
श्रद्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः^(१) समः ॥
दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ पडानन ।
नान्यः पुण्यतमः कालो योऽर्द्धोदयसमो भवेत् ॥
तावत् गर्जन्ति पापानि सुवह्नि महात्म्यपि ।
यावदर्द्धोदयोऽभ्येति सर्वपापप्रणाशनः ॥
श्रद्धा लब्धितो येन प्राकृताभ्युदयस्य हि ।
श्रद्धं हरत्यतः प्राञ्जरर्द्धोदयमिमं बुधाः ॥
श्रद्धोदये च संप्राप्ते मुनिदेवगणार्जिते ।
पापान्धकारान्मुच्यन्ते भवेयुर्विमला जराः ॥
श्रद्धोदये महापुण्ये सर्वं गङ्गासमं जलम् ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तद्दानं मेहमग्मितम् ॥
इत्यादि । पातो व्यतीपातः । विधिरस्नात्कृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

* अथ भद्राष्टमीयोगः ।

शतानन्दमङ्गलैः,—

पौषे मासि यदा विप्रः शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।

तथा मैत्रगते भानौ षड्गुणं फलमश्रुते ॥

तथैवात्र गते सूर्य्ये षड्गुणात् षड्गुणं फलम् ।

सोमवारे विशेषेण माचय्यफलदा कुहः ॥

तथा,—तस्यां मोक्षोत्तमे क्षेत्रे देगे श्रीपुरुषोत्तमे ।

इत्यादि ।

प्रविश्य मन्दिरं रामं सुभद्रां च सुरारणीम्^(१) ।

कृष्णं च पूर्ववज्जम्ना प्रणवं च प्रणम्य च ॥

इत्यादि पुरुषोत्तमेऽधिको विधिः कौर्मै द्रष्टव्यः ।

तथा,—महाज्यैष्ठ्यां तु यत्पुण्यमस्यामेव हि तत्समम् ।

तत्र शिनीवालीलक्षणम्, दृष्टव्यमिष्टः,—

दृष्टचन्द्राममावास्यां शिनीवालीं प्रचक्षते ।

एतामेव कुहमाहुर्नष्टचन्द्रां महर्षयः ॥

तथा चतुर्दशीमिश्रा शिनीवाली । प्रतिपन्मिश्र कुहः ।

मात्स्यब्रह्माण्डयोः,—

कुक्किति कोकिलेनोक्ते यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहः सता ॥

अर्द्धोदयामावास्या ।

महाभारते,—

अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पुण्यमार्घयोः ।

अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिमन्त्रिहितं फलम् ॥

अत्यर्थं राजते यस्मात्पौर्णमास्यां निशाकरः ।

रश्मनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥

वृद्धवशिष्ठः,—

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासीदयं विदुः ।

राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनानुमतिः स्मृता ॥

राचिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता ॥

अन्यत्र,—

पूर्वादिते कलाक्षौने पौर्णमास्यां निशाकरे ।

पूर्णिमानुमतिर्ज्ञेया पश्चादस्तमितार्कका(१) ॥

यत्र त्वस्तमियात् सूर्यः पूर्णश्चेन्दुरुपागमत् ।

युगपत् सोत्तरा राका तदा भवति पूर्णिमा ॥

महोदधमावासा ।

कौर्म,— मार्गमासि शिनीवाल्यां सागरे यत्र कुत्रचित् ।

स्नात्वाश्ममेधावभ्यस्नानस्य लभते फलम् ॥

तथा,— सागरस्योदकं पीत्वा प्रतिगण्डूषमश्नया ।

सोमपानसमं पुण्यं वारिणा हृद्गतेन तु ॥

तथा,— सागरस्योत्तरे तीरे भूस्वर्गस्य च दक्षिणे ।

तत्र स्नात्वा तु सन्तर्प्य कृत्वा आह्वादिकाः(२) क्रियाः ॥

इत्यादि ।

तथा तत्रैव,—

विशाखायास्तुरीयांग्रे सचन्द्रे च गते रवौ ।

(१) पश्चास्तमितभास्करा ।

(२) पूजादिकाः ।

मन्दे चार्कं गुरौ वापि वारेख्येतेषु च त्रिषु ।
 त्रीण्येतानि च ऋचाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा ॥
 तत्राश्वमेधिकं पूष्णं स्वातस्य च भवेन्नृप ।
 दानमचयतां याति पितृणां तर्पणं तथा ॥

रोहिणीप्रतिपत्, आग्नेये,—

अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्रोहिणी शशी ।
 यदा भवति संयोगः कार्तिकान्ते विशेषतः ।
 सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तोऽपि लभ्यते ॥
 रोहिणी प्रतिपच्चन्द्रे अर्घ्यदानं महाफलम् ।
 दृष्टिकस्यो यदा भानुः पञ्चादौ च प्रजायतिः ॥
 षष्टिमन्निहितं पुष्णं भौमे वा यदि वा रवौ ।
 तस्मिन् काले नृपश्चेष्ट कुरुचेचाधिकं फलम् ॥
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोत्यसंग्रयम् ।
 एवं ज्ञात्वा विशेषेणं गन्तव्यं पुरुषोत्तमम् ॥
 कोटिमन्निहितं पुष्णं स्नात्वा चैव महोदधौ ।

अत्र विधिरस्मत्कृतव्रतसारे द्रष्टव्यः ।

तत्रानुमतिस्वरूपं कठशाखायां,—“या पूर्वा पौर्णमासी भानु
 मतिः योत्तरा सा राकेति” ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा मता ।

अनुमतिराकाशब्दौ मात्स्यब्रह्माण्डयोः,—

यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥

चित्राक्षणचतुर्दशी, पुष्करपुराणे,—

कार्तिके भौमवारे तु यदा क्षणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेत् शिवपुरं ध्रुवम् ॥

यां काञ्चित्मरितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतं तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्नकाय च ।

श्रौदुम्बराय दध्याय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् चीस्तु दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

महाकार्तिकी, विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्रं^(१) विजानीयात् कर्त्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कर्त्तिकायां यदा चन्द्रः प्रथमाष्टौ भवेत् क्वचित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यान्तु भवति तिथौ तस्यान्तु कुत्रचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

विष्णुधर्मेत्तिरोक्ते तु न पुरुषोत्तमचेचगमननियमः, तत्रानुक्त-
त्वात् । राजमार्त्तण्डोक्तप्रकारचयेऽपि एवं बोध्यं ।

तथा च,—

संयोगो द्वादशीपुण्ये कुम्भसंस्थे दिवाकरे ।

तथा,—

कुम्भे तीक्ष्णमयूखमालिनि निशानाथोपगूढे गुरौ ।

द्वादश्यां विधिवत् विधाय विविधां पूजां हरेः अद्भया ।

पूर्वं प्राश्य हविष्यमच्युतकथां शृण्वन् व्यपोहत्यघम् । .

द्वादश्यां विधिरेष पुण्यविगमे कार्यो बुधैः अद्भया ॥

द्वादश्यां शुक्लपक्षे शशिनि गुरुयुते कुम्भसंस्थे खरांशौ,

पूजां कृत्वा सुरारेर्विधिविहितहविः प्राशयेत् मन्त्रपूतम् ।

पुण्यां हृत्^(१) न चेत्स्यात्तदपि विधिममुं वासुदेवस्य कृत्स्नम्,

द्वादश्यामेवकुर्यान्न हि विहितविधिर्द्वादशीमन्तरेण ॥

पुरुषोत्तमव्यतिरिक्तस्थलेऽपि योग उक्तः । तथा च, गोविन्द-

द्वादशीयोगो गङ्गायामप्युक्तः ।

महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जान्नुवि ॥

इति पद्मपुराणीयमन्त्रलिङ्गात् ।

श्रियाः,—

पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रे मामि श्रिताष्टमी ।

तस्यां नदीषु स्नानेन वाजपेयफलं लभेत् ॥

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गास्नानमज्जनात् ॥

चित्राक्षचतुर्दशी, पुष्करपुराणे,—

कार्तिके भौमवारे तु यदा क्षणचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्याणुर्नयेत् शिवपुरं ध्रुवम् ॥

यां काञ्चित्सरितं प्राप्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतं तर्पयेद्यमान् ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

श्रौदुम्बराय दध्याय नीलाय परमेष्ठिने ॥

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् चैस्तु दद्याज्जलाञ्जलीन् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

महाकार्तिकी, विष्णुपुराणे,—

विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्रं^(१) विजानीयात् कर्त्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

कर्त्तिकायां यदा चन्द्रः प्रथमाङ्गौ भवेत् कश्चित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यान्तु भवति तिथौ तस्यान्तु कुत्रचित् ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी ।

अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥

सोमवारे त्वमावास्या सूर्यपर्वगताधिका ॥

वेशाखमाममधिष्ठादित्यपुराणे,—

गुरुवारेऽप्यमावास्यामश्वत्यच्छायवारिणा ।

स्नानं प्रयागस्नानेन समं पातकनाशनम् ॥

अथ व्यतिपातयोगः ।

वृहन्ननु,—

श्रवणाश्विधनिष्ठाङ्गानागदेवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतं श्रेष्ठा । मस्तकं मृगशिराः ।

भगवतीपुराणे,—

स्नानं दानं तथा होमं श्राद्धं देवार्चनम् तथा ।

व्यतीपातेषु यत्पुण्यं कोटिसन्निहिताधिकम् ॥

इत्यादिविधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

अथ व्यहस्पत् ।

तिथिस्त्रिस्त्रिंशद्दिवसो दिनचयमुदाहृतम् ।

व्यहस्पत् तत्र दिने स्नानञ्च जप एव च ॥

महस्रगुणितं प्राञ्जलिदमेव दिनचयम् ।

प्रथमे वाजिनो यान्ति द्वितीये सारथिस्तथा ॥

तृतीये सविता तेन पुण्यं तत् स्यात् दिनचयम् ।

एवमादियोगेषु न तीर्थविशेषनिश्चयः ।

कालसारः ।

करतोयायां योगः ।

सूतिः,—

करतोयाजलं प्राप्य यदि सोमयुता कुहः ।

अरुणोदयवेलायां सूर्य्यग्रहेः समाः ॥

तत्र स्नानमन्त्रः,—

करतोये सदानौरे सरित्श्रेष्ठे सुविस्तरे ।

पुष्पान् श्रावयसे नित्यं पापं हरकरोद्भव ॥

पुष्पान् देशविशेषान् ।

गङ्गायां योगः ।

व्यासः,—

अमावास्यां भवेद्द्वारो यदि भूमिसुतस्य वै ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

शिनीवाली कुहवापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

वारुणादियोगाः ।

स्कान्दे,—

वारुणेन समायुक्ता मधुकृष्णत्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभेत कोटिसूर्य्यग्रहेः समा ॥

अनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥

वारुणं शतभिषा । मधुः चैवमासः । कुलं पुरुषः ।

अत्र प्राचीनगौडैः,—

स्नानं कुर्वन्ति या नार्य्यन्त्रे गतभिपाङ्गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता विधवा दुर्भगा भुवम् ॥

त्रयोदशां तृतीयायां दशम्याश्च विमेषतः ।

शूद्रविट्त्रयियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

इति प्रचेतोजावालिवाक्याभ्यां स्त्रीशूद्राणां वारुणादौ स्नानं निषिद्धं, स्त्रीणां तु महादोषश्रवणादकरणे प्रत्यवायाभावाच्चेत्युक्तम्, तत्र । तादृशवाक्यानां यादृच्छिकस्नानपरत्वात्, केवलनक्षत्रपरत्वाच्चेति सिद्धान्त इत्येके ।

अत्र यन्निश्चितत्वकारैः रात्रावपि वारुणादिस्नानम् ।

दिवारात्रौ च गङ्गायां सन्धायाश्च विमेषतः ।

स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलैः ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे ।

गन्धर्ववाक्यञ्च,—

अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।

गर्हयन्ति जनान् सर्वान् वनस्थान्नृपतीनपि ॥

अत्रार्जुनस्य प्रतिवाक्यम्,—

समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।

रात्रावहन्ति मन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥

असम्बाधा देवनदीं स्वर्गसम्पादिनीं तथा ।

कथमिच्छमि^(१) तां रोद्धुं, नैष धर्मः मनातनः ॥

अनिवार्यमसम्बाधं तत्र वाचा कथं वयम् ।

न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥

इति रात्रिचराधिकारमुपक्रम्यादिपर्वणि ।

सर्व एव शुभः कालः सर्वो देगस्तथा शुभः ।

सर्वो जनस्तथा पात्रं स्नानादौ जाङ्गवीजले ॥

इति भविष्यपुराणे च सामान्यतः प्रतिप्रसवात् । पात्रमधिकारी ।

देवलः—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥

अत्र महानिशायांमपि काम्यनैमित्तिकस्नानं प्रतीयत इति लिखितं । तत्र विचारचारु, प्राचीनाचारविरुद्धं च ।

तथाहि, यदि दिवारात्रौ चेति सामान्यं वाक्यं काम्ययोगेऽपि प्रवर्तते । तर्हि तद्वाक्यैकदेशोक्तोद्धृतजले न वारुण्यादिस्नानमपि दुर्निवारं । यदि तु आदिपर्वोक्तसामान्यवाक्याद्योगेऽपि गङ्गास्नानं

कार्यं, तर्हि समुद्रेऽपि सर्वयोगे रात्रौ स्नानं केन वार्यते । यच्चोदाहृतं सर्व एव शुभ इत्यादि तत्र सर्व एव शुभः काल इत्यादौ

स्वस्य स्वारस्यं सामान्यत इत्यादिना तैरेव सूचितं । तथाहि, सामान्यवाक्याद्विग्रिथ्य सर्वकालस्य यदि स्नानार्हत्वं, तर्हि पित्रादि-

मरणकालेऽपि योगस्नानमनिवार्यम् । नापि तथाचारो दृश्यते । यदपि महानिशेति देवलवाक्यमुपात्तम् । तत्र काम्यपदं काम्यव्रत-परं न तु सर्वकाम्यपरं । नैमित्तिकपदं चन्द्रग्रहणादिपरं । तथा-चैतद्वाक्यस्य व्याख्यानार्थं देवलस्यैव वाक्यान्तरम् ।

राजदग्धनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

नद्यां स्नानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ इति ॥

तस्मात् सर्वथा न रात्रौ योगस्नानम् । दिवैव योगः श्रेष्ठ इति ।
स्कान्दोक्तौ स्फुटमेव । सङ्कल्पवाक्ये तिथ्युल्लेखानन्तरं वारुणीयोग-
इत्याद्युल्लेखं “निमित्तानां च सर्वशः” इत्याद्युक्तेः ॥ ० ॥

श्रीनीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातो हरेकृष्णभूनाथ-
प्राप्तगजातपत्र उदभूयो याजयूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिको-
यस्य संशयनाशकं रचितवान् श्रीकालसाराभिधम् ॥

इति कालसारः समाप्तः ।